

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№2 (178)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №2 (178) маусым

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16497-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н. Ю. – ф. г. к., доцент (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Әбдиманұлы Ө., ф. г. д., профессор (ғылыми редактор)
(Қазақстан)

Досанова А. М., PhD, доцент м. а. (ғылыми редактордың
орынбасары) (Қазақстан)

Таева Р. М., ф. г. к., доцент (редактордың көмекшісі)
(Қазақстан)

Алинтаева Л. Т., ф. г. к., доцент м. а. (редактордың
көмекшісі) (Қазақстан)

Джолдасбекова Б. У., ф. г. д., профессор, ҰҒА
корреспондент-мүшесі (Қазақстан)

Донна Орвин, ф. г. д., профессор, Торонто университеті
(Канада)

Евдокимова С. Б., PhD, асс. профессор, Браун
университеті (АҚШ)

Жаң Жин Жин, доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық
университеті (Қытай)

Қарағойшыева Д. А., ф. г. к., PhD, доцент (Қазақстан)
Кибальник С. А., ф. г. д., профессор, Орыс әдебиеті
институты (Ресей)

Мадиева Г. Б., ф. г. д., профессор (Қазақстан)

Морхье Пост, PhD, профессор, Берген университеті
(Норвегия)

Насие Йылдыз, ф. г. д., профессор, Гази университеті
(Түркия)

Риверс Уильям П., ф. г. д., профессор, Ұлттық кеңес және
тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту (АҚШ)

Сэт А. Агбо, PhD, асс. профессор, Лейкхэд университеті
(Канада)

Темірболат А. Б., ф. г. д., профессор (Қазақстан)

Тымболова А. О., ф. г. д., профессор (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тонкер А. (Қазақстан)

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жария-
лауға арналған.

Министерство образования и науки
Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс
Комитета по контролю в сфере
образования и науки

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 13654

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 20,3 б. т. Тапсырыс №4562.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ж.Д. Дәдебаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: institutabai@gmail.com

АБАЙДЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Абай шығармашылығын ақынның көркемдік әлемі тұрғысынан зерттеу – абайтанудың, сондай-ақ пәнаралық зерттеудің қазіргі таңдағы аса іргелі ғылыми мәселелерінің бірі. Оны ақын шығармашылығына негіз болған шындық құбылыстармен, ақынның көркемдік ойлау психологиясымен сабақтас пайымдаудың үлкен әлеуметтік маңызы бар. Мақалада Абайдың көркемдік әлемі қарастырылды, Абайдың көркемдік әлемінің ғылыми сипаттамасы жасалады. Абайдың көркемдік әлемі – әдеби шығармашылық әлем. Ақынның әдеби шығармашылық әлемі болмыстағы шындық құбылыстарға негізделеді. Шығармашылық тұлға болмыстағы шындық құбылыстардан өнер туындысын жасайды. Өнер туындысы болмыстағы шындық құбылыстың өзі де емес, көшірмесі де емес. Өнер туындысы – болмыстағы шындық құбылыстар негізінде шығармашылық тұлғаның ақыл-ой қызметінен туған көркемдік құбылыс. Ол – болмыста жоқ, бірақ болуы ықтимал көркемдік әлем. Ақын шығармашылығының көркемдік әлемінің семантикасын, оған негіз болған шынайы әлем шындығын, олардың арасындағы байланыстар сипатын, мағына деңгейлерін пайымдау биік ғылыми тұрғыны талап етеді.

Абайдың көркемдік әлемінің семантикалық кеңістігінде көрініс тапқан құбылыстардың мағынасы терең. Ақынның көркемдік бейнелеу құралдарының семантикалық көп мағыналылығы, когнитивтік-семиологиялық байлығы оның көркемдік әлемін поэтикалық даналық әлемі ретінде сипаттайды.

Түйін сөздер: Абай, көркемдік, шынайы, ықтимал, әлем, әдеби, туынды, шығармашылық.

Zh.D. Dadebayev

Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: institutabai@gmail.com

The artistic world of Abai

The study of Abai's work in the aspect of his artistic world is currently one of the relevant issues of both Abai studies and interdisciplinary research. Comprehension of this issue under the phenomena of reality and psychology of the processes of poet's artistic thinking is of an important social significance.

The given article examines the issues of artistic world of Abai. Artistic world of Abai is a world of literary art. The basis for his literary art comes from the real world. The great genius creates the work of verbal art based on the events of the real world and its phenomena. A work of verbal art is neither reality nor the mirror image of it. The world of an art work is a possible world, a result of unique creative performance of an individual. Comprehension of the poet's art world, his relation to reality requires a special study and serious scientific approach.

The meaning of the phenomena of reality reflected in Abai's artistic world is profound. The variety of semantic definitions, cognitive-semiological richness of the poet's expressive means characterize his artistic world as a world of high poetic wisdom.

Key words: Abai, artistics, real, possible, world, literar.

Ж.Д. Дәдебаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: institutabai@gmail.com

Художественный мир Абая

Изучение творчества Абая в аспекте его художественного мира является одной из актуальных проблем как абаяведения, так и междисциплинарного исследования на современном этапе их развития. Осмысление данной проблемы в связи с явлениями действительности и психологией процессов художественного мышления поэта имеет важное социальное значение. В статье рассматривается художественный мир Абая – это мир литературного наследия автора. Основой литературного творчества служит мир реальный. Гений поэта создает произведение словесного

искусства на основе явлений и событий реального мира. Произведение словесного искусства не является ни реальностью, ни ее зеркальным отражением. Мир произведения искусства – это мир возможный, результат индивидуальной творческой деятельности личности. Осмысление семантики художественного мира поэта, его отношения к действительности требует специального изучения и серьезного научного подхода. Явление действительности, которое отражено в художественном мире Абая, имеет глубокий смысл. Семантическая многозначимость, когнитивно-семиологическое богатство изобразительно-выразительных средств поэта характеризуют его художественный мир как продукт творческой гениальности.

Ключевые слова: Абай, мир, художественный, реальный, возможный, семантика, литературное произведение, творчество.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласында Абай сөзінің, Абай мұрасының бүгінгі заманымыз үшін көкейкестілігі, ақын шығармашылығынан халқымыз қандай тағылым алуға тиіс екендігі жөнінде жұртшылықпен ой бөлісе отырып, әлеуметтік маңызы зор, өзекті қағидалар жүйесін ұсынды. Президенттің: «Біз ұлттық сананы жаңғыртамыз және бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастырамыз десек, Абайдың шығармаларын мұқият оқуымыз керек. Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірлесуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық» (Тоқаев, 2020), – деген сияқты сындарлы сөздері мен орнықты ойларының жүйесі қоғамдық санамыздың, әдебиетіміз бен мәдениетіміздің, әлеуметтік өміріміздің жаңғыруына жаңа серпін берді.

Абайдың көркемдік әлемі болмыстағы шындық құбылыстарға негізделеді. Ақын болмыстағы шындық құбылыстардан өлмейтұғын өнер туындысын жасады. Өлмейтұғын өнер туындысы болмыстағы шындық құбылыстың өзі емес, көшірмесі де емес. Өлмейтұғын өнер туындысы болмыстағы шындық құбылыстар негізінде шығармашылық тұлғаның даналық ақыл-ой қызметінен туды. Ашық, жалаңаш емес, ойға, сырға оранып. Ол – өмірде баламасы жоқ көркемдік құбылыс, өз алдына дара әлем. Ақынның көркемдік әлемін, оған негіз болған шынайы әлем шындығын, олардың арасындағы байланыс сипатын пайымдау биік ғылыми тұрғыны талап етеді.

Абай шығармашылығының қастерлі құндылығы оның көркемдік әлемінде. Ақынның көркемдік әлемі дүние-әлемнің өзі сияқты ашық, анық, айқын. Бірақ оның мәні көзге бірден көрініп, сол сәтте көңілге қонбайды. Ақынның жүрегін күйдіріп, көңілін жарып шыққан ой мен сырдың мәні жұмбақ іспетті. Оның шешуін табу үшін іздену керек. Оның шешуін әркім өз жүрегінің тереңіне бойлау арқылы ғана табуы

мүмкін. Өзінің жүрегін терең бойлай алмаған жан Абайдың ойы мен сырының мәнін аша алмайды.

Ақынның шығармашылығында жарқын, шынайы көрініс тапқан құбылыстар ақынның көркемдік әлемінің семантикалық арқауы қызметін атқарады. Оның үстіне ақынның көркемдік әлемінің семантикалық арқауын түзетін осы құбылыстардың мезгілдік және мекендік кеңістігін нақты көрсетіп, белгілі бір шеңберге салып қалыптау мүмкін емес. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық өрісі өмірдің шындық болмысының өткен немесе осы, болмаса келер шағының нақты мекендік кеңістігінің қалыбына сыймайды, бірақ сай болуы ғажап емес. Ақынның көркемдік әлемінің қастерлі құндылығы оның нақты мезгілдік және мекендік межеге сыймас мәңгілік мәнінде.

Гераклит (б.з.д. 554-483 жылдар шамасы) болмыстың өткіншілігін негізге алып: «Бір өзенге екі рет түспек жоқ» (Geraklit, 1989; Platon, 1990: 680), – дегенге ұқсайды. Мұны өзінше пайымдап, өзінше саралаушы данышпандар аз болған жоқ. Гераклит айтқан деген осындай сөздің мәні мен мәнісі қазақ халқының даналық сөздерінің де, ақын-жыраулар шығармашылығының да асыл арқауындай ілкіден бүгінге дейін жалғасқан. Әл-Фараби шын білім деп әрдайым ақиқат, анық болатын білімді айтады. Ал белгілі бір уақытта болатын, бірақ кейіннен болмауы да мүмкін нәрсе туралы білімді шын білім қатарына қоспайды. «Өйткені, – дейді ғұлама, – егер біз қазір ғана бар, бірақ уақыт өте келе болмауы мүмкін нәрсені білсек, онда оның бар, не жоқ екенін біле алмаймыз» (Al-Farabi, 1977: 220-221).

Ал Абайдың өзіне келсек, өмірдің өзгермелілігі, бір орнында тұрмайтыны, дүниенің өтпелілігі туралы ой ақынның шығармашылық мұрасының өзекті желісі болып тартылған.

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір Құдайдан басқаның бәрі өзгермек
(Qunanbayev, 1977: 44), –

деген өлең жолдарындағы қисындар қазақ әдебиеттанушылары мен философтарының зерттеулерінде лайықты бағаланды. Ақынның «Сағаттың шықылдағы емес ермек» өлеңіндегі мына екі тармақтың ұсынар ойы да терең:

Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек
(Qunanbayev, 1977: 253).

Болмыстағы шындық жайлар, құбылыстар әлемі туралы Гераклит пен әл-Фарабиден, Абайдан артық анық айту қиын. Өмірдегі шындық жайлардың, болмыстағы нақты құбылыстардың, оқиғалардың қалпы осындай өтпелі, «қайтып келмекке тағдыр жоқ» болғанда, олардың сөзбен суреттелген бейне, ой, сезім ағыны түріндегі сарындарын болмыстың нақты ақиқат шындығы ретінде қабылдаудың өзі шартты сипатқа иеленеді. Болмыстағы шындық құбылыстар білгілі бір сәтте белгілі бір кеңістікте ғана нақты шындық болады да, басқа сәттегі басқа кеңістікте нақ сол қалпында қала алмайды. Осы тұрғыдан келгенде, олардың ақын шығармашылығындағы суретін болмыстың өзі, шындық әлемнің нақты құбылысы ретінде қабылдауға негіз жоқ. Сондықтан ақынның көркемдік әлеміндегі құбылыстар бір басқа да, өмірдің шындық болмысындағы құбылыстар бір басқа. Ақынның көркемдік әлеміндегі құбылыстар – ақынның көркемдік ойлау қызметінен туған ықтимал әлем құбылыстарының көрінісі. Соған қарамастан ақынның көркемдік әлемінде шынайылық жоқ деп айтуға болмайды. Өнер туындысында өтпелі өмірдің шындық құбылыстарының білгілі бір кеңістік пен белгілі бір сәттегі қалпын қаз қалпында суретке айналдыруының өзінде үлкен мән бар. Оны өмірдің шындық құбылыстары емес, шындыққа сай келмейді деу ретсіз. Ақын өмірдің шындығын көрсетпейді, ақын өмір шындығының суретін жасайды, ақын өмір шындығының өз көркемдік ойлау әлемінде жасаған суретін көрсетеді. Ақынның көркемдік әлемі – ықтимал әлем, ықтимал әлемінің шынайылығы – көркем шынайылық. Ақынның ықтимал әлемінің көркем шынайылығы болмыстағы шындық құбылыстардың шынайылығынан жоғары.

Тәжірибе

Абайдың көркемдік әлемі дегенде, оны ақынның көркемдік-бейнелеу құралдарының ерекшеліктері, олардың түрлері депқана түсінбеу

керек. Көркем әдебиеттің құралы сөз болғанда, ол тура, нақты мағыналары аясында көркемдік әлем семантикасының табиғатын жете танытатындай қызметімен ерекшеленбейді. Сөз көркем әдебиет туындысының мазмұндық-мағыналық құрылымын түзуші, сабақтастырушы, байланыстырушы фактор деңгейіне дейін көтеріле алғанда ғана өзінің белгілі бір ерекше қырын, белгілі бір табиғатының белгілі бір терең сырын ашады. Ондай жағдайда тілдік бірлік өзінің тура немесе бұрма мағынасымен көркемдік әлемнің семантикалық-құрылым жүйесі беретін мазмұн-мағынаның басты ұйыстырушы, байланыстырушы тетігіне айналады. Тілдің түрлі деңгейдегі категориялары туралы да осыны айтуға болады.

Абайдың көркемдік әлемінің семантикалық кеңістігінде көрініс тапқан құбылыстардың мағынасы, мазмұны, мәні көп қатпарлы, көп сатылы. Мұның өзі ақын шығармаларының онтологиялық қырларының байлығын білдіреді. Ал әдеби шығарманың онтологиялық көпқырлылығы оның мағыналық-құрылымдық жүйесінің бүтіндігінен, көркемдік әлемінің кемелдігінен туындап жатады. Ондағы мағынаны табу, анықтау, түсіну, пайымдау, бағалау оңай емес. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық кеңістігіндегі астарлы, ауыспалы, символдық мағынаны танып, білу де, жасырынулы, бүркемелі мәнді табу мен тану да қиын. Өйткені мұның жолдары, әдістері мен тәсілдері, ілгеріде айтылғандай, теориялық деңгейде жеткілікті негізделген емес. Соған орай әр зерттеуші, әр оқырман, әр қабылдаушы әдебиеттің, қаламгердің көркемдік әлеміндегі нақты ашық мәнді де, жасырын мәнді де өзінше, өз танымы деңгейінде пайымдайды. Сол себепті көп жағдайларда көркемдік әлем семантикасының, шығарма мәтінінің немесе оның белгілі бір мағыналық-құрылымдық бірлігінің нақты мазмұны, астарлы мағынасы ашылғанмен, жасырын мәні, оның поэтикалық қызметі айқындалмаған күйі қала береді. Әдеби шығарманың көркемдік әлеміндегі мәтіннен тыс, жасырын мән-мағына, оның түпнегізі, поэтикалық қызметі пәнаралық іргелі ғылыми-зерттеу нәтижесінде ғана анықталмақ.

Тыңдаушыларына, оқушыларына ұсынып отырған мағынаның ашық, анық және жасырын бөліктерінің арасалмағын өзінің көркемдік әлемінде ақынның өзі мөлшерлейді. Бұл жерде тыңдаушылардың, оқушылардың қабылдау, түсіну деңгейлері ескерілетіні түсінікті. Екінші жағынан, ақынның сөздерінің, образды ойларының мәтіннен тыс, жасырын мағыналары мен мәні оның өз тұсындағы көзі ашық тыңдау-

шыларына ұғымды болуы ғажап емес. Сонымен бірге Абайдың көркемдік әлеміндегі сөз де, образ да, ой да терең мағыналы. Оны әр тыңдаушы, әр оқушы өзінше қабылдап, өзінше түсінеді. Тіпті бір тыңдаушының немесе бір оқушының өзі оны өмірінің түрлі жағдайында, түрлі кезінде түрліше қабылдап, түрліше түсінуі мүмкін. Осы ретте ақынның көркемдік әлеміндегі сөздің де, суреттің де мағынасы мен мәні қабылдаушының санасында құбылып, бір мағынадан екінші мағына, бір мәннен басқа бір мән туындап тарала беретініне көз жеткізуге болады.

Абайдың көркемдік әлемінде бір ауыз сөздің немесе бір шумақ өлеңнің, ия болмаса оның бір тармағының нақты және образды, логикалық семантикасы арасында үлкен айырмашылық бар. Тармақтың тілдік бірліктерінің лексикалық, грамматикалық мағыналарын нақты білу маңызды, бірақ бұл білім ондағы мазмұнды түсінудің, мәнді пайымдаудың жеткілікті кепілі бола алмайды. Абай шығармаларының тілдік бірліктерінің жалпы не жалқы мағынасынан көркемдік әлемінің логикалық семантикасы кеңістігінде ашылатын поэтикалық мән әлдеқайда көрнекті. Сондықтан ақын шығармаларының көркемдік әлемінің логикалық семантикасы жүйесіндегі образды құрылым арқылы ашылатын поэтикалық ойдың маңызы өлшеусіз жоғары. Бұл жерде жасырынулы мәннің белгілі бір құрылымдық бірліктердің өзара, сондай-ақ шендес, шектес, тектес құбылыстармен арақатынасы арқылы ашылатын образ бен образдылықтың атқаратын қызметі зор.

Абайдың көркемдік әлемінің семантикалық өрісінде сөздің образдылығы, мағыналық-құрылымдық бірліктің образдылығы, жасырын мәннің образдылығы, жасырын мағыналық-құрылымның образдылығы, өлең мәтінінің образдылығы және осылардың өзара байланыстары, бірлігі мен тұтастығы секілді мәселелерді бір-бірінен бөле-жармай, өзара байланыста қарастырудың маңызы үлкен. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық жүйесіндегі мағына мен мән, оның образдылығы көп деңгейлі: тиісті мазмұнды белгілі дәрежеде толықтырады, жетілдіреді, кей тұстарда берілген мазмұнмен тең дәрежедегі құбылыс деңгейіне дейін көтеріледі, сөйтіп мәтіннің белгілі бір бірлігінің нақты мазмұнымен жарыса өріледі, енді бірде мазмұнға қайшы келіп жатады, мазмұнмен тең түсетіні де болады. Сонымен қатар мәннің мәтін жүйесіндегі тілдік бірліктердің мағынасы мегзейтін мәтіннен тыс образ арқылы ғана анықталатын сырла-

ры да болады. Сондықтан ақынның әр өлеңін, әр өлеңінің әр шумағын бірбүтін көркемдік тұтастық ретінде пайымдауға тура келеді. Рас, зерттеуші де, оқырман да, қабылдаушы да мазмұн мен мағынаны қатар, егіз, тұтасқан күйінде қабылдайды. Алайда мазмұн әр шумақтың тармақтарындағы сөздердің лексикалық, грамматикалық, стилистикалық қызметінен туатын мағыналарынан түзіледі. Ақын сөзінің лексикалық мағынасы әркімге де түсінікті: белгілі бір нәрсенің атын, затын, жайын білдіреді. Сөз және сол сөз атын білдіретін нәрсе, зат, құбылыс арасындағы қатынас сипатынан мағына туады. Қарапайым қабылдаушы үшін оны түсіндірудің қажеті жоқ. Ал зейін қойып қарағысы келген адам ақынның әр сөзінен алдымен өзіне түсінікті ұғымын табар еді. Көп жағдайда зерттеушілер де осы түсінікпен шектелуді жеткілікті деп біледі. Бұл түсінік белгілі бір құбылыстың сыртқы, нақты негізін ғана білдіреді, ал тілдік бірліктердің поэтикалық табиғаты, логикалық семантикасы ашылмайды.

Тыңдаушы немесе оқушы белгілі бір тілдік бірлік атын білдіретін белгілі бір нәрсенің, құбылыстың мағынасын оның сыртқы, нақты негізімен байланыстыратыны анық. Түсінік осылай туады. Мұның маңызы зор. Бірақ осы түсінікпен шектеліп қалған жағдайда құбылыстың ішкі шынайы мәні ашылмаған күйі қала бермек.

Талдаулар мен нәтижелер

И.П. Павлов өмірде адамдардың екі түрлі типі болатынын көрсетеді: а) суреткерлер; ә) ойшылдар (Pavlov, 1951: 213). Ақын-жазушылар, сазгерлер, суретшілер, мүсіншілер сияқты шығармашылық тұлғалар суреткерлер тобында болғанда, ойшылдар тобына ғалымдар, зерттеушілер жатады. Бұлардың алғашқы типтегілірі өмірдің шындық құбылыстарын бөле-жармай, бірбүтін қалпында және табиғи ажар-көркін өзгертпей қабылдайды. Ал ойшылдар болса, олар өмірдің шындық құбылыстарын бірбүтін қалпында емес, құрамдас бөліктер мен бөлшектерге бөліп, әр бөлшекті жеке алып, шұқшия қарап саралайды да, содан кейін олардың мәндерінің басын қосып, өмірдің шындық құбылысының бүтін болмысын анықтап, көңіліне қондырғандай болады. Дүние құбылыстарын тану үшін аталған шығармашылық тұлғалардың екі тобының да қызметі маңызды. Ал енді шығармашылық тұлғалардың осы екі типінің екеуіне тән қасиеттердің бір тұлғаның басын-

да тоғысып, оның жеке дара шығармашылық қасиетіне айналатын жағдайы да болады. Өмір құбылыстарын қабылдау мен танудағы осы аталған екі түрлі қасиеттің бір тұлға болмысында тоғысуы аса игілікті. Асқан суреткерлік пен теңдессіз терең ойшылдық қасиеттердің бір тұлға бойында тоғысуы – адамзат тарихында өте сирек кездесетін айрықша құбылыс. Табиғат асқан суреткерлік пен теңдессіз терең ойшылдықты бір басына тоғысқан бүтін бітім ретінде дарытқан тұлға – Абай.

Күшік асырап, ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты
(Qunanbayev, 1977: 289), –

секілді қарапайым, көпке түсінікті бір шумақ өлеңде суреткерлік сәулет пен ойшылдық тереңдік бірбүтін құбылыс ретінде көрініс тапқан.

Адам баласының табиғатындағы опасыздық, өзіне жақсылық жасаған жанға жамандық жасауы Абайдың заманында ғана белең алған нәрсе емес, оның тарихы, тұптамасы тереңде. Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінде Абайдың осы сөзінің мағынасы мына үлгіде берілген:

Из тех людей, которых я обучал науке стрельбы,
Не было ни одного, который не стал бы целиться
в меня в последствии.
(Mirza Mukhammad Khaidar, 1996: 464).

Ақын ойына негіз болған шындық құбылыстың түпкі тарихына көз салатын болсақ, оның мысалы атам заманның өзінен де табылады. Тұптамасы тереңге бойлаған нәрсені жұлып алып тастау оңай емес. Ал оны тану, оған көз жеткізу, таныған, көз жеткізген ақиқаттың мәнін өз болмысының өзегінде өзінше өрнектеу әр ұлы суреткердің өзіне ғана тән шығармашылық ойлау кеңістігінде жүзеге асады

Күшік асырап, ит ету – ақын шығармашылығының ықтимал әлеміне тән құбылыстардың бірі. *Біреуге мылтық үйрету* – келесі бір ықтимал әлемнің көрінісі. Екі әлемнің көрінісі де бейнелі, образды. Бейнелілік, образдылық арқылы сипатталған көріністің суреті астарлы мағынаны білдіреді. Өлеңдегі күшік, оның ит болуы, ит болған соң өзін асыраған иесінің балтырын (тістеп) қанатуы – болмыста болған шындық құбылыстардың қатарына жатады. Осы

қатарда: «Құтырған ит иесін қабады», – деген халық даналығынан туған сөздің шырайы да көңілге көлеңкесін түсіргендей болады. Мұндай құбылыстың суреті өмір көрген адамның есінде сақталып қалатынын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ ақын өз шығармасында оны айтып отырған жоқ, бірақ осыған ұқсас, осымен шендес, осы мағыналас ықтимал әлемнің бір қырының суретін жасайды. Күшік асырау, күшікті асырап, ит ету, оның иесінің балтырын (қауып) қанатуы болмыстағы шынайы мағынасының санадағы суреті ақынның ықтимал әлемінде тұспалды мағынаға, басқа мәннің тууына негіз болады. Іс-қимыл иесі біреуді көзін ашпаған күшіктей күйінде асырауға алды, бақты, күтті, сөйтіп оны ит сияқты күйге дейін өсірді. Бір кездердегі күшік күйіндегі жан иттей болып өскен соң, өзін өсіріп-баққан иесін балтырынан қауып қанатқандай иттік іс қылды. Өлеңде шартты түрде көрініс тапқан осы көрініс болмыстағы шындық құбылыстың елесінен ақынның ықтимал әлемінде образды, метафоралық суретке айналады. *Біреуге мылтық үйретудің* жайы да осы жүйеде анықталады. Ақынның көркемдік әлемі осындай ықтимал әлем суреттерімен, ол суреттердің тереңдегі мәнімен, семантикалық әрімен көрікті.

Ақынның көркемдік ойлау әлеміндегі шығармашылық үдеріс жүйесінде көркемдік бейнелеу құралдарының қызметі нәтижесінде жасалған образ бен образдылық бейнеленіп отырған құбылыстардың суретін бірнеше әлем кеңістігінің арайымен тоғысқан қалыпта аңғартады: а) болмыста; ә) ақынның көркемдік ойлау әлемінде; б) ақын шығармасының ықтимал әлемінде. Образдың болмыстағы негізі, оның көркемдік ойлау үдерісі барысында басқа бір құбылыстың ерекше қасиетін ажарлап ашатын басқа бір көркемдік-бейнелеу құралынан ашылуы, сөйтіп ақынның ықтимал әлемінің суретін көрсетуі ақынның шығармашылық ойлау үдерісі аясында жүзеге асады. Ақынның шығармашылық ойлау даралығын, көркемдік ойлау ерекшеліктерін саралауда суреттеліп отырған күрделі шындық құбылыстардың басты мәнін астарлап білдіретін образдардың шығу төркінін, жасалу тарихын, көркемдік-эстетикалық қызметін саралаудың маңызы үлкен. Ақынның көркемдік ойлау қуатының жасампаздық сипатын осы бағытта ғана нақты анықтауға болады. Бұл ретте ақынның болмыстағы белгілі бір құбылысты шығармашылық ойлау кеңістігінде саралап, сараптап, қорытуы, қайта жинақтап, жаңа об-

раз жасауы, сөйтіп оны жаңа шығармасының айрықша ажарлы қасиетіне айналдыруы, бірбүтін көркемдік құбылыс жасау жолдары шығармашылық үдеріс психологиясының көрнекі көріністерін ашуға көмектеседі. Сонымен қатар мынаған назар аудару дұрыс: ақынның көркемдік ойлау қызметі нәтижесінде жасалған образды құбылыс – ақынның көркемдік әлеміне тән құбылыс. Ол болмыстың нақты шындық құбылыстары қатарынан орын таба алмайды. Сөйте тұра онда болмыстың шырайындағы шындық көрінбей қалмайды. Болмыстағы шындық құбылыстардың негізінде олардан тыс тұрған, оларға сәйкес келмейтін, өз алдына бөлек бір ықтимал әлемнің семантикалық кеңістігіндегімұндай шынайы көрініс ақынның шығармашылық ойлауының жасампаз қуатынан туады. Ақынның шығармашылық ойлауының жасампаз қуатынан туған ықтимал әлемде кез келген тілдің емес, тек қана *толғауы тоқсан қызыл тілдің алыстан сермеуі де, жүректен тербеуі де, шымырлап бойға жайылуы* да өмірдің өзіндегідей шынайылығымен сипатталады. Тыңдаушы немесе оқушы оны ойдан шығарылған, қиялдан туған, болмыста жоқ жай емес, өзінше бір шынайы, шындық құбылыс ретінде қабылдайды.

Қалыптасқан теориялық ұғым бойынша, шығармашылық тұлғаның көркемдік ойлауы – образды ойлау. Әрине, образды ойлаудың өзіне тән ерекшеліктері бар, бірақ ол ойлау заңдылықтарынан тыс тұрған бөлек әлем емес. Шығармашылық тұлғаның образды ойлауы жүйесінде нақты, дәлелді, дәйекті ойлау желілері де жататыны анық. Шығармашылық тұлғаның нақты, дәлелді, дәйекті ойлауының өзінде де образдылық болады.

Ақын «Сегіз аяғын» *Алыстан сермеу* деп бастайды. *Алыстан сермеу* тілдің қызметіне қатысты айтылады. Тілдің *алыстан сермеуі* – образды ойлаудың нәтижесі. Ол деректі, нақты, затты ұғымды емес, дерексіз ұғымды білдіреді. Сондықтан оның мағынасын білу, мәнін түсіну қабылдаушының таным деңгейіне тәуелді. Бұл жерде сөздің мағынасын жете біліп, мәнін терең түсінудің басты жолы – сөзде көрініс тапқан мағына дүние-әлемдегі, болмыстағы, тұрмыс-тіршіліктегі қандай оқиғамен байланысты екенін, қандай оқиғаның, құбылыстың қандай қырына сәйкес келетінін анықтау. Басқаша айтқанда, ақынның көркемдік әлемінде көрініс тапқан сурет оның көркемдік ойлау әлемінде қалай пайда болғанын, болмыстағы қандай құбылыстың немесе қандай оқиғаның негізінде пайда болғанын

пайымдап білуге тура келеді. Сонда мынадай бірнеше бөлімнен тұратын жүйе анықталады: а) болмыстағы шындық құбылыстар әлемі → ә) ақынның көркемдік ойлау әлемі → б) ақынның көркемдік әлемі. Мұның екінші бір үлгісі мынадай болады: а) болмыстағы шындық құбыластар → ә) шығармашылық тұлға → б) шығарма. Ақынның көркемдік әлемін, әдеби шығарманы тану оның көркемдік ойлау әлемін, шығармашылық тұлғасын барлауды талап етеді, бұл өз кезегінде ақынның көркемдік ойлау әлемінде қорытылған және шығармада көрініс тапқан бейненің, суреттің, образдың тууына негіз болған болмыстағы шындық құбылыстарды саралап, сараптауға бастайды.

«Сегіз аяқтың» алғашқы жолындағы «сермеу» сөзіне қатысты қабылдаушының ойында іс-қимылдың бірнеше қыры елес береді: «қол сермеу», «кұлаш сермеу», «аяқ сермеу», «семсер сермеу», «сойыл сермеу», «қанат сермеу», «дөп сермеу», «кеш сермеу» т.б. Осы елесте белгілі бір мағына болуға тиісті сияқты болып көрінеді. Бірақ осы мағынаны мәтіннің тілдік бірліктерінің мағыналары аясында анық тану, түбегейлі түсіну оңай емес. Өйткені тілдік бірліктерден олардың лексикалық, грамматикалық мағынасынан басқа белгілі бір нақты, бағыты анық, бағдары айқын мағына табылмайды. Бір-бірімен жөн-жосықсыз араласып, бағдарсыз ағып жатқан елестер ғана бар. Сөздің лексикалық, грамматикалық мағынасына сай анықталатын мәнді табу қиын. Тілдің *алыстан сермеуі* де осындай. Оны белгілі бір пішінде көзге, көңілде елестету мүмкін емес сияқты болады.

Тілдік таңба түрінде берілген «сермеулерді» бір бөлек алып, «алыстан сермеуді» бір бөлек алып, олардың арасындағы қатынастар жүйесін саралап парықтағанда, ақынның «сермеуінің» ауыспалы мағынада айтылып тұрғаны, оның өзі көп қырлы екенін топшылар білуге болады. Бірақ «алыстан сермеудің» көп қыры, көп қырының көп мағынасы бары аңғарылғанымен, оның дөп мағынасы, мәні, логикалық семантикасы өзінен-өзі түсінікті бола қалмайды.

Ақын өлеңіндегі «сермеудің» де, «алыстан сермеудің» де иесі – тіл, кәдімгі сөйлейтін қызыл тіл. Тіл «сермейді», тіпті «алыстан сермейді». «Алыстан сермеудің» семантикасын нақты шындық құбылыстар аясында түсіну де, түсіндіру де қиын. «Сермеу» белгілі бір ұғымды мезеп тұрғанмен, «тілдің сермеуі» туралы құрылымдық бірліктің мәні де, мәнісі де белгісіз. Белгісіздік аясында белгілі болуы ықтимал әлде бірдеңе бар сияқты сезіледі. Оның

өзі де тілдік таңбалардың мағынасынан емес, ақынның сол мағынаға өзінің көркемдік ойлау өрісіндегі белгілі бір таным нысандарымен байланысты берген поэтикалық мәнінен туындайды. Ақынның сөзінің мәні сөз арқылы белгілі болатын болмыстағы заттың, құбылыстың, оның сынының, қимылының сипатында емес. Ақын сөзінің мәні ақынның ақыл-ой, көркемдік ойлау әлемінде, ақын шығармасының ықтимал әлемінде ғана ашылады.

«Алыстан сермеу» негізіндегі мән тілдік бірліктерден тыс тұрған, ақын шығармасының ықтимал әлемінде ғана ашылатын бейнелер, образдар деңгейінде пайымдалады. Енді осы бейнелер, образдар туралы ойға негіз болатын басты белгілерге қарайық:

Тіл (қызыл тіл):

А)

- алыстан сермейді
- жүректен тербейді
- шымырлап бойға жайылады

Б)

- киуадан шабады
- қисынын табады
- тағыны жетіп қайырады

Әр құрылымдық бірлік белгілі бір қимыл-қозғалыстың, істің баянын білдіреді. Әр қимыл-қозғалыстың, істің иесі – тіл (қызыл тіл). Өлең мәтініндегі осы құрылымдық бірліктер білдіртін істің, қимыл-қозғалыстың баяны, иесі белгілі болғанмен, олардың шынайы мағынасының мәні белгісіз. Тілдің қызметі арқылы анықталған мағыналардан белгілі бір тиянақты мән табу қиын. Белгілі болатын нәрсе – А) тобындағы құрылымдық бірліктер белгілі бір процестің өзара сабақтас сатыларын, кезеңдерін білдіреді. Бірінші кезеңге тән нәтиже сипаты – *алыстан сермейді*. Екінші кезеңге тән нәтиже – *жүректен тербейді*. *Шымырлап бойға жайылу* – үшінші кезеңге тән қорытынды нәтижені сипаттайды. Процестің кезеңдерінің ретін, кезекті сатысын өзгертуге, ауыстыруға болмайды.

Сөз болып отырған құрылымдық бірліктердің әрқайсысының мағынасы әу баста болмыстағы басқа бір істің, құбылыстардың, оқиғалардың негізінде пайда болып, содан кейін қызыл тілге қатысты ауыспалы мағынада қолданылғаны туралы болжам жасауға тура келеді. Оған көз жеткізу үшін көрсетілген құрылымдық бірліктердегі қимыл-қозғалыстың, істің баянының логикалық семантикасы тұрмыс-тіршілікте қандай құбылыстарға, олардың қандай қызметіне қатысты екенін анықтауға тура келеді. Нақтылық үшін

бірілген құрылымдық бірліктерді жұмбақ түрінде есептеп, оның шешуін іздеп көрейік.

Алыстан сермейді. Мұның шешуі не болуы мүмкін? *Жүректен тербейді*. Мұның шешуі не? *Шымырлап бойға жайылған*. Ол не нәрсе? Тіл (сөз, сөз өнері) *алыстан сермейді, жүректен тербейді, шымырлап бойға жайылады* дегенді көрнекі түрде қалай түсінуге болады?

Құрылымдық бірліктердің әрқайсысының шешуін олардың өзара бірлігін, сабақтастығын сақтай отырып саралау іздеген ойдың ұштығын табуға септігін тигізеді. Бұл жерде көңілдегі мына топшылаудан көз жазбау шарт: талдау нысаны болып отырған *алыстан сермеу, жүректен тербеу, шымырлап бойға жайылу* сияқты құрылымдық бірліктер бірбүтін құбылыстың не үдерістің сатылы тәртіпте кезең-кезеңімен жүзеге асатын құрамдастары. Процестің барлық кезең, сатыларының иесі – тіл (сөз, сөз өнері). Құрылымдық бірліктердің бірлігінен тұратын бірбүтін құбылыстың мәні осы жүйеде ғана белгілі болуы мүмкін.

Халықтың дәстүрлі мәдениетінің, дәстүрлі дүниетанымының категориялары аясындағы әдет, салт, ұғым, мінез, көзқарас ерекшеліктері, тілсіз ұғысудың түрлі құралдары мен жолдары арқылы көрініске, суретке, образға айналған ахуал, жағдайлардың мәнісі ақынның «алыстан сермеуінің» ықтимал әлем кеңістігіндегі мағынасын түсінудің кілт-коды қызметін атқарады. Оның үстіне Абайдың мына сөзінің жүйесі бойынша іздену де маңызды: «Ол не нәрсе? Не көрдің, не есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамақ... Соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей» (Qunanbayev, 1977a: 221) тыншымау. Жоғарыдағы жұмбақ мағыналы құрылымдық бірліктердің әрқайсысының шешуі ақыл-ойдың осындай қызметі нәтижесінде табылмақ.

Тілдің «алыстан сермеуі», «жүректен тербеуі», «шымырлап бойға жайылуы», «киуадан шабуы», «қисынын табуы», «тағыны жетіп қайыруы» елдің бәріне бірдей түсінікті емес. Бірақ оны түсіну керек. Түсіну үшін олардың әрқайсысын жеке, дара алып қарастырмай, таным, ықтимал әлем кеңістігінде олардың бәрін біртұтас алып пайымдау шарт. Тілдің қызметін әр қырынан сипаттайтын осы бірліктердің

лексикалық, грамматикалық мағыналарынан тыс тұрған астарлы мағыналар жүйесін табудың, сол арқылы ақын шығармасының ықтимал әлемінің жасырын сипатын, логикалық семантикасын, ақынның көркемдік ойлау әлемінің ерекшеліктерін анықтаудың маңызы зор.

Тілге, қызыл тілге қатысты «сермеу», «тербеу», «бойға жайылу» секілді тілдік бірліктер білдіретін қимыл-қозғалыстар атауларының мағынасын өнер туындысын эстетикалық қабылдау үдерісі жүйесінде пайымдау, өнер туындысының (тілдің / өлең сөздің) эстетикалық қызметін, қабылдаушының ішкі әлемінде туғызатын, туғызған күйін, ол күйдің түрлі сатыдағы қалпын анықтау іргелі ғылыми таным өрісінде, тиісті білім қоры негізінде терең ойлау кеңістігінде ғана белгілі болады.

Абайдың көркемдік әлеміндегі қызыл тілдің, сөздің тыңдаушының ішкі әлемінде туғызатын күйі, ол күйдің сатылары Аристотельдің (Aristotel, 1978: 208), М.Т. Цицеронның (Tsitsteron, 1972: 100-195), әл-Фарабидің (Al-Farabi, 1975: 476-487), М.В. Ломоносовтың (Lomonosov, 1952: 65-69), А.Байтұрсыновтың (Baitursynov, 1989: 223) шешендік өнердің, шешен сөзінің сатылары, кезеңдері туралы ойларымен орайлас сипатталған: а) тыңдаушының ықыласын аудару (ұсынба); ә) тыңдаушының ойын толқыту (толқытпа); б) тыңдаушының ойын қыздыру (қыздырма); в) тыңдаушының бойын балқыту (балқытпа). Қызыл тілдің «алыстан сермеуі», «жүректен тербеуі», «шымырлап бойға жайылуы» шешен сөзінің тыңдаушыларына әсер ету үдерісінің сатыларының, кезеңдерінің (ұсынба, толқытпа, қыздырма, балқытпа) Абай өз көркемдік танымына қойған поэтикалық атаулары екені белгілі болады. Сөйтіп, «алыстан сермеу», «жүректен тербеу», «шымырлап бойға жайылу» қызыл тілді шешеннің сөзінің, қызыл тілдің тыңдаушыларына әсерінің сатыларын, кезеңдерін білдіреді. Әр кезең нәтижесі – келесі кезеңнің нәтижелі болуының алғышарты. Егер «алыстан сермеу» жүзеге асатын болса, онда «жүректен тербеуге» де қол жетеді, «жүректен тербеуге» қол жетсе, «шымырлап бойға жайылу» да болады. Шешеннің шығармашылық тұлғасы, қызыл тілдің шешендік өнер ретіндегі табиғаты Абайдың бүгінгі оқырмандарына түсінікті бола бермеуі танданарлық нәрсе емес. Абайдың көркемдік әлемі дегенде, ақынның қызыл тілінің ықтимал әлемі семантикасының осындай поэтикалық мәні есте тұрады.

Шешендік өнер туындылары билер дәуірінің әдебиеті деп аталған (Seifullin, 1932). Билер дәуірі

әдебиетінің басты шығармашылық тұлғалары – би-шешендер. Билер дәуірі әдебиетінің сыры мен сынын білу, билер дәуірі әдебиетінің басты шығармашылық тұлғаларының табиғатын тану сол дәуірдің тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін, кәсібін, ақыл-ой байлығын зерттеп білуді талап етеді.

Билер дәуірі әдебиетін жасаушылардың, билер мен шешендердің сөзінің тыңдаушыларына әсерінің сатыларын, кезеңдерін білдіретін ұғым-атаулардың негізінде жасалған образдар жүйесі (*алыстан сермеу, жүректен тербеу, шымырлап бойға жайылу*) арқылы Абай өзінің көркемдік әлеміндегі *толғауы тоқсан қызыл тілдің* айрықша қасиеттерін көрсетеді.

Тілге қатысты «қиуадан шабу», «қисынын табу», «тағыны жетіп қайыру» сияқты бірліктерді біртұтас алып саралағанда, халықтың Абай тұсындағы мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен хабары бар адамның көз алдында тұтас бір құбылыстың, оқиғаның елесі көрінуі мүмкін. Оның Абай суреттеуіндегі құрамдастары мынадай: қашқан тағы; оны қайыру үшін қуа шапқан қуғыншы; қуғыншының ептілігі, айлашылдығы (қиуадан шабады; қисынын табады); қуғыншының тағыны жетіп қайыруы. Осы құрамдас іс, оқиғаның тірек-белгілерінің әрқайсысы анық, айқын көріністің суреті іспетті. Халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігіндегі осы көріністің құрамдас суреттері анық көрінеді: а) қашқан тағы, ә) оны қуған қуғыншының амал-тәсілі, б) қуғыншының тағыны жетіп қайыруы. Халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі осы көріністің құрамдас суреттерін ақын тілдің, қызыл тілдің айрықша қасиеттерін ашатын көркемдік бейнелеу құралы ретінде қолданады. Сонда *қашқан тағы* не? Қашқан тағы сияқты күй қандай жанға тән болуы мүмкін? Қашқан тағыны *қуып жетіп, кері қайырған қуғыншы* кім болмақ? Осындай бағыттардағы ізденістер нәтижесі мынадай болжам жасауға негіз болады: а) өз сөзінен басқа сөзді тыңдамай, өзінен-өзі шығандап, шығанға шығып кеткен дауласушылардың күйі; ә) сөз иесінің (би, шешен) дауласушылардың қанын қыздырып, ойын толқытып, бойын балқытып сөйлеген, сөйтіп тағыдай тарпаң тыңдаушыларын қашқан бетінен қайырып әкеліп, өз дегеніне көндірген *тоқсан толғаулы қызыл тілінің* қызметі.

Ақын көз алдындағы көріністердің әрқайсысының суретін образдар жүйесіне түсіріп, бір құбылысқа тән белгілер, ерекшеліктерді екінші бір құбылыстың ерекшеліктерімен жанастырады да, *толғауы тоқсан қызыл тілдің* айрықша

белгілерін көркем, көрнекі өрнектейді. Ақынның образды сөзіне негіз болған болмыстағы шындық құбыластардың, оқиғалардың суреті, ол суреттің нақты мағынасы мен ақынның көркемдік әлеміндегі поэтикалық мағынасы осы тәсілмен анықталды.

Бұл жерде мынаны ескеру керек: «алыстан сермеу», «жүректен тербеу», «шымырлап бойға жайылу», «қиуадан шабу», «қисынын табу», «тағыны жетіп қайыру» – тілге тән шынайы, нақты да затты қасиеттер емес, ақынның көркемдік ойлау қызметінің нәтижесінде жасалған ықтимал әлемдегі тілге тән образды көрініс. Ақынның шығармашылық ойлау қызметінің нәтижесі болмыстағы шынайы құбылыстың өзін емес, оның көркемдік ойлау әлеміндегі ықтимал қызметін сипаттайды. Осылайша, болмыстағы шынайы әлем шындығының бейнесі ақынның көркемдік ойлау қызметі нәтижесінде жасалған ықтимал әлемнің суретіне айналады.

Ақынның өлеңінің мәтініндегі мағына мен мазмұн бір түрлі, біз көрсетіп отырған мағына мен мазмұн басқа түрлі сияқты көрінуі ықтимал. Ол негізді. Мәтіндегі мағына мен мазмұн тілдік бірліктердің нақты лексикалық, грамматикалық қызметінен туады, ал біз көрсетіп отырған мағына мен мазмұн мәнісі мәтіндегі тілдік бірліктердің жасырынулы, астарлы қалыптарынан белгілі болатын оқиға, ахуал өрісінде ашылатын логикалық семантикасы арқылы белгілі болады. Халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігіндегі осы оқиға, ахуал – ақынның көркемдік ойлауына негіз болған шынайы әлемнің суреті. Осы сурет негізінде ақынның көркемдік әлемінде *толғауы тоқсан қызыл тілдің* тағы бір сала айрықша қасиеттері жарасқан келісіммен көрініс табады. Осы келісім аясында ой мен сезім, мән мен мағына деректі және дерексіз, тура және астарлы, анық және жасырын қалыптарымен ақынның көркемдік әлеміне сындарлы сипат дарытады. Мағынаның астарлы, бұрма, жасырын қалпы ақынның көркемдік әлеміне айрықша ажар-көрік береді, оның құрамдас бірлігіне айналады.

Белгілі бір тілдік таңба арқылы берілген атау, сол атаумен аталатын құбылыс, зат, олардың бір-біріне қатысы арқылы белгілі болатын мағына өзара сабақтас. Осы сабақтастық желісіндегі нәрсенің, құбылыстың мағынасы оның сыртқы сипатымен немесе атқаратын қызметімен байланысты белгілі болады. Түсінік осылай туады. Мұның маңызы зор. Бірақ тілдік таңба арқылы берілген атау белгілі бір нақты заттың, құбылыстың сыртқы сипатын немесе атқаратын қызметін шартты түрде көрсетіп,

тиісті мағынаны нақты ашпауы мүмкін. Мұндай жағдай – әдеби шығарманың ықтимал әлемінің басты ерекшеліктерінің бірі. Ықтимал әлем өрісінде құбылыстың ішкі шынайы мәнінің ашылмаған күйі маңызды көркемдік-эстетикалық қызмет атқарады. «Сермеу» сөзінің өлең тармағындағы, өлең мәтінінің белгілі бір бірлігіндегі нақты мағынасының негізінде ондағы поэтикалық мәнді тап басып, нақты көрсетудің мүмкін болмауының сыры осында.

«Сегіз аяқ» өлеңінің алғашқы сегіз аяғын жазудағы ақынның көркемдік ойлау процесінің бір үзік суретін осы үлгіде жобалауға болады. Ондағы тілдік бірліктердің лексикалық мағыналары мен логикалық семантикасын мына үлгіде кестелеуге болады:

Мәтіндегі тілдік бірліктер	Мәтіндегі тілдік бірліктердің шешендік өнер сатыларына сәйкес семантикасы
Алыстан сермеп Жүректен тербеп Шымырлап бойға жайылған	Ұсынба Толқытпа, қыздырма Балқытпа

Қиуадан шауып, Қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған құрылымдық бірліктерін де осы үлгіге салып өрнектеуге болады.

Абайдың көркемдік әлемінің кеңістігінде ерекше орын алатын ықтимал әлемнің бейнелі суреті ақынның «Өлсем орным кара жер сыз болмай ма» өлеңінде бейнеленген.

Өлсем, орным кара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат ғадауатпен майдандасқан
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?
(Qunanbayev, 1977: 280)

Суреттеліп отырған әлем де, оның көрінісі де болмыста болмаған, болуы мүмкін басқа дүниенің, басқа әлемнің спатын білдіреді. Бұл әлемнің сипатының болмыста болары немесе болмасы ықтимал күйде, сұраулы мағынада ашылады. Бірақ сипатталған құбылыстардың болмауынан боларының ықтималдығы басым екені әр сұрақтың мәнісінен аңғарылады. Адам баласы өлген соң топыраққа айналатынына күдік келтірудің реті жоқ. Ақынның: «Өлсем, орным кара жер сыз болмай ма?» – деген сұрағының астарында оған берілетін жауап та тұр. Келесі сұрақтардың мәнісі де осындай. Соған қарамастан бұл көріністерді болмыстың, бұл дүниенің белгілі бір мезгілдік және мекендік кеңістіктегі шындық әлемнің суреті деп қабылдауға болмайды. Ақын

шығармасында көрініс тапқан құбылыстар – дүниедегі, болмыстағы шындық құбылыстар емес, ықтимал әлемнің образдары. Бұл әлемнің сын-сипаты бөлек, бірақ ол да ақынның көркемдік ойлау әлемінің туындысы, көркемдік әлемінің маңызды құрамдастары.

Адамның өлгеннен кейінгі орнының қара жер сыз болуы, өткір тілдің бір ұялшақ қыз болуы, махаббат гадауатпен майдандасқан жүрегіннің мұз болуы – бейнелі, образды ойларға тұнып тұр. Оның үстіне осы бейнелі, образды ойлардың арнасынан ақынның ықтимал әлемінің бейнесі бой көтереді. Ақынның көркемдік әлемінің семантикасы тағы бір маңызды қырынан ашылады.

Қорытынды

Абайдың көркемдік әлемі, оны түзетін факторлар, ол факторлардың дара және өзара бірлескен, сабақтасқан қызметі – абайтанудың әр тұрғыдан қарастыратын маңызды, мәнді мәселелері. Абайтану ғылымының тарихында Абайдың көркемдік әлемін арнайы зерттеудің пісіп-жетілгені қандай анық болса, оны ақын шығармашылығына негіз болған шындық құбылыстармен, ақынның көркемдік ойлау психологиясымен сабақтас пайымдаудың әлеуметтік маңызы да соншалықты айқын. Абайдың көркемдік әлемін, жалпы қазақ сөз өнерінің көркемдік әлемін ғылымның соны жетістіктері деңгейінде зерттеулердің кең құлаш жаюы абайтану ғылымында жаңа ғылыми бағыттың негізін қалауға алып келетін болады..

Абай шығармашылығын ақынның көркемдік әлемі тұрғысынан зерттеу – тіл білімі мен абайтанудың, сондай-ақ пәнаралық зерттеудің қазіргі таңдағы аса іргелі ғылыми мәселелерінің бірі. Ақынның көркемдік әлемі аясында шынайы әлем, ықтимал әлем сырларын даралап, саралап талдау да кезек күттірмейтін үлкен ғылыми міндеттердің қатарына жатады. Құрылым-жүйесінің көп сатылы, көп қырлы болып келуіне байланысты Абайдың көркемдік әлемі, шынайы әлемі, ықтимал әлемі, олардың семантикасы – іргелі зерттеу пәні ретінде қиыны да, қиыры да мол құбылыс. Оның құрылым жүйесін түзетін тілдік бірліктер мағынасы мен қызметі жағынан да, құрамдастары мен құрылысы жағынан да күрделі, олардың арасындағы байланыстар да

көп салалы. Сонымен бірге бұл құрамдастардың болмыс-бітімін, атқаратын қызметін, өзара байланысу ерекшеліктерін зерттеудің жолдары да түрліше. Соған байланысты ақынның көркемдік әлемінің семантикасын, семантикалық құрылым жүйесін әр тұрғыдан қарастырған абзал. Ақынның көркемдік әлемі, шынайы әлемі, ықтимал әлемі ұдайы түрленіп отырады. Мұның өзі ақынның көркемдік әлемінің семантикасын, семантикалық-құрылымдық сипатын зерттеудің амалдары мен тәсілдерін ретіне қарай қолдануды талап етеді.

Абай өлеңінің тармағындағы, өлең мәтінінің белгілі бір бірлігіндегі нақты мағынаның негізінде ондағы логикалық семантика өрісіндегі поэтикалық мәнді тап басып, нақты көрсету оңай емес. Абай сөзінің өлең тармағындағы, өлең мәтінінің белгілі бір бірлігіндегі нақты мағынасының негізінде логикалық семантикаға тән поэтикалық мәнді тап басып, нақты көрсету ақынның көркемдік ойлауының бағыттарын, негіздерін, сатылары мен кезеңдерін талдаумен ұштасады. Бұл, өз кезегінде, ақынның көркемдік әлемі мен көркемдік ойлауының арасындағы сабақтастықты саралауға алып келеді. Ақынның көркемдік әлемі және ақынның көркемдік ойлау әлемі арасында айырмашылық жоқ секілді көрінуі ықтимал. Шындығында олай емес. Ақынның көркемдік әлемі бір басқа, ақынның көркемдік ойлау әлемі бір басқа. Екеуі – екі бөлек әлем. Ақынның көркемдік әлемі – күрделі, көп қырлы, көп салалы құбылыс. Ақынның көркемдік әлемі – ақынның көркемдік ойлау қызметінің нәтижесі. Ақынның көркемдік ойлау қызметінің нәтижесінде ақынның көркемдік ойлау әлемі белгілі бір өлшем мен мөлшерде көрініс табады. Ақынның көркемдік ойлау әлемінде оның болмысындағы қасиеттер, олардың ерекшеліктері толық қалпында болады. Сондықтан бұл екі әлемнің әрқайсысы өз алдына бөлек құбылыс болғанмен, олар өзара сабақтас. Ақынның көркемдік ойлау әлемі де, көркемдік әлемі де мазмұны мен мәнін, әрі мен нәрін басқа әлемнен алады. Ол әлем – болмыс, дүние-әлем. Дүние-әлем болмысы, ақынның көркемдік ойлау әлемі және ақынның көркемдік ойлау қызметінің нәтижесі ретінде көрінетін көркемдік әлемі арасындағы сабақтас желінің сырына бойлау ақынның көркемдік ойлауы мен көркемдік әлемін дұрыс пайымдауға негіз болады.

Әдебиеттер

- Тоқаев Қ.-Ж.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. 9 қаңтар 2020.
<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagykazakstanatty-makalasy>
- Гераклит (б.з.д. 554-483 ж.ш.). <https://aforisimo.ru/na-latyne/19891.html>
- Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том I / Общ. Ред. А.Ф. Лосева; Примеч. А.А. Тахо-Годи; Перевод с древнегреч. Вл.С. Соловьева, М.С. Соловьева, С.Я. Шейнман-Топштейн и др. – М.: Мысль, 1990. – 860 с.
- Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар / Қазақшаға аударғандар: Қ. Сағындықов, М. Жанғалин, М. Ишмұхамедов. Аударманың ғылыми редакциясын жасаған А.Тұрғынбаев / Жауапты редакторы А.Х.Қасымжанов. – Алматы: Ғылым, 1975. – 455 б.
- Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том / Жалпы редакциясын басқарған Ы. Дүйсенбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 454 б.
- Павлов И.П. Полное собрание сочинений. Издание второе, дополненное. Т. 3, кн. 2. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. – 1951. – 439 с. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 439 с.
- Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой; примечания и указатели Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996. – 728 с.
- Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том / Жалпы редакциясын басқарған Ы. Дүйсенбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 312 б.
- Аристотель. Риторика. Книга III / Перевод С.С. Аверинцева // Аристотель и античная литература. – М.: Наука, 1978. – С. 164-229.
- Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972. – 472 с.
- Аль-Фараби. Риторика // Аль-Фараби. Логические трактаты (Перевод с арабского) [Ред. колл.: А.М. Кунаев (отв. ред.) и др.]. – Алма-Ата: Наука, 1975. – С. 439-526.
- Ломоносов М.В. Краткое руководство к риторике // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Том 7. Труды по филологии (1739-1758 гг.). – М.-Л., 1952. – С. 23-79.
- Байтұрсынов А. Шығармалары / Құрастырған Ә.Шәріпов, С.Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989.
- Сейфуллин С. Билер дәуірінің әдебиеті. – Қызылорда, 1932.

References

- Al-Farabi (1975). Ritorika. Al-Farabi. Logicheskie traktaty (Perevod s arabского) [Red. koll.: A.M. Kunayev (otv. red.) i dr.]. Alma-Ata. 439-526 pp. (In Kazakh).
- Aristotel (1978). Ritorika. Kniga III. Perevod S.S. Averintseva. Aristotel i antichnaia literature. M. 164-229 pp. (In Russian).
- Baitursynov A. (1989). Shygarmalary. Qurastyrgan. A.Charipov, S.Dautov. Almaty. (In Kazakh).
- Geraklit (b.z.d. 554-483 j.ch.). (In Russian). <https://aforisimo.ru/na-latyne/19891.html>
- Qunanbayev A. (1977). Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jynagy. 1-tom. Jalpy redaktsiasyn basqargan Y. Duisenbayev. Almaty. 454 p. (In Kazakh).
- Qunanbayev A. (1977a). Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jynagy. 1-tom. Jalpy redaktsiasyn basqargan Y. Duisenbayev. Almaty. 312 p. (In Kazakh).
- Lomonosov M.V. (1952). Kratkoerukovodstvo k ritorike. Polnoesobraniesochinenii. Tom 7. Trudy pofilologii (1739-1758 gg.). V.-L., 1952. 23-79 pp. (In Russian).
- Mirza Mukhammad Khaidar (1996). Tarikh-i Rachidi. Vvedenie, perevod s persidskogo A.Urunbayeva, R.P. Djalilovoi i L.M. Epifanovoi; primeshania i ucazатели R.P. Djalilovoi i L.M. Epifanovoi. Tachcent. (In Russian).
- Pavlov I.P. (1951). Polnoesobraniesochinenii. Izdanievtoroe, dopolnennoe. T. 3, kn. 2. M.-L. (In Russian).
- Platon (1990). Sobraniesochinenii v shetyrekhtomakh. Tom 1. Obch. red. A.F. Loseva; Primesh.A.A. TohoGodi; Perevod s drevnegresh.Vl.S. Solov'eva, M.S. Solov'eva, S/Ia.Cheinman-Topshtein i dr. M.860 p. (In Russian).
- Seifullin S. (1932). Bilerdauirinadebieti. Qyzylorda. (In Kazakh).
- Tokaev K.-J.R. (2020). Abaijane XXI gasyrdagy Kazakhstan. (In Kazakh).
<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstanatty-makalasy>
- Tsitsteron M.T. (1972). Tri traktata ob oratorskom iskusstve. M. (In Russian).

S.V. Ananyeva¹ , O.A. Arukenova²

¹M.O. Auezov Institute of literature and art,

²Al-Farabi Kazakh National University,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: svananyeva@gmail.com, arukenova@mail.ru

COLONIAL DISCOURSE IN THE DEBUT NOVEL OF CHINGIZ AITMATOV «FACE TO FACE»

This article explores a debut novel of Chingiz Aitmatov «Face to Face» regarding the semantic layers encoded in the text. In the foreground is the fate of a main character of the novel – Seyde. A young woman from a small village heroically withstands all the hardships of the war: separation from her beloved husband six months after the wedding, the birth of a son, hard male labor, hunger, caring for her old mother in law. Moreover, fate tosses her another test – responsibility for Ismail, her deserter husband. Seyde's storyline is built according to the laws of socialist realism, because a woman at some point embarks on the path of «correction» – surrenders her husband to the authorities and helps to catch him in a very pathetic way: «And he did not recognize the former Seyde. That was another woman unfamiliar to him: a gray-haired woman with uncovered head, she stood fearlessly in front of him, holding son in her arms, she suddenly showed herself standing high, very high, inaccessible in her mournful greatness, and he became powerless and miserable.»

In contrary, in the background is the fate of an old woman Beksaat, and actually this storyline represents one more semantic layer of Aitmatov's novel and reveals the essence of a brutal colonial system. The author encodes a colonial discourse in the biography of the secondary character, the title of the story also refers to the family drama of Beksaat and her son and only figuratively reflects the final scene of the novel. The writer narrates about the consequences of repressions for a family, about the suffering and grief that continue to destroy generational succession, plunging the closest people into feuds – forcing Ismail to face not only himself, but also personal and collective traumas of the era. The writer's personal tragedy also serves as an invisible background of the novel: fatherlessness, the fate of the son of the enemy, the difficult fate of the mother, who alone raised four children, the difficult years of the war.

The debut novel of Chingiz Aitmatov is considered in the article from the colonial point of view, the semantic layers of the work are analyzed in line with literary psychoanalysis, intertextuality and taking into account general scientific interdisciplinarity.

Thus, the article traces how the writer realizes his idea using the symbols and metaphors of the Kyrgyz culture, revealing the significance of generational succession for the family. According to the article authors, allusions to the biblical Ismail, which has gained even greater significance in the Quran, are also symbolic for the disclosure of the semantic layers of the novel. The aim of the study, therefore, is to identify the semantics and functions of poetics that implements the theme in the text of the writer.

Key words: little man, colonial discourse, socialistic realism, psychoanalysis, allusion, sublimation, Marxism-Leninism.

С.В. Ананьева¹, О.А. Арукенова²,

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: svananyeva@gmail.com, arukenova@mail.ru

Шыңғыс Айтматовтың дебюттік «Бетбе бет» шығармасындағы колониалдық дискурс

Мақалада Шыңғыс Айтматовтың «Бетпе-бет» дебюттік шығармасы семантикалық қабаттар тұрғысынан қарастырылады. Алдыңғы планда сюжеттің басты кейіпкері Сейденің тағдыры. Енді ғана тұрмыс құрған жас әйел соғыстың барлық сынақтары мен қиыншылықтарына шыдайды: күйеуі Исмаил соғысқа кетеді, көп ұзамай перзенті дүниеге келеді, аштық пен ашқұрсақтыққа қарамай қиын жұмыста жүрген Сейде қарт енесіне де қамқор болады. Оның үстіне, тағдыр келіншекке тағы бір сынақ, соғыстан қашып кеткен күйеуі үшін жауапкершілікті жүктейді. Шыңғыс Айтматовтың Сейдеге арналған сюжеттік желісі социалистік реализмнің заңдарына сәйкес құрылған, күйеуін жасырып жүрген әйел белгілі бір уақытта «түзелу» жолына түсіп оны билікке тапсырады, қолға түсіруге де көмектеседі. Шығарманың шарықтау шегі өмір

шындығын социалистік пафос арқылы бейнелеп, М. Горькийдің «Ана» романына аллюзия ретінде қабылданылады.

Бексаат кемпірдің тағдыры шығарманың екінші планында бейнеленген, дәл осы сюжет желісінде қатал отарлық жүйенің мәнін ашатын тағы бір семантикалық қабат жатыр. Шығарманың атауы да сонымен қатар Бексаат пен оның баласының отбасылық драмасына қатысты. Шыңғыс Айтматов шығармасында ең жақын адамдарды айырып жанжалға салатын Советтер идеологиясының астары мен салдарын, оларды бетпе бет қағыстыратын саясатын, дәуірдің жеке және ұжымдық травмаларын әшкерелейді. Жазушының жеке трагедиясы да шығарманың фоны болып табылады: әкесіздік, халық жауының ұлы атағы, төрт баланы жалғыз өсірген анасының тағдыры, соғыстың ауыр жылдары.

Мақалада Шыңғыс Айтматовтың шығармасы отаршылдық дискурс тұрғысынан қарастырылады, шығарманың семантикалық қабаттары әдеби психоанализ, интертекстуальность және жалпы ғылыми пәнаралық тұрғыдан талданады.

Мақалада жазушының қырғыз мәдениетінің нышандары мен метафораларын қолдана отырып, өз шығармашылық түпкі ойын қалай жүзеге асырғаны, онымен қоса ұрпақ үшін мұрагерліктің маңыздылығы көрсетілген. Жазушының Құран және Інжілдегі Исмаил арқылы берілген аллюзиясы семантикалық қабаттарының ашылуына маңызды болып табылады. Сонымен қатар, зерттеудің мақсаты – жазушының мәтініндегі тақырыпты жүзеге асыратын поэтиканың семантикасы мен функцияларын анықтау.

Түйін сөздер: кішкентай адам, колониалдық дискурс, социалистік реализм, психикалық талдау, аллюзия, сублимация, марксизм-ленинизм.

С.В. Ананьева¹, О.А. Арукенова²,

¹Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова,

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: svananyeva@gmail.com, arukenova@mail.ru

Колониальный дискурс в дебютной повести Чингиза Айтматова «Лицом к лицу»

В статье анализируется дебютная повесть Чингиза Айтматова «Лицом к лицу» с точки зрения смысловых слоев и метафор, закодированных в тексте.

На переднем плане судьба главной героини повести Сейде. Молодая женщина из маленького села героически выдерживает все тяготы войны: разлуку с любимым мужем через полгода после свадьбы, рождение сына, тяжелый мужской труд в колхозе, голод и заботу о старой свекрови. Мало того, судьба подбрасывает ей еще одно испытание – ответственность за мужа-дезертира. Сюжетная линия Сейде выстроена по законам социалистического реализма, поскольку женщина в какой-то момент встает на путь «исправления»: сдает своего мужа карательным органам. Кульминация произведения вуалирует горькую правду жизни штампованным идеологическим пафосом, с утрированной аллюзией на роман «Мать» М. Горького, главного трибуна диктатуры пролетариата.

На втором плане судьба свекрови Сейде – Бексаат, и в этой сюжетной линии заложен еще один слой повести Айтматова, раскрывающий существо жестокой колониальной системы. Название повести также относится к семейной драме Бексаат и лишь фигурально отражает финальную сцену, когда Сейде выступает против своего мужа. Айтматов повествует о последствиях репрессий Советской власти для одной семьи, о страданиях и горе, которые продолжают уничтожать преемственность поколений, погружая в распри самых близких людей – заставляя сталкиваться «Лицом к лицу» с самим собой, с предательством, с личными и коллективными травмами эпохи. Незримым фоном произведения служит и личная трагедия писателя: безотцовщина, судьба сына врага народа, сложная судьба матери, которая одна вырастила четверых детей, тяжелые военные годы подростка.

Повесть Чингиза Айтматова рассматривается в статье с точки зрения колониального дискурса, смысловые пласты произведения анализируются в аспекте литературоведческой психоаналитики, интертекстуальности и рамках общенаучной междисциплинарности.

В статье прослеживается, как писатель реализует свой замысел, используя символы и метафоры киргизской культуры, раскрывая значение приемственности поколений для семьи. По мнению авторов, аллюзии на библейского Исмаила, который обрел еще большее значение в Коране, также символично для раскрытия семантических слоев произведения. Целью исследования, таким образом, является обозначение семантики и функции поэтики, реализующей тему в тексте писателя.

Ключевые слова: маленький человек, колониальный дискурс, социалистический реализм, психоаналитика, аллюзия, сублимация, марксизм-ленинизм.

Introduction

The novel «Face to Face» has been published in 1957 in the Kyrgyz language and a year later it appeared in the author's translation on the pages of the Russian magazine «October». Chingiz Aitmatov as a writer has immediately found his reader and his place in Soviet literature, due to the multi-layered structure of the work and the main characters, ordinary people who absorbed the features of the «little man» and the Soviet man, and sometimes displayed simultaneously the both (Weil P., 1992: 135). The term «a little man» appeared in Russian literature due to Belinsky and for a long time served as a characteristic of an ordinary person of low social status and origin, without outstanding abilities and not distinguished by strength of character (Belinsky V., 1936: 15).

Socialist realism, on the contrary, praised the ordinary person of low social status and origin, but the difference is that the Soviet person was a devoted adherent of Soviet power and, accordingly, possessed the strength of character. The little man of the totalitarian system becomes Soviet in the ideological struggle against opponents of power, this metamorphosis has happened to the main character of the story – Seyde. She has become a real Soviet citizen by transferring her deserter husband to the authorities, just as Pavlik Morozov had become a hero slandering his father. But if in the case of Pavlik Morozov the ideological inconsistency of his father played a decisive role, in the case of Seyde the moral background became decisive. Ismail was never considered as a traitor and a criminal in the eyes of his wife when he defected from the army during the war. But he has immediately become a criminal in Seyde's eyes when he stole a cow from their neighbor Totoy, a widow with three children. Seyde's transformation makes her a heroine of the Soviet system, despite her significantly different scale of values that does not correspond to principles of Marxism-Leninism. This is where the essence of the Soviet totalitarian regime is revealed, the loyalty and cooperation with punitive bodies makes any person necessary and important for use in the interests of the system, but the attitude of the authorities can radically change depending on the Communist party's attitudes.

Seyde betrayed her husband to the authorities and even helped to detain Ismail in the demonstrative pompous manner appropriate to Soviet regime: «And he did not recognize his Seyde. It was another woman unfamiliar to him: a gray-haired, bare-headed woman, she stood fearlessly in front of him, holding son in her arms, and he suddenly thought that

she was standing high, very high, inaccessible in her mournful greatness, and he was powerless and miserable before her (Aitmatov Ch., 2007: 84).

The final scene gives rise not only to an allusion to Gorky's «Mother», but also reminds of Chingiz Aitmatov's mother, who raised four children alone as her husband had been arrested and shot in 1937 (Gorky M., 2010: 84). During the war, the writer's mother served in the army as a political worker and Aitmatov himself was a secretary of local soviet administration in his native village being a teenager.

As L.V. Safronova noted: «thus, the first major literary text is first of all a healing enterprise, oversaturated with repressed authorial complexes, reflecting the diseases of the growth of a creative personality, being a projection of his secret narcissistic desires and expectations.» (Safronova L., 2008: 58). Chingiz Aitmatov's pain is the theme of father the traitor, which he reveals with his debut text. It is evident that the issue of betrayal, of fatherlessness and orphan hood had become the main leitmotif of almost all the works of the writer.

Experiment

Here is what Aueskhan Kodar has written about the theoretical basis of the Soviet regime: «it was possible to create a doctrine on the territory of the Soviet Union that would satisfy the interests of an autocratic totalitarian state, thanks to which we used the most primitive form of Marxism – Marxism-Leninism» (Kodar A., 2002: 6). This primitive, punitive in its essence form of power has not only destroyed the fate of millions of people in the Soviet Union, it has also contributed to the destruction of centuries-old traditions and cultural codes of hundreds of ethnic groups. That is why Lenin called his policy the «dictatorship of the proletariat.» For a person of Turkic culture, the images of father and mother are rooted in consciousness as a phenomenon of unity and integrity of the clan, the safety of existence and the importance of family values. In the theory of Marxism-Leninism there was no «problem of consciousness and the unconscious in psychology, a problem of freedom and the need for ethics, and, finally, the latest fundamental philosophical problem of value» (Kodar A., 2002: 6).

The heroines of the story, Seyde and Beksaat, as millions of women of the Central Asia continued to live according to their family traditions and customs, where the main role is given to the continuity of generations, where Ismail is a bearer of the family name and considered as the main person in the family. Seide even addressed to husband only as «the son

of a mother-in-law,» and never called him by name, thereby emphasizing his status and following ethnic tradition. «He is never comfortable, more often he sits silently, gloomy, dropping his shoulders tiredly, and looks impatiently at the boiling pot. I need to feed him as soon as possible, so that he returns to his cave before dawn. Seyde fusses around the hearth and thinks about him. She is sorry for Ismail, and she is afraid to lose him, she is afraid to be left alone with a sick old woman and the son in her arms» (Aitmatov Ch., 2007: 15).

Chingiz Aitmatov narrates about the fate of two women, giving an idea of the suffering and grief of mothers and wives during the war. The writer thereby tells us also his personal story. Chingiz Aitmatov was thirteen when the war began, so the description of life on the home front during the war years in his novel can be therefore considered as autobiographical. This is not only the background of the novel «Face-to-Face», it is a real picture of his childhood, of the boy – «the son of an enemy of the people» and his mother, who survived by serving to the authorities and who had raised four children alone. According to S. Freud, literary creation is egocentric; the personality of the writer is always in the focus (Freud S., 1995:67).

Chingiz Aitmatov was about thirty when he had written a debut novel by sublimating his childhood and youth traumas into creativity. While the neurotic stuck in this fantasy world «the artist finds the way back from the world of dreams into reality», he finds it due to the implementation of fictional images in a work of art. If the bulk of people are ashamed and hide their fantasies, the artist flaunts them, albeit in a revised, aesthetically designed form (Freud S., 1995: 67). As the writer himself admitted later, it would be better if he did not become a writer and his father would remain alive.

Results and discussion

Traditions and customs of any culture are alien for a totalitarian system and any dissidence and individuality is hostile. As the philosopher Kodar wrote: «Marxism is a collective psychological mobilization for the purposes of struggle, conquest, subjugation and domination. In essence, it does not provide any worldview, does not want to «contemplate» and «search» for anything: but finds means to indoctrinate, propagandize, mentally rule, and lead the masses» (Kodar A., 2002: 7).

The novel does not describe repressions of the totalitarian regime, but through the transformation of the heroes we notice the influence of the ideology

of the Soviet Union on people. Aitmatov shows this difference through metaphors and images, comparisons of characters before and after the war, how people and circumstances change when hard times become overwhelming hard. A fairly common technique in world literature, when the author includes stories, legends, and memories of the past in his creative work (Ananyeva S., 2019: 123).

With Ismail's marriage, a happy time sets in at Beksaat's house: «Last summer, when Seyde, the shepherd's daughter, entered her husband's family, their house has not been built yet: the walls were not covered with clay and were not plastered, the roof was not covered with clay. She would wish to return those days! From time to time they were continuing to build their house, and Seyde basked in the rays of his short happiness» (Aitmatov Ch., 2007: 4). Although the novel is written mainly about Seyde, we only know about her past that she is from a shepherd's family as the whole story is tied to her life in the husband's family. The metaphor of the unfinished house, which the newlyweds are trying to complete, is the dream and future of Beksaat and her son, who are not given a chance to fulfill. This is an attempt of the old woman and her son to restore what was destroyed, to continue the race and traditions. In fact, this is an attempt of the author himself to reflect on the events that led to his personal and family tragedy: the arrest and execution of his father. «Rays of short happiness» were also in the biography of Chingiz Aitmatov, when his father was alive and held a responsible position in the government of the republic.

«And how much they dreamed at that time! How to complete the house, how to organize household, how to invite her parents and what gifts will be prepared for them. All this was happiness. Time then flew headlong you will not notice how the day flew by» (Aitmatov Ch. 2007: 5). Dreams that are not destined to come true are available in many works of Chingiz Aitmatov. In the debut novel, his dreams are connected with the house, with his family: «When the walls were lured, the war began. Somehow, hastily, they plastered the walls inside the house, and then the men were taken to the army. She will never forget that day, the grief of separation has not cooled yet. Like it happened yesterday.» Separation of Seyde from her husband resembles the separation of the Aitmatov family from his father: at the beginning he remained to work in Moscow, then he has been arrested and shot as an enemy of the people.

One of the important characters in the story is Myrzakul, a relative of Ismail who returned from the war one-armed, chairman of the village soviet. Be-

fore going to the war, he was a young guy and wore a black karakul tebeti famously, on one side. He loved racing and never parted with a komuz. In the village, he was considered the best singer; he composed the songs himself. He returned from the war one-armed, hard to recognize him now, not at all the same. And the character has changed significantly: quick-tempered, cool. Now he looks like a tree crippled by a storm: the left shoulder has dropped down, the scars seen on the long neck, the large irregular features became sharper, and the look has become frowning and tenacious. Now Myrzakul sings more about what he saw at the war: his voice is severely muffled, sometimes with angry passion, and when Myrzakul sings with abandon, his eyes sparkle like that of a fairy batyr, and he shakes his only hand, as if beating on strings of komuz. But he will never play komuz...» (Aitmatov Ch., 2007: 5).

In metamorphosis of Myrzakul a key problem is not loss of the arm but impossibility to play komuz, the national musical instrument. Impossibility to express himself in a very native manner, separation from the roots whereupon Myrzakul loses his ethnic identity, «contemplation» and «search» that Kodar has mentioned in his research about the nature of leninism (Kodar A., 2002: 7). For the culture of the Turkic people, kinship and family ties are of particular value, but in the conditions of the ideological struggle of the Soviets, Ismail and Myrzakul turned into irreconcilable enemies, forgetting about kinship and mutual respect. The biblical story of the intransigence of the brothers acquires a political, ideological discourse under the conditions of Leninism. Everyone would turn away from Ismail except his mother and wife; Chingiz Aitmatov seems to be exploring the nature of betrayal. Is it possible to justify Ismail's betrayal, his desertion from the army? Who or what did Ismail really betray? Did he betray homeland or his family, why did he hang such a burden of responsibility on his closest ones: mother and wife? Did the dialogue between Chingiz Aitmatov and his father remained unanswered. Did Seyde really repudiated her beloved husband and did he really commit a crime? Whom the writer is trying to justify: himself, his father or his mother? There is no single answer for these questions.

Like in the novel «The White Ship», Chingiz Aitmatov gives a synopsis of the story in the first lines of the book, about the unreliability of dreams and tales: «All of this was happiness.» And it had passed, that's what the author says at the beginning of the story (Aitmatov Ch., 2010: 15).

Anticipating their bitter share, Seyde and Beksaat do not want to lose their husband and son. They know about the brutal machine of the Soviet govern-

ment, which will find and punish Ismail and therefore women dream of moving to Chatkal, where two brothers of Beksaat had escaped and settled during de-kulakization by early Soviet regime. She has even heard from someone that her brothers live happily in Chatkal and that they missed their sister Beksaat. As Rudnev notes, a poetic symbol turns out to be an effective instrument of creativity, allowing one to break through the veil of everyday life to transcendental Beauty (Rudnev V., 1991: 233). With the name Ismail one more biblical story is recalled, but Ismail has no father in Aitmatov's story and he is fleeing not from Sarah but from the war. And unfortunately, Beksaat like Hajar could not be near Ismail, and the water source Zamzam in the form of Chatkal turned out to be only a beautiful dream, inconscient symbol (Young K., 1991: 233).

This dream is the last hope of the women to preserve their family and roots, like as that of the boy from «the White Ship», who seeks his father on a white steamer: «Ah, you are my restless Ene! I understand you, Ene, but it's too early to talk about it. Seyde smiled encouragingly at her mother-in-law. «God willing, you will feel better by then.» Look here. Then we will get ready for the trip and move. We will arrive there and say to your brothers on Chatkal: «And here we are! Here is your sister, welcome her, and we came with her to live here..» (Aitmatov Ch., 2007: 15). Just like the boy from «The white ship» had never seen his father, Seyde has never seen Usenkul and Aryn either. Dilemma of the irrevocability of happiness, the irrevocability of his father, of the ethnic traditions, values that are higher than any nomenclature and power is the main tragic message of Aitmatov, so loudly voiced in his debut novel. Aitmatov reflects on the strengthening of national identity and the phenomenon of national cultures, warning against the possibility of «slipping from the heights of rising national consciousness to the abyss of propaganda of national exclusivity» (Ananyeva S., 2019: 31).

Conclusion

Chingiz Aitmatov's debut story is dedicated to the difficult fate of mothers and wives who had lost their sons and husbands in the war and in the course of many repressions of the Soviet regime before the war. During the war, women were engaged not only in heavy work and taking care of their families, but also took physiologically the fall for their husbands and sons, convicted and repressed by the authorities for ideological and other reasons. In the events of the novel and description of the characters, the author demonstrated how the totalitarian system destroyed

the identity and culture of ethnic groups, how such values as continuity of generations, respect for traditions and customs of the people collapsed. In his debut novel, the writer is nostalgic for his father, like millions of wartime children, whose fathers were killed physically or spiritually not only by the war but also by the repressive system of the Soviet regime, leaving many of them «without kith or kin». (Rancour-Laferriere D., 1980: 33). Unification of personality to the standards of Marxism-Leninism, revolutionary pathos of the communist party are shown in the novel of Chingiz Aitmatov as a tragic irony, as a scenario without perspective. Thus the author re-

lives his childhood and youth traumas through artistic images, by sublimating them into creativity, entering into dialogue with his father, who had been arrested in 1937 and shot later as an enemy of the people.

The enjoyment of art reaches its culmination when we almost choke on exertion, when our hair stands on end with fear, when tears of compassion and sympathy spontaneously pour (Vygotsky L., 1986: 25). So Vygotsky wrote about real art and its influence on readers. Such are the works of Chingiz Aitmatov, we hold on to his heroes and thereby achieve moral purification – catharsis (Aristotle 1927: 111).

References

- Aitmatov Ch. (2007) *Litsom k litsu* [Face to face]. M.: ACT. 2007. P.276 (In Russian)
 Aitmatov Ch. (2010) *Belyi parochod* [White ship]. M.: ACT. 2010. P.352 (In Russian)
 Ananyeva S.V. (2019) *Ya nauchilsya nosit rodinu v serdse* [I found joy in heart]. *Prostor*. #9 2019 (in Russian)
 Ananyeva S. Mamrayev B. (2019) Phenomenon of national culture and national literatures. Chingiz Aitmatov: Universal topics. Selected essays, speeches and presentation to his 90th birthday. Aitmatov academy. London. 2019. Pp.31-36.
 Aristotle (1927) *Poetika* [Poetics]. Translation. N. I. Novosadsky. L. 1927. P.111-113 (in Russian)
 Belinsky V.G. (1839) Article. *Gore ot uma* [Woe from wit]. Electronic recourse http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0020.shtml (In Russian)
 Gorky M. (1970) *Polnoe sobranie sochinenyi. Chudozhestvennye proizvedeniya* [Full composition of writings. Creative works] V.8. Moscow. Nauka 1970. 395p. (In Russian)
 Kodar A. (2002) *Stepnoe znanije* [Steppe knowledge] [Electronic recourse]. <http://bibliotekar.kz/stepnoe-znanie> (In Russian)
 Rancour-Laferriere (1980) D. Semiotics, psychoanalysis and science: Some selected intersections // *Arts semiotica*. 1980. #3.
 Rudnev V. P. (1997) *Slovar kulture XX veka* [Dictionary of culture XX century]. M. Agraf. 1997. 384 p. (in Russian).
 Vygotsky L. (1986) *Psichologiya iskustva* [Psychology of art]. M. 1986 (in Russian).
 Safronova L.V. (2008) *Psichoanaliz v postmodernistskoi literature i literaturovedenii* [Psychoanalysis in postmodern literature and theory of literature]. Almaty: Abay KazNPU, 2008 -136 p. (In Russian)
 Freud Z. (1995) *Chudozhnik i fanatazirovanie*. [Artist and fantasy]. M.: Respublika, 1995. (In Russian)
 Young K. (1991) *Arhetip i simvol*. [Archetype and symbol]. V.1. M. Renaissance. 1991. 451p. (In Russian)
 Weil P. (1992) *Smert geroja* [Death of the hero]. *Znaniya*. #11. 1992. p. 228. (In Russian)

Литература

- Вайль П. Смерть героя // *Знамя*. – №11, 1992. – С. 228.
 Белинский В.Г. Статья «Горе от ума». – 1839. – С. 48 (Электронный ресурс) – http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0020.shtml
 Айтматов Ч. Лицом к лицу. – М.: АСТ. 2007. – С. 276.
 Горький М. Полное собрание сочинений. Художественные произведения. Т. 8. – М.: Наука, 1970. – 395 с.
 Сафронова Л.В. Психоанализ в постмодернистской литературе и литературоведении: учебное пособие. – Алматы: КазНПУ им Абая, 2008. – 136 с.
 Кодар А. Степное знание. (Электронный ресурс) – <http://bibliotekar.kz/stepnoe-znanie>
 Фрейд З. Художник и фантазирование. – М.: Республика, 1995 – С. 357.
 Ананьева С.В. Я научился носить родину в сердце // *Простор*. – №9. – 2019. – С. 122-129.
 Айтматов Ч. Белый пароход. – М.: АСТ, 2010. – С.352
 Руднев В. П. Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1997. – С. 384.
 Юнг К. Г. Архетип и символ. Страницы мировой философии. Т. 1. – М: Ренессанс, 1991. – С. 451.
 Ananyeva S. Mamrayev B. Phenomenon of national culture and national literatures. Chingiz Aitmatov: Universal topics. Selected essays, speeches and presentation to his 90th birthday. Aitmatov academy. – London, 2019. – Pp. 31-36.
 Ранкур-Лаферрьер Д. Семиотика, психоанализ и наука: Некоторые избранные статьи // *Семиотика искусства*. – 1980. – №3.
 Выготский Л. Психология искусства. – М.: Аграф. – 1986. – С. 297.
 Аристотель. Поэтика // Перев. Н. И. Новосадского. – Л.: Наука, 1927. – С. 111-113.

FTAMP17.01.07

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph3>**А.Ш. Асқарова** , **Г.Т. Оспанова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: altynai-74@mail; rumaryama70@mail.ru

ӘДЕБИ СЫННЫҢ ЖУРНАЛИСТИКАМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Мақалада әдеби сынның қалыптасу, даму барысы қарастырылып, оның баспасөз аясында өсіп-жетілетіні негізделген. XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы қазақ газет-журналдарындағы материалдарды талдай отырып, қазақ әдеби сынының қалыптасу эволюциясы көрсетілген. Баспасөз материалдары негізінде алғашқы сын мақалалардың жанрлық сипаты мен түрлері жіктелген. Сондай-ақ, тікелей газет, журнал контексімен байланыстыратын әдеби сынның публицистикалық сыны ажыратылған. Түрлі баспасөз тарихындағы материалдар аясында эксперименттер жүргізу арқылы әдеби сынның публицистикалық сипаты, қазақ әдеби сыны әрқашанда әдебиетті тану ғана емес, сонымен қатар қоғамның да өзін-өзі тануы көрсетіледі және сыншы-публицистер әдебиет пен өнерге көбінесе ақиқатты танудың құралы ретінде қарағаны айқындалады. XX ғасырдың 20 жылдарынан бастап шыға бастаған, соңы XX ғасырдың 90-жылдарынан кейін пайда болған бірқатар әдеби журнал-газеттердің мазмұны сараптан өткізілген. Әдеби газеттер мен журналдардың әдебиет тарихынан алатын орны, байланысы жайлы жаңаша мәліметтер берілді. Мақаланың мақсаты – әдеби газеттер мен журналдардың әдебиет тарихынан алатын орны және сынның журналистика саласымен байланысын анықтау.

Түйін сөздер: әдеби сын, сын жанрлары, баспасөз, сыншы, сын эволюциясы, тарих, публицистика.

A.Sh. Askarova, G.T. Ospanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: altynai-74@mail; rumaryama70@mail.ru

The relationship between literary criticism and journalism

The article deals with the formation and development of literary criticism and is based on its growing in the press. The analysis of materials in Kazakh newspapers and magazines of the late XIX – early XX centuries shows the evolution of the formation of the Kazakh literary criticism. The genre types and forms of the first critical articles are classified on the basis of publications. The difference between journalistic criticism and literary criticism in newspaper and magazine context is also distinguished. Although the literary nature of literary criticism and Kazakh literary criticism have always been not only the recognition of literature, but also the self-actualization of society. It can be concluded that literary critics are often considered by literature and art as a means of true recognition. The article analyzes the content of a number of literary magazines-Newspapers that appeared after the 90s of the XX century, starting from the 20s of the XX century. New judgments and research were given on the role of literary Newspapers and magazines in the history of literature. The purpose of the article is to determine the place of literary Newspapers and magazines in the history of literature and the relationship of criticism to the field of journalism.

Key words: literary criticism, genres, press, critics, evolution. journalism, publicistic style.

А.Ш. Асқарова, Г.Т. Оспанова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: altynai-74@mail; rumaryama70@mail.ru

Связь литературной критики с журналистикой

В статье рассматривается процесс становления и развития литературной критики, основанный на ее росте в прессе. Анализируя материалы казахских газет и журналов конца XIX – начала XX вв., показана эволюция формирования казахской литературной критики. Исследование закладывает жанровые типы, и типы первых критических статей классифицируются на основе печатных материалов. Также, выявлено различие литературной критикой и публицистикой, связанное

непосредственно с контекстом газеты, журнала. Проводя эксперименты в рамках материалов в истории различных печатных изданий, определяется публицистический характер литературной критики, казахская литературная критика всегда показывает не только познание литературы, но и самообразование общества, и выявлено что критики-публицисты относились к литературе и искусству как средство познания истины. Проанализировано содержание ряда литературных журналов-газет, появившихся после 90-х годов XX века, начиная с 20-х годов XX века. Непосредственное влияние жанров литературной критики на развитие печати сформулировано с помощью конкретных цитат. Даны новые суждения и исследования о роли литературных газет и журналов в истории литературы и связь критики с областью журналистики.

Ключевые слова: литературная критика, критические жанры, пресса, критика, эволюция критики, история, публицистика.

Кіріспе

Сын өзінің даму, қалыптасу және көрініс табу арнасы тұрғысынан журналистика саласымен тығыз байланыста. Әдеби сынның жеке сала ретінде жетілуі мен оның тұрақты оқырмандар ортасымен қамтамасыз етілуі журналистика саласының дамуымен тікелей байланысты. Өйткені, әдеби сын көркем шығарма тәріздес жеке басылым ретінде әрекет етуі мүмкін емес, яғни, сынның негізгі көрінер арнасы – баспасөз. Бұл қажетті контексті сынға журнал, газет және қазіргі таңда интернет жасайды.

Сынды тек эстетикалық құбылыс деп қана санауға болмайды. Ол сонымен қатар қоғам мен заман ыңғайына бейімделеді. Сондықтан оның қоғамдық-әлеуметтік мәні ерекше, әрі ой өсіру мен сана-сезім тәрбиелеудің құралы да болып табылады. В.Г. Белинский: «Газет-журналдың айбары да, беделі де сын екенін ұмытпайық» – деуі де содан. Баспасөз болған жерде сын болатыны мәлім. Ал баспасөздің жарық көруі жазба әдебиеттің тез арада өсіп, дамуына септігін тигізеді. Сондықтан жазба әдебиет болғандықтан, оған деген сыни көзқарастың болуы әбден мүмкін. Белгілі сыншы-ғалым Т. Кәкішұлы: «Қазақтың әдеби сынының тууына бір-бірімен іштей байланысып, бір-біріне творчестволық ықпал жасаған үш сала, атап айтқанда, қазақтың жазба әдебиеті, публицистикасы және баспасөзі айрықша әсері еткені аян» дегеніне құлақ асқан орынды. (Kakishuly, T. 6, 2013: 248). Ғалым Д. Ысқақұлының «Сын өнері» еңбегінің «Сынның публицистикалық сипаты» тарауындағы: «...Сынның негізгі өмірі – баспасөзде. Баспасөз бар жерде әдеби сын да бар. Сынның дамуы баспасөздің дамуымен тікелей байланысты. Баспасөз жоқ кезде шын мәніндегі әдеби сын да болмайды. Баспасөз – сынның өмір сүру формасы, даму арнасы» – деп анықтама берген. (Ysqaquly D., 2001: 304). 1936 жылы

В.Г. Белинский «Журнал өзінің айбындылығына сын алдында тәуелді. Сынсыз журнал бетсіз образ, тірі органикалық бірлік емес, анатомиялық құрал» деп анықтама берген екен. (Belinski V.G., 1948: 227).

Қазақ журналистикасы тарихында әр жанрдағы шығармалар жинағы болған басылымдар көпшілік, яғни әдеби үрдістің бір шырағы тәріздес. Алғашқы шығармалар нұсқасын оқырман қауым журналдардан оқиды. Журналдың энциклопедизмі әдеби-қоғамдық және ғылыми өмірдің барлық қырларын қамтиды деп айтуға болады. Сын әдеби үдерістің бір тамыры ретінде газет-журнал бетінде өрістейді. Яғни, екі сала бір-бірін өз қажеттеріне қарай кеңінен қолданады. Сын жанрларының сыртқы формасы баспасөздікі де, ішкі мазмұнына сынның міндеті жатады.

Эксперимент

Революцияға дейін қазақ тілінде 14 газет, 1 журнал шыққан екен. Ал революциядан кейін 1917-1920 жылдар аралығында олардың саны 25 – 26 ға жуықтаған көрінеді. Ал, 1920 жылдан кейін олардың қатары едәуір көбейген. Қазақ даласының ең алғашқы мерзімді басылымдары «Түркістан уәлаятының» газеті (1870-1882), «Дала уәлаятының» газеті (1888-1902), «Серке» (1907), «Қазақ» газеті (1907), «Дала» газеті (жылы белгісіз), «Қазақстан» газеті (1911-1913), «Айқап» тұңғыш журналы (1911-1915), «Қазақ» газеті (1913-1918), «Ешiм даласы» (1913), «Садақ» (1915-1918) қолжазба журналы, «Алаш» (1916-1917) газеті, 1917-1918 жылдары шығып тұрған «Сарыарқа» (1917), «Бірлік туы» (1917), «Ұран» (1917), «Тіршілік» (1917), «Үш жүз» (1917), М.Жұмабаев басшылығымен шыққан қолжазба «Айна» журналы, «Жас азамат», кім шығарғаны белгісіз «Жаңа заман» газеті, одан бөлек қолжазба «Талпын», «Абайлау»

қабырға газеттері, «Ғалия» шәкірттері шығарған сатиралық қолжазба «Тұзақ», «Бұлтартпас» журналдары, 1918 жылдан бастап шыққан «Абай», «Ақжол», 1919 жылы шыға бастаған «Дұрыстық жолы» газеті, тұңғыш педагогикалық журнал «Мұғалім», «Кедей сөзі» (1920) мен «Кедей тілі» (1920) газеттері, 1921 жылдан бастап шыға бастаған «Бостандық туы», «Қызыл Қазақстан», «Еңбекші қазақ», «Жас алаш», «Шолпан», 1923 жылдан бастап шыға бастаған «Сана», «Темірқазық» (1924) газет-журналдары болды.

Әдеби сын баспасөзге байлаулы жанр, сол арқылы қалыптасып, әдебиеттану ғылымының жеке саласына айналғанын ескерсек, бұл орайда қазақ әдеби сынының тууы мен қалыптасуында газетпен журналдың тарихи маңызы ерекше екендігі сөзсіз. Олар жарық көргеннен бастап әдебиетімізге қатысты дүниелерге ерекше назар аударылды. Өлең-жыр, әңгіме, жолжазба, очерк, сыни-танымдық мақала, портрет, ғұмырнамалық шығармаларға өз бетінен үнемі орын беріп отырды.

Т. Кәкішұлы «Айқап» бетіндегі сын ескертпелер мен мақалаларды екі салаға бөліп қарастырған: біріншісі, педагогикалық сипаты айқын сыншылық ой-пікірлер; екіншісі, әдебиетке тікелей қатысты жайлардан өрбитін сыни ойлар. Бұлайша екі топқа бөліп, жіктей қарастыруда қисын жоқ емес. Қазақты оқу-білімге жалаң үндеп қана қоймай, білім алудың кілті – оқу құралдарын жазу, емле мәселесін бір жүйеге түсіру, қазақ тілінің заңдылығына сәйкес грамматика түзу, оқытудың әдіс-тәсілдерін жасау сияқты керекті жұмыстарға жолбасшылық көрсетуде «Айқап» қызметі ерекше болғанын ғалым жан-жақты танытқан. Журналдағы педагогикалық сипаттағы сын-пікірлердің бір парасы оқу құралдары – әліпбилерге арналды. Мәселен, «Айқаптың» 1911 жылғы № 4 нөмірінде «Кітаптар жайынан» деген тақырыпта Ибраһим Алтынсариннің орыс ғарпімен бастырған «Хрестоматия» деген араб ғарпымен қайта бастыру мәселесі. «Айқап» журналы оқу құралдарына, «Әліппе» кітаптарына жарнама сын жариялаумен қатар, қазақ тілінің грамматикасына, емле мәселелеріне де назар аударған. «Айқаптың» қазақ тіл білімінің негізін қалап, оның жеке ғылым саласына айналуына үлес қосқаны жайлы А. Байтұрсыновтың 1912 жылғы «Айқаптың» 4-5 сандарында жарияланған «Жазу тәртібі» мақаласы. Әдебиетке қатысты жайлардан өрбитін сыни ой-пікірлерге жарнама-сын, рецензияларды, әдеби шолуды жатқызады. «Айқап» бетінде отызға тарта өлең жинақтары азды-көпті сөз бо-

лып, сыни пікір айтылды. Бұл жазылғандардан сыншылық ой-пікірлер осы «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеттерінде жандана түскенін байқатады. Қазақ әдеби сын тарихына қосқан үлесі мол екенін, сын жанрларының қалыптасып, дамуынан-ақ аңғаруға болады.

Осындай журнал қатарына, ғасырға жуық тарихы бар 1922 жылдан бастап жарық көрген әдеби-көркем, қоғамдық-әлеуметтік тақырыбын қамтыған «Жұлдыз» журналы жатады. «Жұлдыз» журналы XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарынан бастап әр тақырыптағы туындылар жинағы болуымен қатар, әдеби үдерістің бір бөлігі ретінде тұтасқан және аяқталған әдебиет шежіресі тәріздес басылым деп айтуға болады. Ол «Шолпан» (1922), «Таң» (1924) журналдарының ізбасары саналады. Алғашқы саны 1928 жылы жарық көрген. Әр жылдары «Жаңа әдебиет» (1928-1932), «Жыл құсы», «Әдебиет майданы» (1932-39), «Майдан» (1941-1945), «Әдебиет және искусство» (1939-1941; 1945-57) атауымен шығып тұрған. 1957 жылдан «Жұлдыз» деген атпен шығады. Журналдың қалыптасуына қазақ әдебиетінің классиктері Б. Майлин, І. Жансүгіров, М. Әуезов, С. Мұқанов көп еңбек сіңірді. Алғашқы редакторы – С. Сейфуллин болған. Журналға Ғ. Мүсірепов, З. Қабдолов, Ә. Нұрпейісов, С. Мәуленов, Ш. Мұртаза, Б. Тілегенов, М. Мағауин әр жылдары бас редактор болған. Журналдың «проза», «поэзия», «Ислам тағылымы», «әдеби мұра», «зерде», «әдебиеттану», тағы басқа бөлімдерінде қазақ ақын-жазушыларының жаңа шығармалары, өнер туындылары, қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне, өнері мен әдебиетіне қатысты мақалалар жарияланып келеді. Қазақстан суретшілерінің шеберханасынан алынған суреттер жеке беттерде беріледі. «Жұлдыз» журналының алғашқы шығарылымы «Шолпан» журналы – Ташкентте 1922 жылдың қазан айынан 1923 жылдың маусымына дейін жарық көріп тұрған «саясат-шаруашылық, білім-әдебиет туралы айында бір шығатын «қырғыз-қазақ» басылымы. Журналдың бар болғаны 8 басылымы жарық көрген. Шығарушысы (бас редактор) – Иса Токтыбаев. Журнал маңына алаштың ұлтжанды азаматтары шоғырланған. Олар: Н. Төрекұлов, О. Жандосов, С. Қожанов, М. Дулатов, К. Бөриев, Х. Досмұхамедов, Ә. Диваев, М. Жұмабаев, М. Әуезов т.б. Журналдың алғашқы саны ғана жеке басылған, кейінгі сандары 2-3, 4-5, 6-7-8 болып бірге шыққан. Бұдан ары журнал шықпай қалады. Бұның себебі «Қазақстан ұлттық энциклопедиясының» 4-томында бы-

лай көрсетілген: «... жеке мақалаларында буржуазияшыл-ұлтшылдық қате тұжырымдарға жол берілген деп есептеліп, осыған байланысты журнал 8 саны шыққаннан кейін 1923 жылдың мамыр айында жабылды». Журналдың алғашқы саны 1922 жылдың 15 қараша күні жарияланды. Алғашқы басылымдағы бөлімдер: Саяси һәм жалпы бөлім, шаруашылық, партия тіршілігі, білім бөлімі, әдебиет бөлімі, бұйрық – жарлықтар. Бұл санда әдебиет бөлімінде жарық көрген мақала, шығармалар: Ә. Диваев «Әділ би», Р.Төлешұлы «Тау асар есепші», Ғ. Балақадырұлы «Шолпанға», С.Сейфуллин «Түркістанда халық ағарту ісі», «Сұлу батыр». Журналдың 2-3 саны 1922 жылы қараша-желтоқсан айларында жарық көрді. Бұл санда «Қоңыр» бүркеншік атымен М.Әуезовтың «Қызыл сұңқарлар» атты сыни мақаласы жарық көрді. Ал төртінші саны 1923 жылы қаңтар айында жарық көрген. Бірақ бұл сан тек 3 бөлімнен тұрады. Олар: саяси һәм жалпы бөлім, ғылым бөлімі, әдебиет бөлімі. Жалпы аталған сандарда «Қорқыт», «Батыр Баян», «Ләйлі-Мәжнүн», «Оқыған азамат», «Шолпанның күнәсі», «Қысқы түн» сияқты шығармалар жарық көрді. Журналдың «Жұлдыз» болып жарық көруі 1976 жылдан басталады. Журнал мұқабасында 1999 жылға дейін 1928 жылдан бастап жарық көргендігі жазылса, 1999 жылдан бастап 1922 жылы деп жазылған. Журнал айына бір рет шығып, жылына 12 саны жарық көріп тұрды. Желтоқсан айында жарық көрген санында барлық жылдың қорытындысы беріліп отырды. Журнал мынадай бөлімдерден тұрады: 1. Роман, повесть, әңгіме; 2. Өлең, поэма, дастан; 3. Очерк және публицистика; 4. Өнер және ғылым; 5. Сын және библиография; 6. Жаңа кітап жайлы. Журналдың бас редакторы – Бекежан Тілегенов. Кейіннен біршама жылдар бұл қызметті Мұхтар Мағауин атқарды. Редакция алқасы қатарында біршама ақын-жазушылар болды. Олар: Рахманқұл Бердібаев, Ахат Жақсыбаев, Сәкен Жүнісов, Ғафу Қайырбеков (бас редактордың орынбасары), Мұхамеджан Қаратаев, Сабыл Мәмбеев, Сайын Мұратбеков, Қадыр Мырзалиев, Қалаубек Тұрсынқұлов, Шаим Шаваев. Бұл журналда белгілі ақын-жазушылардың өлеңдері, әңгімелері, роман, повесть, сыни мақалалары жарық көріп тұрды. Повесть, романдар әрбір санда бөлім-бөлім болып жарық көрді. Журналдың 2000 жылғы басылымдарына біраз өзгерістер енгізілді. Бөлімдер саны, мазмұны алмастырылды. Олар: 1. Проза, поэзия; 2. 2000 – мәдениетті қолдау жылы; 3. Әдеби мұра; 4. Әдебиеттану;

5. Саясат және әлеумет; 6. Алтыншы дәптер; 7. Хат-хабар, ой-толғам. Осы жылғы басылымдарда әлем әдебиетінен аудармалар жариялана бастады. «Дін-ислам дәрістері» атты тарау жарияланды. Мұхтар Мағауиннен кейін бас редакторлық Ұлықбек Есдәулетке болды. 2010 жылдардан бастап Қазақстан жазушыларының әдеби әлеуметтік журналы атанды. Қазіргі кезде журналдың бас редакторы – Ғалым Жайлыбай. Журнал мұқабасы өзгергенмен бөлімдер, мазмұны сол алғашқы басылымдардан көп айырмашылығы жоқ. Журнал қазірде айына бір рет жарияланып тұрады.

«Абай» – республикалық фольклорлық-этнографиялық, тәуелсіз әдеби-көркем журнал. 1992 жылы жарық көрген. Меншік иесі – «Парыз» шығармашылық тобы мен ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі. Таралымы – 1000 дана (2013 жылы). «Айбергенов әлемі» – республикалық әдеби-мәдени журнал. 2010 жылы жарық көрген. Жылына төрт рет шығады. Таралымы – 3000 дана (2013). «Әдебиет Қазақстан мектебінде – Литература в казахстанской школе» – ғылыми-әдістемелік журнал (2007). Таралымы – 2000 дана (2013). Жылына 6 рет шығады. «Әлем әдебиеті» – әдеби-көркем және публицистік журнал. 2006 жылы жарық көрген. Таралымы – 3000 дана, жылына 4 рет шығады. «Жалын» – әдеби-көркем және әлеуметтік журнал. 1969 жылы жарық көрген. Таралымы – 1583 (2013). Айына бір рет шығады. «Жамбыл» – әдеби-көпшілік, танымдық журнал. 2004 жылы жарық көрген. Жылына 4 рет жарық көреді. Таралымы – 3250 (2013). «Қазақ және әлем әдебиеті – Казахская и мировая литература» – республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал. 2004 жылы жарық көрген. Таралымы – 1500 дана (2013), жылына 6 рет шығады. «Қазақ тілі мен әдебиеті» – республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал. 2004 жылы жарық көрген. Таралымы – 4531 дана (2013), жылына 12 рет шығады. «Қаламгер» – халықаралық ақпараттық, танымдық-талдамалық, көркем-әдеби журнал. 2013 жылы жарық көрген. Айына бір рет шығады. Таралымы – 1000 дана. «Қасым» – республикалық әдеби-қоғамдық журнал. 2011 жылы жарық көрген. Таралымы – 3000 дана (2013), жылына 6 рет шығады. «Мұқағали» – республикалық әдеби-мәдени журнал, 2006 жылы жарық көрген. Таралымы – 6930 дана (2013). «Простор» – литературно-художественный журнал. 1933 жылы жарық көрген. Құрылтайшысы – Қазақстан Жазушылар одағы. Таралымы – 1104 дана (2013), ай сайын шығады.

«Тұмар» – республикалық әдеби-көркем журнал. 2008 жылы жарық көрген. Таралымы – 1000 дана (2013). Жылына 6 рет шығады. «Үркер» – жастардың әдеби-мәдени, қоғамдық-саяси журналы. 2009 жылы жарық көрген.

Егер 1990 жылға дейін Қазақстанда үш әдеби-көркем журнал (Жұлдыз, Жалын, Простор) жарық көрсе, тәуелсіздік жылдарында олардың саны артты. Алайда олардың саны көбейгенімен, барлығының жиынтық таралымы «Жұлдыздың» 1990 жылғы таралымына жетпейді. Мысалы, «Жұлдыз» журналы 1980-90 жылдар аралығында 3000 мыңдай данамен таралған.

Баспасөзде жарық көретін әдеби сын мақалалар журналдың қоғамдық-саяси бағытына орайласатыны байқалады. Мысалы, XX ғасырдың басындағы журнал-газеттердің бағыты, ең алдымен, әлеуметтік-саяси тақырыптарды игеріп, одан кейін әдеби-эстетикалық көзқарастағы мақалалар қамтылған.

XIX ғасырдан бастап әдеби сынның тарихында газеттер де елеулі орын алады. Әдеби сын баспасөз бетінде өмір сүреді. Сондықтан да әдеби сынның дамуы баспасөздің дамуымен тікелей байланысты. Қазақ даласында «Түркістан уалаятының газеті» (1870-1882), «Дала уалаятының газеті» (1888-1992) газеттерінің шыға бастауымен бірге олардың беттерінде әдеби ой-пікірлер де көрініс тапты. Бұл газеттерде саяси-экономикалық мәселелермен қатар, оқу-ағарту жұмысының жай-күйін, өнер-білімнің пайдасы, орыс ғылымы мен мәдениетінің жетістігі туралы мақалалар жарияланған. Біраз кітаптарға жазылған мақалалар арқылы сыни ой-пікірдің туа бастағаны аңғарылады. «Қисса Қожа Ғафан һәм Садуақас» деген кітапқа жазылған мақалада «Қазақ тілінің тазалығын сақтау, оны бөтен, түсініксіз сөздермен шұбарламау», жайында ой айтылғанын ауыз әдебиет үлгілерін іріктеу, жүйелеу, құндыларын жариялау мәселесіне назар аударылған. «Дала уалаяты газетінің» әдебиет пен өнерге, аңыз бен жырға, тарихи шежірелерге байланысты материалдары елдің санасын ояту бағытында үлкен еңбек сіңірген. Мысалы, А.Құрманбаевтың «Қазақ тілі хақында» мақаласындағы қазақ тілінің тазалығын сақтау жайында, Д.Сұлтанғазиннің қазақ тілі жайында жазған мақалалары «Дала уалаяты газетінде» жарық көрген Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің Абай өлеңдері жайлы мақаласы қазақ әдебиеті тарихында Абай атының аталуына себеп болған көрсеткіш.

Қазақ әдеби сынының дамуына үлес қосқан газеттердің бірі XX ғасыр басында жарық көріп тұрған «Қазақ» газеті. Сыншы Т. Кәкішұлы

«Қазақ» газеті А.Байтұрсынұлының ағартушылық идеясын насихаттаумен қатар, нақты практикалық тұрғыдан шешуге, іске айналдыруға тырысқандығымен дараланады деп көрсетеді. Басылымдар жекелеген тұлғаларға, оның ішінде тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тілдес елдердің ұлы перзенттеріне арналған ғұмырнамалық құнарлы мақалалар мен мәнді зерттеулер десе де болғандай. Тарихи танымды мақалалар әсіресе, М.Сералин қаламынан көбірек туған. «Маржани», «Ғабдолла Тоқаев», «Жуырда орны толмастай өлім», И.Гаспринскийдің 1914 жылы 1 қыркүйекте қайтыс болғанына байланысты оның өмір тарихы мен шығармашылық еңбегіне тоқталған. М.Дулатовтың қаламынан «Тоқай», «Ахмет Иасауи», «Абай», «Шоқан» сияқты мақалалары тарихи құндылығымен ерекшеленетінін жазған. А.Байтұрсынұлының «Исмаил Гаспринский» атты мақаласында жалпы түркі үшін еткен еңбегі бағаланса, Г.Н.Потанин туралы А. Бөкейхановтың, М.Шоқаевтың Әбубәкір Диваев жайында жазған мақалалар таныстыру-таныту мақсатын көздеген.

Әдеби сын баспасөзге байлаулы жанр, сол арқылы қалыптасып, әдебиеттану ғылымының жеке саласына айналғанын ескерсек, бұл орайда қазақ әдеби сынының тууы мен қалыптасуында XX ғасыр басындағы «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің тарихи маңызы ерекше екендігі сөзсіз. Олар жарық көргеннен бастап әдебиетімізге қатысты дүниелерге ерекше назар аударылды. Өлең-жыр, әңгіме, жолжазба, очерк, сыни-танымдық мақала, портрет, ғұмырнамалық шығармаларға өз бетінен үнемі орын беріп отырды.

Ақ Жол газеті – Қазақстанның қоғамдық-саяси ойының және мәдени-ағарту ісінің дамуына ықпал еткен газет. Ол 1920 – 25 жылдары Ташкентте Түркістан Компартиясы ОК мен Түркістан АКСР-ы ОАК-нің органы, 1925 – 26 жылдары Шымкентте БК(б)П Сырдария губкомының органы ретінде шығарылды. Алғашқы редакторы – С.Қожанов. Кейін газетті шығарушы, редакторлардың ішінде Н.Төрешұлы, С.Оспанов, И.Тоқтыбаев т.б. болды. Оның жұмысына М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов, І.Жансүгіров, А.Байтұрсынов, Б.Сүлеев, Т.Шонанов т.б. қазақ зиялыларының үлкен шоғыры араласқан.

Басылым беттерінде Алаш қозғалысының қайраткерлері қазақ халқының мүддесіне қатысты тақырыптарды қозғап, құнды мақалалар жариялады. Газеттің саяси-идеялық бағыты құрылтайшыларына ұнамады. Оның жұмысына

көп кедергілер жасалды. Коммунистер «қызыл» деген сөзі бар атауды алмай, газеттің «Ақ жол» атануының өзінен күдікті мән іздеді. Осыған орай С.Қожанов «Ақ жол» біздің ақ батамыз, ақ жүрегіміз, ақ көңіліміз екенін қазақ-қырғыз жұрты ақылымен біліп, жүрегімен сезеді» деп жазды. 1925 жылы 29 мамырда И.В.Сталин РК(б)П Қазақ өлкелік комитетіне жолдаған «Қазақ баспасөзі туралы» хатында «Ақ жол» мен «ақгвардияшыл эмигрант» М.Шоқай арасында идеялық бірліктің байқалатындығын жазып, партияда жоқ интеллигенттерді коммунистік басылымға жолатпауды талап етті. Сталиннің хаты ескі интеллигенцияны қуғындауға жол ашып, 20-жылдардың алғашқы жартысында Қазақстанда жарық көрген ұлттық басылымдарға үлкен соққы болып тиді және жариялық пен демократиялық атаулыны әміршіл-әкімшіл жүйемен ауыстыруға негіз берді. «Ақ жол» газеті халық алдындағы борышын адал орындаған, ұлттың рухын көтеретін басылымдардың бірі болды. (Enciklopedialyq anyqtamalyq. 2010).

«Жас Алаш» газеті – жастарға арналған ең байырғы және беделді республикалық басылым. Алғашқы саны 1921 жылы 22 наурызда Ташкент қаласында жарық көрді. Ұйымдастырушысы әрі тұңғыш редакторы Ұ.Мұратбаев, жауапты хатшысы І.Жансүгіров болды. Сол кездегі қаржы тапшылығына, т.б. себептерге байланысты басылым «Жас қайрат», «Өртең», «Жас қазақ» газеттері және осы аттас журнал түрінде шығып тұрды. Газеттің жабылып қалмауын ойлаған С.Садуақасов, А.Байтұрсынов, Б.Майлин, С.Сейфуллин, М.Әуезов, Ж.Аймауытовтар «Еңбекші қақтың» бір бетін «Лениншіл жас» деген атпен де шығарған. Газет 1927 жылы 22 қыркүйектен «Лениншіл жас» деген атпен шыға бастады. Бұл басылым қай кезде де қазақ жастарының азамат болып қалыптасуына үлкен еңбек сіңірді. (Enciklopedialyq anyqtamalyq. 2010). «Қазақ әдебиеті» газеті – Қазақстан Республикасының әдебиет, мәдениет және өнер газеті. Газет 1934 жылдың 10 қаңтарынан бастап шыға бастады. Газет беттерінде қазақ ақын жазушыларының өлең, жыр, дастандары, әңгіме, очерктері, роман, повестерінен үзінділер, байырғы мәдени қазынамыздың ел аузында жүрген асыл үлгілері, көне тарихымызға қатысты деректер мен археологиялық-этнографиялық мұралар, қазақ әдебиетінің өткені мен бүгіні және келешегі жайлы байыпты әдеби-сын мақалалар; елдік елеулі мәселелер – қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени оқиғалар жөнінде публицистік өткір ой-толғаулар, дүние жүзі

классиктерінің үздік туындыларынан аудармалар жарияланады. Сонымен бірге оқу-ағарту, білім, ғылым саласындағы әр алуан көкейкесті мәселелерді сөз етеді. Кино, театр, сымбат, қолөнерінің келелі тақырыптарын кеңінен толғап, белгілі әдебиет, өнер қайраткерлерімен сұхбат жүргізіп, олардың жаңа шығармашылық туындыларын оқырмандарға таныстырып отырады. (Enciklopedialyq anyqtamalyq, 2010: 199).

«Ана тілі» – ұлт газеті. Алғаш жарық көруі: Республикалық «Ана тілі» газеті тәуелсіздіктің жылымығы есе бастаған 1990 жылы, Ұлыстың ұлы күні наурыздың 22-сінде жарық көрді. Бағыты: «Ана тілі» – Мемлекеттік тілдің бірден-бір жоқшысы, үні айбары. Республикадағы тіл тақырыбында шығатын ресми жалғыз басылым. «Ана тілі» тек Мемлекеттік тіл ғана емес, ұлтқа қатысты кез келген күрмеулі мәселелерді көтеріп келеді. Қақтың тілі, қақтың ауылы, қазақ мектебі, балабақшасы, қазақ жастары, қазақ ғылымы, т.б. көптеген тақырыптар басылым беттерінен түсіп көрген емес. (Enciklopedialyq anyqtamalyq, 2010: 199).

Нәтиже мен талқы

Сонымен, эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік: Әдеби газеттердің әдеби сынды дамытуға әсерықпалы зор болғанымен, кейде мүмкіншілігінің де шектеулі екендігін жасыруға болмайды. Өйткені белгіленген көлемі шектеулі болғандықтан, сыни мақалаларға көп орын бере алмайды. Сыни мақала әдеби шығармалар, жазушы шығармашылығынан басқа, сол туынды өмірге келген мәдени-тарихи, қоғамдық мәселелерді де қарастырады. Тікелей газет, журнал контексімен байланыстыратын әдеби сынның бұл қасиеті публицистикалық сын деп аталады. Публицистиканың өзіне тән қасиеті оның жылдамдығында, өмірге және қоғамдық көзқарасқа дер кезінде әсер етуінде. Автордың замандасы болып табылатын сыншы үшін, әдетте, шығармада уақыттың нақты, шынайы бейнесінің көрініс табуы маңызды. Сондықтан сыншы заман сипатына, қоғамдағы көркем мәдениеттің деңгейіне, шығарманы талдауда өзі қызығушылық танытқан мақсатқа қарай шығарманы талдау нысанына айналдырады.

Сыни интерпретация жасаудың маңызды принципі – көркем шығарманы нақты қоғамдық-мәдени ахуалға орай өзектендіру. Әдеби сынның публицистикалық сипаты жазушының шығармада көрініс тапқан тарихи-әлеуметтік

аясына орай бағалауынан байқалады. Дегенмен қоғамдық өмір құбылыстары әдеби сынның тікелей объектісі болмауға керек. Қазақ әдеби сыны әрқашанда әдебиетті тану ғана емес, сонымен қатар қоғамның да өзін-өзі тануы болды десек, артық айтқандық болмайды. Сондықтан да сыншы-публицистер әдебиет пен өнерге көбінесе ақиқатты танудың құралы ретінде қарайды. В.В. Розанов былай деп жазады: «Әдебиетке өмірлік мән дарытатын, оған барынша қызығушылықты туындататын, оның тарихи аяда дамыған қоғамның рухымен үндестіретін қуат сиялатын сыншы болмаса, мұны атқару мүмкін болмас еді. Тап осы сынның әсерімен әдебиет біздің өмірімізде елеулі мәнге ие болды. Жазушы біздің қоғам мен тарихта жұртшылық пікіріне құлақ асатын маңызды тұлғаға айналды» (Rozanov V.V., 1996: 236). Публицистикалық сынның мән-мағынасының салмақтылығы қоғамдағы елеулі өзгерістердің, саяси ахуалдың күрт өзгеруіне байланысты болады. Мәселен, сыншыны қоғамдық-саяси мәселелер ғана алаңдатпайды, сонымен қатар ол моральдық мәселелерді де қарастырады және оқырманның эстетикалық талғамын қалыптастырады. Көркем

шығармада автор оқырманмен сырттай сыр-сұхбат құра алмаса, сыншылар оқырмандармен тікелей диалогке түсіп, белгілі аудиторияға ие бола алады. Мақаланың композициялық құрылымын анықтау, диалог формасында ұйымдастыру – сыншының өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Қорытынды

Сонымен, жоғарыдағы дәйектер баспасөздің қазақтың қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятып қоймай, оған жол ашқандығын, баспасөз бетіндегі материалдар қазақ әдебиет сынының кең арна тауып кетуіне мүмкіндік бергендігін көрсетеді. Әдеби сын баспасөзге байлаулы жанр, сол арқылы қалыптасып, әдебиеттану ғылымының жеке саласына айналғанын ескерсек, бұл орайда қазақ әдеби сынының тууы мен қалыптасуында журнал мен газет тарихи маңызы ерекше екендігі сөзсіз. Әдеби газеттер мен журналдардың әдебиет тарихынан алатын орны ерекше. Яғни, сынның дамуы журналистика саласының дамуымен тікелей байланысты.

Әдебиеттер

- Кәкішұлы Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Астана: Фолиант, 2013. – 400 б.
 Ысқақұлы Д. Сын өнері. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2001. – 304 б.
 Белинский В.Г. Собр.соч.: в 3 т.І. Статьи и рецензии.1811–1911. – Москва, 1948. – 227 с.
 Суханбердина Ү., С. Дәуітов. Айқап. – Алматы, 1995. – 368 б.
www.writerhouse.kz
www.mukagali.kz
www.kazgazeta.kz
 Суханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. Қазақ газеті: Алаш азаматтарының рухына бағышталады. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
<https://qazaqadebieti.kz>
<http://anatili.kazgazeta.kz/>
Zhasalash.kz
<https://aqjolgazet.kz/>
 Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2010. – 180 б.
 Розанов В.В. Собр. соч. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского. Литературные очерки. О писательстве и писателях. – Москва, 1996. – 236 с.
 Асқарова А. Қазақ әдебиеті сынының тарихы (теория, тарихи мәселелері және оқу методикасы). – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 209 б.

References

- Kakishuly T. (2013). Qazaq adebieti synynyn tarıhy.[History of Kazakh literary criticism]. Astana, Foliant. 400 b. (In Kazakh)
 Ysqaquly D. (2001). Syn öneri.[Art of criticism]. Almaty, QAZAQPARAT. – 304 b. (In Kazakh)
 Belinskiy V.G. (1948).Cobr.soch.: v 3 T. I. Statia ı resenzii.1811–1911.[Collection Composition: in 3 T. I. Articles and reviews. 1811–1911.]. Moskva. 227 s.(In Russian)

U. Suhanberdina S. Dautov. Aıqap. [Regret]. Almaty, 1995. 368 b.(In Kazakh)

www.writerhouse.kz(In Kazakh)

www.mukagali.kz(In Kazakh)

www.kazgazeta.kz. (In Kazakh)

U. Suhanberdina, S. Dautov, Q. Sahov. Qazaq. [Kazakh]. Almaty, Qazaq enciklopediasy, 1998. 560 b. (In Kazakh)

<https://qazaqadebieti.kz>(In Kazakh)

<http://anatili.kazgazeta.kz/> (In Kazakh)

Zhasalash.kz (In Kazakh)

<https://aqjolgazet.kz/>(In Kazakh)

Enciklopedialyq anyqtamalyq. (2010). [Encyclopedic Reference]. Almaty. 180 b.(In Kazakh)

Rozanov V.V. (1996). Cobr.soch. Legenda o Velikom inkvizitore F.M. Dostoevskogo. Literaturnye osherkı. O pisatelstve i pisatelakh. [Collected The legend of the Grand Inquisitor F.M. Dostoevsky. Literary essays. About Writing and Writers]. Moskva. 236 s.(In Russian)

Asqarova A. Qazaqadebietisynynyn tarihy (teoria, tarihmaselelerizhanequmetodikasy). Almaty, Qazaq universiteti, 2019. 209 b. (In Kazakh)

Н.А. Атаханова , Г.Б. Аяпова

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Атырау қ., e-mail: rassi68@mail.ru, aiapova-1969@mail.ru

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРДЫҢ ГЕНЕЗИСІ, ТАРИХИЛЫҒЫ, ЖАНРЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ

Мақалада бізге жеткен фольклордың – жанр жағынан бай, көркемдігі жағынан кемелденген, әр алуан қызмет атқаратын рухани мұрамыз және күнделікті тіршілігімізге қолданыста болып, мәдени қажеттілігімізді атқарып жүрген ұлттық өнеріміз. Бүгінгі заманға ол көптүрлі, көпсатылы руханият ретінде жетіп отыр. Оның біраз түрі есте жоқ ескі заманда туса, енді бір тобы кейінгі дәуірлерде пайда болған. Олар ұзақ тарихи даму жолында бір-бірімен араласып, тоғысып, бірі-біріне сіңісіп кеткен, сондықтан олардың әрқайсысын жеке бөліп алып, тек соған ғана тән белгілерді анықтау оңай емес. Сол себепті ғылымда фольклордың тарихы, оның жанрлық құрамы дегенде басты критерий етіп фольклорлық шығармада белгілі бір дәуірдің шындығымен қатар санасы, ұғым-түсінігі, наным-сенімі қандай дәрежеде көрсетілетінін, қаншалықты сақталғанын, шығарманың көркемдігі қай дәрежеде екендігін және оның қандай мақсатпен орындалатынын алады. Міне, осы тұрғыдан келгенде бізге жеткен фольклордың жанрларын ежелгі, көне және жаңа (ғұрыптық, көркем және бейкөркем) деп шартты түрде бөлуге болады. Фольклорлық мәтіннің лексика-семантикалық және стилистикалық жүйесіндегі қолданысын сараптай отырып, фольклорлық есімдер мен олардың коннотацияларының лингвопоэтикалық қызметін анықтау қажеттігі тұр.

Түйін сөздер: фольклорлық ерекшелік, тарихи даму, көркемдік, жанрлық, фольклордың тарихы, белгі.

A.N. Atahanova, G.B. Ayapova

H. Dosmukhamedov Atyrau State University,
Kazakhstan, Atyrau, e-mail: rassi68@mail.ru, aiapova-1969@mail.ru

Genesis, history, genre features of folklore heritage

The article tells us about the folklore that came to us – about a rich genre, artistically mature, diverse spiritual heritage and national art, which is used in our daily lives and satisfies our cultural needs. Today he has reached a multifaceted, multi-level spirituality. Some species were born in ancient times, and some of them appeared in later times. They mixed, intertwined and assimilated with each other during a long historical development, therefore it is not easy to separate each of them and reveal features that are unique to him. Therefore, the main criterion in science is the history of folklore, its genre composition. From this point of view, the genres of folklore that have come down to us can be divided into ancient and modern (ritual, artistic and non-artistic). It is known that in the world of folklore science, folklore works are divided into two main areas, depending on the plot, relation to tradition, purpose and place of pronunciation. These are: folklore and artistic folklore. This classification is established in the science of folklore of many peoples. In Russian folklore science, they are considered as «everyday folklore» and «artistic folklore». Folklore is a folk poetry without a plot and secret character, born on the basis of customs, beliefs, national worldview.

Key words: folklore features, historical development, art, genre, history of folklore, sign.

Н.А. Атаханова, Г.Б. Аяпова

Атырауский государственный университет им. Х. Досмұхамедова,
Казахстан, г. Атырау, e-mail: rassi68@mail.ru, aiapova-1969@mail.ru

Генезис, история, жанровые особенности фольклорного наследия

В статье рассматривается фольклор, а именно, его богатый жанр, художественная сторона, а также разнообразное духовное наследие и национальное искусство, которое присутствует в нашей повседневной жизни и удовлетворяет наши культурные потребности. Сегодня фольклор достиг многогранной, многоуровневой духовности. Некоторые его виды появились еще в

древние времена, а некоторые из них появились – в более поздние. Они смешались, переплелись и ассимилировались друг с другом в течение длительного исторического развития, поэтому нелегко отделить каждый из них и выявить особенности, уникальные для него. Поэтому главным определяющим критерием является история фольклора, его жанровая композиция. С этой точки зрения жанры фольклора, дошедшие до нас, можно разделить на древние и современные (ритуальные, художественные и нехудожественные). Известно, что в мире фольклорной науки фольклорные произведения делятся на две основные области в зависимости от сюжета, отношения к традиции, цели и места их использования: фольклор и художественный фольклор. Эта классификация установлена в науке о фольклоре у многих народов. В русской фольклорной науке они рассматриваются как «бытовой фольклор» и «художественный фольклор». Фольклор – это народная поэзия без сюжета и тайного характера, рожденная на основе обычаев, верований, национального мировоззрения.

Ключевые слова: фольклорные особенности, историческое развитие, искусство, жанр, история фольклора, знак.

Кіріспе

Қазақ фольклоры, кез келген халықтың фольклоры сияқты, тамырын алғашқы қауымдық құрылыстан, тарихқа дейінгі өмірден тартады. Ол патриархалдық-феодалдық қоғамның тұсында көркем жанрға айналды. Ал, қазақтың патриархалдық-феодалдық қоғамы рулық құрылымның көптеген институттары мен ғұрып-салттарын сарқыншақ түрінде сақтап келді. Осылайша қазақтарда XIX ғасырдың екінші жартысына дейін экзогамия, авункулат, левират, асырап алу және т.б. көне ғұрып-салттар (рас, трансформацияланған түрде) толыққанды күйінде өмірде орындалды. Мәселен, қазақтарда осы уақытқа дейін бір топ туысты бір атаумен ғана атайтын дәстүр сақталған. Туыстық дәрежесі әр түрлі аталастардың тұтас тобын қазақтар ежелгі ережеге сәйкес ортақ бір терминмен атайды. Мысалы, қазақ жасы үлкен өзінің ағаларын, туған әкесінің аға-інілерін және жасы үлкен ағайындарының барлығын «аға» терминімен атайды. Соған сәйкес олардың әйелдерін «жеңге» немесе «жеңеше», «жеңгей» дейді.

Бұл мәселелерді қарастыру барысында біз жұмысымызда алдымен өмірде баяғыда жойылған (ал, егер сақталса, аз мөлшерде) бағзы әдет-ғұрыптардың ертегілердегі кейбір көрінісіне тоқталамыз. Екінші кезекте қазақтарда соңғы уақыттарға дейін сақталған көне тұрмыс түрлері сарқыншақтарының ертегідегі үндес сипаты қарастырылады. Сондықтан ең әуелі матриархалдық қарым-қатынастардың ертегідегі іздері, ілгеріде өткен дуальды құрылымнан бұрын тексеріледі (Абілқасымов В., 1990). Әдеттегідей аналық ру салтын қазақ ұлтын құраған рулар мен тайпалардың арғы бабалары баяғыда басып өтті. Сол себептен алаш баласы матриархат дәуіріндегі өмір салтының кейбір

белгілерін және әдет-ғұрыптарының сипаттарын бертінгі кезеңдерге дейін сақтап келген. Бұны біз тұрмыстан да, сол сияқты ертегіден де көреміз.

Сөйтіп, батырлық эпостарда фабула мен барлық сюжеттік желілер, образдар жүйесі ат пен бас кейіпкер образының төңірегіне шоғырланған. Қазақтың батырлық эпосы «Қобыланды батырдағы» фольклорлық Қобыланды антропонимі мәтін құрайтын маңызды қызмет атқарады. «СССР халықтарының эпосы» (Мәскеу, 1975) сериясында шығарылған «Қобыланды батыр» мәтінінде фольклорлық Қобыланды антропонимі 244 рет кездеседі. Фольклорлық Қобыланды антропонимінің осылайша көп мәрте қайталануы, мәтінде фольклорлық шығарма мен оның идеясының жетекші тақырыбын ашуға әсер етеді.

Эпостың фольклорлық мәтініндегі Қобыланды антропонимі жай қайталанып қана қоймайды, ол маңызды лексика-стистикалық құрал ретінде, көптеген мағыналық байланыстар, күрделі ассоциациялар жүктей отырып, мәтіннің басқа да сөздік бейнелеуіш құралдарымен парадигматикалық және синтагматикалық байланысқа түседі. Қызметі жағынан маңызды Қобыланды антропонимінің синтагматикалық байланысын қарастырайық, ол эпикалық кейіпкердің көркем (фольклорлық) образын жасауда маңызды рөл атқарады.

Фольклорлық баяндау былайша басталады:

«Кешегі өткен заманда
Қарақыпшақ Қобыланды
Атасы мұның Тоқтарбай
Халықтан өткен бай болды».

Фольклорлық Қобыланды антропонимін анықтаушы рөлінде көрінетін Қарақыпшақ этнонимінің синтагматикалық қолданылуы

кейіпкердің рулық түбірлерін көрсетеді. Жеке атпен бірге рудың аты қолданылуы патриархалдық-рулық қазақ құрамында Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Үйсін Төле би және т.б. түрде қолданған, «ру, жеке ат» дәстүрлі антропонимдік формуланың өзіндік белгісі болып табылады.

Мұндай антропонимдік үлгі, сол сияқты бірқатар фольклорлық антропонимдерге де тән.

Фольклорлық мәтіннің басқа жерлерінде Қобыланды антропонимінің анықтауыштары мен типтерінің синтагматикалық қолданылуы кездеседі: арыстан туған Қоблан, Батыр Қоблан, Қобыланды батыр, Қобыланды деген ері бар; Артық туған Қобыланды т.б.

Қобыландының жиі қайталынатын «тұрақты» эпитеттері «арыстан туған», «ер», «батыр», «сұлтан», «бөрі» және т.б. болып табылады. Бұл эпитеттер эпикалық кейіпкердің образын беруде оның тайсалмайтындығын, ерлігін, адамгершілігін және т.б., яғни ерекшелігі мен қабілеттілігін көрсете отырып, маңызды рөл атқарады. Кейбір фольклорлық эпитеттер жай бейнелену теңеу ғана емес, олардың бойында тотемдік, мифологиялық түсінік жатыр. Ертедегі көне ұғымдарда мифтік кейіпкер қандай да болмасын тотемдік аңнан – қасқыр, арыстан, жолбарыс және т.б. туылған. Бұл эпикалық кейіпкер атының өзі фонетикалық жағынан қабылан сөзіне жақын. Біршама уақыт кейін эпосты кезеңдеу нәтижесінде, кейбір рулық (мифологиялық) атаулар эпитетке айналды және «Қобыландыдай бөрінің», «Арыстан туған Қоблан», «Қоблан нар» және т.б. сияқты образдың қандай да болмасын қасиеттерін сипаттайтын анықтауыштар ретінде жұмсалды. «Батыр Қобылан», «Қобыланды батыр», «Қобылан сұлтан» тәрізді синтагматикалық қолданыстардағы батыр, сұлтан анықтауыш сөздері әлеуметтік емес, эпитеттік атаулар болып табылады, дегенмен бұл лексемалардың белгілі бір дәуірде, қазақ қоғамының әлеуметтік-иерархиялық жүйесінің атақ-лауазымы болғандығы белгілі.

О.И. Фоякова былай деп атап көрсетеді: «... жалқы есім семантикасының жалпы қасиеті – оның суггестивтілігі, яғни мәтіндегі және мәтін сыртындағы ассоциациядан шығатын әртекті коннотациялар мен семантикалық компоненттердің жинақталуы. Дербес-көркем мағына жалқы есімнің семантикалық композициядағы барлық үш деңгеймен – олардың синтагматикалық және парадигматикалық байланыстары мен қарым-қатынастарында, семантикалық өзара әсері негізінде қалыптасады» (Qasqabasov S., 2016)

Эксперимент

Фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес. Этнографиялық материалды пайдалану жанрлардың шығу тегін анықтау үшін ғана қажет емес. Этнография фольклорлық жанрлардың ерте замандағы сипатын, алғашқы даму жолдарын зерттеуде өте пайдалы. Себебі жанрлардың да, сюжеттер мен мотивтердің де пайда болуы ғана емес, сондай-ақ олардың өмір сүруі мен өзгеру, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты. Бұл жерде біз екі нәрсені анықтап алуымыз қажет.

Бірінші – фольклор мен әдебиеттің бірдей еместігі. Мұның себебі олардың пайда болуы мен өмір сүру түрінің өзгешелігінде. Бұл өзгешелік оларды зерттеу әдістерінің де екі түрлі болуын талап етеді.

Екінші – ұғымдар мен терминдеріміздің мағынасын дәлме дәл анықтау. Мысалы, біраз еңбектерде әдеби жанрларға байланысты «баяндау тәсілі» («способ изложения»), «бейнелеу әдісі» («способ изображения»), «хабарлау амалы» («способ передачи») сияқты тіркесті ұғымдар қолданылады. Енді осылардың қолдану түріне көңіл бөлейік: «баяндау тәсілі», «хабарлау амалы», «бейнелеу әдісі». Біреу (субъект) баяндайды, хабарлайды, бейнелейді. Фольклорда ол – жыршы, ертекіші, не өлеңші. Әдебиетте ол – жазушы, ақын, драматург. Сонда жанрды анықтау үшін біз осы күнге дейін шығарманың өз ішінен, табиғатынан шықпай, оған сырттан келіп жүрген сияқтымыз. Дұрысы шығармадағы оқиғаның «баяндалу тәсілі», «бейнелену әдісі» болу керек қой. Демек, сюжеттің берілу, өрілу тәсілі деп айтуымыз керек. Олай болса, жанр дегеніміз – шығармадағы сюжеттің баяндалу, бейнелену, өрілу тәсілдері болуға тиіс.

Фольклорлық мәтіннің лексика-семантикалық және стилистикалық жүйесіндегі қолданысын сараптай отырып, фольклорлық есімдер мен олардың коннотацияларының лингвопоэтикалық қызметін анықтау қажеттігі тұр.

Фольклорлық мәтінде фольклорлық онимдер синтагматикалық және парадигматикалық қарым-қатынастарда (көлденең және контекстер жағдайында) қолданылады. Біз фольклорлық Қобыланды атының синтагматикалық қолданысын сипаттауға тырыстық. Ол «фольклорлық эпитеттермен» бірге мынаны көрсетеді, ол:

1) барлық эпитеттің эстетикалық (лингвопоэтикалық) негізі болмайды, яғни олар тарихи өткен кезеңде мифологиялық ұғымдармен байланысты болды;

2) термин-титулдар болып табылатын бірқатар анықтауыш сөздер, фольклорлық мәтінде эпикалық кейіпкер қасиетін сипаттайтын эпитеттер қызметін атқарады; эпитеттер қызметін атқарады;

3) бірқатар эпитеттер орталық эпикалық кейіпкер образын сипаттай отырып, нақ эстетикалық қызметті атқарады;

4) кейбір анықтауыштар «батыр», «ер» және т.б. «тұрақты» фольклорлық эпитеттер ролінде жұмсалады.

Фольклорлық онимдегі әр текті коннотациялар мен семантикалық компоненттер, парадигматика немесе «тік контекст» жағдайында, онимнің қолданылуы мен басқа тілдік құралдармен өзара әсері нәтижесінде жинақталады. Мысалы, Құртқа сұлудың Қобыландыға айтқан монологында, ол Қобыландыны:

«Жылқы ішінде аласың,
Қылшық жүнді қарасың.
Ағаң, інің сенің жоқ
Жеке туған дарасың», –

деп көрсетеді.

Бұл фольклорлық үзіндіде фольклорлық Қобыланды онимімен синтагматикалық жағынан байланысты емес, бірақ оған парадигматикалық қатысты, эпикалық кейіпкердің ерекшелігі жөнінде мәлімет беретін синтагматикалық компоненттер бар. Фольклорлық кейіпкердің ерекшелігі метафорамен беріледі, мұндағы образдық параллелизм оны сирек кездесетін жылқыға теңеу негізінде жасалады. Эпикалық кейіпкер ерекшелігі, сол сияқты дара батырдың уәжімен көрсетіледі:

Ағаң, інің сенің жоқ
Жеке туған дарасың».

Кейіпкерді бейнелеудегі бұл фольклорлық уәж дәстүрлі болып табылады: бірқатар батырлық және қиял-ғажайып ертегілердегі бас кейіпкер – қарт ата-ананың жалғыз ұлы.

Батырлық эпос кейіпкерлерін бейнелеудегі стилистикалық тәсілдердің бірі – гипербола болып табылады. Фольклорлық кейіпкер гиперболаған:

«Қырық мың атты Қызылбас
Қырық кісідей көрінбес
Батырыңның көзіне
Тікелеп атқан оқтары
Тікенектей қадалмас

Көблекеннің жүзіне.

Қабағынан қар жауып,

Кірпігіне мұз тоңып,

Қаруланып қаттанды,

Буырғанып бұрсанды,

Мұздай темір құрсанды,

Самсап тұрған кәпірге

Қобыланды батыр жол салды».

Кейіпкер мен оның әрекеттерінің образын гиперболау, біздің ойымызша, тек эстетикалық ғана емес, тек батырлық эпостың дәстүрлі тәсілі ғана емес, фольклорлық гипербола негізінде, орасан күші мен мүмкіндіктері бар алып түріндегі батыр жөнінде мифологиялық ұғым жатыр.

Барлық эпос кейіпкерлерінің образы көп деңгейлі: Сондықтан Қобыланды кескінін суреттейтін эпитеттер мен метафораларда тек қалдық мифологиялық негіздер емес, сол сияқты көшпелі мал шауашылығы мен аңшылыққа қатысты түсініктер мен ұғымдар байқалады:

«Сіздер сұңқар, біз қарға,
Сіз алыстан келгенде...»

Әрине, сұңқар метафоралық қолданысын саятшылыққа қолданылатын қыран құстардың бірімен тікелей теңестіру қажет емес. Фольклорлық батырлар жыры мәтініндегі қазақтардың бұл кәсіпке қатыстылығы аз байқалады, фольклорлық мәтінде сұңқар сөзі эпикалық кейіпкер образын бейнелейтін көркем-стилистикалық тәсілдердің бірі ретіндегі эстетикалық категория болып табылады.

Бақтыбаева А.Т. орыс және қазақ халықтарының фольклорындағы «сокол-сұңқар» ұғымдары символдық семантиканың ұқсас белгілері мен айырмашылықтарын анықтап, сипаттауға арналған диссертациялық зерттеуінде былай деп жазады: «Екі халықтың да батырлық эпосы шін троптарды қолдану дәстүрлі болып табылады. Олардың ішінде батырды қыран құстарға ұқсататын көне теңеулер ерекше топ құрайды (Baktybaeva A.T., 1998). Эпостағы батыр кейіпкерлерді сұңқарға қатысты көрсету орыс және қазақ халықтарының дәстүрлерін жақындастырады. Адамдар образын құстарға қатысты көрсету дереккөзінде психологиялық параллелизм бар, нақ осы жағдайда, сұңқардың мінез-құлықтық репертуары. Салыстыру үшін тек құстар ғана емес, сол сияқты жануарлар мен аңдар және өсімдіктер әлемінің өкілдері де (батыр-арыстан, батыр-қасқыр), қолданылады. Мысалы, Қобыландыны сұңқарға теңейді. Оның

ерекшелігі «Сен сұңқар, біз қарға» антитезасымен көрсетіледі. Сұңқар образы Қобыландының ұлы Бөкенбай кескінін беру кезінде теңеу арқылы қолданылады:

«Қабағы тастай түйіліп,
Ақ сұңқар құстау шүйіліп,
Ойыны күшті арыстан –
Алты жасар Бөкенбай».

Қобыланды образының сипаттамасы, оның мінез-құлқының батырлық және адамгершілік қасиеттері, әр түрлі кейіпкерлердің оған қаратып айтқан сөздеріндегі образды теңеулерде, эпитеттер мен метафораларда айқындала түседі. Өйткені табиғат пен адамды бір-біріне қарсы қою тәсілі мифтік шығармаларда болмаған, болуы да мүмкін емес. Адам мен табиғаттың бір-бірінен бөліне бастауы – ақыл мен ойдың өсуінің белгісі. Өлеңге келсек, бұл психологиялық параллелизмдер мен метафоралық тәсілдердің туған дәуірі. Яғни, мифтен метафора, метафорадан теңеуге ауысу дәуірі. Қорытып айтқанда, адам баласының ой-санасы, өмір тану дәрежесі өскен сайын көркем тіл, сөз образдары да үнемі өсіп, өзгеріп, бірінен-бірі туындап отырған».

Нәтиже мен талқы

Фольклорлық жанрлар теориясын зерттеу үстінде ескеруді қажет ететін фактордың бірі – шығарманың орындалу мәнері, яғни айтушы оқиғаға өзін қатысты қылып айта ма, әлде керісінше, шығармадағы оқиғаны өзіне еш қатысы жоқ қылып баяндай ма, – міне, бұл да фольклор жанрларын ерекшелендіретін жәйт. Әдетте, әдебиет теориясында мұны «мен» және «ол» формасында жазу дейді. Бірақ бұл жерде мәселе басқаша. Әдеби шығармада «мен» деген автордың нақ өзі болмауы мүмкін және романдағы оқиғалардың «мен» атынан баяндалғанымен авторға еш қатысы болмауы тағы ықтимал. Ал, фольклорда, оның ішінде жай әңгіме мен хикаяда айтушы оқиғаны тура өз басынан өткен қылып айтады. Мұндағы «мен» – айтушының өзі. Бұдан шығатын қорытынды – көркем фольклорға айналып үлгермеген шығармаларда айтушы сюжетті өзіне қатысты қылып құрады да, өзінше баяндайды. Сол арқылы шындықтың фактілерін өз дүниетанымы тұрғысынан түсініп, оларды (фактілерді) өз мүддесі үшін пайдаланады. Шығарманы бұлай баяндау әдісін – трансформативті, яғни өзгерте баяндау дейді.

Қазақ фольклорының сөздік-бейнелеуіш жүйесінде, фольклорлық жалқы есімдермен тікелей немесе жанама түрде байланысқан түспен таңбалау маңызды рөл атқарады. Мысалы, кейбір фольклорлық онимдер өздерінің сөздік құрылымында (тұлғасында) қандай да болмасын бір түсті білдіретін сөз-таңбаларды қамтиды: Қараман, Сары қыз, Құба інген, Ақ моншақ, Жиренше, Құламерген, Қызылер, Ақтабан, Ақжүніс және т.б.

«Қазақ фольклорының әр түрлі жанрында «сокол-сұңқар» «ақ-белый» тұрақты эпитетімен бірге жиі қолданылады. Ежелден-ақ қазақтар оң пейілдерін, ниеттерін, сезімдерін, адалдықтарын ақ сөзі арқылы білдірген: ақ көңіл, ақ пейіл, ақ тілеу. Қазақ фольклорында жарық, жарық дүние, таза мөлдір аспан мен су, жарық ай, адам жанының кіршіксіздігі – бәрі сүттің ақтығымен салыстырылады. Кіршіксіздік, пәктік, мөлдірлік, адалдық, ақкөңілдік – бәрі ақ түспен астарласады» (Madiyeva G.B., 2001)

Қазақ халық әндерінде ақ түс әйел сұлулығын сипаттағанда қолданылады. З.А.Ахметов былай деп жазады: «Ғашық болған жас қыздың портретін сипаттағанда салыстыру үшін аққу, ақ сұңқар, ақ қоян сөзін жиі қолданады. Сүйгенінің бет-әлпеті мен денесінің ақтығы, нәзіктігі халық әндерінде жарық аймен, таңғы нұр сәулесімен, ақ қармен салыстыру арқылы беріледі» (Ahmetov Z.A., 1964).

Осылайша, қазақ фольклорының поэтикалық жүйесіндегі эстетикалық мәні бар тәсілдердің бірі – түске қарай таңбалау екендігін байқауға болады, олар тікелей немесе жанама түрде кейбір фольклорлық антропонимдер мен топонимдердің семантикасында қолданылады. Осы арада айта кеткен жөн, ақ түстік таңбасы бар фольклорлық топонимдер, антропонимдер, зоонимдер оң мағынаны, яғни жағымды батырлар мен кейіпкерлерді білдіреді: Ақжүніс, Ақмоншақ, Ақ Табан, Ақ боз ат, Ақ баян және т.б.

Қазақ тіліндегі қара түстік таңбасының семантикасы кең екені белгілі. Бұл сөз контекстік қолданысына қарай мынадай мағыналарға ие бола алады: «қара», «қарапайым, жай», «жаман», «түнерген», «бақытсыз» және т.б.

Қазақ фольклорын тек, жанр және жанрлық түрге жіктеуде әдебиеттану принциптеріне сүйеніп жіктейтініміз белгілі. Қазақ фольклортанушы ғалымдары да фольклорлық шығармалар типологиясын әдебиеттану ғылымының тәжірибесі негізінде классификациялап келген. Мұндай саралау фольклор мен әдебиет жанр-

лары арасындағы генезистік, тақырыптық және сюжеттік ұқсастықтар негізінде қалыптасқан еді. Сондай-ақ фольклор жанрларын әдебиеттану тұрғысынан классификациялау зерттеу нысанына байланысты болды. Әдебиеттанудың да, фольклортанудың да зерттеу нысаны – сөз екені даусыз. Алайда, фольклор жанрларын әдебиет принциптері тұрғысынан саралау ғылыми тұрғыдан теріс. Себебі, фольклортану өз алдына жеке отау тіккен филология ғылымының бір саласы болса, әдебиетті зерттейтін ғылым саласын әдебиеттану деп қарастырып жүрміз. Фольклор жанрларының табиғатын ашуда «сөз өнерінің» ғана емес, басқа да өнерлердің алатын рөлі ерекше екендігін айтпаса да түсінікті. Ал әдебиет – сөз өнері. Сөз күші мен құдіреті оқырманды жылатады, жылатады да жұбатады. Ал фольклор жанрларының синкреттілік сипатына қарай халық шығармашылығының кейбір жанрларын талдауда сөз құдіретінің ғана емес, басқа да өнерлердің (музыка, би, театр және т.б.) маңызы ерекше екендігі айқын. Мәселен, «Ақсақ құлан», «Алаша хан» туралы аңызда музыканың (күй) рөлі орасан. Аталмыш аңыздағы оқиғалар желісі, кейіпкерлер жүйесі, тартыс, мазмұн, композициялық құрылым мәселелерімен күйді тыңдау арқылы ғана танысамыз. Ал әдебиет талабы бойынша белгілі бір мәтін болуы шарт. Яғни қандай да болмасын фольклорлық шығарманы тегі мен табиғатына, жанры мен түріне қарай жіктеуде белгілі бір ғылым, өнер салалары бойынша білімі материалды пайдалану қажеттілігі туатыны заңды.

Әдебиеттану ғылымындағы жанрлар типологиясы туралы мәселеге шолу жасап көрелік.

Ғалым Қ.Жұмалиев «Әдебиет теориясы» атты еңбегінде «әдебиеттің тектерін» «жанр» деп атап, олар эпостық жанр, лирикалық жанр, драмалық жанрлар деп жазған.

Профессор Л. Тимофеев пен Н. Венгров: «Әдебиет тегін жанр деп атау дұрысырақ»-дейді. Яғни әдебиет тегі мен жанры деген бір ұғымда қолданылған.

З. Қабдолов: «Әдебиет теориясында пішін (форма) бар да, түр (вид) бар. Дәлірек айтқанда, әдебиеттің тектері (эпос, лирика, драма) бар да, түрлері (роман, поэма, трагедия т.б.) бар. Текте, түр де жанр деген ұғыммен, яғни жанр және жанрлық түрмен мәндес»-деген. Жоғарыда келтірілген пікірлерден байқағанымыз әдебиеттанушылар әлі де әдебиеттің тегі мен жанрларына толық сипаттама беріп, бір тұжырымға келмеген. Қазақ әдебиеттану ғылымдағы тек, жанр және жанрлық түр мәселесінде даулы пікір-тұжырымдар әлі

жалғасын табуда. Яғни фольклорлық үлгідегі шығарманы әдебиеттану тұрғысынан жіктеудің теріс екендігі дәлелдене түседі.

Қорытынды

Жалпы әлемдік фольклортану ғылымында фольклорлық шығармаларды сюжеті, салт дәстүрге қатысы, айтылу мақсаты мен орнына қарай үлкен екі салаға бөлетіні белгілі. Олар: ғұрып фольклоры және көркем фольклор. Бұл жіктеу көптеген халықтар фольклортану ғылымында орныққан. Орыс фольклортану ғылымында оларды «бытовой фольклор» және «художественный фольклор» деп қарастырады. Ғұрып фольклоры дегеніміз тұрмыс-салт, наным-сенім, ұлттық дүниетаным негізінде туған сюжетсіз әрі сикретті сипаттағы халық поэзиясы болып табылады. Ғұрып фольклорына тұрмыс-салт жырлары, мұң-шер өлеңдері, үйлену салт жырлары және т.б. халық поэзия жанрлары жатады. Көркем фольклор деп мазмұны, тақырыптық-идеялық ерекшелігі, оқиғалар желісі, сюжеттік құрамы, композициялық құрылысы, образдар жүйесі және поэтикасы негізінде халық өмірін суреттеген сюжетті көркем шығармалар жиынтығын айтамыз. Көркем фольклор құрамына қазақ эпостары, ертегілері, хикаялар және сол сияқты сюжетті халық поэзиясы мен проза жанрларын жатқызамыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салушы, теоретик А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде жоғарыда аталған жалпы типологияға сүйеніп, қазақ фольклоры жанрларын үлкен 2 салаға топтайды. Оларды: сарындама (ғұрып ф.) және сауықтама (көркем ф.) деген терминмен атайды.

Атақты орыс фольклортанушы, мәдениеттанушы, тарихшы ғалымы В.Я.Пропп орыс фольклорының барлық жанрларын 2 категорияға жинақтайды. Жанрларды үлкен топқа жіктеудің негізгі шарты музыкаға байланысты дейді.

В.Аникин «Русский фольклор» оқулығында славян фольклорын мазмұны, құрылымы, поэтикасы және атқаратын қызметіне қарай жанрларға бөледі. Алайда орыс фольклортану ғылымында жанрларға классификациялау әлі де орнығып, бір ізге түспегендігі ескертеді. Ғалым орыс фольклорының жанрларын әдебиеттану ғылымының тек, жанр, түрге жіктеу үлгісіне сүйеніп, классификация жасайды. Орыс фольклортану ғылымында тек ұғымын өмірді, шындықты бейнелеудің тәсілі, құралы деп қарайды (эпикалық, лирикалық, драмалық);

жанр дегенді – көркем форманың типі дейді, ал жанрлық түр дегенді – шығарманың тақырыпқа қарай топтасуы деп түсіндіреді.

Қазақ фольклорында қара эпитеті, әдетте, фольклорлық ақ түске қарсы жұмсалады да, оның ұнамсыз мағынасы болады, қазақ фольклорындағы жағымсыз батырлар мен кейіпкерлерді білдіреді. Салыстырыңыз: Қарамес, Қарабас, Қарақұс, Қараман – наным-сенім ғұрпындағы бақсы сарыны мәтінінің фольклорлық, мифологиялық кейіпкерлері. Жер асты әлемін билеушілердің бірін қазақ фольклорында Темірқан деп атайды. Темір өзінің ертедегі мағыналарының бірінде «қара» дегенді білдірген,

ол өзбек тілінде сақталған. Р.Н.Шойбеков былай деп көрсетеді: «Қазақ, қырғыз ауыз әдебиетінде кездесетін «қара балталар» темірден соғылған, балтаның қарапайым түрінің атаулары. Өзбек тілінде қара сөзі «темір» деген мағынада қолданылады» (Shoibekov R.N., 1993).

Көркем (фольклорлық) мәтін құрылымындағы кез-келген жалқы есім өзінің негізгі ұқсату қызметінен басқа, лингвостилистикалық қызметті де атқарады, себебі мәтіннің поэтикалық жүйесіндегі маңызды көркем-бейнелеуші тәсілдердің бірі болып табылады. Басқаша айтқанда, жалқы есім образдылыққа ие болады, ол тіл фактісінен көркем сөз фактісіне айналады.

Әдебиеттер

- Бактыбаева А.Т. К проблеме символа-концепта (сокол-сұңқар в традиции русского и казахского фольклора) Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Алматы, 1998. – 22 с.
- Мадиева Г.Б. К вопросу изучения прецедентных имен// Хабаршы.Филология сериясы №11 (45). Специальный выпуск. Материалы конференции. Қазақ университеті. – Алматы, 2001. -71 с.
- Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алма-ата, 1964. – 460 с.
- Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы, 1993. – 191 б.
- Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Қоңыратбаев Ә. Бердібай Р. Фольклор және әдебиет туралы зерттеулер. Т.16, «Әдебиет Әлемі». – Алматы, 2013.
- Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 2016.-324 б.
- Қасқабасов С. Қазақ фольклоры мен әдебиетінің тарихы. Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Тіл, әдебиет сериясы. – Алматы, 1988. №7.
- Әбілқасымов Б. «Фольклор», «Ауыз әдебиеті» ұғымдары туралы, Фольклор шындығы. Жазушы. – Алматы, 1990.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991. – 288 б.
- Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. – Алматы, 1983. – 240 б.

References

- Ábilqasymov B. (1990). «Folklor», «Aýyz ádebieti» úgymdary týraly, Folklor shyndygy. [On the concepts of oral literature] Almaty. (In Kazakh)
- Ahmetov Z.A. (1964). Kazahskoe stihoslojenie. [Kazakh versification] Alma-ata: P. 460. (In Kazakh)
- Baktybaeva A.T. (1998). K probleme simvola-kontsepta (sokol-suńqar v traditsii rýsskogo i kazahskogo folklor) Avtoref. diss... kand. filol. naýk. [To the problem of the concept symbol] Almaty: p. 22. (In Russian)
- Klassikalýq zertteýler: (2013). Kóp tomdyq. Qońyratbaev Á. Berdibai R. Folklor jáne ádebiet týraly zertteýler. T.16, «Ádebiet Álemi». [Research on folklore and literature] Almaty. (In Kazakh)
- Qasqabasov S. (2016). Qazaqtyń halyq prozasy.[Kazakh folk prose] Almaty: p. 324. (In Kazakh)
- Qasqabasov S. (1988). Qazaq folklorı men ádebietiniń tarihy. Qazaq SSR ǴA Habarlary, Til, ádebiet serıasy. [History of Kazakh folklore and literature] Almaty. №7. (In Kazakh)
- Qońyratbaev Á. (1991). Qazaq folklorınyń tarihy. [History of Kazakh folklore] Almaty: p. 288.(In Kazakh)
- Madieva G.B. (2001). K voprosý izýchenıa pretsedentnyh imen. Habarshy. Filologıaseriıasy №11 (45). Spetsialnyı vypýsk. Materialy konferentsii. Qazaqńıversiteti. [On the issue of case studies] Almaty: p. 71. (In Russian)
- Ómiráliev Q. (1983). Qazaqpoeziıasynyń janry jáne stili. [The genre and style of Kazakh poetry] Almaty, 240 b.(In Kazakh)
- Shoibekov R.N. (1993). Qazaqzergerlik óneriniń leksikasy. [Dictionary of Kazakh jewelry] Almaty: p. 191. (In Kazakh)

A.A. Bayanbaeva , **A.S. Demchenko**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Aigul_bayanbayeva@mail.ru, alenchika@mail.ru

INTERACTIVE METHODOLOGICAL STRATEGIES FOR ANALYZING OF I. SHUKHOV'S WORKS

Russian literature of Kazakhstan is included in the multinational culture of our republic as it's organic element. Comprehension of the new world by Russian writers of the republic is looking for adequate forms of literary expression; many of them go through a difficult stage of genre selection, moving from a story to a novel. A new type of hero appears – the so-called «foreign character». The image of interclass enmity, ethnic misunderstanding, the difficult search for common ground between peoples is shown in the works of I. Shukhov, which we dwell on in more detail in this article.

Also we will examine various methods and techniques for analyzing the novel by I. Shukhov «the Bitter line» and the autobiographical trilogy «Presnovsky pages». At the stage of context verticalization, students study historical facts displayed in the novel «the Bitter line» by I. Shukhov.

The next important strategy for analyzing Shukhov's novels is to create a cultural portrait of ethnic groups.

The study of certain cultural concepts – such as horse or wormwood – allows students to decipher the plot elements of the work. Drawing up an axiological map of the ethnic group by students is necessary for a deep understanding of the writer's idea.

In the process of analyzing the novels of I. Shukhov, other methodological strategies can be applied, including various types of commentary. The analysis of stylistic units will also prepare students to understand Shukhov's poetics.

The methodical plot of the analysis of Shukhov's novel «the Bitter line» and the autobiographical trilogy «Presnovsky pages» in the classroom at the University is based on a detailed analysis of archetypes.

Key words: strategy, interactive methods, I. Shukhov, novel «the Bitter line», trilogy «Presnovsky pages», context verticalization, axiological map of the ethnos.

А.А. Баянбаева, А.С. Демченко

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Aigul_bayanbayeva@mail.ru, alenchika@mail.ru

И. Шуховтың шығармаларын талдаудың интерактивті әдіснамалық стратегиялары

Қазақстанның орыс әдебиеті республикамыздың көпұлтты мәдениетіне оның органикалық элементі ретінде енеді. Республиканың орыс жазушыларының жаңа әлемді түсінуі әдеби өрнектің лайықты түрлерін іздейді; олардың көпшілігі оқиғадан романға көшіп, жанрлық таңдаудың қиын кезеңінен өтеді. Кейіпкердің жаңа түрі пайда болады – «шетелдік кейіпкер». И. Шуховтың еңбектерінде көрсетілген арадағы араздық, этникалық түсініспеушілік, халықтар арасындағы ортақ ізденісті осы мақалада толығырақ қарастырамыз.

Сонымен қатар, Иван Шуховтың «Өткір сызық» романын және «Пресновский беттері» автобиографиялық трилогиясын талдаудың әртүрлі әдістерін қарастырамыз.

Мақалада Иван Шуховтың «Горькая линия» романы мен «Пресновские страницы» автобиографиялық трилогиясын талдаудың түрлі әдістері мен тәсілдері ұсынылған. Контекст вертикализация кезеңінде студенттер Иван Шуховтың «Горькая линия» романында көрсетілген тарихи фактілерді зерттейді.

Иван Шуховтың романдарын талдаудың келесі маңызды стратегиясы – бұл этностардың мәдени портретін жасау.

Жеке мәдени концепцияларды – жылқы немесе жусан сияқты-зерттеу студенттерге шығарманың сюжеттік элементтерін ашуға мүмкіндік береді. Студенттердің этностың аксиологиялық картасын жасауы жазушының ой-пікірін терең түсіну үшін қажет.

Иван Шуховтың романдарын талдау барысында басқа да әдістемелік стратегияларды қолдануға болады. Стилистикалық бірліктерді талдау студенттерді Шуховтың поэтикасын түсінуге дайындайды.

И. Шуховтың «Горькая линия» романы мен «Пресновские страницы» автобиографиялық трилогиясын талдаудың әдістемелік сюжеті ЖОО сабақтарында архетиптердің толық талдауына негізделді.

Түйін сөздер: стратегия, интерактивті әдістер, И. Шухов, «Горькая линия» романы, «Пресновские страницы» трилогиясы, контекст вертикализациясы, этностың аксиологиялық картасы.

А.А. Баянбаева, А.С. Демченко

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Aigul_bayanbayeva@mail.ru, alenchika@mail.ru

Интерактивные методологические стратегии анализа произведений И. Шухова

Русская литература Казахстана входит в многонациональную культуру нашей республики как органичный ее элемент. Осмысление нового мира русскими писателями республики ведет к поиску адекватных форм литературного выражения; многие из них проходят сложный этап жанровой селекции, переходя от рассказа к роману. Появляется новый тип героя – так называемый «инонациональный характер». Изображение межклассовой вражды, этнического непонимания, трудного поиска точек соприкосновения между народами показано в произведениях И. Шухова, на которых мы остановимся подробнее в данной статье.

Также рассмотрим различные методы и приемы анализа романа Ивана Шухова «Горькая линия» и автобиографической трилогии «Пресновские страницы». На этапе вертикализации контекста студенты изучают исторические факты, отображенные в романе Ивана Шухова «Горькая линия».

Следующая важная стратегия анализа романов Ивана Шухова – это составление культурологического портрета этносов.

Изучение отдельных культурологических концептов, таких, как конь или полынь, позволяет студентам расшифровать сюжетные элементы произведения. Составление студентами аксиологической карты этноса необходимо для глубокого понимания замысла писателя.

В процессе анализа романов Ивана Шухова можно применить и другие методические стратегии, в числе которых различные виды комментария. Анализ стилистических единиц способствует подготовке студентов к пониманию поэтики Шухова.

Методический сюжет разбора романа И. Шухова «Горькая линия» и автобиографической трилогии «Пресновские страницы» на занятиях в вузе основывается на подробном анализе архетипов.

Ключевые слова: стратегия, интерактивные методы, И. Шухов, роман «Горькая линия», трилогия «Пресновские страницы», вертикализация контекста, аксиологическая карта этноса.

Introduction

In the era of globalization, when the borders of world communities are becoming more permeable, the study of Kazakh prose is especially important. Containing many cultures, languages, and mentalities in its space, Kazakhstan accumulates the achievements of other civilizations and accumulates the potential to create its own dialectical model of the future.

Literature plays a special role in this process. Kazakh literature is multidimensional and complex in epistemological terms; it combines many artistic worlds, each of which is a fragment of a certain national picture of the world. At the same time, the phenomenon of Kazakh literature itself is not reduced to the sum of its constituent parts. Rather, it is a question of contamination of various ethnocultural and artistic layers, as a result of which

the aesthetic «asthenosphere» of literature itself is subject to changes.

In literature, as in the meta-formula of «extracted aesthetic truth», there is a constant search for answers to the most important questions of our time: society needs an updated etiology, the alignment of value coordinates, a critical attitude to the Person and to the World in which he exists.

Turning to the archetypal substratum of culture can make this search, in our opinion, more effective. As you know, archetypes are impressions of the collective unconscious that exist in the cognitive sphere of society as patterns with a historically determined internal structure. Their external manifestation is variable. It depends on the cultural and historical context, which is superimposed on the archetypal basis.

The concept of «reciprocity», which is for I.Shukhov meaning-forming, is an integral part of

many archetypes, which today participates in the formation of the mental program of the Kazakh people, explicating such meanings as mutual respect, acceptance and good-neighborliness of peoples. We believe that there is a pronounced ideological element in the work of I. Shukhov (that is, certain historical reasons are indicated for which modern Kazakhstan has developed as a country of tolerance, respect for the past, and openness to the future).

That is why it is important to study the Russian literature of Kazakhstan in the aspect of archetypal analysis. Students of Philology, studying the archetype «house» in the works of I. Shukhov, become familiar with the multicultural world depicted by this outstanding writer, imbued with the ideas of tolerance and respect for various peoples.

The purpose of the study is to substantiate and describe methodological strategies for analyzing the works of I. Shukhov.

The methodology and methods of research are determined by the ideas of Methodists (V.V. Golubkov, S.A. Zinin, V.A. Domansky, L.G. Zhabitskaya, N.D. Moldavskaya, O.I. Nikiforova, etc.), who guided literature teachers to analyze works of art as aesthetic phenomena that have a rich and complex space of meanings.

Experiment

V.V. Golubkov's reflections on the primary attention to the artistic skill of writers in literature lessons are relevant to the topic of our study (Golubkov, 1955: 225). Studying the «Dom» archetype in the context of the poetics of Russian-language prose in Kazakhstan, we thus focus students' attention on various aspects of I. Shukhov's skill. This will contribute to the further literary development of students.

The archetype category is a synthetic category that is studied in philosophy, cultural studies, psychology, literary studies, and linguistics. By forming students' ideas about the archetype as a universal category, we develop their interest in the above-mentioned Sciences, contributing to the expansion of their intellectual horizon.

Taking this into account, the ideas of S. A. Zinin about intra-subject relations in the study of the school's historical and literary course (Zinin, 2006: 125), and V.A. Domansky about the cultural approach to the study of literature at school acquire a special methodological value.

In addition, the methodological idea of dialogue is productive. V. A. Domansky writes in this regard: «a Dialogic situation is created (and this is the main

difference between a lesson-dialogue and a normal lesson-conversation, in which the teacher knows the answers to the questions in advance), based on the reaction of students to ... facts, meanings, values. It is naturally predicted and modeled by the teacher, but it can never be planned in advance... » (Domansky, 2002: 54).

When opening the topic of our article, we take into account the definition of the method, which belongs to V.V. Golubkov. The method of teaching, as defined by V. V. Golubkov, «is a method of teaching that is used systematically and has a great influence on the General direction of pedagogical work» (Golubkov, 1962: 69).

Results and discussion

The works of I. Shukhov are always included in the training program for future specialists in Philology. Mainly, the novels «the Bitter line» and «hatred», the autobiographical trilogy «Presnovsky pages» and small prose of the author are studied. For an adequate understanding of the works of I. Shukhov, it is important to take into account not only the «literary taste of the era» and the peculiarities of the literary process in the multi-ethnic society of the Republic, but also the complex historical context, which is a separate plan of the author depicted in prose. The works of I. Shukhov are highly social and reveal the problem of interethnic and class hostility and ways to overcome it.

Students need to have a minimum of historical knowledge to interpret the work of art and scientific understanding of the author's strategy, the super-task of his text. We conventionally denote this method as «the verticalization of context» («vertical context» is a term I. Gyubbenet).

At the stage of verticalization of the context of the students get a task to see historical facts in the works of I. Shukhov, in particular, with the historical circumstances of interaction of Kazakhstan and Russia, the reasons for the construction of Cossack FORTS-fortresses on the territory of Kazakhstan, as well as with the historical portrait of the collective characters of the works of Kazakhs and Cossacks.

The historical portrait of ethnic groups should be supplemented with knowledge about the way of life of the ethnic group, its modus vivendi and operandi, culture, system of values, standards, taboos, and possible reactions to certain external stimuli. In fact, in Shukhov's novels and short prose, intercultural communication between representatives of heterogeneous cultures is unfolding, and students

need to see and comprehend the background on which it occurs.

The next important methodological strategy for analyzing the works of I. Shukhov is the compilation of a cultural portrait of ethnic groups. At this stage, students study in detail the material, intellectual and spiritual context of the existence of peoples and present the results of their research in the form of «cultural acquaintance».

The group is divided into two parts, conditionally playing representatives of two collectives, and tries to establish cooperation with the help of leading questions and explanatory (explanatory) comment.

This practice gives interesting results. Thus, the commentary on the nomadic way of life of the Kazakhs, their adherence to the cycles of nature, special attitude to the earth and sky, mobility and collective unity allows students to better understand the tragedy of «forced settlement» that the people had to face in the era of the Russian Empire.

The study of certain cultural concepts – such as a horse or wormwood – allows students to decipher the plot elements of novels and explain why, for example, the theft of a horse (a scene from the «Bitter line») is many times greater than the theft of property, since the horse for the Kazakh is not just a means of transportation, but also a friend connected with the owner by spiritual kinship. Such comments allow students to see the implicit reasons for hostility between ethnic groups based on prejudices and a lack of knowledge of each other's culture.

In turn, historical and cultural commentary on a portrait «register Cossacks» in its entirety reveals the tragedy of the Russian peasants who lost their home in Russia and have not found it in Kazakhstan, and therefore actually become slaves to their own (Russian). The partial return to a social model that is close to serfdom explains the motives of the heroes associated with a radical restructuring of the social order.

The next stage of the work is drawing up an axiological map of the ethnos, in the center of which is the archetype «house». The model is built by students on the principle of T. Buzen's intelligence mapping. Based on the previous research, students place a semantic core («house») in the center of the map and organize associative «branches» around it; separate maps are prepared for the Kazakh and Russian models of the world.

The data is then checked and commented on. The coordinates of coincidence and mismatch are set, which guide students in the process of subsequent interpretation of the literary text. At the same stage, students learn the theoretical minimum

(basic theoretical concepts: «archetype», «symbol», «standard», «attribute», «code», etc.).

In the process of analyzing the works of I. Shukhov, other methodological techniques can be applied. The technique of slow reading requires deductive knowledge. Students are given the task to reconstruct the archetype «house» on the material of the studied work using a system of cultural codes.

Most of the code (material, food, Zoological, field) are recognized by the audience correctly. Thus, the correlates of the house, its metonymic «representatives» in the classroom were called:

a) a Yurt, a felt Mat, tablecloth, sagebrush, steppe, horse, Mare;

b) the manor house, log cabin, wheat/grain, flax clothing, kvass, bread.

It was more difficult to work with symbolic codes (for example, the white goose symbol). It required the most detailed knowledge of the text.

Teaching students to analyze the semantic core of works contributes to the development of their stylistic flair. Analyzing the title of the novel will give students the opportunity to understand the system of tropes used by the writer. We draw the students' attention to Shukhov's final thoughts.

In the novel «the Bitter line» the author sums up:

The promised land, for which the «familiar places» were left, turned into a bitter foreign land:

No, there was no place to lay your head in this spacious land hunted Penza men caught in the crossfire of national, class and class hatred. In the harsh foreign wind and the torrential rains they huddled in their miserable huts and, catching cold and starving, died indifferently here among the back roads, clinging with stiffened fingers to the cruel, unfriendly land.

Students should understand that the epithet «bitter» is the most frequent in the work. «Bitter line», «bitter fate», «bitter road-penal servitude», «bitter thoughts», «bitter days», «bitter times» – the list of words associated with this adjective has a vector character, strengthening the semantics of the title of the novel itself.

In addition to this adjective, the semantic core of the text includes other language elements that belong to different parts of speech. We made these language elements an object of analysis in the classroom. We have resorted to seo analysis techniques (<https://advego.ru/text/seo/>), as a result of which the semantic dominants of the text were identified, bearing, in addition to the actual, conceptual and subtext load.

The most recurrent words that form word – forming nests around them are stanitsa (Stan,

stanichnik, stanichny) – 51%, Cossack – 39%, edge – 20%, steppe (steppe) – 19%, son – 19%, children – 19%, Lord – 17%, song – 17%, wind – 12%, girl – 11%, Asian – 8%, nomad – 7%, road – 7%, horse – 6%, fortress – 6%, land – 6%, raging – 5 % (note: the percentage shows the specific semantic weight of the specified words, not their number in the text of the novel).

Analysis of the writer's style allows students to more accurately determine the author's position between their own and others'. Thus, quantitative indicators such as the village, the edge of the steppe «pull» them into a meaningful unity. «Steppe = region (native) = village». The village takes on a collective value of the house.

Here are typical home features: connecting generations, procreation (children), the unity of the faith (the Lord) participation in customs and rituals (song), the possibility of creating a family (girl), the presence of «other» (Asian, nomad), the idea of safety (fortress), within the space of (road), freedom, will, (wind, rage).

So, an important concept for Shukhov is reciprocity. Working on this concept is the final stage of text interpretation. Students not only reveal the meaning of the concept, but also describe the achievement of mutual friendship between Kazakhs and Russians on the pages of the novel, and then Supplement the author's concept with their own reflections in the essay «Kazakhstan – a world of open interaction of peoples».

The methodical plot of the analysis of Shukhov's works in the classroom at the University is based on a detailed analysis of the archetype of the house. We identify with students, analyzing the novel «Bitter line», that the house is not only the homeland (its own village), but also a place where everyone is equal (archetypically-all their own). Students come to the conclusion that the village can not be perceived as a home, since it is inhabited by strangers. The teacher leads the students to the idea that rich Cossacks are strangers here.

Students also realize that Shukhov portrays in the first part of the novel the irreconcilable enmity between the two ethnic groups and the discord within the Cossack village and the Kazakh aul. The alienation motif is predominant here, and the «home» archetype is destructured. For the Kazakhs, the house is lost, they feel homeless in their native steppe; for the Cossacks, the house has not yet been found, it is still a foreign land.

During the analysis of the novel «the Bitter line», women's images are analyzed. The archetype of the house is associated in Shukhov's novel with

female images. Women's images are endowed with a special vital force in the novel. These are the life companions of the main characters: Fyodor Bushuev, Jacob Bushuev, Alexey Strepetov. Dasha, Varvara and Natasha. All three girls are «radiant», «permeated with the sun», «smell of steppe wormwood» and «wind». They are directly related to the archetypes of the steppe and the house.

Forming students' ideas about the «home» archetype, we analyze the various dwellings of the novel's characters. Much attention is paid to real and symbolic codes. Have Bushevik – strong five-wall house. This is no longer the quadrangular hut of an attached Cossack, but it is not yet a noble estate of yermakovets.

The same five-wall strong house belongs to the Nemirovs, indicating the social «identity» of two families that are about to become related thanks to their children-Fedor and Dasha.

The Skuratovs' house is a spacious and multi-land estate. A solid multi-storey building also testifies to the strength of the social status of its owner, the only supplier of horses in the entire village.

The homes of poor nomadic peasants are huts. The old man Bogdan, hunter and fisherman, lives in «the same as he, a decrepit old house, an ancient wooden building».

The reapers live in «poor caravans». Old Cigri lives in the old Yurt. Buy Altius lives in «carpets and sewn with felt Yurt».

Also discusses the motif bandoma closely associated with the archetype of the «house» that can be represented in the system characteristics, ranging from models of the universe and ending with real code, including architecture, interior design, «residential» character. We associate the motive of homelessness with the theme of social and interethnic relations.

We follow the author to his key idea: the steppe can become a universal Home if people want it. The combined forces of Kazakhs and assigned Cossacks will sweep away the existing unfair way of life, which will be replaced by a new one.

When analyzing Shukhov's autobiographical trilogy «Presnovsky pages» with students, a thorough analysis of the Shukhov house is methodically correct. The students' attention is focused on things saved from their burning house. The chest is the guardian of family good, memory, and continuity of generations. The copper samovar is a metonymic symbol of the hearth, the family's Association at a common table. The spinning wheel is an element of the sacred female craft, also associated with the house and its decoration. The accordion expresses

the idea of conciliarity, celebration, and a «singing soul». Kitchen utensils are associated with a food code that interacts with archetypal ideas about the home.

The new house of the Shukhovs, newly inhabited, also has its own morphology. There is a «neat kitchen» with a stove – «the sovereign of the house», there is a «smart room» and rooms-bedrooms. The house has its own smell: it smells of «fresh lime», «birch wood», «lamp oil», «wax candles», «wheat rolls», «vanilla butter concoction». This is the multi-layered perceptual code of the archetype, its olfactory level.

The attributes of the archetype of the house are consistently expanded, and the metaphorical concentration of images is enhanced. For example,» gilded «and» rejuvenated «in honor of the holidays, the samovar becomes the owner of the set table, and in the metaphor itself, its hidden comparison with the person who owns the house is amplified. Students come to the conclusion that the mother is the embodiment of the house.

Shukhov's neighbors are not all Cossacks-stanichniki. Among them are Kazakhs, Rysta and Sigari. Rysta – «diviner», similar to « Babu-Yaga» («elements of the mythological perception of the world as a child), Shigarai – «Russified redneck», Dilda and Gilda, their daughters, «steppe girls» in Fox hats. The semantic field of the «own circle» surrounding the house space is expanding.

It is important to bring students to an understanding of the organization of the house archetype. The «house» archetype itself is organized in a centric way in Presnovsky pages. This is expressed in a set of circles that diverge in breadth.

The core of the house is the family, primarily the mother. The mother is the «good genius of the place». The father, older brothers and sisters, numerous neighbors and guests fill the space of the house. Without people, it is «orphaned and empty».

The second circle of the archetype is a developed area, organized around a plot of arable land, a well, a sod shed, a Church, and a fairground.

The third circle is an image of the steppe, which is divided for the narrator into «his own, secret», and nomadic steppe. But if the» Bitter line «is dominated by xenophobic motives, then the» Presnovsky pages» is dominated by xenophilia. A new home for the boy is a Yurt that literally stuns him. The

writer describes in detail the interior of the Yurt, telling about the hero's acquaintance with some of the steppe customs. Kazakhs are represented by the writer in this episode as bright, hospitable and generous.

The proposed analysis of the works of I. Shukhov is developing. It seems to us that such a format for studying the work of I. Shukhov has a pronounced heuristic orientation. Studying the style and semantic space of the writer's works, we used various methodological tools to activate the students' thinking.

It seems to us that the traditional ways of analyzing the works of I. Shukhov, based mainly on the analysis of their ideas and problems, do not give students a complete idea of his work, since in this case the main elements of poetics remain aside. Our article makes a certain contribution to solving this problem. In this article, for the first time in the methodology of teaching literature, methodological strategies for analyzing the works of I. Shukhov in the University audience are proposed.

Conclusion

Thus, the method proposed in our article for analyzing Shukhov's works is not only system-oriented, but also educational in its purpose.

Detailed strategies for analyzing the works of I. Shukhov are presented, including context verticalization based on historical documents, slow reading techniques, analysis of elements of the archetypal complex, and others. All this contributes to the development of students' philological thinking, taking into account the latest achievements of humanitarian science.

Development and theoretical justification of interactive strategies for product analysis. Shukhov showed the scientific and methodological expediency of their use in the practice of modern University literary education.

In addition, students formed deep ideas about the system of codes in the prose of I. Shukhov. In our opinion, the following encoding of the author's conceptology is legitimate. Shukhova: openness to the world, positive attitude to the ethnic foreign world, friendship of peoples and ethnic groups, perception of the best in a different national culture.

Литература

- Султанов К. К. из дома в мир. Этнонациональная идентичность в литературе и межкультурном диалоге. – М.: Наука, 2007. – 302 с.
- Голубков В. В. художественное мастерство И. С. Тургенева. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства образования РСФСР, 1955. – 176 с.
- Зинин С.А. внутриспредметные отношения в изучении школьных историко-литературных курсов. – Монография. – 2-е изд. – М.: Тид «русское слово-РС», 2006. – 240 С.
- Доманский В. А. литература и культура: культурологический подход к изучению литературы в школе. – Москва: Флинта; Наука, 2002. – 368 с.
- Голубков В. В. Методика преподавания литературы. – М.: Hospedes, 1962. – 494 С.
- Шухов И. Горьковская линия // <http://www.100bestbooks.info/txt/?act=89>
- Шухов И. Пресновские страницы // http://www.danilov.lg.ua/author/14835/ebook/64380/shuhov_ivan/kolokol/read
- Гачев Г.Д. национальные образы мира. Евразия – это пространство кочевника, земледельца и горца. – М.: Институт Дик-Дик, 1999. – 368 с.
- Шайкемелев М.С. казахская идентичность / подос. под редакцией З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 272 с.

References

- Chaicemelev M.S. kazakskaya identishnost' / podos pod redacsiei Z.C.Chaukenovoi [Kazakh identity / podos. edited by Z. K. Shaukenova.] Almaty: Institute of philosophy, political science and religious studies of the KN MES RK, 272 p. (In Kazakh)
- Chuhov I. Gorcovskaya linia [Gorky line] <http://www.100bestbooks.info/txt/?act=89>
- Chuhov I. Presnovskie stranisi [Presnovsky pages] http://www.danilov.lg.ua/author/14835/ebook/64380/shuhov_ivan/kolokol/read
- Gachev G.D. (1999). Nasional'nye obrazy mira. Evraziya – eto pronsranstvo koshevnika, zemledele'sa i gorsa [National images of the world. Eurasia is the space of the nomad, the farmer and the mountaineer] M.: Institute Of Dik-Dik, 368 p. (in Russian)
- Golubcov V.V. (1962). Metodica prepodavania literatury [Methods of teaching literature] M.: Hospedes, 494 p. (in Russian)
- Golubcov V.V. (1955). Hudozhestvennoe masterstvo I.S.Turgeneva. [Artistic skill of I. S. Turgenev.] M.: State educational and pedagogical publishing house of the Ministry of education of the RSFSR, 176 p. (in Russian)
- Domansky V.A. (2002). Literatura i kul'tura: kul'turologicheskii podxod c izucheniy literatury v shole [Literature and culture: a culturological approach to the study of literature in school] M.: Flint; Nauka, 368 p (in Russian)
- Sultanov C.C. (2007). Etnonasional'naya identichnost' v literature i mejkul'turnom dialoge. [Ethno-national identity in the literature and intercultural dialogue] M.: Nauka, 302 p. (in Russian)
- Zinin S.A. (2006). Vnutripredmetnye otnochenia v izuchenii scholnyh istoriko-literaturnyh cursov. [Intra-subject relations in the study of school history and literature courses.] M.: Tid «Russian word – RS», 240 p. (in Russian)

Л.Э. Годжаева

Азербайджанский университет языков, Азербайджан, г. Баку,
e-mail: garayeva97@bk.ru

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ ТВОРЧЕСТВА КУРТА ВОННЕГУТА

Обращение к исследованию творчества К.Воннегута обусловлено не только значением его литературного наследия в американской литературе, но и огромным влиянием его произведений на мировой художественный процесс XX века. К. Воннегут был комедиографом, мастером сатиры, черного юмора и научной фантастики. Писатель, умело сочетая в своей прозе различные техники постмодернизма, с большим мастерством описывал реалии общества, последствия войны и человеческие судьбы. На первой странице большинства своих произведений Курт Воннегут использовал метаповествование. Метаповествование (metafiction) представляет собой краткое изложение событий, подвергающее рефлексии самого себя и подразумевающее нарушение границы между внутренним миром произведения и миром литературного творчества. Писатель обладал неповторимой манерой описания мелочей реальной жизни, создавая тем самым фрагментарность своей прозы. В тоже время, автор прибегал к иронии для описания глупости и ничтожности реального мира. К. Воннегут, описывая события, зачастую пользовался черным юмором, именуемым им мягким смехом, подчеркивая потребность литературы в этом жанре. Так например, анализируя произведение «Бойня № 5», исследователи сходятся на мысли, что именно использование черного юмора поставило это произведение в один ряд с работами выдающихся авторов XX века. Используя черный юмор при описании смерти, автор создает у читателя ощущение абсолютной ее неважности, вызывая тошноту и подчеркивая абсурдность мира. В конце произведения читатель ненавидит войну так же, как и Курт Воннегут. Прекрасно изучив нижний пласт американской жизни, писатель смог полноценно раскрыть причины нравственной отсталости, внутренних противоречий общества с помощью убедительных художественных красок, типизации, символизации. Наряду с черным юмором, Курт Воннегут использовал такие литературные инструменты, как фантастика, гротеск и сарказм. А при более глубоком анализе мы увидим, что писатель в своих романах, статьях использовал большое количество эпитетов, сравнений и метафор. Помимо этого, проза Воннегута носит автобиографический характер. Независимо от того, о каком событии писатель высказывался, он практически всегда прибегал к личному опыту, тем самым делая произведение еще более интересным, приводя забавные или же наоборот, трагические примеры. В этом смысле, причина того, что некоторые романы Воннегута имеют предисловия, а другие лишены его, проста. Автобиографическое предисловие автор использовал в том случае, если рассматриваемые в книге проблемы касались непосредственно писателя, и больше носили частный характер. А в случае глобальных проблем не было нужды актуализировать их через личные примеры, так как они и без того были ясны подавляющему большинству читателей.

Ключевые слова: постмодернизм, научная фантастика, война, современная литература, черный юмор.

L.E. Gojayeveva

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku,
e-mail: garayeva97@bk.ru

Literary analysis of the work of Kurt Vonnegut

The creative work of K.Vonnegut is studied due to the importance of his literary heritage not only in the American literature, but also the enormous influence of his works on the world art process of the 20th century. K.Vonnegut was a comedy dramatist, a master of satire, black humor and science fiction. Skillfully combining various postmodern techniques in his prose, the writer described the realities of society, the consequences of war and human destinies with great skill. On the first page of most of his works, Kurt Vonnegut used metafiction. Metafiction – is a summary of events that reflects on himself and implies a violation of the boundary between the inner world of the work and the world of literary creation. The writer had a unique manner of describing the little things of real life, thereby creating the fragmentation

of his prose. At the same time, the author resorted to irony to describe the stupidity and insignificance of the real world. While describing events, K. Vonnegut often used black humor, which he called soft laughter, emphasizing the need for literature in this genre. For example, analyzing the work «Slaughterhouse No 5», the researchers agree that it was the use of black humor that put this work on a par with the works of prominent authors of the 20th century. Using black humor while describing death, the author creates in the reader a feeling of its absolute unimportance, causing nausea and emphasizing the absurdity of the world. At the end of the work, the reader hates war as does Kurt Vonnegut. Having perfectly studied the lower layer of the American life, the writer was able to fully reveal the causes of moral backwardness, internal contradictions of society with the help of convincing artistic colors, typification, symbolization. Along with black humor, Kurt Vonnegut used such literary tools as fiction, grotesque and sarcasm. And with a deeper analysis, we will see that the writer used a large number of epithets, comparisons and metaphors in his novels and articles. In addition, Vonnegut's prose is autobiographical. Regardless of what event the writer spoke about, he almost always resorted to personal experience, thereby making the work even more interesting giving funny or, on the contrary, tragic examples.

In this sense, the reason that some of Vonnegut's novels have a preface and others lack it is simple. The author used the autobiographical preface if the problems discussed in the book concerned the writer directly and were more of a private nature. And in the case of global problems, there was no need to update them through personal examples, since they were already clear to the vast majority of readers.

Key words: postmodernism, science fiction, war, modern literature, black humor.

А.Э. Годжаева

Әзірбайжан тілдер университеті, Әзірбайжан, Баку қ.,
e-mail: garayeva97@bk.ru

Курт Воннегут шығармашылығына әдеби талдау

К. Воннегут шығармашылығын зерттеу америкалық әдебиетте ғана маңызды емес, сонымен қатар XX ғасыр әлемдік шығармаларының көркемдік процестеріне ықпалы тиді. К. Воннегут қара әзіл мен ғылыми фантастика, сатира шебері және комедиограф болған. Жазушы өз прозаларында постмодернистік бағыттың техникаларын шебер қолданып, қоғам шындығын, соғыс салдары мен адам тағдырын сипаттаған. Курт Воннегут көптеген шығармаларының алғашқы беттерінде метабаяндауды қолданған. Метабаяндау (metafiction) – шығарманың ішкі әлемі мен әлем әдебиетінің арасындағы байланысты көрсететін оқиғаның қысқаша сипаттамасы. Жазушы өмір шындығының ұсақ түйектерін өзіне тән ерекшелігімен сипаттап, өз прозаларында фрагменттілік құбылысын танытатын. Сонымен қатар автор өмірдің жалғандығы мен ақымақтығын сипаттауда иронияға жүгініп отырады. К. Воннегут оқиғаларын қара әзіл, жеңіл күлкімен жеткізеді және әдебиеттің осы жанрға мұқтаждығын ескерте кетеді. Мысалы, зерттеушілер «Бойня №5» шығармасын талдай келе автор ұсынған қара әзілдерінің арқасында XX ғасырда аты танылған авторлармен тең түр деген пікір келтіреді. Өлімді қара әзілмен жеткізу барысында автор оқырманға өмірдің мәнісіз жалғандық қалпын көрсетеді. Шығарма соңында Курт Воннегут секілді оқырманы да соғысты жек көріп кетеді. Жазушы америкалық өмірдің төменгі қабатын жақсы тани алғандықтан, қоғамның моральдық кейпін көркем бояу мен типтеу, символдау арқылы толық аша алған. Қара әзілімен қоса Курт Воннегут фантастика, гротеск және сарказм сияқты әдеби құралдарды пайдаланған. Терең талдау барысында жазушы өз романдары, мақалаларында эпитеттер, салыстырулар мен метафораларды көптеп қолданғандығын байқадық. Одан бөлек Воннегут прозасы автобиографиялық сипатқа ие. Қандай оқиғаны баяндамаса да, өз жеке өмірлік тәжірибесімен бөлісіп, шығарма мазмұнын қызықты ету үшін күлкілі немесе трагедиялық сипаттағы мысалдарын келтіріп отырады. Және де Воннегуттың кей романдарында алғы сөз беріліп отырса, кей шығармаларында мүлдем ұшыраспайды. Автобиографиялық алғы сөзді автор кітаптарында тек өзіне қатысты мәселелер сөз болған жағдайда ғана беріп отырды. Ал жаһандық мәселелер қозғалған шығармаларында алғы сөз кездеспейді. Себебі ол мәселелер оқырманға түсініктеме жазбай-ақ белгілі.

Түйін сөздер: постмодернизм, ғылыми фантастика, соғыс, қазіргі әдебиет, қара әзіл.

Введение

Обращение к исследованию литературного наследия Курта Воннегута обусловлено несколькими причинами. С одной стороны – это значение и влияние творчества писателя на

американскую и мировую литературу, с другой стороны, – уникальность и оригинальность таланта писателя, использующего неповторимую манеру изображения мира. А также, одной из основополагающих причин исследования прозы К.Воннегута в данной статье, это – недостаточ-

ный анализ произведений писателя в азербайджанской литературной критике.

Писатели XX века стали использовать всевозможные литературные инструменты такие как сарказм, ирония, гротеск, и наконец, черный юмор. Авторы доводили произведение до абсурда, изображая гипертрофированный мир, задаваясь целью, показать действительность сквозь призму обратного отражения. Писатели используя абсурдистскую манеру и технику абсурдисты, создали огромный по значимости пласт литературы, которая особым путем проникает в очерстившие головы читателей. Лишь посредством черного юмора и иронии

Эксперимент

Анализ прозы К.Воннегута логично начать с его романа *«Колыбель для кошки»*. Это книга одного журналиста по имени Джон, желающего написать произведение о том, чем занимались люди в день, когда на Хиросиму была сброшена атомная бомба. Джон собирается написать книгу под названием *«День, когда настал конец света»* и в связи с этим, встречается с разными людьми, совершает поездки, чтобы собрать необходимый материал. Тем самым, автор использует прием включения в текст процесса написания самого текста (metafiction). В постмодернистских романах данный прием находит широкое применение (Бредемайер, 2008). Целью применения автором данного приема является то, чтобы довести до читателя мысль о том, что текст является надуманным, все в этой книге является продуктом воображения писателя. Заметка автора в начале романа подтверждает сказанное: *«В этой книге нет даже намек на правду»*. Этот метод построен так, будто здесь ничего заранее не рассчитано, все происходит экспромтом, неожиданно. Но наряду с этим, автор часто намекает на то, что он прекрасно знает, о чем пишет.

При анализе произведения Воннегута, явно бросается в глаза сарказм и ирония, с которыми он относится и к Ветхому Завету и к Новому Завету. Автор утверждает, что не существует единой, абсолютной истины. Она постоянно меняется, развивается и только сам человек способен понять самого себя, следуя за этой истиной, и это обязательно должно привести человека к гуманизму. Он критикует обобщение идей и заявляет, что каждый должен создать свою истину на основании представленной нам единой *«истины»*.

На первой странице произведения Джон подчеркивает, что книга, которую он собирается написать, будет соответствовать основным канонам христианства. Он заявляет, что он истинный христианин, а затем добавляет: *«А сегодня я приверженец Боконизма»*. Одной из основных особенностей постмодернистских романов является то, что данные произведения не имеют центральной точки, то есть, не несут абсолютной правды. Писатели – постмодернисты предлагают переоценивать традиционные ценности, рассмотреть их более рационально (Vonnegut, 1979: 21). Так, в романе *«Колыбель для кошки»* мы замечаем ироническое отношение Воннегута к религии, желание разрушить все стереотипы, и, несомненно, данное желание писателя – мастера не остается просто желанием: он придумывает свою новую религию и пишет ее книгу. Наряду с ироническим подходом в произведении к религии (а также автоирония к своей новой религии), он реализует новый прием – книга в книге (текст в тексте). Таким образом, читатель знакомится сразу с тремя книгами, перемешанными одна в другой: первая, книга Курта Воннегута *«Колыбель для кошки»*; вторая, книга журналиста Джона *«День, когда настал конец света»*; третья, святая книга Боконизма *«Книги Боконона»*.

Писатель часто иронизирует по поводу христианства, пророка и статусом священности книги: *«На следующей странице из «Книги Боконона» было такое предложение. Эти слова вышли из страницы и вошли в мой мозг и были приняты с любовью. Боконон перифразировал слова Иисуса «Кесарю кесарево» следующим образом: «Да, не обращайтесь вы на Цезаря внимания, Цезарь ничего об этом мире не ведает»*.

Или попав в голом виде на остров, Боконон говорит:

*«Евангелие говорит: Будь как младенец
Сегодня я как младенец»*.

Курт Воннегут демонстрируя сарказм к придуманной им религии, ее основоположнику и книге, тем самым иронизирует и по отношению к христианству. Например, в «священной» книге Боконизма написано:

*«Хотел, чтобы все имело какой – бы смысл,
Чтобы мы радовались, не сердились»*.

Придумал ложь

И все поверили

И мир превратился в рай».

Или *«Когда я понял, что проводимые правилами реформы не смогут спасти людей от нищеты и бедности, эта религия стала для меня последней надеждой. Истина была врагом»*.

народа, потому что правда страшна. А Боконон только тем и занимался, что рассказывал народу все новые и новые и более привлекательные неправды» (Скороденко, 1970: 212).

Для более глубокого осмысления произведения, следует рассмотреть и другие литературные приемы, использованные автором в произведении – это удвоение и интертекстуальность (межтекстовая связь). В постмодернистских романах сложно найти образы с традиционным характером. Даже если читатель и натолкнется на такой характер, то он возникает как ирония писателя. Для таких романов характерны «многоликие», «безликие» образы. Например, Франк Хонеккер приобретает гражданство острова Сан Лорензо в связи с тем, что его имя в своей стране связано с одной незаконной аферой, и в его жизни открывается новая страница. Теперь невозможно его обвинить за то, что произошло в прошлом, теперь он уже другой Франк. Или игры в миграцию Зинки – возлюбленной Ньюта Хонеккера, а затем всплытие правды о том, что ей вовсе не двадцать три года, а целых сорок два (Джекобс, 2006: 259). Или на самом деле Боконона зовут Джонсоном. В то время как местные аборигены острова знают его не как Джонсона, а как Боконона. Другим примером удвоения можно назвать желание героя о том, чтобы журналист Джон обращался к нему как к Джонаху.

Интертекстуальность романа проявляется в изображении связи, построенной между произведениями «Моби Дик» Германа Мельвилля, «Путешествие Гулливера» Джонатана Свифта и Евангелием.

Писатель, прибегнув к приему коллажа, разделил произведение на 127 небольших глав. При прочтении романа читатель сталкивается с выдержками из газет, отрывками из писем. Выдержки из книг, газет и журналов, отрывки из писем – все это выводится на суд читателя и во всем этом информационном изобилии, создающем чувство бесконечности, сентиментальный голос писателя сопровождает нас, не давая нам «заблудиться».

Очень важной смысловой линией в произведениях Курта Воннегута следует выделить частое обращение к теме войны. Автор в своих работах постоянно задается вопросом: «Можно ли предотвратить войны, убийства, написав книги о войне?» Анализируя произведения писателя вполне правомерно прийти к выводу, что для Курта Воннегута ответ однозначен. «Знаешь, что я говорю людям, когда узнаю, что они пишут книги против войны?» «Нет, что вы им говорите, го-

сподин Старр?» В этом диалоге он хотел сказать, что войны будут всегда. «Предотвратить резню так же «легко», как и предотвратить оледенение. Я тоже верю в это. Даже если войны не будут идти к нам, как ледники, наша старая знакомая смерть будет всегда» ([http://www.encyclopedia.com/ children/ academic-and-educational-journals/ black-humor-childrens-literature](http://www.encyclopedia.com/children/academic-and-educational-journals/black-humor-childrens-literature)).

В начале романа, в главе под названием «День, когда настал конец света» повествователь ссылается на всемирно известное произведение Германа Мелвилла «Моби Дик», занимающее особое место в Американской литературе. Роман Мелвилла начинается со слов: «Можете звать меня Исмаилом», а Воннегут перефразировав данное предложение пишет: «Можете звать меня Ионой». Критик Марвин Томас по этому поводу говорит: «как рассказчик Мелвилла Исмаил выводит на свет свою сущность, рассказывая о маньяке – капитане Ахаве и Моби Дике, таким же образом Иона изобличает себя, рассказывая об отце атомной бомбы и семье Хонеккера» ([http://books.google.com/ Thomas F. Marvin/Kurt Vonnegut/A critical companion/2002](http://books.google.com/Thomas%20F.%20Marvin/Kurt%20Vonnegut/A%20critical%20companion/2002)). М.Томас также заявляет, что гора Маккейб тоже является интертекстуальным элементом, «и гора Маккейб, и Моби Дик способны создавать сильное эхо. Способность горы Маккейб создавать эхо понятна, а Моби Дик создает в океане такое эхо своим исполинским видом, своим призраком. Никто не смог поймать Моби Дика и никто не смог совершить восхождение на гору Маккейб» ([http://books.google.com/ Thomas F. Marvin/Kurt Vonnegut/A critical companion/2002](http://books.google.com/Thomas%20F.%20Marvin/Kurt%20Vonnegut/A%20critical%20companion/2002)).

Обращаясь к военной теме автор создает свою интерпретацию мира, его возможную модель. Например, в произведении «Бойня №5», написанном в жанре абсурда, писатель рассказывает о том, что пришельцы с планеты Тральфамадор забирают Билли Пилигрима на свою планету, где он совершает путешествие во времени. Читатель, вместе с Билли переживает все фазы его жизни, и самое главное, наглядно видит, глазами американского военнопленного, бомбардировки Дрездена во время Второй Мировой войны (Капица, Колядич, 2010: 606).

В произведении «Бойня №5» К.Воннегут сочетая элементы научной фантастики и гротеска создает неповторимую манеру описания. Автор утверждает: «В книге почти нет образов. Даже нет драматических конфликтов, потому что образы в произведении так слабы и больны, что они просто не в силах сказать что-либо. Видимо, основным последствием войн является

именно то, что люди даже не осмеливаются стать личностью».

Протагонист Билли Пилигрим путешествует во времени с помощью своих воспоминаний. Кроме того, его похищают пришельцы с планеты Тральфамадор, где вместе с молодым представителем противоположного пола Монтаной Уайдбек в течение некоторого времени становится объектом исследования для тральфамадорцев. Писатель, используя очень продуктивный художественный прием, вводит изложение определенных фактов и событий посредством вымышленных, фантастических существ. В данном случае это тральфамадорцы, которые узнав Билли, формируют определенное мнение читателя. В этой части Курт Воннегут сугубо научную теорию переводит в интересную и понятную форму, стремясь связать ее с вечными проблемами мира и человека. Через всю эту цепь связей проявляется гуманистическая сущность писателя. Произведение написанное современным стилем, еще раз раскрывает глобальные проблемы и вечные темы, освещая их в новом свете.

В романе «Бойня №5» прибегнув к методу как микро, так и макроподхода, писатель формирует у читателя отношение к войне и ее жертвам, сам оставаясь в тени и не навязывая свое мнение. Ибо вопросы, задаваемые Билли Пилигримом тральфамадорцам, его трагический военный опыт, пережитый в Дрездене, служат рассмотрению вопроса через микро и макропризму (Литература США XX века, 1978: 330). С первого взгляда произведение не показывает нам ничего нового, зато лишний раз напоминает о том, что смерть, жизнь, добро и зло беспрестанно сменяют друг друга и так будет всегда.

Анализируя образ Билли Пилигрима, можно сразу заметить, что после войны его мышление сильно изменилось. Автор показывает это, используя художественную технику путешествия во времени (поездка в Тральфамадор). Следует отметить, что писатель оставляет за читателем право, как относиться к достоверности всего, что случилось с Билли. К.Воннегут пишет, обращаясь к писателю: *«Для этого нет никакой особой отсрочки, через определенное время ты обязательно должен расшифровать все это. Как желает твоя душа, так и живи с романом в своем мире. Но будь бдителен, не упusti ничего и терпи»* ([http://books.google.com/ Thomas F.Marvin/ Kurt Vonnequt/A critical companion/2002](http://books.google.com/Thomas_F.Marvin/Kurt_Vonnequt/A_critical_companion/2002)).

Исследователь творчества Курта Воннегута Б.Гарольд отмечает: *«С помощью этого произведения писатель не только создал антиво-*

енную литературу. Он, также погнав в нашу сторону облака философской мысли, допрашивающей свободную волю. Если Билли Пилигрим и является образцом модели послевоенного индивида, то мы видим перед собой душевно и нравственно стерилизованного человека. Данный образ просто соблюдает инструкции. Выполняет то, что ему велено. А те, кто написали правила игры, знают все, и все уже заранее запланировали» (Harold, 2010: 85).

Результаты и обсуждение

Благодаря языку и методу изложения книгу «Бойня № 5», можно считать самой оригинальной среди всех книг, написанных о войне. Неожиданность опасности, научность произведения, художественность событий, мышление героев и стиль подхода писателя – это основные свойства книги, которые оставляют приятное послевкусие.

Следующей вехой в творчестве Курта Воннегута следует обозначить «Завтрак для чемпионов», которое считается одним из самых любимых его работ. В этом произведении впервые появляется достаточно забавный персонаж – Килгор Траур. Он встречается с автомобильным дилером и вписывает ему свои идеи и выдумки как истину. На самом же деле, писатель используя особые литературные техники, иронизирует по поводу проводимой в Америке политике, экологии, войне, расизме, сексе и успехе, приближая читателя к истине.

Анализ романа «Завтрак для чемпионов» помогает понять истинный и глубокий гуманизм писателя. Как и другие произведения автора, этот роман тоже наводит печаль на читателя, заставляя его размышлять о том, что человек вынужден жить в этом абсурдном, дурацком и жестоком мире. Но в тоже время читатель ловит себя на мысли о том, что будущее, невзирая на все, очень оптимистично. Именно эта мысль становится доминантной в суждениях самого автора, и помогает довести до читателя абсурдным, но эффективным путем, высвечивая пути исцеления. Диалоги в книге символизируют существующий в обществе контраст, обращая внимание читателя на многие вопросы, о которых люди не задумываются в повседневной жизни, о важности которых они забыли. К тому же доведение концепта модернизма до абсолютного экстрима и передача его современному читателю является нелегкой задачей (Irving, 1979: 44). Таким своеобразным

подходом обеспечена абсурдность и критика американского модернизма. Писатель говорит о планете Земля, о нашем доме, о наших жилищах, живущих в них людях, соседях, знакомых, друзьях и т.д. в третьем лице, что создает для читателя такую ментальную среду, где были бы более благоприятные условия для обеспечения объективности, чем в рассказах, повествуемых через другие лица. Таким образом автор помогает читателю ступить на путь открытия существующих в нашем обществе многочисленных проблем, абсурдность вещей и предметов К.Воннегут подводит нас к осознанию понятия абсурдности нового типа, современной абсурдности, которая полностью отличается от абсурдизма Камю, и отражает пучину бессмысленности не тех, кто находится на шаг впереди, а тех, кто находится на шаг позади.

Ключевым персонажем романа является Килгор Траут. Если подойти обобщенно, это каждый читатель. Им может быть любой, кто терпел неудачу после ряда попыток. Килгор Траут – это никем не признанный писатель, любимец очень ограниченного числа людей, творчество и талант которого не оценено обществом. Этот писатель-фантаст, двойник Курта Воннегута ненавязчиво раскрывая свои мысли, поведение и другие особенности, оказывает очень сильное действие (Lundquist, 1977). Читатель очень часто ловит себя на мысли, что как было бы хорошо, в реальной жизни иметь такого друга, знакомого, или же члена семьи. В конце произведения автор лично встретился с Траутом и рассчитался с ним. Хотя между ними и возник интересный диалог, но это не привело к какой-либо конкретной концовке.

Произведения Воннегута демонстрируют, то что он обладает хорошо накопленным жизненным опытом взаимоотношений с реальными людьми в реальном мире, реальными объектами и субъектами. Автор во всех своих произведениях использует неповторимую манеру изображения действительности при помощи гротеска и фантастики. Поэтому богатые абсурдными

элементами литературные произведения с галлюциногенными сюжетами – это основной путь, ведущий к его истинным идеям, к тем темам, которые он хочет передать. Сам Воннегут часто возвращается в прошлое как Билли Пилигрим, задается вопросом «*как было бы, если делал не так, а вот так?*», вспоминая все, что случилось с ним, и переводит все это на плоскость глобальных игр с большой ставкой (Bryan, 1966).

Выводы

Анализ литературного наследия К.Воннегута раскрыл актуальность его произведений, так как автор затрагивает общечеловеческие проблемы и пытается их понять. Динамика, грандиозный интеллект делают книги Воннегута настолько легко читаемыми, что переход через временно-пространственный континуум в другие миры, путешествие в них кажется не таким уж необычным и невозможным.

Умение смеяться над теми вещами, которые раньше казались обычным куском реальности говорят о мастерстве писателя. Воннегут так мастерски играет словами, предложениями и стилем, что осознать некоторые вещи не составляет и труда. Это его самая великая, самая прекрасная особенность как писателя.

Исследуя произведения К.Воннегута выявляется настоящая суть писателя, чуткого и легкоранимого, несмотря на то что он пытается спрятаться под маской злобного циника.

Современная американская реальность передается в литературном жанре или стиле художественного творчества писателя через специфические средства выражения.

Тема одиночества красной линией проходит через все творчество писателя, его герои страдают от тягот войны, психологических проблем и постоянно ищут тихую гавань, но везде их преследует одиночество. И только иронический и насмешливый тон автора помогает им выжить и найти выход из трудной ситуации, поверив в силу любви.

Литература

- Бредемайер К. Правила риторики. Как не теряться во время выступления и быть убедительным. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 112 с.
- Vonnegut K. The Necessary Miracle. The Nation. – N.Y., 1979, July 7, vol. 229, № 1. – P. 21-22.
- Скороденко В. О безумном мире и позиции художника. Роман К.Воннегута. В кн.: «Колыбель для кошки». – М.: Молодая гвардия, 1970. – С. 212-223
- Джекобс Д. Закат Америки: впереди Средневековье. /Пер. с англ. В.Л.Глазачев, серия: Империи. – М.: Издательство «Европа», 2006. – 264 с.

- <http://www.encyclopedia.com/children/academic-and-educational-journals/black-humor-childrens-literature>
[http://books.google.com/ Thomas F. Marvin/Kurt Vonnegut/A critical companion/2002](http://books.google.com/Thomas%20F.%20Marvin/Kurt%20Vonnegut/A%20critical%20companion/2002)
Капица Ф.С., Колядич Т.М. История мировой культуры. – М.: АСТ: Слово, 2010. – 730 с.
Литература США XX века. Опыт типологического исследования: авторская позиция, конфликт, герой. – М.: Наука, 1978, – 565 с.
Harold Bloom. On Dark Humor in Literature. /Dark Humor. Ed. and with an introduction by Harold Bloom. Printed in the USA, Bloom's literary themes, 2010, p.80-88
Irving J. Kurt Vonnegut and His Critics. New Republic, – Washington, 1979, September 22, – P.41-49.
Lundquist J. Kurt Vonnegut. – N.Y.: Frederic Ungar Publishing Co., 1977. – 124 p.
Bryan, C.D.B. Kurt Vonnegut on Target. – New Republic, 1966, Oct. 8, – P. 22
Vonnegut in America. An Introduction to the Life and Work of Kurt Vonnegut. Original Essays Edited by Jerome Klinkowitz and Donald L.Lawler. – Delacorte Press/Seymour Lawrence, 1977. – 304 p.
Vonnegut M. The Eden Express: A Memoir of Insanity. – Seven Stories Press, 2003. – 240 p.
Vonnegut K.Jr. Slaughterhouse-Five, or the Children's Crusade. – N.Y.: Delta-Dell, 1970. – 186 p.
[http:// www. sparknotes.com/lit/index_ author_ b.html/451/](http://www.sparknotes.com/lit/index_author_b.html/451/)
<http://www.vonnegutlibrary.org>

References

- Bredemayer K. (2008) Pravila ritoriki. Kak ne teryatsya vo vremya vystupleniya i byit ubeditelnyim [How not to get lost during a speech and be convincing]. M.: Alpina Biznes Buks, 112 p. (In Russian)
Bryan, C.D.B. (1966) Kurt Vonnegut on Target. New Republic, Oct. 8, p. 22
Dzhekobs D. (2006) Zakat Ameriki: vpered i Srednevekovye [America's Sunset: Ahead of the Middle Ages]. Per. s angl. V.L.Glazyichev, seriya: Imperii. M.: Izdatelstvo «Evropa», 264 p. (In Russian)
Harold Bloom. (2010) On Dark Humor in Literature. /Dark Humor. Ed. and with an introduction by Harold Bloom. Printed in the USA, Bloom's literary themes, p.80-88
[http:// www. sparknotes.com/lit/index_ author_ b.html/451/](http://www.sparknotes.com/lit/index_author_b.html/451/)
[http://books.google.com/ Thomas F. Marvin/Kurt Vonnegut/A critical companion/2002](http://books.google.com/Thomas%20F.%20Marvin/Kurt%20Vonnegut/A%20critical%20companion/2002)
<http://www.encyclopedia.com/children/academic-and-educational-journals/black-humor-childrens-literature>
<http://www.vonnegutlibrary.org>
Irving J. (1979) Kurt Vonnegut and His Critics. New Republic, Washington, September 22, p.41-49.
Kapitsa F.S., Kolyadich T.M. (2010) Istoriya mirovoy kulturyi [History of world culture]. M.: АСТ: Слово, 730 p. (In Russian)
Literatura SShA HH veka.(1978) [US literature of the twentieth century]. Opyit tipologicheskogo issledovaniya: avtorskaya pozitsiya, konflikt, geroy. M.: Nauka, 565 p. (In Russian)
Lundquist J. (1977) Kurt Vonnegut. N.Y.: Frederic Ungar Publishing Co., 124 p.
Skorodenko V. (1970) O bezumnom mire i pozitsii hudozhnika [About the crazy world and the position of the artist]. Roman K.Vonneguta. V kn.: «Kolyibel dlya koski». M.: Molodaya gvardiya, p. 212-223 (In Russian)
Vonnegut in America. (1977) An Introduction to the Life and Work of Kurt Vonnegut. Original Essays Edited by Jerome Klinkowitz and Donald L.Lawler. Delacorte Press/Seymour Lawrence, 304 p.
Vonnegut K. (1979) The Necessary Miracle. The Nation, N.Y., July 7, vol. 229, № 1, p.21-22.
Vonnegut K.Jr. (1970) Slaughterhouse-Five, or the Children's Crusade. N.Y.: Delta-Dell, 186 p.
Vonnegut M. (2003) The Eden Express: A Memoir of Insanity. Seven Stories Press, 240 p.

Zh.B. Dzhalamova , **B.U. Dzholdasbekova**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: zhannadz161@gmail.com, Baiyan.Zholdasbekova@kaznu.kz

NEW MORAL RITUALS IN THE PROSE OF M. ZEMSKOV

The article is devoted to the analysis of the novel «Sectarian» by a young Kazakh writer M. Zemskov. In the new literary process of Kazakhstan, new artistic trends are emerging, one of which can be called intellectual. It reflects the characteristic strengthening of the analytical principle in modern literature. Such works are characterized by a first-person story that preserves the speech characteristics of the main character, while the other characters are presented through the focus of his perception. The author's personality is consciously diminished, his individuality is shown only in the choice of the hero, which is most noticeable in the presence of the phenomenon of «text in the text» in the work.

The purpose of the article is to determine the essence of the new hero's morality. The characterization of the new hero is determined not by personal or individual parameters, but by masking. Here is the principle of so-called «double redirection», characteristic of works of modern literature. Many traditional values are undergoing a significant transformation. This is perceived as a stage of a special spiritual world of illusions – simulacrum, as a result of which the prospects of reality become uncertain.

According to the authors, the writer uses a multi-level organization of the text, the most important law of realistic depiction of life becomes dominant, and the hero's image is conditioned by the social background: everyday, historical, and spiritual circumstances of his existence. The modern hero is in a kind of vacuum, the author conducts a consistent and conscious game in the text: it seems that the work is built from a kind of cubes, cultural codes that form its structure. It is as if the texts contain a variety of writing experiences and thus form a special cultural text space. Fundamental problems of human existence, the study of the deep contradictions of the hero and modern society performs a plot – forming function.

Key words: genre, novel, intellectual prose, author, hero, simulacrum, plot.

Ж.Б. Джаламова, Б.Ө. Жолдасбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zhannadz161@gmail.com, Baiyan.Zholdasbekova@kaznu.kz

М. Земсков прозасындағы жаңа өнегелік салт жоралары

Мақала жас қазақстандық жазушы М. Земсковтың «Сектант» романына талдау жасауға арналған. Қазақстанның жаңа әдеби процесінде шартты түрде зияткерлік деп атауға болатын жаңа көркемдік бағыттар пайда болды. Онда қазіргі заманғы әдебиетке тән аналитикалық принциптің күшеюі көрінеді. Мұндай туындылар басты кейіпкердің сөйлеу ерекшеліктерін сақтайтын бірінші реттік әңгімемен сипатталады, қалған кейіпкерлер оның қабылдауының фокусы арқылы бейнеленген. Автордың жеке басы әдейі төмендетілген, оның тұлғасы кейіпкерді таңдауда ғана көрінеді, ол шығармадағы «мәтіндегі мәтін» феномені болған кезде байқалады.

Мақаланың мақсаты – жаңа кейіпкердің моральдық мәнін анықтау. Жаңа кейіпкердің мінездемесі жеке немесе жеке параметрлермен емес, бүркеу арқылы анықталады. Мұнда қазіргі әдебиеттің шығармаларына тән «қос бағыттау» деп аталатын қағида іске қосылады. Маңызды қайта құру көптеген дәстүрлі құндылық идеяларын бастан кешіреді. Бұл елестердің ерекше рухани әлеміндегі кезең – симулякр ретінде қабылданады, нәтижесінде шындықтың болашағы белгісіз болады.

Авторлардың пікірінше, жазушы мәтіннің көп деңгейлі ұйымдастырылуын, өмірдің шынайы бейнесінің маңызды заңын, кейіпкер бейнесінің әлеуметтік фондағы шарттылығын қолданады: өмір сүруінің күнделікті, тарихи, рухани жағдайлары басым болады. Қазіргі кейіпкер вакуум түрінде, автор мәтінде дәйекті және ақпараттандырылған ойын жүргізеді: шығарма өзінің құрылымын құрайтын текшелерден, мәдени кодтардан құралғанға ұқсайды. Адам өмірінің фундаменталды мәселелері, кейіпкер мен қазіргі қоғамның терең қайшылықтарын зерделеу сюжетті қалыптастыру қызметін атқарады.

Түйін сөздер: жанр, роман, интеллектуалды проза, автор, кейіпкер, симулякр, сюжет.

Ж.Б. Джаламова, Б.У. Джолдасбекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zhannadz161@gmail.com, Baiyan.Zholdasbekova@kaznu.kz

Новые нравственные ритуалы в прозе М. Земскова

Статья посвящена анализу романа молодого казахстанского писателя М. Земскова «Сектант». В новом литературном процессе Казахстана возникают новые художественные направления, одно из которых можно условно назвать интеллектуальным. Оно отражает характерное для современной литературы усиление аналитического начала. Для таких произведений характерен рассказ от первого лица, сохраняющий особенности речи главного героя, герои остальные представлены через фокус его восприятия. Личность автора сознательно умаляется, его индивидуальность проявляется только в выборе героя, что наиболее ощутимо при наличии в произведении феномена «текста в тексте».

Целью статьи является определение сущности морали нового героя. Характеристика нового героя определяется не личностными либо индивидуальными параметрами, а посредством маскирования. Здесь срабатывает принцип так называемой «двойной переадресации», характерный для произведений современной литературы. Существенной трансформации подвергаются многие традиционные ценностные представления. Это воспринимается как этап особого духовного мира иллюзий – симулякров, вследствие чего перспективы действительности становятся неопределенными.

По мнению авторов, писатель использует многоуровневую организацию текста, доминирующим становится важнейший закон реалистического изображения жизни, обусловленность образа героя социальным фоном: бытовыми, историческими, духовными обстоятельствами его существования. Современный герой находится в своеобразном вакууме, автором проводится последовательная и осознанная игра в текст: создается впечатление, что произведение выстраивается из своеобразных кубиков, культурных кодов, образующих его структуру. В текстах присутствует разнообразный писательский опыт и таким образом формируется особое культурное текстовое пространство. Фундаментальные проблемы человеческого бытия, исследование глубинных противоречий героя и современного общества выполняют сюжетообразующую функцию.

Ключевые слова: жанр, роман, интеллектуальная проза, автор, герой, симулякр, сюжет.

Introduction

«New Realism» is a relatively new cumulative creative space in which young writers and writers of our day manifest themselves. On the one hand, it is the literature of young writers, who consider the epithet «new» not only as a characteristic of a certain type of narration, but also as an important sign of self-presentation. On the other hand, the «new realists», criticizing postmodernism as an art that is not interested in the fate of modern man, defend the interests of classical Russian literature with its psychological anthropocentrism and social criticism. The modern literature of Kazakhstan has global processes taking place in a rapidly changing world. It is very diverse and has a wide range of works – from elitist, innovative and poetic to detective stories, action films, women’s novels. According to Nasrutdinova, the new realism of the 21–st century «is understood primarily as a living phenomenon of modern literature, occupying a borderline between traditional realism with its typical characters in typical circumstances and postmodernism, as well as other avant-garde movements. The emergence of

such a compromise path between traditionalism and postmodernism is dictated by the logic of the development of modern literature and not only Russian» (Nasrutdinova, 1999: 3).

The term «new realism» from the very beginning of the 2000s has become the subject of heated debate and discussion on the pages of newspapers and literary magazines. Even before the publications of the 90s, articles by literary critics appeared, indicating a serious methodological crisis in science, which was especially noticeable when comparing neorealism at the turn of the 19th – 20th centuries and modern. The question is carefully developed in the monographs of V.A. Keldysh (Keldysh, 2000), U.K. Abisheva (Abisheva, 2005), T.T. Davydova (Davydova, 2011) and others. The desire of the young generation of writers and critics to put forward a new literary direction was based on «a neglect of postmodernism, and more broadly on a denial of the old position» (Kalita, 2016). New realism is a natural result, born of a spiritual situation prevailing in the world at the end of the 20th century, when the crisis of humanistic consciousness and the crisis of culture are sharply felt. Hence the importance of

the philosophy of disappointment, the tragic skepticism that characterizes the perceptions of the worldview of many contemporary artists. The perceptual consciousness, which has become the norm, creates a universal postmodern situation. Here we see, as even «pure» realists cannot do without the artistic philosophy of postmodernism, it is a various forms of play: with a word, with a philosophy, with a reader, with realities culture. However, the features of realistic aesthetics are no less significant: attention to the relationship between man and the social environment, the desire to find the purpose and meaning of existence in the surrounding chaos of Being. According to Hesle (Hesle, 1994), «anyone who wants to understand the modern world is unlikely to achieve their goal without comprehending the logic of the identity crisis» (Hesle, 1994: 114). The author's goal is to follow the rapidly changing reality, without imposing on it a predetermined ideology. In this regard, a new multicultural personality begins to take shape, in which both the writer and the hero identify themselves not only with a certain ethnic group, they have an involvement in the ethnocultural tradition. One of the significant beginnings of the «new realism» is the young writer's interest in his own life. To the personal experience of modernity, «passed through a personal biography, the search for a new hero that meets the needs of the times and in the context of the approval of new life principles» (Khomyakov, 2019: 50).

Experiment

In the new literary process, new artistic directions arise, one of which can be arbitrarily called intellectual, reflects the strengthening of the analytical principle, characteristic of modern literature. In such works, the emphasis is on intellectual search. This is a slightly fictionalized reflection on the meaning of life, on its underlying foundations. The authors write on the verge of literature and philosophy, literature and history, literature and religion, even literature and literary criticism. The plot is the very development of thought. The text explains itself and fluctuates between the narrative itself and the auto-commentary. These works are characterized by a first-person, narrative that preserves the features of the main character's speech, the rest of the characters are represented through the focus of his perception. The author's personality is deliberately diminished; his personality is manifested only in the choice of a hero, which is most noticeable in the presence of the phenomenon of «text in text» in the work. One of the important dominants of conscious-

ness is the feeling of a certain ideological emptiness. Having arisen a long time ago, about a decade and a half ago, it does not weaken – on the contrary, it is intensifying. He is felt by an individual person, whose life goals in most cases are purely personal in nature and are limited to family, private relationships or, at best, career ambitions. The modern hero is in a kind of vacuum, the authors conduct a consistent and informed game in the text: it seems that the works are built from a kind of cubes, cultural codes that form its structure.

It is as if a diverse writing experience is present in the texts and in this way a special cultural text space is formed. Autobiographical principles of narration are inherent in such a direction, the author strives to realize himself in the role of the main character, and the personal fate of the writer is correlated with the fate of the character. One of the significant beginnings of the «new realism» is the young writer's interest in his own life. To the personal experience of modernity, passed through a personal biography, the search for a new hero that meets in the times and in the context of the approval of new life principles (Khomyakov, 2019:50). This literature is simultaneously fascinating and easy to read, pragmatic and extremely oriented to the present, which is why it is interesting. Its reader, in addition to a fascinating intrigue, plot, will also appreciate the literary game, this kind of work can be called literature of mutual provocation of the mass and elite reader.

Results and discussion

Mikhail Zemskov is one of Kazakhstan's modern authors. He owns works of various genres, novels, novels, and stories. He is one of the founders and leaders of open literary school. One of the main and recognizable topics in the writer's work is the theme of the hero's knowledge of himself. The writer's works are differ by a deep understanding of the fundamental dominants of social life, a study of the deep contradictions of man and modern society, city and culture.

In 2010, the largest Russian publishing house «Eksmo» published his novel «Sectarian» (Zemskov, 2010). «Sectarian» is a philosophical thriller, much of the plot of which is based on real events. The action of the novel «Sectarian» is based on the plot of a journey to the Kazakh steppes, in order to find the true text of the Gospel of John, which, according to legend, is hidden by Nestorian Christians in the foothills of the Tien Shan. The impetus for the creation of the novel was the author's fascination with oriental philosophy, yoga and other meditative

practices: «I was interested in the topic itself and how everything intertwines in it – a sincere search for the truth, the meaning of life and God». The prototypes for the novel, were various sects and their rules of the game, and the prototypes of the heroes were crooks and lost souls. A group of young people from Moscow is led by the mysterious David, dedicated and «rejected», an intellectual leader and an esoteric adventurer, and among the seekers are his followers and students who are preparing for some «new practice». The narration is conducted on behalf of Ivan. He runs away from Moscow, in which he feels psychological discomfort. The protagonist of the novel, the model guy, appears in the group as if by accident, but as the story unfolds, it becomes clear that this is a predictable inevitability. During the expedition, strange events begin to occur around him, leading to fatal consequences and changing his ideas about the world. As the writer himself spoke about this novel, this is «an absolutely realistic work, because I wrote it in the genre of criminal psychological drama, which, I hope, will also lead the reader to some thoughts. At the same time, I think it will be interesting to read «Sectarian». In any case, everyone to whom I gave him to read literally swallowed a novel overnight. I would say that «Sectarian» is written in the style of anti-Coelho in the sense that Coelho's path to finding his spiritual «I» is something sublime, beautiful and easy, although in reality everything is more complicated. My book is more realistic. This is a correlation of beautiful truths and life, and not Coelho's tales for adults» (Zemskov, 2009).

The mystical and fantastic component is the main one for the work of Mikhail Zemskov, the novel of the writer evokes very interesting associations. In this work of the writer, the linear sequence of times is violated and the boundaries between the outside world and the inner sensations in a person are erased. Mikhail Zemskov uses a multi-level organization of a text designed for an esthete familiar with the philosophy of Christianity, spiritual practices and the general reader at the same time. The possibility of using the detective genre as a «reading model» seems to modern writers to be quite a productive means for activating the reader in the process of interpreting the text and thereby maximizing the potential readership. This contributes to the use by modern authors of the principle of postmodern aesthetics – the principle of «double coding», which assumes «addressing simultaneously to several groups of readers with different levels of competence (Repenskova, 2013: 103). The protagonist of the novel is a young man Ivan, a Moscow intellectual who is in

a state of searching for himself. He is very lively and original, unlike other characters of the novel, lost in the world. Young heroes are at a crossroads between East and West. The main code that goes through all the plot twists and turns of the novel is the code for traveling to Kazakhstan. The modern world is mobile and unpredictable; the lost Christian Gospel is in the steppes of Kazakhstan.

The heroes of the novel are new heroes, people with a blurred identity. The characterization of such a hero is determined not by personal or individual parameters, but by means of masking. The characters of the novel gradually acquire the likeness of a simulacrum. Reality becomes the likeness of something, a game, or a copy of the image of reality. According to a common point of view, we live in an era of the triumph of visuality, the replacement of reality with a simulacrum, sociality – a society with the illusion of happiness, personality – a construct. According to J. Baudrillard (Baudrillard, 2008), a simulacrum is a copy that does not have the original in reality, an empty image without a referent. J. Baudrillard singles out three orders of simulacrum replacing each other in parallel with changes in the law of value: «fake» in the classical era, «production» in the era of the industrial revolution, «simulation» in the modern world.

In everyday life, in the electronic form of everyday life, in the virtual reality of our subjectivity, this expressed by a keen sense of the authenticity (absurdity) of existence, a nostalgic dream of contacts with living nature, «real-real» times, people, things, events, actions. With a constant everyday feeling: «no, it's somehow not right», «something is missing», «everything is wrong», the life of the protagonist of the novel, Ivan, goes on. His profession itself involves the creation of copies, images that mimic reality. «Open your mouth. Shut up. Hand to the side. More natural. More natural. Keep a look. Yet. More natural. More energy. More emotions. More natural. Smile. Sex appeal. Relaxedness. The wisdom of experience. Condescension. Wisdom. Sex appeal. Open your mouth. Shut up. Naturally» (Zemskov, 2010: 20). Simulacrum does not imply the presence of personality. Today, even popular culture exploits an uncritical distinction between the real and the visible, lost nostalgic objects and their alienated copies. This is also a sign, a message, but a sign directed to the crowd at the average user is addressless. The main character himself becomes a copy of him, cannot understand who he really is, what he should do, how his life goes. Copies, masks, pictures and photographs become reality. He tries on social and cultural masks and thus identifies him-

self. Ivan is a person deprived of depth and personal meaning – he himself is an «empty sign» – a simulacrum, unable to bear the reality of the existing world, and, therefore, is not capable of perceiving real-life situations. The type of such a hero creates other characters who also try on masks in the format of the work. The behavior of the hero becomes «ritual», gesture, which demonstrates the type of «artificial» consciousness. The main meaning of the journey is to comprehend your own «I» and liberation through Death.

According to J. Baudrillard's theory, guilty feelings, fear and death can be replaced by enjoying pure signs of guilt, despair, violence and death. This is the euphoria of simulation, striving to cancel the cause and effect, beginning and end, to replace them with duplication (Baudrillard, 2008). But simulacrum is not just a play of signs; it also contains special social relations and a special authority. Eastern spiritual practice preached by a «guru» who, by his confession, found God. Ordinary human life, with its inevitable worries and troubles, is scorned and rejected by him. Death and life are the most important concepts of human existence for the heroes of the novel. It is all and nothing at the same time. Death can take away human life, but a new life can arise out of nothing. «If you are looking for ways to expand or change your consciousness, then the most valuable and unique experience for you will be to be close to death. It could be your death or the death of another person, just death. A banal domestic death in its pure form without embellishment, without any aesthetic or mythological associations. Surround yourself with death for a while. There are three ways of knowing God: through sight – yantra, through hearing – mantra and sensations – tantra. The path through sensations is the fastest, and sex and death give us the most powerful sensations in this life. And if we choose the tantric path to God, then sex and death are the most effective tools on this path» (Zemskov, 2010: 31).

For the guru – David, it is important to know about the inevitability of death, because the attitude towards death determines the attitude towards life. Therefore, one of the practices is ritual killing to comprehend the meaning of life, its awareness. This simulacrum does not contain anything wonderful. First, a miracle is possible only if there is a person perceiving the miracle; secondly, a miracle occurs in history, like history, it always takes place in time. Thirdly, the simulacrum is fundamentally banal, realistic. J. Baudrillard characterizes hyperreality as a time when life and death are clearly separated, death turns into a specific area that should be ignored,

and life becomes an accumulation of benefits and avoidance of death. In this unequivocal division there is no place for a miracle, revival. J. Baudrillard constantly emphasizes that in the simulacrum there is no signified, and moreover, there is no transcendental signified, referring to genuine being. «In the world of signs there is no «back meaning»; there is no unconscious: which is the last, most cunning of connotations and rationalization» (Baudrillard, 2008: 182). A simulacrum of this order is an empty signifier, indicating an empty signifier – is the ultimate statement of death. An external void (a void is always equal to another void), indicating an internal void – this is not even a metaphor, but a perfect semiotic representation of death. There can be emphasizing the special aspect of the connection between the motives of sleep and death in the novel. Sleep allows depicting various mental states and processes, a «different» reality. Elements of fiction or mysticism are also often associated with dreams. The author, associating death with sleep, sometimes describes the events occurring in a dream as real.

M. Zemskov's dream expresses the character's state of mind, his trauma or life concept. Ivan, trying to commit suicide by swallowing sleeping pills. «A month ago, I drank a handful of some sleeping pills, about to stop my life. It didn't work out – I drank a little. Because in the minutes of swallowing the pills I felt some kind of uncertainty. Uncertainty in everything: in what I do, in tablets (one or the other), in the world around him (he exists or not already). Insecurity softened my limbs. Slowed down the movements – so much so that I fell asleep» (Zemskov, 2010: 43). Only in a dream the hero does not feel free. He returns again and again to the story of his unintentional crime. Having knocked down a girl by car in his youth, Ivan escapes from the scene of the crime. The mother becomes an accomplice, forcing her son to commit this act. Accidental death becomes the harbinger of dreams and the sensation of death approaching again inexorably. «I did it «inadvertently», and my mother forced me to hide and not help a person. In addition, the blow was so strong that helping was probably late and pointless. But I began to dream... Dreams in which I again knocked someone down in a car. Dreams in which a white handbag appeared. Dreams in which I in various ways – with a knife, with a pistol, with the help of poison – killed people. In those dreams I was hiding from punishment and at the same time I was tormented because it did not overtake me» (Zemskov, 2010: 134). The transition to other worlds, where people can become real, is possible, according to Ivan, only after sleep or death. He is trying to return

to his former life, but falling asleep he sees strange dreams, images of the past.

The hero tries to find the path to comprehension of himself with the help of spiritual practice. He wants to survive and let go of the past in order to develop further. Death recedes because the hero is aware of it. «The true «I» – it is most often called the soul – exists forever in different worlds. Our physical body, mind, feelings, and ego – all this is nothing more than different images and manifestations of our physical body. To see the true «I», it must be identified with its manifestations – separated from the body, from the mind, from the senses. What we mean by death is just such a separation, and nothing more. By observing death and identifying the true «I» and the physical body, you can comprehend your «I» and become free» (Zemskov, 2010: 266). The destruction of a weaker person in a person by a strong one, the submission of a guru who, through the influence of various spiritual practices, is trying to take on the role of arbiter of fate, is predetermined from the very beginning of the novel. Fatum predestination, a premonition of what should happen to the heroes anticipates the very plot development of the novel. One of the significant beginnings of Zemskov's prose lies in the young writer's interest in his own life, in personal experience, in modernity, passed through his personal biography. As S. Belyakov rightly observes, «I» is the protagonist of almost every new realist text. The author merged with the hero, and prose turned into an early memoir» (Belyakov, 2003).

According to the guru–David, a person who does not find the strength in himself to realize himself, to become indifferent, is doomed to destruction. Such a state of liberation is available only to the «outcasts» who live in a world of simulated illusions. That is why Ivan gains real freedom after the murder of Guru David. As at the beginning of the novel, he again tries to commit suicide, but now he can «be identified», so death is not terrible for him. Again, in the final of the novel, the hero falls asleep, but this is a dream of rebirth, a new life begins.

The novel does not prompt the reader to serious thoughts; it plays out the techniques inherent in modern literature. The author engages the reader in fascinating reading, communicates with him, referring him to the well-known intertexts: the Gospel, the legend of Korkut, Sufi spiritual practices, meditations. This is a structure-forming technique that complements the content of the text. This novel is a game, «the characters play with each other, the mind has long played out; plays (in a philosophical sense)

and the author with the reader. Offering, by the way, between the lines, the reader has the choice to participate in the training game or, if he's good enough, stand next to the author and look at the entertaining deadly swarming» (Bannikov, 2010).

Summary

As we see, an intelligent reader, keen on a detective story, does not need direct references to the source, the principle of the so-called «double redirection», which is typical for works of modern literature, is triggered. Why does the hero seek himself in the sect, the answer is simple: «he is not satisfied with being, the life surrounding him and the ideology that is imposed, as well as the straightforward answers that society gives» (Vlasenko, 2011). The novel is positioned as a philosophical thriller. This definition, according to the author, was given by the first reviewers due to the fact that its storyline is dynamic, as in a movie. But the author did not count on the cinematography of the text and did not set out to write something like a script.

In addition, from his point of view, the plot is not very cinematic in dramaturgy. Many traditional value representations undergo a significant transformation. This is perceived as a stage in the special spiritual world of simulated illusions, as a result of which the prospects of reality become uncertain. The following features of the new realism: «documentary; fixing both the smallest moments of modernity and the nuances of the hero's mental movements, often, but not necessarily, identical to the author; confession; ultimate artistic veracity, sincerity; traditionalism» (Rudalev, 2007), can be used to characterize the writer's works.

The novel «Sectarian» is a kind of special intellectual journey that allows the reader to independently interpret the semantic centers of the work. The works of Mikhail Zemskov are distinguished by a deep staging fundamental problems of human life, the study of the deep contradictions of man and modern society, city and culture. So, the novels by Mikhail Zemskov, is due to several reasons: a change in the artistic paradigm at the turn of the XX–XXI centuries, disappointment in the values of globalism, curtailing the project of postmodernism, putting forward a realistic direction on the literary stage. One of the properties of realism as a specific type of artistic understanding of reality, is its ability to consolidate in culture the achievements of previous trends, trends, styles

and methods, thus forming a «solid platform for a new, multi-vector, development of art, in order to synthesize these vectors again into a harmonious the whole» (Serova, 2015: 18).

For our part, we will notice that dissatisfaction with life is the state of any normal person. Therefore, the search for truth under the guidance of a charismatic guru in the circle of like-minded people is a normal phenomenon both for the individual and for culture

and society as a whole. True, often such a path can lead to negative and even tragic consequences. An analysis of the writer's artistic world opens up new possibilities for studying the relevance of the aesthetics and poetics of modern literature process in the newest era. The novel «Sectarian» is a kind of special intellectual journey that allows the reader to independently interpretation the semantic centers of the work.

References

- Abisheva U.K. (2005) Neorealizm v russkoy literature 1900–1910–khgodov [Neorealism in Russian literature of the 1900–1910s] 284 p. (In Russian)
- Bannikov P. (2010) Sektant [Sectarian] (In Russian)
- Belyakov S. (2003) Drakon v labirinte: k tupikunovogorealizmu [The Dragon in the Maze: Toward the Dead End of New Realism] (In Russian)
- Baudrillard J. (2008) Simvolicheskiy obmen i smert' [Symbolic exchange and death] (In Russian)
- Davydova T.T. (2011) Russkiy neorealizm: Ideologiya, poetika, tvorcheskaya evolyutsiya [Russian neorealism: Ideology, poetics, creative evolution] 329 p. (In Russian)
- Zemskov M. (2009) «Pishu v stile anti-Koel'ho» [«I write in the style of anti-Coelho»] (In Russian)
- Zemskov M. (2010) Sektant [Sectarian] 320 p. (In Russian)
- Hesle W. (1994) Krizis individual'noy i kollektivnoy identichnosti [Crisis of individual and collective identity] Questions of philosophy, issue 10. – P. 112–124. (In Russian)
- Kalita I. (2016) «Novyy realizm» russkoy literatury v zerkale manifestov XXI veka [«New Realism» of Russian literature in the mirror of manifestos of the XXI century]. Slavica Litteraria. Vol. 1. № 6. (In Russian)
- Keldysh V.A. (2000) Russkaya literaturnaya bezhavekov (1890 – nachalo 1920–khgodov) [Russian literature of the turn of the century (1890– the beginning of the 1920s)]: in 2 books. P. 259 – 335. (In Russian)
- Khomyakov V.I. (2019) Noveyshaya russkaya proza: uchebno–metodicheskoye posobiye. [The newest Russian prose: a teaching aid] 241 p. (In Russian)
- Nasrutdinova L.Kh. (1999) «Novyy realizm» v russkoy proze 1980–90–khgodov: Kontseptsyachelovekaimira: [«New Realism» in Russian Prose of the 1980s and 90s: The Concept of Man and the World]. Kazan. 18 p. (In Russian)
- Repenkova M.M. (2013) Osobennostiliteraturnogoprotsessa v Turtsiikontsa XX – XXI veka [Features of the literary process in Turkey at the end of the 20th – 21st centuries]. Bulletin of the Chelyabinsk State University. No. 23 (314). Political science. Oriental studies. Vol. 14. P. 102–109. (In Russian)
- Rudalev A. (2007) Kritik s pozitsiyey [A critic with a position]. (In Russian)
- Serova A.A. (2015) Novyy realizm kak khudozhestvennoye techeniye v russkoy literature XXI veka [New Realism as an Artistic Movement in Russian Literature XXI century]. Nizhny Novgorod. 22 p. (In Russian)
- Vlasenko O. (2011) V sektu – za istinoy [In a sect – for the truth] (In Russian)

Литература

- Насрутдинова Л.Х. «Новый реализм» в русской прозе 1980–90–х годов: Концепция человека и мира: автореферат диссертации кандидата филол.наук: 10.01.01 – Казань: КГУ, 1999. – 18 с.
- Келдыш В.А. Русская литература рубежа веков (1890 – начало 1920–х годов): в 2 кн. Кн. 1. – М.: МГУ, 2000. – С. 259–335.
- Абишева У.К. Неореализм в русской литературе 1900–1910–х годов. – М.: МГУ, 2005. – 284 с.
- Давыдова Т.Т. Русский неореализм: Идеология, поэтика, творческая эволюция. – М.: Флинта, 2011. – 329 с.
- Калита И. «Новый реализм» русской литературы в зеркале манифестов XXI века [электрон. ресурс] <https://www.researchgate.net/publication/306381206>
- Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. // Вопросы философии. – 1994. – Вып.10. – С.112–124.
- Хомяков В.И. Новейшая русская проза: учебно-методическое пособие. – М.: Директ–Медиа, 2019. – 241с.
- Земсков М. Сектант. – М.: Эксмо, 2010. – 320с.

Земсков М. «Пишу в стиле анти-Коэльо» [электрон. ресурс] <http://www.meta.kz/323931-mikhail-zemskov-pishu-v-stile-anti-kojelo.html>

Репенкова М.М. Особенности литературного процесса в Турции конца XX – XXI века. // Вестник Челябинского государственного университета, – 2013, – № 23 (314). – Политические науки. – Востоковедение. – Вып. 14. – С. 102–109.

Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть [электрон. ресурс] <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3484/3488>

Беляков С. Дракон в лабиринте: к тупику нового реализма [электрон. ресурс] <http://magazines.russ.ru/ural/2003/10/bel.html>

Банников П. Сектант [электрон. ресурс] <http://proza.kz/ru/work/pdf/6512>

Власенко О. В секту – за истиной [электрон. ресурс] <http://expertonline.kz/a2024///>

Рудалев А. Критик с позицией [электрон. ресурс] www.litrossia.ru/2007/50-51/02156.html

Серова А.А. Новый реализм как художественное течение в русской литературе XXI века: автореферат диссертации кандидата филол. наук. – Н. Новгород: Нижегородск. гос. ун–т, 2015. – 22 с.

К. Мамедова

Азербайджанский университет, Азербайджан, г. Баку,
e-mail: konulmammadova2019@gmail.com

ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА САРЫ АШУГА

Сары Ашуг является одним из самых ярких представителей азербайджанской ашугской поэзии, но его жизнь и творчество все еще остаются одним из наименее изученных областей фольклористики. Первая из серьезных причин – отсутствие исторических источников и информации о личности, жизни и творчестве этого мастера слова, а вторая – в отсутствии внимания к беспрецедентному мастерству баятов Сары Ашуга на фоне чрезвычайной популярности народных баятов. Другая причина в том, что историческая личность Сары Ашуга со временем стала легендой, а его жизнь превратилась в фольклор. Важно подчеркнуть один момент, анализируя все взгляды и мнения о жизни и окружающей среде Сары Ашуга, а также историю сбора и изучения его поэтического наследия – независимо от того, где он родился и откуда он приехал, Сары Ашуг является важным событием азербайджанского художественного мышления, атмосферой и поэтическим содержанием его баятов, а также средой Зангезура, откуда он родом. Это можно легко увидеть в бесчисленных поэтических изображениях названий городов и деревень, гор и рек до художественного выражения национальных и этнических традиций, которые часто используются в творчестве мастеров – ашугов. Наряду со всеми другими существенными особенностями повествований и историй, связанных с его именем, одним из их художественных достоинств является то, что они подготовили художественную основу для создания дастана «Ашуг и Яхши» с определенными элементами эпического мышления. Дастан «Ашуг и Яхши» является ярким образцом ашугского искусства, которое обогащает ряд любовно-романических дастанов, связанных с именами мастеров ашугов в азербайджанской ашугской литературе.

Ключевые слова: Сары Ашуг, баяты, фольклор, творчество, легенда, эпос, дастан.

K. Mammadova

Azerbaijan University, Azerbaijan, Baku,
e-mail: konulmammadova2019@gmail.com

Poetic features of Sari Ashug's activity

Though Sari Ashug is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani poetry of the middle Ages, his life and poetry is considered one of the least studied branches. If the first serious reason of it is due to the lack of attention to the craftsmanship of the Sari Ashug in quatrains written by him, the second is, no doubt, the insufficiency of the historical sources and information about the personality, life and activity of the ashug. Another reason is that the historical identity of the Sari Ashug has become narrated over time and his life has become folklore.

Analyzing all thoughts and considerations about Sari Ashug's life and environment, the history of the investigation and collection of his poetical heritage it is also important to mention the following thought. Not depending on his birth and living place, Sari Ashug is a phenomenon of Azerbaijani artistic thinking with all his spirit and color, the atmosphere and poetry of his activity and he is trained from the Zangazur environment. It is observed easily in the numerous poetic images and lines used very often in the quatrains by the ashug such as from the names of cities and villages, mountains and rivers till the artistic expression of the national-ethnic traditions.

Along with all the other features of the narrations and stories attached to his name, one of the artistic advantages is that they have prepared an artistic basis for the formation of the epos «Yakhshi and Ashug» after themselves with the certain elements of the epic thinking.

On the one hand, the epos «Yakhshi and Ashug» is an example of artistry that enriches the series of love eposes related to the names of the master ashugs in Azerbaijani ashug literature, on the other hand, it enriches the gallery of ashug images immortalized by Azerbaijani folklore.

Key words: Sari Ashug, bayati (quatrain), folklore, activity, rumor, legend, epos.

К. Маммадова

Әзірбайжан университети, Әзірбайжан, Баку қ.,
e-mail: konulmammadova2019@gmail.com

Сары Ашуг шығармашылығының поэтикалық ерекшеліктері

Сары Ашуг – әзірбайжан ашуг поэзиясының ең жарқын өкілдерінің бірі, бірақ ақынның өмірі мен шығармашылығы фольклористиканың әлі де толық зерттелмеген салаларының қатарынан. Басты себеп – сөз шеберінің жеке басы, өмірі мен шығармашылығы туралы тарихи деректер мен ақпараттардың жоқтығы, ал екінші себеп – өте танымал халық баяттарына байланысты Сары Ашугтың теңдессіз шеберлігін танытатын баяттарының көлеңкеде қалып қояуы. Сары Ашуг тұлғасының аңызға, ал өмірінің фольклорға айналуы – бұл мәселенің тағы бір себебі.

Қай жерде дүниеге есігін ашып, қайдан келгеніне қарамастан ақын өмірі және поэзиялық мұрасының жиналуы мен зерттелу тарихы туралы барлық көзқарастар мен пікірлерді талдай отырып, Сары Ашугтың өзінің атмосферасымен және баяттарының поэтикалық мазмұнымен, өзі туылған Зангезур ортасымен әзірбайжанның әдеби санасында ерекше құбылыс болғандығын атап өту маңызды. Бұны қалалардың және ауылдардың, таулар мен өзендердің атауларындағы поэтикалық көріністерден бастап ашуг шеберлерінің шығармашылығында жиі қолданылатын ұлттық этникалық дәстүрлерден оңай аңғаруға болады. Тарихы және баянау ерекшеліктерімен қатар, «Ашуг және Яхши» дастанының әдеби негізін қалауы ақынның әдебиеттегі артықшылығы ретінде саналады. Өзінің эпостық сипатымен «Ашуг және Яхши» әзірбайжан ашуг әдебиеті шеберлерінің есіміне байланысты романдық-махаббат дастандарының қорын байытушы ашуг өнерінің үлгісі болып табылады.

Түйін сөздер: Сары Ашуг, баяттар, фольклор, шығармашылық, аңыз, эпос, дастан.

Введение

Как в письменной литературе, так и в устном творчестве в формировании какого-либо выдающегося мастера слова непреложна роль существовавших до него художественный традиций и связанных с творчеством факторов. В этом контексте не составляет исключения и творчество великого народного певца и поэта, мастера жанра баяты в Азербайджане – Сары Ашуга. Так, поэтическое наследие ашуга-корифея обретает вечную жизнь, соединяя и обогащая предшествующие поэтические традиции, так и современные. Отдельно необходимо отметить три важных фактора, серьезно повлиявших на эволюцию, развитие и расцвет творчества Сары Ашуга:

- Во-первых, следы образа жизни и тюркского мифопоэтического образа мышления, идущие с о времен «Книги моего деда Коркута»;

- Во-вторых, прошедшие до Сары Ашуга путь многовековые поэтические традиции одного из наиболее древних и распространенных форм народной поэзии – азербайджанских народных баяты;

- В-третьих, лирические отзвуки обретшей фольклорность безответной любви и трагической судьбы Сары Ашуга.

Эксперимент

Для близкого ознакомления с сущностью и содержанием творчества Сары Ашуга возникает необходимость отдельно и подробно остановиться на каждом из трех факторов.

В связи с первым фактором будет уместно подчеркнуть то, что для созвучия с образом жизни огузского народа или же размерностью древней тюркской поэтического сознания не обязательно непосредственное и явное восхваление их каким-либо ашугом и поэтом. Основное заключается в том, что самобытные образы, созданные ашугом, или же поэтом, отражали этот поэтический дух, и, вместе с тем, позволяли ощутить дыхание этих вечных традиций. В этом контексте достаточно обратить глубокое внимание на следующее баяты Сары Ашуга:

Görükən Diri dağı,
Duman, gəl bürü dağı,
Ölüm qədərdir, Aşıq
Yamandır diri dağı (Bahjat, 2006: 31-32)
*Видимую гору Дири,
Туман, приди окутай,
Смерть судьба твоя, Ашуг,
Тяжел удел живых.*

Для читателя, малоознакомого с Азербайджанской ашугской литературой, строка «*Görükən Diri dağı*» – «*Видимую гору Дири*» не ограничивается лишь поверхностным смыслом, но еще и создает в определенной степени ассоциативное представление об упомянутой горе. Чутко наблюдавший этот момент исследователь Б.Бехджат в комментарии к этому баяты пишет: «Дири Даг – небольшая гора у окончания Гейнянской равнины на левом берегу реки Аракс в области Джебраила. На вершине этой горы в прежние времена было селение под названием Дири. И как известно, известный обладатель дастана Ашуг Гурбани, что прозывался «Гурбан из Дири», родом был из этого селения» (Bahjat, 2006: 32).

Или мастер-ашуг, давая в другом своем баяты широко распространенное в народе название горы Муров (Бирюн) не только преследует цель создать прекрасный каламбур, но и напоминает образы и черты, запечатленные в нашей памяти из других образцов Азербайджанского фольклора. Это представление еще более ясно доносит и научный комментарий, данный Бахлулом Беджатов к этому баяты:

Yol düşdü Birün dağa,
Duman, gəl bürün dağa,
Yaxşısını itirmiş Aşıq
Sahıbdır bir ün dağa!
*Оказались мы возле горы Бирюн,
Туман, иди, окутай гору,
Потерявший свою Яхши влюбленный,
Устроил шум в горах!*

Гора Бирюн ложное название горы Муров в народе. Гора Бирюн часто упоминается и в любовном эпосе Керема и в других повестях. Будто бы Керем прошел через эту гору, когда шел за Асли. Гора Муров представляет собой высокую гору между Гянджой и горным Карабахом, вершина его заснежена» (Bahjat, 2006: 31).

Как видно из обоих примеров, можно заметить в той или иной степени созвучия между поэтическими деталями в ряде баяты Сары Ашуга и образами и чертами, символами и метафорами в Азербайджанских эпосах «Гурбани», «Асли и Керем». А это, показывая само по себе наличие хороших знаний о народной поэзии у ашуга-корифея, вместе с тем демонстрирует способность его таланта продолжить и обогащать традиции народного творчества (Gasimli, 2011: 5).

Второй фактор подразумевает эффективное влияние традиций образцов народных баяты на

являющие главной артерией творчества Сары Ашуга – жемчужин слова, созданных в жанре баяты. При этом вызывает интерес и причина обращения ашуга-мастера именно к жанру баяты и вопрос столь тесной привязанности к этой поэтической форме. На наш взгляд, так как Сары Ашуг в большей степени был мастером слова, чем мастером саза, форма баяты, если с одной стороны, соответствовала для емкого и точного выражения его душевных чувств, то с другой стороны, это было выгодно для передачи из уст в уста горестных любовных мелодий без саза и музыки, свадеб и помолвок, торжеств. Причина выбора для выражения горя своего сердца и своего душевного мира Сары Ашугом жанра баяты также связана с этим.

Прежде чем перейти к сравнению баяты Сары Ашуга с народными баяты, есть необходимость в общих сведениях о позиции жанра в народной лирике и самых основных особенностях. Известно, что баяты представляет собой форму стиха из четырех строк, с системой рифмования по принципу «ааба», каждая строка которой состоит из 7 слогов (Gasimli, 2018: 42). В азербайджанской фольклористике проводились достаточно широкомасштабные исследования о поэтических свойствах, жанровой самобытности, лингвистической и стилистических особенностях, а также происхождении, этапах исторического развития этой формы поэзии (Aliyev, 2001: 76). В этих исследованиях особый интерес вызывают взгляды и соображения о поэтике, а также краткая информация в «Поэтических размерностях и разновидностях ашугской поэзии», комментарии обобщающие слово-термин «баяты»: историко-семантическое содержание слова-термина «Баяты» в филологической мысли, объяснялось, преимущественно, в трех направлениях. Согласно первой версии, это название связано со словом «boyat» – «бойат», передающим смысл «старый», «старинный» (например, «boyat çörək» – «старый хлеб») (И.Хикмет, Ф.Кочарли). Согласно второму выдвинутому предположению, слово «boyat» – «бойат» представляет собой название тотема. Данная форма стихотворения будто бы была создана в честь тотема под название «Баят», и была высказана обращаясь к нему (к «Баяту»). Третья версия о происхождении названия «баяты» заключается в том, что название этой формы стихотворения было взято от названия одного из родов, принадлежащих к племени огузов «баят» (Ф.Кёрпюлю, А.Абид, С.Мумтаз, М.Гасымлы). Согласно единому мнению сторонников этого предпо-

ложения, которому в фольклористике отдается предпочтение, «баяты» – выражает понятие при-
сущей племени Баят поэзии, песни. Здесь много
соответствий историко-культурной реальности
(Gasimli, 2018: 42-43).

К слову, обращает на себя внимание и сло-
во «баят», использованное в одном баяты Сары
Ашуга:

Aşığa Bayat yaxşı,
Kölgədə ha yat, Yaxşı!
Canım oxuna qurban,
Oyanıb hey at, Yaxşı! (Sari Ashug, 2008: 36)
*Ашугу мил Баят,
Спи в тенечке, Яхши!
Да буду жертвою твоей стрелы
Просыпайся, выстрели в меня, Яхши.*

На наш взгляд, если слово «Bayat» – «Баят»
в этом образце, с одной стороны, выступает в
значении сокращенного вида термина «баяты»,
с другой стороны, напоминая название родного
племени Баят, подтверждает близость к истине
последнего из вышеупомянутых комментариев.

Здесь надо отметить и то, что структура
строфы, силлабическая система, рифмование и
другие особенности можно наблюдать и четвер-
ных формах других тюркских народов, широко
распространенных под различными названиями
(мани, хойрат, йыр, жыр, чынг, ашуля, айтыш,
сарынг, кошуг и пр.) (Khulufu, 2013: 42-43).

В таком случае, возникает логичный вопрос,
непосредственно связанный с изучаемой нами
проблемой: какими традициями продолжил и
как обогатил благодаря бесконечной силе свое-
го таланта Сары Ашуг лирический жанр, обла-
дающий и в азербайджанской народной лирике,
и в общетюркском фольклоре настолько богатой
поэтической традицией? Для дачи удовлетво-
рительного ответа на этот вопрос необходимо
рассмотреть параллельно несколько образцов из
народного творчества и поэтического наследия
Сары Ашуга (Pirsultanli, 2011: 34).

Народное баяты:
Əzizim ulu dağlar,
Çeşməli sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar (Bayati, 2005: 50).
*Дорогие мне древние горы,
С родниковыми водами горы.
Здесь умер чужестранец один,
Небо ревет, облака плачут.*
Баяты Сары Ашуга:

Aşıqəm, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Döşündən eli köçmüş,
Başında bulud ağlar (Bahjat, 2006: 28).
*Я Ашуг, древние горы,
С родниковыми водами горы.
Со склон их народ уехал,
Над головой плачут облака.*

Если в этих образцах, первый из которых
относится к народной литературе, а второй – к
творчеству Сары Ашуга, используемая в пер-
вых друг строках устойчивая форма («древние
горы», «с родниковыми водами горы») сообща-
ет о влиянии народного сознания на творчество
мастера-ашуга и продолжении традиции на оди-
наковой модели, последующая парная строка от-
ражает самобытность творческого воображения
Сары Ашуга и мастерство направления единой
поэтической модели в отличающееся осмысле-
вание. Иными словами, если первый образец от-
ражает причитание гор по внезапно умершему
молодому чужестранцу, второй образец воспро-
изводит тоску и кручину отделившихся от свое-
го родного края гор.

Или обратимся к другим схожим образцам:

В народном баяты:
Əziziyəm gül əllər,
Ağ biləklər, gül əllər.
Heç kəs möhtac olmasın,
Əl çalub tez gülərlər (Bayati, 2005: 51).
*Дороги мне руки-цветы,
Белые кисти, руки-цветы.
Пусть никто не нуждается,
Похлопав, быстро засмеют.*
У Сары Ашуга:
Mən Aşığam, gül əllər
Bağban bağdan gül əllər.
Dəryaca əqlin olsa,
Yoxsul olsan güləllər (Sari Ashug, 2011: 163)
*Я Ашуг, руки-цветы
Садовник из сада сорвет цветок.
Если разума будет с море
Нищим будешь – засмеют.*

Еще одна сложность, связанная со сравнива-
емыми нами примерами заключается в том, что
в различных изданиях существуют различные ва-
рианты как народных баяты, так и баяты Сары
Ашуга с одним или несколькими отличающими-
ся словами. Хотя подобное разнообразие и не-
сколько затрудняет выказывание отношение к
ним, в любом случае в сравнении с приведенны-

ми нами народными баяты в сказанном на одних и тех же рифмах баяты Сары Ашуга можно увидеть более неповторимость своеобразного выражения поэтической мысли.

С другой стороны, сходство и близость ряда баяты Сары Ашуга, в частности каламбурных образцов с народными баяты доходит до такой степени, что воспринимаешь их не как вариант, а или как народные баяты, смешавшиеся с наследием Сары Ашуга, либо как баяты Сары Ашуга, смешавшиеся с народным творчеством. Например, образец:

Əzizim qəlbiləndi,
Ay doğdu, qəbiləndi.
Quran gətir, əl basım,
Bu qəlb o qəlb iləndi (Bayati, 2005: 46)
*Дороги мне, кто на высоте,
Луна взошла высоко-высоко,
Принеси Коран, поклонюсь на нем,
Это сердце принадлежит ей –*

– считается анонимным фольклорным образцом. Вместе с тем, представляется как баяты Сары Ашуга в виде:

Aşıq o qəlbiləndi,
Ay doğdu, qəbiləndi.
Quran gətir, əl basım,
Bu qəlb o qəlb iləndi (Bahjat, 2006: 74)
Ашуга сердце с ней,
Луна взошла высоко-высоко,
Принеси Коран, поклонюсь на нем,
Это сердце принадлежит ей

– Или, обратим внимание на другую параллель. Например:

Əziziyəm Salyana,
Dara zülfün, sal yana.
Necəsən, bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana (Bayati, 2005: 43)
*Дороги мне Сальяны,
Расчеши свои пряди.
Одним вздохом своим
Высушу Куру, разожду плот.*

– снова издаётся как народное баяты. Однако в другом месте появляется под именем Сары Ашуга:

Mən aşığam Salyana,
Dara zülfün, sal yana.
Necəsən, bir ah çəkim,

Kür quruya, sal yana (Sari Ashug, 2008: 103).

Я влюблен в Сальяны,
Расчеши свои пряди.
Одним вздохом своим
Высушу Куру, разожду плот

В известных всему миру и считающихся прекрасным образцом рифмованных баяты этих параллельных образцах, как видно, кроме мизерных отличий в передних формах («Əzizim» – «Дорогой», «Aşıqəm» – «Я влюблен», «Əziziyəm» – «Дороги мне», «Mən Aşığam» – «Я ашуг»), серьезных отличий нет. Даже различия вариантов между третьими строками первой параллельности в других изданиях и народом (в обоих «Nəuə desən, and içim» – «Чем хочешь, поклонюсь» вместо «Quran gətir, əl basım» – «Принеси Коран, поклонюсь на нем») одинаковы. В таком случае, более вероятно принадлежность этих баяты преимущественно одному творческому воображению – индивидуальному творчеству Сары Ашуга.

На наш взгляд, Сары Ашуг в отличие от других известных форм народной поэзии (герайлы, гошма, варшаги, дивани и пр.), выбирая отличающееся своей лаконичностью баяты в качестве ведущего жанра своего творчества, прежде всего, ставил целью привнести в его поэтику серьезные нововведения как по форме, так и по содержанию. Как можно привнести новизну в форму баяты, имеющей прекрасные образцы как в анонимной народной поэзии, так и у отдельных авторов (Шаха Исмаила Хатаи, Махаммада Амани, Ашуга Леле и т.д.)? В этом жанре, где в достаточной степени стабилизировались и устоялись устройство строф (четыре строки), система рифмования (aaba) и размерность (семь слогов) возможность создания чего-то нового по форме по большей частью существовала в достаточной степени невыявленном потенциале его рифмования. Бесконечная сила таланта Сары Ашуга заключалась в том, что он он чутко раскрыл эту пустоту и опираясь на богатство синонимами тюркских языков, в том числе и азербайджанского языка, выбрал путь мастерского выявления и демонстрации каламбурной чудесности в поэтическом потенциале баяты. Если это, с одной стороны, преследовало цель продемонстрировать бесконечную силу народного языка, с другой стороны, новизной формы, служащей красоте и разнообразию содержания баяты, приводит к обогащению. И поэтому, на наш взгляд, при условии признания заслуг Сары Ашуга и не отрицания отдельных образцов рифмованных баяты

в народном творчестве, в требующей в большей степени очень индивидуальное мастерство поэтики рифмования будет правильным принять авторство мастера-ашуга во многих образцах, смешавшихся как вышеуказанных образцах.

А самое большое нововедение и самобытность, привнесенные Сары Ашугом в поэтику баяты с точки зрения содержания, прежде всего, было связано с суфийской символикой и содержанием, занимающим серьезное место в семантике ряда его баяты. В этом контексте обращают на себя внимание, в частности, созвучные хуруфическим идеалам баяты Сары Ашуга. Например:

Aşıq, hər ayə səndə,
Zülfün hər ay əsəndə.
Sən müshəf cəmallısan,
Vardır hər ayə səndə (Sari Ashug, 2011: 66).
*Я Ашуг, каждый аят у тебя,
Когда волосы твои развиваются.
Ты с обликом мусхаф,
Все аяты припаяны у тебя.*

Как видно, ашуг-корифей, сравнив в последних двух строках лицо красавицы с Кораном, подчеркивает наличие в нем всех аятов. Любопытно, что ашуг ведет речь не обо всем Коране, а об его одной странице, «мусхаф» (как известно, мусхаф – свиток или же один лист Корана), написанной арабским алфавитом. Такое пристальное внимание к странице Корана – «мусхаф» вовсе не беспричинно. Лик любимой потому уподобляется на «мусхаф» – страницу Корана, что имеющиеся там «буквы» по символике хуруфизма есть и на чертах лица любимой: «Sən Müshəf cəmallısan» – «Ты с обликом мусхаф»... а это свойство, идущее из хуруфистского сознания.

Третий важный источник творчества Сары Ашуга связан с сыгравшей главную роль в превращении его судьбы в трагедию его безответной любовью, бесконечной любовью к девушке по имени Яхши и в силу различных причин неудачным финалом этой любви. Баяты мастера-ашуга, взрастившие душу подобными мотивами, условно можно разделить на четыре группы:

- а) образцы, возвращенные глубокой любовью к Яхши;
- б) образцы, воспевающие красоту и лик Яхши;
- в) образцы, обличающие причины разлуки и соперника;
- г) образцы, посвященные разлуке и смерти Яхши.

Хотя эти мотивы в определенной степени связаны друг с другом, для наглядного видения отличий между ними достаточно обратить углубленное внимание в соответствии последовательности в классификации на следующее баяты:

Sənin süzgün gözlərin,
Qəmdən üzgün gözlərin.
Yaxşıdan doymaz, Aşıq,
Baxsa yüz gün gözlərin (Sari Ashug, 2008: 33)
*Твои томные глаза,
Уставшие от печали глаза.
Не насытится Яхши, Ашуг,
Если сто дней будут смотреть глаза.*

Как видно, эти прекрасные образцы как баяты без рифмы, так и рифмованные баяты завораживают читателя естественностью, искренностью и плавностью своего поэтического содержания, то есть удаленностью от искусственности и вычурности, и именно этими признаками не оставляют никаких сомнений в своей принадлежности к яркому таланту мастера-ашуга.

Когда ведется речь об источниках творчества Сары Ашуга, возникает необходимость выдвинуть подробные предположения по системе жанров лирики мастера-ашуга. Хотя ведущим жанром этого творчества, как уже неоднократно подчеркивалось, является форма баяты, общеизвестно, что его образцы включают в себя и принадлежащие к иным жанрам, относящимся к ашугской литературе и классической поэзии (гошма, теджнис, мухаммас) (Nakimov, 1999:34).

Наше повествование об этом жанровом разнообразии лирики Сары Ашуга, наряду с любовной темой, являющейся лейтмотивом всего творчества, и образом Яхши, представляющим собой основной образ, не случайно. Можно сказать, что все принадлежащие к другим жанрам образцы посвящены либо смятению и сложным переживаниям безответной любви, либо горькой и болезненной утрате Яхши. Видимо, не успокоившийся отражением этих сметений, переживаний и бесконечной скорби только в баяты ашуг для их всестороннего и глубокого выражения вынужден был обратиться и к другим жанрам. Большинство указанных образцов, как подчеркивалось выше, благодаря эффективной собирательской деятельности, впервые донес до азербайджанских читателей выдающийся фольклорист и собиратель Салман Мумтаз (Mumtaz, 1935: 23). Впоследствии и другими собирателями

(А.Ахундов, И.Гахраман) также были выявлены некоторые образцы.

Среди этих образцов наибольшее внимание на себя обращают гошма, широко распространенная поэтическая форма ашугской поэзии. В гошме с рефреном «О Яхши», «Не пришла», «Если бы увидел», «Твои глаза», «Есть», «Дошел» ашуг-мастер мастерски соблюдая требования упомянутого жанра, сумел искусно отразить самобытное единство формы с содержанием. Для тесного наблюдения рассмотрим носящую имя возлюбленной ашуга гошму с рефреном «О Яхши»:

Şikar edib tutdum bir şahi tərən,
Sən etdin əqlimi zayıf, a Yaxşı.
Səni sevən keçər canü-sərindən,
Olur camalına mayıl, a Yaxşı.
*На охоте смог поймать сокола,
Ты всю голову помешала мне, о Яхши.
Любящий тебя отдаст и душ, и голову,
Влюбившись в лик твой, о Яхши.*

Соблюдение структуры рифмы (рифмование первой строки a-b-c-b, второй и следующих строф последовательностью d-d-d-b) в пределах одиннадцатислоговой строки пропорции 6-5 сообщает о глубоком знании устной ашугской традиции и принципов игры на сазе. и описания и воспевания, охватывающие поэтическую книгу, обустроенную в виде «О Яхши», могут мастерски демонстрировать ашугскую поэтическую размерность:

Qara qaşın oxdur, kirpigin almaz,
Haramdan oxlasan, yaram sağalmaz.
Gedər bu gözəllik, sənə də qalmaz,
Əgərçi sərxoşsan, ayıl, a Yaxşı (Sari Ashug, 2011: 23)
Черные брови твои как стрелы, веки как алмаз,
Куда ни попадешь, рана моя не заживет.
Уйдет и эта красота, не останется и тебе,
Если пьян, очнись, о Яхши.

Как видно, уподобление «черные брови как стрелы, веки как алмаз» выражает присущую ашугской поэзии традиционную манеру создания портрета. Все это показывает то, что Сары Ашуг с большим мастерством сумел продемонстрировать в своем творчестве идущие из фольклора и ашугской поэзии художественно-стилистические средства.

Еще одной достойной внимания чертой гошма является то, что будучи объемно краткими

(из трех, четырех или же пяти строф), демонстрирует единство традиций народной поэзии с классическими поэтическими традициями (Namazov, 2013: 23). Использование в них порой слов арабо-персидского происхождения и сложных соединений вызвано именно этой чертой. Но если брать в целом, присущие баяты Сары Ашуга народный язык и стиль можно наблюдать и в его гошме. В этом контексте, наблюдаемые в его гошме с рефреном «Твои глаза» поэтические и лингвистические качества характерны:

Əyibdi qəddimi qaşların tağı,
Qəsd eləyib şirin cana gözlərin.
Bu qədər şux baxıb aşiq öldürmə,
Heyifdi, batmasın qana gözlərin.
*Исказила мою стать бровей твоих арка,
Покусились на сладкую жизнь твои глаза.
Глядя столь пристально не убивай влюбленного,
Сжалься, не пачкай кровью глаза.*

Первая строфа стихотворения построена на сугубо ашугской манере преподнесения. Поскольку арка бровей, является изгибом красоты, пленящим душу, придание образности в виде художественной параллели «исказила мою стать бровей твоих арка» сгорбившейся от тоски стати влюбленного в него возлюбленного представляет собой присущий исключительно ашугской поэзии подход. Однако манера описания и преподнесения в идущих вслед за этим второй и третьей строфах, как образной системой, так и по составу стилистически-лингвистических элементов напоминает по большей части присущие классической диванной литературе признаки:

Cəmalın şöləsi günəşdən əla,
Səni görən necə olmaz mübtəla,
Qəmzeyi-cəlladın, xəbəngin bəla,
Rəhm eyləməz heç insana gözlərin.
*Блеск лица твоего лучше солнца,
Как не влюбится увидевшему тебя,
Твое кокетство – палач, взгляд твой – беда,
Не помилуют никогда человека твои глаза.*

Gözəllikdə sənən bu gün yeganə,
Canım qurban olsun sən növcəvanə.
Yıxar Aşıq evin, eylər viranə,
Dolananda hər bir yana gözlərin (Sari Ashug, 2011: 26)
*В красоте единственна ты сегодня,
Пусть жизнь моя будет жертвой молоденькой.
Разрушит Ашуга дом,
Когда глаза твои окинут взором все вокруг*

Встречающиеся в этих строфах некоторые выражения напоминают о стиле классической поэзии, традициях письменной диванной литературы. Видимо, еще одной важной причиной этого являлась связь и близость Сары Ашуга с классической диванной литературой. Вместе с тем, основной причиной мастерства Сары Ашуга в жанре гошма, прежде всего, является демонстрация красоты и смысловых богатств азербайджанского языка.

Результаты и обсуждение

Единое отражение лингвистических и стилистических особенностей диванной литературы и ашугской поэзии реализуется как взаимосвязь и отношения по использованию образных систем, идущих из обоих потоков. Рассмотрим эти проявляющие себя стороны в гошме с рефреном «Не пришла»:

Vədə verib mənə, gəlləm demişdin,
Gözüm qaldı intizarda, gəlmədin.
Sənsiz mənim ağlamaqdı munisim,
Mənsur kimi qaldım darda, gəlmədin (Sari Ashug, 2011: 24)
*Пообещав мне, сказала, что придешь,
Глаза мои застыли в ожидании, не пришла.
Без тебя плач мой наперстник,
Как Мансур, оказался я в затруднении, не пришла.*

Только в последней строке первой строфы («Как Мансур, оказался я в затруднении, не пришла») вспомнив и историческую личность (Мансура Халладжа), он еще и используя метафору и нагрузив слово затруднение («dağ» в оригинале – прим. пер.) одновременно двумя значениями (1. виселица; 2. затруднение, безвыходное положение) создал прекрасный поэтический образец классической поэтической фигуры. Кроме этого, упоминание в первой строфе гошмы Мансура Халладжа, за восклицание «Ənəlhəqq» («Я есть

Аллах») вздернутого на виселице, на самом деле придает волей-неволей духу этого образца, заключающего в себе воспевание любви к жизни, некое суфийское настроение. Это настроение можно увидеть и в его гошме с рефреном «Если бы увидел», отображающем восхваление народным мастером лица своей любимой и бесконечной тоски ради нее:

Gedərdi sinəmdən bu dağı-həsərət,
Əgər sənin cəmalını görsəydim.
Əyilibən qəddim dönməzdi yaya,
İki əbru hilalını görsəydim (Sari Ashug, 2011: 25)
Покинула бы душу мою это тоска,
Если бы увидел лик твой
*Не искривилась бы моя стать
Если бы увидел бровей твоих арку.*

Заключение

Таким образом, выражения и словосочетания в этой гошме с рефреном «Если бы увидел» мы наблюдали и в гошме с рефреном «Не пришла», который рассматривали чуть ранее. Они ясно показывают о знаниях Сары Ашуга в области классической восточной литературы и ее канонах. Вошедшие в язык и стиль его стихов многие выражения напоминают читавшего диванную литературу образованного человека. Возможно, что многие стихи Сары Ашуга, в том числе упомянутые выше гошма, были записаны либо им самим, либо другими. Просто те рукописи впоследствии потерявшись исчезли. Попавшие в руки Салмана Мумтаза и других писателей-классиков образцы, наверное, являются редкими образцами оставшимися от тех кладезей. Если бы вобравшая в себя гошма и теджниси Сары Ашуга рукопись дошла бы до наших дней, ясно было бы видна насколько глубока степень его привязанности к тонкостям восточной поэтики.

Литература

- Бехджет Б. Баяты Сары Ашуга / транслитерация и вступление Р. Халилов. – Баку: Сада, 2006. – 98с.
Гасымлы М. Озан-ашугское искусство. – Баку: Угур, 2011. – 304 с.
Гасымлы М., Аллахманлы М. Поэтические измерения и виды ашугского стиха. – Баку: Наука и Образование, 2018. – 220 с.
Алиев М. Формы Азербайджанского народного стиха. – Баку: Нурлан, 2001. – 160 с.
Сары Ашуг. Баяты // журнал «Азербайджан», –2008. – №7. – С. 3-4.
Хулуфлу В. Народные ашуги. – Баку: Наука и образование, 2013. – 92 с.
Пирсултанлы С. Пик баяты Сары Ашуга в нашей поэзии. – Баку: Азернешр, 2011. – 156 с.
Баяты и мани / транслитерация и вступление Р.Халилов, А.Хуррамкызы. – Баку: Сада, 2005. – 100 с.
Сары Ашуг. Баяты // сборник «Мир озана». – 2011. – №2. – С. 41-42.

Хакимов М. Ашугские стихотворные формы и их источники. – Баку: Просвещение, 1999. – 376 с.

Мумтаз С. Сары Ашуг и его баяты. – Баку: Азернешр, 1935. – 124 с.

Намазов К. История ашугского искусства. – Баку: Наука и образование, 2013. – 480 с.

References

Aliyev M. (2001). Formi Azerbajjanskogo stiha [Forms of Azerbaijani folk poems]. Baku: Nurlan, 160 p. (In Azerbaijani)

Bahjat B. (2006). Bayati Sari Ashuga [Bayat's of Sari Ashug]. Baku: Sada, 98 p. (In Azerbaijani)

Bayati (2005) i mani [Bayat's and mani]. Baku: Sada, 100 p. (In Azerbaijani)

Gasimli M. (2011). Ozan- ashugskoe iskusstvo [Ozan ashug art]. Baku: Ugur, 304 p. (In Azerbaijani)

Gasimli M. (2018). Allahmanli M. Poeticheskiye izmereniya i vidi ashugskogo stiha [Poetic dimensions and types of ashug poems]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 220 p. (In Azerbaijani)

Hakimov M. (1999). Ashugskiyе stihotvorniye formi i ih istochniki [Ashug poetic forms and their sources]. Baku: Prosvesheniye, 376 p. (In Azerbaijani)

Khulufu V. (2013). Narodniye ashugi [Folk Ashugs]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 92 p. (In Azerbaijani)

Mumtaz S. (1935). Sari Ashug i ego bayati [Sari Ashug and his bayat's]. Baku: Azerneshr, 124 p. (In Azerbaijani)

Namazov G. (2013). Istoriya ashugskogo iskusstva [The history of ashug art]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 480 p. (In Azerbaijani)

Pirsultanli S. (2011). Pik Bayati Sari Ashuga v nashey poezii [The peak of the bayat's of Sari Ashug in our poetry]. Baku: Azerneshr, 156 p. (In Azerbaijani)

Sari Ashug (2008). Bayati [Bayat's]. magazine «Azerbaijan», №7, p. 3-4 (In Azerbaijani)

Sari Ashug (2011). Bayati [Bayat's]. magazine «Mir ozana», №2, p. 41-42 (In Azerbaijani)

К.К. Күркебаев , Д. Қ. Қалиакпар

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kurkebaevk@gmail.com, danara.k0506@gmail.com

НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІ ЭПОСТЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада Еуразия кеңістігінде көшпелі қоғамның саяси-құқықтық дамуында іргелі із қалдырған Ноғайлы дәуірінің тарихи дастандар мен батырлар жырының лингвопоэтикалық және лексика-семантикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Алтын Орданың ыдырауы мен Ақ Орданың әлсіреуінен Қазақстан территориясында пайда болған ірі мемлекеттік құрылымдардың бірі Ноғай Ордасы болды.

Ноғай Ордасының он сан ноғайлы ру-тайпалары қазақ құрамына келгенде сол дәуірдің мол әдеби мұрасын бірге әкелді. Ноғайлы дәуірінің жырға толы құнарлы бай лексикалық құрамы қазақтың ауызша әдеби тіл нормасын дамытты, жетілдірді. Сонымен қатар біртектес түркі тілдерінде қыпшақ тобында сөйлейтін қазақ, ноғай, башқұрт ру-тайпаларының осы ноғайлы дәуіріндегі эпостық шығармалары осы тілдердің лексикалық қоры мен құрамында үлкен із қалдырды.

Ноғайлы дәуірінің жыр толғауларының лексика-семантикалық ерекшелігі философиялық терең ой мен дидактикалық мазмұнға, сан алуан экспрессия мен эмоцияға, өсиет-нақыл сөздер мен афоризмдерге, соны тіркестер мен синтаксистік параллелизмдерге аса бай.

Ноғайлы дәуіріндегі эпостық жырлар мен тарихи дастандардың, толғаулардың тіліндегі бай лексикалық құрамды жер-су атаулары, кісі есім атаулары, ру-тайпа атаулары, жауынгерлік лексика, жан-жануар және мал атаулары, қоғамдық-саяси лексика, діни лексика мен дерексіз сөздер, тұрмыстық лексика сияқты тақырыптық топтар құрайды.

Түйін сөздер: түркі тілдері, базалық лексика, ноғайлы дәуірі, әдеби тіл, батырлар жыры, тарихи дастандар, лексикалық құрам.

K.K. Kurkebaev, D.K. Kaliakpar

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: kurkebaevk@gmail.com, danara.k0506@gmail.com

The lexical properties of the nogai epic stories

The article deals with the linguistic-poetic and lexical-semantic features of historical epics and heroes of the Nogai era, which left a fundamental trace in the political and legal development of the nomadic society of Eurasia.

Nogai Orda was one of the largest structures that appeared on the territory of Kazakhstan after the weakening of the Ak Orda and the collapse of the great Altyn Orda.

Ten Nogai tribes brought with them a rich literary heritage at the time when they became part of the Kazakh people. The poetic and rich poetry of the Nogai people developed and improved the norms of the oral Kazakh literary language. As well as the epic works of the Nogai era of the Kazakh, Nogai and Bashkir tribes speaking the same Turkic languages, left a big mark in the lexical basis and in the composition of these languages.

The lexical and semantic features of the Nogai epics are rich in didactic contents, have a deep philosophical meaning, various expressions and emotions, words of edification, aphorisms, periphrases and syntactic parallelisms.

Epic tales and historical epics of the Nogai era have a rich lexical composition, as it includes such thematic groups as toponomic names, anthroponyms, ethnonyms, military vocabulary, zoonymies, socio-political vocabulary, theological vocabulary and abstract concepts, household vocabulary.

Key words: Turkic languages, basic vocabulary, Nogai epoch, literary language, poetry about heroes, historical epics, lexicon, lexical groups.

К.К. Куркебаев, Д.К. Калиакпар

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: e-mail: kurkebaevk@gmail.com, danara.k0506@gmail.com

**Лексические свойства эпических сказаний
ногайской эпохи**

В данной статье рассматриваются лингвопоэтические и лексико-семантические особенности исторических эпосов и героев Ногайской эпохи, оставившие фундаментальный след в политически-правовом развитии кочевого общества Евразии.

Ногайская орда была одной из крупнейших структур, которая появилась на территории Казахстана после ослабления Белой Орды и распада Великой Золотой Орды.

Десять ногайских племен принесли с собой богатое литературное наследие во времена, когда они вошли в состав казахского народа. Пладотворная и богатая поэзия ногайского народа развивала и совершенствовала нормы устного казахского литературного языка. А также эпические произведения ногайской эпохи казахских, ногайских и башкирских племен, говорящих на одних и тех же тюркских языках, оставили большой след в лексической основе и в составе этих языков.

Лексико-семантические особенности Ногайских эпосов богат дидактическими содержаниями, имеет глубокий философский смысл, различные экспрессии и эмоции, слова назидания, афоризмы, перифразы и синтаксические параллелизмы.

Эпические сказания и исторические эпосы ногайской эпохи имеют богатый лексический состав, так как в него входят такие тематические группы, как топонимические названия, антропонимы, этнонимы, военная лексика, зоонимии, общественно-политическая лексика, теологическая лексика и абстрактные понятия, бытовая лексика.

Ключевые слова: тюркские языки, базовая лексика, ногайская эпоха, литературный язык, поэзия о батырах, исторические эпосы, лексический состав.

Кіріспе

Түркілер (кыпшақтар) өз дәуірінде Шығыс Еуропа мен Дунайдан бастап Орта Азияны, Азов теңізі жағалауын, Қырымды, Солтүстік Кавказды, Мысырды, тіпті шығысында Қытай қорғанына дейінгі ұлан-ғайыр аумақты уысында ұстап төрткіл дүниені дүр сілкіндірген әлемдік өркениет пен мәдениетке, тарихқа өзіндік үлесін қосқан аса қуатты мемлекеттердің бірегейі еді. Бұл жөнінде түркі жұртшылығына аса танымал құмықтың тарихшы ғалымы Мурад Аджи: «К концу V века, кипчаки заселили пол Европы и всю Центральную Азию. Тюркская речь заглушала на Евразийском континенте любую другую. Тюрки были самым могучим и многочисленным народом мира... На Идели (Волге) встретились культуры Востока и Запада. Благодаря усилению тюрков древний мир соединился в единое пространство, которое называли Евразией» деп нақтылай түседі (Adzhy M., 1999: 75).

Алайда тарих саханасының сан қатпарлы белесінде Алтын Орданың ыдырауы мен Ақ Орданың әлсіреуі барысында Қазақстан территориясында пайда болған ірі мемлекеттік құрылымдардың бірі Ноғай Ордасы болды.

Қуатты Ноғай ордасы туралы татар, башқұрт, ноғай, құмық зерттеушілері «Волгадан Ертіске дейін, Каспий мен Арал теңіздерінің

жағалауынан Қазан және Чимга-Тураға дейін үлкен кеңістікке ие болған Ноғай Ордасы бұрынғы Алтын Орданың күйрегеннен кейін құрылған басқа мемлекеттер арасындағы ең үлкені және Эдог Нураддиннің (1426-1440) тұсында Ноғай Ордасы ең көп және ең ірі орда болғаны белгілі.

Ноғай ордасының тарихы туралы докторлық диссертация жазып қорғаған профессор В.В. Трепавлов төмендегідей деректер келтіреді: «1530-е-1540-е годы были апогеем могущества и влияния Ногайской Орды. Разгромив или запугав соседей, потомки Мусы смогли наконец обезопасить ее от внешних посягательств. Несмотря на зыбкость единства правящего клана и свержение бия Саид-Ахмеда, перед окружающими народами Ногайская Орда того времени выступала как грозная и относительно монолитная сила. Ногаи сумели включить в сферу своей гегемонии Казахское ханство, утвердить и упорядочить свое господство над Башкирией. Как равные они состязались в борьбе за влияние на Астрахань с Крымом и на Казань (хотя и в неявной форме) с Россией. В этот период Орда обрела некоторые признаки начальной государственности: мирзы и управляемые ими эли были разделены на крылья (провинции) под верховенством наместников-военачальников, бий по своему положению и авторитету внутри (но не вне) державы при-

близился к монарху-хану. Правление бия Шейх-Мамая (около 1540-1549) было высшей точкой развития политической и социальной структуры ногаев» (Тrepablov B.B., 2002: 53).

Ноғайлы дәуірінің этникалық құрамын түркі тектес тайпалармен қатар сары, қара, маңғыт және Кавказ ноғайлары құраған. Сары ноғайлар (татарлар) қуатты Алтын Орда ыдырағаннан кейін Қазан, Қырым және Астрахан хандықтарын құрды. Қара ноғайлар (барабы татарлары) он сан ноғай хандығын орнатты. Маңғыт ноғайлары Кіші жүз қазақтарының құрамына сіңісіп кетсе, Қап тауының ноғайлары (адыгей, қарашай, бұлғар, абхаз, ингуш, құмық, т.б.) кіші және үлкен Ноғай ордасының құрамына еніп кетті. Жалпы Ноғайлы дәуіріндегі халықтың негізін монғол жаулаушыларының құрамында болған байырғы түркілік этникалық ру-тайпалар құрады.

Ноғайлы дәуірі Еуразия кеңістігінде көшпелі қоғамның саяси-құқықтық дамуында маңызды із қалдырған іргелі дәуірдің бірегейі еді. Ноғайлы дәуіріндегі көшпелі қоғамдық ой-сананың маңызды мұраларын тарихи дастандар мен батырлар жыры құрайды.

Эксперимент

Көне замандардан жырланып келе жатқан күллі түркі халықтарына ортақ дәстүрлі батырлар жырының қалыптануы осы кезеңде нақтыланды. Бұл жөнінде Қазақ әдебиетінің энциклопедиялық анықтамалығында жүйелі көрсетіледі: «Ноғайлы аталып, кейін бір-бірінен бөлініп кеткен түркі тайпаларының көпшілігі өздерінің ноғайлы кезінде жырлаған шығармаларын мүлде ұмытқан, не оның ұзындығын, үзінді жұрнақтарын ғана сақтаған. Ал қазақ атанған ноғайлылықтар сол кездегі мол мұраға ие болып, көпшілігін жоғалтпай сақтап қалған. Сөйтіп, бұрын ноғайлы әдебиеті делініп келген туындылардың көпшілігі қазақ әдебиетінің қорына қосылып, оның төл әдебиеті боп кеткен. Мысалы, «Ер Төстік», «Жиренше шешен», «Алдар көсе» т.б. ертегі аңыздар. «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Едіге», «Қырымның қырық батыры», «Ер Жабай», «Ер Шора», «Орақ-Мамай» т.б. эпостық жырлар – сол ноғайлы заманының мұралары. Аталған жырлардың негізгі кейіпкерлері – ноғайлыдан шыққан адамдар. Әрбір жыр өз қаһармандарын ноғайлы батыры, не ноғайлының атақты адамдары деп танытады. Мәселен, «Қамбар батыр» дастанында Қамбардың тегі туралы «Қазақ емес,

сарт емес, Қамбардың түбі – ноғайлы...» делінген. Осы жырдағы Назым сұлудың әкесі Әзімбайон екі баулы өзбектен дей келіп, оның елін де ноғайлы еді дейді. Сондай-ақ, Ер Сайынның әкесі Бозмұнай да ноғайлының – жүз отыз жас жасаған қариясы. Қара Қыпшақ Қобыланды да ноғайлы. Естекұлы Ер Тарғын мен Қоңырат елінің батыры Алпамыстың әкелері де «қалың ноғайлы елінен» (Qazaq ádebietі, 2005: 397).

Ноғайлы дәуірінің аузы дуалы би шешендері мен жырауларының өздері жырлап өткендей, «жеті жұрт көшіп-қонған» бұл кезең көшпелі қоғамдағы саяси ой-санасының синтезделіп, даралана түскеніне және түркі дүниесіндегі тарихи оқиғалардың үлкен саханасына айналғаны тарихи ақиқат.

Түркітану кеңістігіндегі Ноғайлы дәуірінің тарихи дастандары мен батырлар жырын негізінен екі үлкен топқа топтастыруға болады:

Біріншісі байырғы түркі тайпаларынан бері жырланып келе жатқан эпостық жырлар. Оларға «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», және т.б. жатқызуға болады.

Екіншісі, ноғайлы дәуірінің төл тума жәдігерліктері. Олардың қатарына «Ер Қосай», «Ер Көкше», «Қырымның қырық батыры», «Едіге батыр» «Қарасай – Қазы», «Парпария», «Шора батыр», «Әділ Султан», «Мұса хан», «Аңшыбай батыр», «Құттықия», «Нұрадин», «Мұсахан» және т.б. жатады.

Ноғайлы дәуіріндегі тарихи дастандардың идеялық мазмұны сол кезеңдердегі елдің ішкі бірлігі мен ынтымағы, елі мен жерін сыртқы жаудан қорғау, мемлекеттің біртұтастығы сияқты құндылықтарды насихаттайды. Бұл жөнінде зерттеуші А.И.М. Сикалиев былай дейді: «В ногайском героическом эпосе нашли свое воплощение буржуазная политическая и духовная жизнь ногайского народа в XIII-XV вв., его борьба с внутренними и внешними врагами, его мечта о светлом будущем. Наиболее распространенными являются поэмы: «Ахмет, сын Айсыла», «Копланды батыр», «Эдиге», «Мамай», «Манашы улы Туякбай», «Эр Таргыл», «Мусевке батыр», «Шора батыр», «Адиль-Солтан», «Сорок ногайских богатырей», «Карасай-казы», «Эр Кусеп», «Эр Косай», «Аманхор», «Эр Кокше», «Камбар батыр» и др (Sikaliev A., 1980: 6).

Нәтиже мен талқы

Ноғайлы дәуіріндегі тарихи дастандар мазмұнында атадан ер болып туғасын, аттың жа-

лын тартып мініп ел шетіне тиген сыртқы жаудан елін, жерін азат ету идеясы кеңінен суреттеледі. Мәселен мұны «Ер Қосай» жырынан да көруге болады. Бұл жырдың да сюжеті негізінен ноғайлы еліндегі жаугершілік әрекеттерді бейнелейді.

*«А, ноғайлым, ноғайлым,
Көкірексінген ноғайлым.
Көбеңсінген ноғайлым,
Қайрат қылып, қан татпай,
Тақасып жаумен оқ атпай.
Келгенін жайтап, қиратпай,
Кегіңді қалай аласың?
Кек алмасаң жауыңнан.
Қапыда өзің қаласың.
Босқа қорықсаң, тұра бер.
Жалғыз өзім болсам да,
Өзім-ақ жауға барайын,
Тобына ойран салайын.
Жау жағадан алғанда.
Ердің айтар мұңы бар.
Айқасып жаумен қалайын.
Ерлердің кегін алайын (Ер Қосай)*

Ноғайлы дәуіріндегі заманды армандау, аңсау сарыны Қазтуған мен Доспамбет, Шалкиіз, жырлары арқылы халыққа тарап, Мұрат ақын жырларымен сабақтасқан. Өйткені, Доспамбет те, Қазтуған да Ноғайлы, яғни Алтын Орда заманының басынан дәурені өткенін, халықтың кезіндегі тарихи тағдырын жырласа, бодандыққа түсіп, берекесі қашқан жұртының тағдыры Мұрат өлеңдеріне де арқау болған.

*Бұл қоныс жеті жұрттан қалған қоныс,
Ноғайдың көшіп, талақ салған қоныс.
Қазтуған, Асан қайғы, Орақ, Мамай,
Біз түгіл осыларды алған қоныс...*

Ноғайлы дәуірінің ақын-жыраулық дәстүрі Мұрат арқылы бізге жеткен Махамбет өлеңдерінде де қайталанып отырады.

Асан қайғы, Сыпыра жырау, Шалкиіз, Қазтуған, Доспамбет, Шобан жыраулардан бастау алатын Ноғайлы дәуірінің эпостық туындылары мен фольклор шығармалары қазақ әдеби тілінің алғашқы арналары болып табылады.

Көп жылдар фольклор тілімен шұғылданып келе жатқан Е. Жұбанов халық ауыз әдебиеті шығармаларының тілін ауызекі әдеби тілге жатқызды. Ол өзінің «Эпос тілінің өрнектері» атты монографиясында «эпостық жасампаз дәстүрі арқасында замана әуеніне талмай үн қосып отырған мұндай шығарма қазақ халқының

ауызекі әдеби тілінің тамаша үлгісі ғана емес, сонымен бірге ол біздің кейінгі жазба әдебиет тілімізге де нәр береді. Эпос тілінің әдеби тілге, қазақтың ескі жазба тіліне, тіпті осы күнгі жазба әдеби тіліне қайнар көз болудағы орны да айырықша (Жубанов Е., 1978: 112).

Өз дәуірінде, өз заманында ауызша тараған бұл эпикалық шығармалар тілі сол дәуірдің ауызша әдеби тілінің қызметін толық атқарды. Өйткені әдеби тілдің аса маңызды қызметінің бірі қоғамды үйлестіруші қызмет болса, Ноғайлы дәуірінің тарихи дастандары мен туындылары өз уақытында, өз заманында қоғамдық, дидактикалық, шешендік, әлеуметтік, жауынгерлік, лирикалық қасиеттерді синкретті түрде ауызша әдеби тіл нұсқасында қолданысқа енгізілді.

Ноғайлы дәуірі әдеби тіліндегі өзіндік ерешеліктері жөнінде зерттеуші Б. Момынова былай дейді: «Бұл ғасырлардағы көркем әдебиет нұсқалары тілінде өзіндік ерекшеліктер жеткілікті. Олардың тілінде бейтаныс сөздер, мағынасы күңгірт сөздер, сол сияқты грамматикалық ерекшеліктер кездеседі» (Момынова В., 2011: 62).

Тарих қатпарының осы тұсында Ноғай Ордасының шығыс территориясында Қазақ хандығы құрылды. Кейіннен Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы арасында шапқыншылықтар басталды. Осындай ішкі тартыстың бірінде Ордамбет би өлді. «Дальнейший распад Ногайской орды способствовал присоединению отдельных, вероятно, довольно многочисленных ногайских улусов к Казахской орде и смешению их с казахами. Восточная группа ногайских улусов, «алтынаульцы» растворилась, повидимому, в состав казахов так называемого «Младжего жуза» (Zhirmunskii V., 1974: 93).

Аласапыран тарихтың осы бір кезеңінде Алтын Орда мен Ноғай Ордасының бірлігі мен билігін көксеген «Тоқтамыс толғауын» қайта жырлатты.

*Ай, жігіттер, чоралар!
Ордамбет би өлгенде
Он сан ноғай бүлгенде...
Хан Тоқтамыс қарланып
Байтағым деп зарланып
Айтып жылай жөнелді, –*

деген үлгілес жырлар дүниеге келді.

Ноғай Ордасының он сан ноғайлы рутайпалары қазақ құрамына келгенде сол дәуірдің мол әдеби мұрасын бірге әкелді. Осы келген

ноғайлы дәуірінің жырға толы құнарлы бай лексикалық құрамы қазақтың ауызша әдеби тіл нормасын дамытты, жетілдірді.

Тарихи дастандар мен толғаулар тілінің лексиканың құнарлы қабатын құрайтын лексика-семантикалық бірліктер мен тіркестер туралы зерттеуші Қ. Өмірәлиев өз тұжырымын ұсынады: «Тілдің байлығы осы сияқты тұрақты тіркестер мен сөз орамдарының молдығы, яғни олардың модель жағынан да, жеке бір сөздердің тіркес жасау өрісінің кеңдігі жағынан да әр тараптығы арқылы көрінбек (Umiraliev K., 2010: 6).

Яғни біртектес түркі тілінде (қыпшақ тобында) сөйлейтін қазақ, ноғай, башқұрт ру-тайпаларының осы ноғайлы дәуіріндегі эпостық шығармалары осы тілдердің лексикалық қоры мен құрамында үлкен із қалдырды.

XIV-XVII ғасырлардағы Ноғайлы дәуіріндегі жыр толғаулар тілінің лексикалық құрамын

қазіргі қазақ тілінің лексикалық құраммен салыстырғанда едәуір бөлігін көнерген сөздер құрайды. Бұлар – көненің тот басқан қылышындай өткен дәуірдің өзіндік сырын аңғартатын шұрайлы да, образды сөздер. Бұл туралы академик Р.Сыздықова былай дейді: «Көнерген сөз дегеніміз – тарихи бір кезеңдерде қолданылған зат, бұйымдардың, орын алған оқиғалардың, құбылыстардың, ұғымдардың, ағымдардың атаулары» (Syzykova R., 2009: 12).

Ш. Уәлихановтың сөзімен айтқанда, «төрте басы, төскейде малы бір болған» ноғайлы дәуірінің ру-тайпалары озық үлгілі тарихи дастандарды дүниеге әкелді.

Ноғайлы дәуіріндегі эпостық жырлар мен тарихи дастандардың, толғаулардың тіліндегі бай лексикалық құрамы мен архаизм лексиканы төмендегідей тақырыптық топтарға бөлуге болады:

Тақырыптық топтар	Мысалдар
Жер-су атаулары	<i>Қырым, Ұрым, Еділ, Жайық, Азау, Жиренқона, Бесоба, Ешкіқырған, Жирен, Тобылғытау, Егіздібұлақ, Балбұлақ, Айғырбүгілді, Қазан қаласы, Еділ суы, Жыланды тау, Қап тау, Бөкентау, т.б.</i> Ерекшелігі ретінде таулардың атауынан соңтау, өзен, көл су атауларынан кейін көлі, суы (<i>Қара ойықтың көлі, Еділ суы, Көк өзен</i>) сөздерінің тіркестіріліп айтылуын атауға болады. Образдылықты білдіретін атауларға <i>Қырық қақпалы Қырым, Қырық сан қырым, Алты күндік Қаптау, т.б.</i> Бұлар нақты жер атауларынан гөрі бейнелі қолданысқа жатады, нақтылықты білдірмейді.
Кісі есім атаулары	<i>Тоқтамыс, Едіге, Ормабет би, Орақ – Мамай, Қарасай – Қазы, Аңшыбай батыр, Парпария, Ер Қосай, Ер Көкше, Шора батыр, Құттықия, Нұрадин, Мұсахан Ақшахан, Қыдырбай, Ақару, Қобыланды, Бек, Тауып хан, Құртқа, Апар, Жапар, Бибіжан, Қошабай, Ашағыр хан, Айқасқа, Байқасқа, Көкемтіқасқа, Көкқасқа, Қозғалмас хан, Хансұлу, Ибажан, Қостөре хан, т.б.</i>
Ру-тайпа атаулары	<i>Қазақ, ноғай, Он сан ноғай, тоқсан баулы ноғай, қара қыпшақ ноғай, қалмақ, сыбан, Қостөре елі, Ормабет елі, Жетітөре елі, бесқасқа елі, татар, башқұрт, қарқалпақ, қырым татарлары, алғадайлар, қызылбас. Қырық таңбалы Қырым, Он таңбалы Ұрым, Он екі баулы өзбек,</i>
Жауынгерлік лексика	1) Әрекет, іс-қимылды білдіретін сөз тіркестері: <i>талқан ету</i> (жеті қатар жебесін атып талқан етеді); <i>ор қояндай өкірту</i> (Алшағырдай қалмақты, ор қояндай өкіртіп); <i>ордасында шалу</i> (Ордасында шалады, өлтіріп кегін алады); <i>басы бөліну</i> (Басы бөлінді қалмақтың); <i>атқан оғы өту</i> (Шарайнаға қарамай, атқан оғы өтеді), т.б. Бұл қолданыстардың бәрі дерлік еркін сөз тіркестері емес, лексикалық мағына иеленген, лексикаланған тіркестерге айналған. <i>Найзасын ендірді, серпуіне шыдамау, жауды жайратты, найзасын саптады, жаудың оттарын сөндірді, күлін көкке ұшырды, елін шабу, жауды жапыру, ойын салу, т.б.</i> қимылды, қақтығыс кезіндегі іс-әрекетті білдіреді. 2) Қару-жарақ атаулары: <i>мылтық, адырғы, дулыға, сауыт, қалқан, жебе, садақ, оқ, шарайна, айбалта, ақ сүңгі, ақ берен, қу жебе, көк жебе, сұр жебе, ақ найза, ақ семсер, ақ алмас семсер, ала балта</i> т.б. Қару-жарақ атауларының жекелеген жырларда эпитетсіз жұмсалғаны байқалады. <i>балдағы алтын ақ берен, алтын құндақ ақ берен, қанды көбе, қандыауыз толғамалы ай балта, көксүңгі, толғамалы ақ сүңгі, бадана көзді ақ сауыт, шар болат, шашақты найза, алтын қалпақ, жез телпек, жауырын жебе, алмас қылыш, ақ қара бас ту, қорамсаққа қол салу, қозы жауырын оқ алу.</i>
Қоғамдық-саяси лексика	<i>Хан, бек, сұлтан, асыл, дана, ер, бай, жыршы, би, қойшы, ақсақал, бәйбіше, алғаным, жұрт, жақын, кемпір, шешей, пақыр, пенде, келін, ақсақал, аға, іні, жақыны (жеті ата жақыны) және тұрақты сөз тіркестері қас болу, хабар салу, кеңес құру, т.б.</i> қоғамдық-саяси лексикаға, оның ішінде әлеуметтік-тарихи мағынасы бар қолданыстарға жатады.
Жан-жануар және мал атаулары	<i>Атан, нар, ат, арғымақ, бие, ту бие, қой, жылқы, сиыр, бұқа, бура, буыршын, қазанат, тұлпар, сәйгүлік, тырна, тауық, түйгын, сұңқар, бүркіт, жапалақ, арыстан, жолбарс, көк қоян, ор қоян, құба арлан, құлан, тарпаң, ақбөкен, қасқыр, қыран құс, тұрымтай, торғай, қаршыға, қошқар, тобылғы меңді торы ат, көк ала тай.</i>

Тақырыптық топтар	Мысалдар
Тұрмыстық лексика	<i>таяқ, шылбыр, күйме, мақпал, парша, атанға саба арту, төрт саба қымыз, бір сауын лақты ешкі, темірден кебіс, алтын тон, кіндік кесу, мерекелі той жасау, құрбандық шалу, мыс табақ, қалайы қазық, сом алтын тоқпақ, былғары саба, шыны аяқ, оймышты орындық, қара кестуырлық, шұға түңлік, қырмызыға малдырған қызыл-ала тон</i>
Діни лексика мен дерексіз сөздер	<i>Алла, құдай, тәңірі, атақ, аруақ, дүние, құдірет, пері, медеу, мұң, серт, шаһид кешу, , Ибраһим халил алла, газірейіл жұпар, кеп, белгі, өткен іс, кеңес, даңқ, жақсылық, жамандық, жалғыздық, әділдік, көңіл, нәпсі, жан, дәулет, бақыт, пейіл, қадір, ақыл, құн, есеп, есендік, сыпайшылық күш, қызыл тіл, өтірік, пәле, ғұмыр, жалған дүние, қылық, сүйесін, демесін, ит тұрткі, ерлік, өрлік, зарлық, беріктік, сыр, қайрат, ант т.б.</i>
Ноғай тілінің лексикасы	<i>соңратын, соқта, асмар ету – сымарыи ету, бажа, балаңқы, сықтау, мажар, аббар көшу, мамық тосату, жәміші, шемшірлік, шал сақалың, нарты, дестір, кілең бұз, көмбедей ару жалар, ителу, көмірту, күділенген бал, жарқа, кезігу, қоңқалау</i>

Ноғайлы дәуірі эпостық шығармаларының лексика-семантикалық ішкі мазмұнынан «ата мекен», «түркі дүниесі мен руханияты», «ата қонысты қорғау», «қаһармандық», «ел бірлігі», «бесқару» сияқты ірі макрожүйені құрайтынын анықтауға болады.

Ноғайлы дәуіріндегі эпостар ман тарихи дастандардың тілдік ресурстары фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, сөзжасамдық тұрғыдан сол кезеңнің әдеби тіл нормасына сәйкес қалыптасқан. Мәселен Ноғайлы дәуіріндегі жыр дастандар мен жыраулар поэзиясындағы *мәна, сәна* сөз тұлғалары туралы Р.Сыздықова былай дейді: «Әрі күшейткіш сипат беру, әрі өлең өлшемін толтыру қызметін атқаратын бұл элементтер (мен, сен есімдіктерінің а вокативі тіркесуі арқылы жасалған тұлғалар) тек жазба әдебиетте емес, түркі халықтарының ауыз әдебиетіне де тән болған болу керек (Syzdykova R., 2004: 125).

Қорытынды

Еділден Ертіске дейін, Каспий мен Арал теңіздерінің жағалауынан Қазан мен Чимга-Тураға дейінгі алып кеңістікте үш ғасырға жуық үстемдік еткен қуатты Ноғай Ордасы түркілік рухани мәдени ошақтың алтын бесігі.

Ноғайлы дәуірінің сөз зергерлері жалпы халықтық лексикадағы тілдік бірліктер мен сөз

асылдарын өз туындыларында таңдап, талғап енгізу арқылы ауыз әдеби тіл нормаларын қалыптастыруға ерекше үлес қосты.

Ноғайлы дәуірінің жыр толғаулары мен дастандарының лексика-семантикалық ерекшелігі философиялық терең ой мен дидактикалық мазмұнға, сан алуан экспрессия мен эмоцияға, өсиет-нақыл сөздер мен афоризмдерге, соны тіркестер менсинтаксистік параллелизмдерге, дыбыс үндесулері мен ішкі ұйқастарға, ырғақтық топ пен лингвопоэтикалық интонацияға толы.

Ноғайлы дәуіріндегі эпостық шығармалардың құнарлы да бай лексикалық құрамын түркілік антропонимдер мен топонимдер жүйесі, этнонимдер, жауынгерлік сөздер мен қару-жарақ атаулары, көнерген сөздер мен діни сөздер, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, тұрақты теңеулер құрайтыны анықталды. Ноғайлы дәуірінің бұл бай лексикасы қазақтың тарихын ноғайлы дәуірімен сабақтастыратын қанмен жазылған қалың шежіреміз, ел мұраты мен өр рухымызды, батырлығымыз бен қаһармандығымызды дәріптейтін, мерейімізді асқақтай түсетін рухани асыл мұрамыз.

Ноғайлы дәуірінде туған эпостық туындылардың тіліне лингвопоэтикалық және лексика-семантикалық кешенді сараптау жүргізіп қазақ руханиятының дамуына қосқан зор үлесін айқындаудың қашанда маңызы зор.

Әдебиеттер

- Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрок и Великой степи. – Москва, 1999. – 230 с.
Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. Москва: Восточная литература, 2002. – 752 с.
Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 576 б.

- Сикалиев А.И. Общество и герой в Ногайском героическом эпосе. Традиции и современность (фольклор и литературные народы Карачаево-Черкесии). – Черкесск, 1980. – С. 3-18.
- Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. – Алматы, 1978. – 351 б.
- Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 2011. – 281 б.
- Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. – Ленинград, 1974. – 725 с.
- Өмірәлиев Қ. Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер. – Алматы, 2010. – 656 б.
- Сыздық Р. Қазақ тілі ескіліктер мен жаңалықтары. – Алматы, 2009. – 272 б.
- Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 2004. – 288 б.

References

- Adjı.M. (1999). Kıpchakı. Drevnyaya istoriya turkov i Velikoi stepi [The ancient history of the Turks and the Great Steppe] Moscow, P. 230. (In Russian)
- Jırmýnskıı V.M. (1974). Tıýrkskıı geroıcheskıı epos. Izbrannye trýdy [Turkic heroic epic. Selected Works] Leningrad, P. 725. (In Russian)
- Zhubanov E. (1978). Epos tilinin ornekteri [Features of the language of the epic] Almaty, P. 351. (In Kazakh)
- Qazaq ádebıeti. (2005). Entsıklopedıyalıq anyqtamalyq [Kazakh literature. Encyclopedic definition] Almaty: Aruna, P. 576. (In Kazakh)
- Momynova B. (2011). Qazaq ádebı tilinıń tarıhy [History of the Kazakh literary language] Almaty, P. 281. (In Kazakh)
- Ómiráliev Q. (2010). Kóne túrki ádebı eskertkishteri týraly zertteýler [Study of ancient Turkic literary monuments] Almaty, P. 656. (In Kazakh)
- Syzdyq R. (2009). Qazaq tili eskilikter men zhanalyqtary [Neologisms and archaisms in the Kazakh language] Almaty, P. 272. (In Kazakh)
- Syzdyq R. (2004). Qazaq adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language] Almaty, P. 288. (In Kazakh)
- Sikaliev A.I. (1980). Obchestvo i geroi v Nogaiskom geroicheskom epose. Traditsii i sovremennost (folklor i literatúra-narodov Karachaevo-Cherkessii). [Society and Hero in the Nogai Heroic Epic. Traditions and Modernity (Folklore and Literature-Peoples of Karachay-Cherkessia)] Cherkessk, P. 3-18. (In Russian)
- Trepavlov B.B. (2002). Istoriya Nogaiskoi Ordy [History of the Nogai Horde] Moscow: Vostochnaya literatura, P. 752. (In Russian)

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph10>**Х. Мамедова**

Институт фольклора Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: xalide_1978@mail.ru

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРНОГО МОТИВА ЧУДЕСНОГО РОЖДЕНИЯ

В статье исследуется история исследования фольклорного мотива о чудесном рождении. Автор отмечает, что многие фольклористы и исследователи устного словесного искусства в своих трудах обращались к мотиву о чудесном рождении. Исторические корни мотива о чудесном рождении восходят к первобытным воззрениям раннего человека. Воззрения о чудесном рождении делятся на две части – чудесное зачатие и чудесное рождение. Мотив чудесного рождения героя, а также чудесного и непорочного зачатия входит в систему мотивов о происхождении героя в эпической традиции. А мотив чудесного рождения, в свою очередь, состоит из сюжетно-мотивных единиц, которые служат раскрытию тех или иных особенностей эпических героев. В этих мотивах также преобладают мифологические представления того или иного народа. В азербайджанском фольклоре данный сюжет считается самым распространенным, так как множество сказок и эпосов включают в себя эти сюжетно-мотивные элементы. Мотив чудесного зачатия и чудесного рождения включают такие элементы как зачатие от растений, дерева (яблоко, ячмень) и т.д., зачатие от тотема, созданные от теста, глины и т.д. Эта проблема во все времена стояла в центре внимания исследователей устной народной литературы.

Ключевые слова: чудесное рождение, непорочное зачатие, Адам и Ева, индекс мотивов Томсона, первобытный человек.

Kh. Mammadova

Institute of Folklore, National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: xalide_1978@mail.ru

The research history of the miraculous birth motif of folklore

The article explores the research history of the miraculous birth motif. It is reported that many researchers have applied this issue. Historically, the historical roots of the miraculous birth motif have been linked to the first humans. The miraculous birth motif found in epic folklore is the transformation that is related to these concepts and transformed. The miraculous conception of life is divided into two parts: Miraculous fertilization. 2. Miraculous birth. The motive of the wonderful birth of the hero, as well as the wonderful and immaculate conception, are part of the system of motives about the origin of the hero in epic tradition. And the motive of a wonderful birth in turn consists of story-motivated unity, which serve to reveal certain features of epic heroes. These motives are also dominated by mythological representations of a people. In Azerbaijani folklore, this plot is considered the most common, as many fairy tales and epos include these story-motivated elements. Motif of wonderful conception and wonderful birth include elements such as – conception from plants, wood (apple, barley), etc., conception from totem, created from dough, clay, etc. This problem was at all times the focus of researchers of oral folk literature.

Key words: miraculouse birth, immaculate conception, Adam and Eve, Tompson motif index, first human.

Х. Мамедова

Әзірбайжан Ғылым академиясы Фольклор институты,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: xalide_1978@mail.ru

Өмірге ғажайып келу туралы фольклорлық мотивті зерттеу тарихы

Мақалада өмірге ғажайып жолмен келудің фольклорлық мотивінің зерттелу тарихы қарастырылған. Автор өз мақаласында, фольклоршылар мен ауызша сөз өнерінің зерттеушілері өз туындыларында ғажайып өмірге келудің уәжділігіне назар аударғаны айтылады. Ғажайып жолмен өмірге келу мотивінің тарихи тамыры ертедегі адамның алғашқы көзқарастарына барып

тіреледі. Ғажайып туылу туралы көзқарастар екіге бөлінеді – ғажайып жолмен құрсаққа бала бітуі және ғажайып дүниеге келу. Батырдың ғажайып туылу мотиві, сондай-ақ ғажайып және пәк жолмен бойға бала бітуі эпикалық дәстүрдегі кейіпкердің шығу тегі туралы мотивтік жүйеге енеді. Ғажайып өмірге келу өз кезегінде, эпикалық кейіпкерлердің белгілі бір ерекшеліктерін ашуға қызмет ететін сюжеттік-мотивтік бірліктерден тұрады. Бұл мотивтерде осы немесе басқа халықтың мифологиялық көріністері басым болады. Әзірбайжан фольклорында бұл сюжет ең көп таралған болып саналады, өйткені көптеген ертегілер мен эпостарда сюжеттік-мотивтік элементтер бар. Ғажайып жолмен бойға бала біту мен ғажайып дүниеге келуге қатысты мотивтер мына элементтерден тұрады: өсімдіктерден, ағаштан (алма, арпа), қамырдан, балшықтан, тотемнен және т.б. Барлық уақытта бұл проблема халық ауыз әдебиеті ғалымдарының назарында болды.

Түйін сөздер: ғажайып жолмен өмірге келу, пәк жолмен ұрықтану, Адам мен Хауа, Томсонның мотив индексі, алғашқы адам.

Введение

Мотив чудесного рождения – один из самых распространенных мотивов в мировом фольклоре. Мы наблюдаем следы этого мотива, начиная с древних верований и до эпических дастанов. Исследования проведенные над темой мотив чудесного рождения в Азербайджанском фольклоре, показали, что материалов на эту тему в азербайджанском устном народном творчестве вполне достаточно. Цель проведенных исследований заключается в изучении мотивов и классификации их на отдельные виды. В азербайджанской фольклористике некоторые исследователи касались этой темы. История исследований мотива в мировом масштабе же восходит к еще более раннему периоду. Статья «Миф о непорочном зачатии», написанная 100 лет назад французским исследователем П. Лафаргом, исследовавшим мотивы чудесного рождения, вызвала большой интерес. П. Лафарг, направив внимание на свою напечатанную в более ранний период в журнале «Таймс» статью «Миф об Адаме и Еве», подтверждает изучение во время исследования известного библейского мифа с помощью существовавших в первобытном обществе поверий. Автор заявляет, что исследовал этим способом и непорочное зачатие-девственную беременность, являющееся формой чудесного рождения. (Lafarg, 1937: 136). (Отметим, что нами были изучены некоторые тексты, которые описывают этот мотив и в азербайджанском фольклоре (например, сказки «Синий бисер» (SAF, 2008: 225); «Отрубленная голова» (SAF, 2008:165), «Сухой череп» (SAF, 2008:179) и др.). По словам ученого, этот миф широко распространен у всех народов мира. Несмотря на отсутствие мужа, три римские богини – Юнона (гр.Гера), Минерва (гр.Афина) и Диана (гр.Артемида) несколько раз становились матерями. В древние времена понятие девственности в Гре-

ции не несло сегодняшней смысловой нагрузки, просто сына незамужней женщины называли «партениас» (сын девы, т.е. сын девственницы). Но со временем девственница-мать обрела в мифах образность и стала осмысливаться как материнство без содействия мужчины (Lafarg, 1937: 136-138). П. Лафарг в своей статье намекнул и на не названную теорию патогенеза. Эта теория включает в себя верования о рождении женской ребенка без участия мужчины (явление непорочного зачатия).

Эксперимент

В качестве одного из первых источников, где упоминается мотив чудесного рождения, в центре внимания находится «Указатель сказочных типов» (УСТ) Томпсона, отражающий в себе примерно 45.000 фольклорных мотивов (Thomson, 1955-1958). Составленный американским фольклористом Стисом Томсоном каталог впервые был издан в 1922-36 гг., а во второй раз в усовершенствованной форме – в 1955-58 гг. А.Дандес пишет об этом каталоге мотивов: «УСЗ представляет собой самый ценный источник для анализа и исследований ученых» (Karsdorp, 2015: 37-52). При подготовке данного каталога были выслушаны фольклорные тексты народов, живущих на огромной территории от маленьких селений Калифорнии до островов Кораллового моря (Австралия), отмечены названия более 550 жилых населенных пунктов. Во время исследования мы рассмотрели цифровую версию (Thomson, 1955-1958), основывающуюся на индексированных в 1955-58 гг. 45.000 фольклорных мотивах, заново разработанную на бумаге и расширенную. Упоминание о чудесном рождении можно найти в разделе T-Sex под заголовком «Conception and birth» («Зачатие и рождение»). 540-ой полузаголовок раздела носит название «Miraculous birth», что в переводе с

английского языка на русский означает «чудесное рождение». Но и сам подзаголовок, делясь на следующие полузаголовки, дает знания о различных видах. Согласно разделу, представленному под заголовком «Miraculous conception» (чудесное зачатие), поеданием различных фруктов (яблока, манго, апельсина, лимона, персика), овощей (моркови, шпината), различных растений и цветов, животных (червяков, вшей), рыб, продуктов (яиц), лекарств и т.д., проглатыванием бисера и жемчуга, поглощением солнечного и лунного света в материнском теле может возникнуть беременность. А такие мотивы, как необычное рождение святых, рождение из разных частей человеческого тела; рождение из крови, рождение из сгустка крови, сотворение святым мальчика из кровавого сгустка; рождение из раны; рождение из раны на теле отца: рождение ребенка из вонзившейся в руку или ногу занозы, рождение из слез, рождение из головы мужчины; рождение изо рта, рождение из бедра мужчины, рождение из руки, рождение из глаза, рождение из секреторных желез тела, рождение из слюны, рождение из носовой кости..., рождение из дерева и различных фруктов (апельсинов, дынь), рождение из воды, камня, земли, рождение от невинного и т.д. и т.п., отражая исключительно момент рождения, были представлены под заголовком «Miraculous birth» (Thomson, 1955-1958).

Обратив внимание на один нюанс, не сложно понять, что не только заглавье Miraculous birth, входящее в составленный Томсоном раздел T-Sex, отражает признаки чудесного рождения. Еще и мотивы, составленные под полузаголовком «Miraculous conception» (чудесное зачатие), относящиеся к заглавью «Conception and birth», непосредственно связаны с чудесным рождением. УСТ, включая и T-Sex, состоит из 23 разделов, обозначенных от А до Z. Присмотревшись, становится ясно, что кроме основных вариантов, и в других частях можно найти образцы определенного мотива. Например, эпизоды, связанные с «Miraculous birth», который мы взяли в качестве основного варианта, можем найти и среди образцов, входящих в разделы А- Mithological (мифологический), В- Animal (животный).

УСТ не только является богатым источником информации об отдельных видах мотива чудесного рождения, но и дает возможность определения географических регионов с преобладанием упомянутых мотивов. Но здесь надо не упустить из виду некий нюанс. Среди стран, к которым относятся мотивы каталога УСТ, имя Азербайджана не встречается. Допустим, что в годы со-

ставления и издания каталога (даже в годы переработки) наша республика не существовала в качестве независимого государства, но в документах признавалась в качестве большой территории – автономной республикой. А в качестве обоснования тюркских мифологических сюжетов среди 45.000 мотивов используется очень мало, всего 3-4 раза. Во время исследования выяснили, что большинство мотивов, распространенных в национальном фольклоре, идентичны мотивам в каталоге УСТ. Следовательно, хотя объявление о создании каталога, включающего в себя сказки, легенды, предания и пр. всех народов мира и выглядит логичным, претензии в полной мере не были обеспечены. Несмотря на эти недостатки, полагаем, что изучение мотива чудесного рождения велось также и Томсоном.

При рассмотрении каталога становится понятно, что представления о чудесном рождении делятся на 2 части:

1. Miraculous conception (чудесное зачатие)
2. Miraculous birth (чудесное рождение)

Чудесное оплодотворение и чудесное рождение означает изучение нашей темы с двух близких другу аспектов. Русский фольклорист В.Пропп, высказывая отношение к данному вопросу, учел каждый из аспектов, постарался основной анализ провести над первой частью. В своей статье «Чудесное рождение» он высказал отношение следующим образом: в первобытных обществах вера в зачатие без участия мужского пола была широко распространена. Можно прийти к выводу о том, что роль мужчины в зачатии понималась далеко не всегда. Творцом потомства полагалась лишь женщина. И подобное представление тесно связано с матриархатом. Понимание роли отцовства возникло позднее (Propp, 1976: 207). Очень любопытны противоречивые взгляды двух ученых об осознании рождения. Так, Д.К.Зеленин писал: «мысль о полном неведении про участие мужчины в акте зачатия бессмысленно относят даже ко многим первобытным племенам. (Zelenin, 1936: 365). А Рейнштейн, наоборот, к этой идее относится критически и подчеркивает, что причинная связь между половым общением и зачатием для исторического человека долгое время оставалось неизвестным. Конечно, со временем, по мере роста уровня мировоззрения людей, становятся известны истинные причины рождения. Несмотря на известность этих причин, продолжается и вера в зачатие вне полового контакта. В. Пропп полагает, что на самой ранней, первобытной ступени человечества «чудесное» рождение от-

носили ко всем (Propp, 1976: 207). А согласно религии ряда народов, чудесным образом родились лишь первые люди, поскольку первые люди родиться не могли. Первые люди были сотворены Господом и затем ими были порождены все остальные люди (Propp, 1976: 232). Сюда входят и предания об Адаме и Еве. Во время исследования мы выяснили, что среди азербайджанских фольклорных текстов также есть мифы о первых людях. Для сведения скажем, что по данному вопросу мы предоставили обширную информацию в статье «Исторические корни чудесного рождения». В той статье особо подчеркнуто, что в нашем фольклоре мифы о первых людях связаны с Адамом и Евой. Следовательно, как у народов мира, и в азербайджанском фольклоре история чудесного рождения восходит к мифам о первых людях. А это условно было названо мотивом символического рождения (Mammadova: 2017). Правда, в таком случае рождение никогда не происходило от человеческой пары (Propp, 1976: 235). Отметим, что в последующий период развития мотив Бога-творца стал менять свой вид. Согласно поверьям, чудесное рождение может произойти без участия мужского пола либо с помощью данного дервишами волшебного яблока, либо с помощью благопожелания, благословения, пожертвования у человеческой пары, или же магическим воздействием съеденного, проглоченного средства и мгновенного воздействия природных сил – солнечного света, сильной молнии. Последние две причины, будучи связаны с чудесным рождением, представляют собой этап непорочного зачатия, являвшегося предыдущим этапом. Русский фольклорист В.М.Жирмунский тоже выступил со статьей, посвященной рождению героя в результате непорочного зачатия. Идея, звучащая в статье, заключается в том, что мотив чудесного зачатия и чудесного рождения широко распространено в мифах, сказках и эпосах. Он отметил, что если опираться на архаические факты, это связано с партеногенезисом, где роль женщины в рождении выдвинута на передний план; герой рождается в результате поедания его матерью волшебного яблока или же питья волшебной воды, даже запах цветка, солнечный луч, дождь, ветер могут стать причиной беременности. Согласно взглядам Жирмунского, эти поверья в народном творчестве впоследствии утратили оригинальное мифологическое содержание в результате развития общества. По версии ученого, в Средней Азии и на Среднем Востоке среди тюркских, арабских и персидских волшебных сказок этот мотив широко рас-

пространившись, отражал просьбу о ребенке жаждущих детей пожилых родителей у Аллаха или же иных чудесных существ. В отличие от Проппа, Жирмунский, проведя исследования над фольклорными текстами тюркоязычных народов, выявил локальные особенности мотива рождения. Автор ознакомился с героическими эпосами сибирских народов – алтайцев, шоров, хакасов и пр., эпосами «Алпамыш», «Манас» и «Деде Коркут». Фольклорист указал, что в присущих тюркским народам сказках мотив чудесного рождения воспроизводится в своеобразной форме; изображаются обычно пожилые, бездетные родители, они, обращаясь к Богу, в пожилом возрасте обретают ребенка. Отметим, что при подготовке статьи Журминский поработал над текстами, привел примеры из народных сказок алтайцев, шоров, хакасов, эпосами «Алпамыш», «Манас», «Кобланды-батыр», «Саин-батыр» и др. (Jirmunskiy, 1974:228).

В азербайджанской фольклористике семантику чудесного рождения рассматривали многие ученые. М.Г.Тахмасиб, поделив сюжет любовных эпосов на 4 стадии, 1-ый назвал необычным чудесным рождением героя, подчеркнул широкое распространение данного мотива в большинстве народов мира, в том числе и тюркской народной традиции; и в наших сказках, являющихся продуктом первичного воображения, часто встречается чудесное рождение (Tahmasib, 2010: 226).

Ф. Баят, проводя исследование о вариантах мотивов Огузнаме, обратил внимание на мотивы о выросших без отца героях. Указал, что в героических эпосах и рыцарских преданиях рождение героев без отца полностью адекватно рождению пророков в мусульманской культуре. Если пророки, хотели спасти мир призывом людей к религии, вере, дети богов и завоеватели осуществляли эту миссию мечом. В эпосах мотив сына божьего указывается рядом символических атрибутов. Рожденные от света, дерева, серого волка, Луны, горы и пр. обычно выполняют эту функцию. По мнению ученого, чудесное рождение в сказках представляет собой трансформированный мотив сына Бога (Bayat, 1993: 13). Например, в народной сказке «Тапдыг» нашел свое отражение мотив рождения от дневного света: желающему сына купцу Сулейману достался ребенок от дневного света (SAF, 2006: 3). Выяснили, что этот вариант чудесного рождения носит интернациональный характер; в УСТ закодировано под номером T521 (conception from sunlight – зачатие от солнечного луча) (Thomson,

1955-1958). А.Аскер указывает на то, что в сказке «Тапдыг» отец героя див Туфан является богом молнии. То, что див Туфан является богом молнии, видно из некоторых его атрибутов. Когда див Туфан крадет Гамар-ханум, гремит гром, сверкает молния. Сброшенный с небес как сын Бога Тапдыг обладает необычным голосом – рыком.... вообще, в эпическом тексте атрибут рыка идентифицируется с громом небесным, связанным с богом молнии (Askar, 1992: 85). Ф.Баят статьей под заголовком «Мотивы огузнаме в тюркской эпической традиции» постарался исследовать именно мотив чудесного рождения на основе эпоса «Огуз Каган». Автор в указанной статье охарактеризовал наличие карих глаз, синего лица, красного рта у только что рожденного ребенка, один раз покормившись материнским молоком, евшего сырое мясо тем, что он является сыном бога: Мифологическая семантика связанного с мотивом «сын бога» однократное вскармливание молоком осталась и в ряде древних тюркских эпосов. В якутских, хакасских, тувинских эпосах рожденные из горы, камня, дерева дети сразу после рождения встают и ходят, став сформировавшимися героем, выполняют божественную миссию. Это явление адекватно поеданию не вскормленным молоком героем сырого мяса. Поскольку в архаических эпосах, как правило, герой является первочеловеком, сыном Бога, его рождение очень часто происходит без участия отца и матери (Bayat, 1993: 15).

Исследовавший мотив чудесного рождения при подготовке терминологии тюркской мифологии Дж. Бейдили также внимание направил на представления о первых людях: этот мотив берет свои истоки из древних религиозно-мифологических взглядов, кроме того, представлений о сотворении первых людей, а также реинкарнации. Те воззрения, к которым обратились женщины для спасения от бесплодия, первобытные магические способы, которые жили и в дальнейшем в виде поверий о возможности забеременеть написанием на скалах, ночевкой у воды, переходом через реку и т.д. Согласно написанному автором, в тюркской мифологии можно встретить ряд образов необычного сотворения, которые представляют собой героев, рожденных от женитьбы на волчице, из дерева, градины и пр. Эти существа, чудесным образом появившиеся на свет, часто становятся древними предками, вождами (Beydili, 2003: 275). Ясно, что мифические представления о необычном появлении на свет человека со временем перешаг-

нули в сказку, изобразились несколько иначе, однако не отдалились от своей древней семантики. И Дж. Бейдили особо подчеркивал приход некоторых эпизодов, выявленных в наших сказках, из мира мифов: герои, рожденные от частицы пены, слюны дервиша, колдуна, от листочка, поедания яблока (граната), одного дыхания или же попавшей в материнское лоно пыли сухого черепа, были из мира мифов, из-за чего обладали качествами ежеминутно, ежедневно расти и т.д. (Beydili, 2003: 275).

Подготовивший сюжетный указатель азербайджанских сказок И.Рустамзаде, наряду с многими мотивами, внимательно рассматривает и мотив чудесного рождения. Угол зрения И.Рустамзаде несколько отличный; при характеристике богатырских черт героя мотив чудесного рождения полагает одним из основных мотивов: богатырские черты героя впервые проявляются в его детстве. Этот этап включает в себя необычное оплодотворение, необычное рождение, обретение речи и умения ходить с ранних лет, дача имени и ранние героические эпосы (Rustamzade, 2013: 41). В качестве информации сообщим, что мотив необычного оплодотворения нашёл свое образное отображение в следующих азербайджанских сказках: в сказке «Синий бисер» (SAF, 2007: 225) от проглоченного бисера, в сказке «Отрубленная голова» (SAF, 2008: 165) от пыли сухого черепа, в сказке «Плешивый Гасан» (SAF, 2008: 81) от птичьего яйца, в сказке «Джейран» (Azerbaijani, 1976: 43) съеденного мяса джейрана, в сказке «Рейхан» (Askar, 1992: 71) от воды из лужицы и т.д. возникает беременность.

Мотив чудесного рождения находился и в центре внимания проведенного исследования над сказками О.Алиева. По мнению ученого, утверждающего о важной роли Солнца (огня), воды, земли в появлении на свет чудесных героев в наших сказках и эпосах, в мифологических верованиях все это было первичным, священным. Поэтому О.Алиев справедливо направил внимание на мифы о первых людях. О.Алиев сосредотачивает мысль еще на одной черте мотива чудесного рождения, характерной для азербайджанского фольклора – мотиве рождения на основе благопожелания, пожертвования. Подчеркивает претворение в нескольких частях «Книги отца Коркута» в жизнь желания жаждущих ребенка родителей осуществлением пожертвования и благие дела (Aliyev, 2001: 18).

В ходе исследования и мы смогли прояснить следы мотива чудесного рождения в эпосе

«Отец Коркут». Наблюдаем обустройство доминантности на таких взаимосвязанных вопросах, как благословение, благопожелания, пожертвования, благотворительность и др. Всего лишь в двух частях – «Сказание о Бугач-джане, сыне Дерсе-хана» и «Сказании о Бамсы Бейреке, сыне Байбёрё» – герои, говоря языком эпоса, рождаются благопожеланием кого-то. А в части «Сказание о пленении сына Газан хана Уруз-бека», хотя и не описан мотив рождения, предполагаем ниспослание главного героя родителям из-за из просьб, оказания ими щедрых деяний из стихотворного отрывка, произнесенного матерью:

... Милостно подала дервишам в черном одеянии
Осмотревшись вокруг себя позаботился о соседе
Ждущим и обижающимся, нищим еды подавала
Видя голодного, кормила, видя нагого – одевала
Мольбой единственного сына едва обрела
(книга «Отец Коркут», 1988: 171).

И фольклорист Р.Алиев, изучая мифические воззрения в сказках, коснулся чудесного характера мотива рождения. Он назвал рожденных чудесным образом в азербайджанском фольклоре героев героями с необычным началом. Автор, особо подчеркнул малое изучение в национальном фольклоре, несмотря на системное изложение данного мотива в русской и иной мировой фольклористике (Aliyev, 1992: 50). По мнению автора, народ верил, что в борьбе с черными силами ему могут помочь лишь герои, порожденные от такого начала. Наблюдения показывают, что начала происходят преимущественно с помощью яблока (растение), головы или же отрубленной головы (земля), джейрана (земля). В чем причина веры в необычную силу этих начал? Не осознающий в достаточной степени сущность отношений мужчины и женщины древний человек волей-неволей отдавал предпочтение этим элементам, роль эмбриона в биологическом смысле видел в растении, земле и воде. А связь растений и земли, воды с плодородием в сознании находящихся в контакте с ними людей стала причиной начала процесса обретения статуса священного. Причина заключается в том, что еще в ранние периоды осознания жизни наблюдалось отмирание растений, деревьев в связи со сменой сезонов, оживление природы, новое начало всего при приходе весны. Р.Алиев подчеркнул возникновение непроизвольно мысли о том, что растения, вода и земля чудесны, и они могут выступить в роли первичных родителей (Aliyev, 1992: 51).

Р. Кафарлы, рассматривая особенности волшебной сказки, чудесное рождение считал первичным элементом поэтики волшебной сказки. То есть, в сказках, где сюжетные элементы имеют ступенчатую и неизменную структуру, на первой ступени идет рождение. Образное изображение рождения таково: Существует сказочный вариант мира, в котором нет никого, кроме Аллаха. Рождение живущих там тоже необычно. Герой появляется на свет разными способами (Творец в облике дервиша встречается с его родителями, дав им поесть яблоко, или же дав попробовать женщине слюну, размещает зародыш ребенка в материнском лоне) (Gafarli, 2002: 237).

Герой, чудесным образом оказавшись в материнском лоне в известных всем местах – дворце, сельской хижине и городском доме, появляется на свет в обычном порядке, т.е. через 9 месяцев, 9 часов, 9 минут. Ссылаясь на сказки, автор пишет, что рожденный на свет необычным образом герой демонстрирует большую искусность в охоте, или же в результате случайности спасает народ от какой-то беды, при встрече с врагом не бежит, сражается и побеждает (Gafarli, 2002: 239).

Результаты и обсуждение

По мнению связывающего этот мотив с мифом о близнецах автора, в первую очередь мотив рождения детей от волшебного яблока с мифом о близнецах связывает то, что дети (два или три мальчика, или же мальчик и девушка), хотя и являются детьми разных родителей, их сакральный «родитель» один и тот же. Порождение от волшебного яблока проявляется как источник необычных качеств героев (Kazimoglu, 2011: 18).

С.Рзасой при разработке структуры мотива рождения внес ясность в некоторые вопросы. Мотив бездетности, изображенный до рождения, в соответствии с космогонической структурой модели эпико-мифологического мира расценил как один из признаков хаоса (Rzasoy, 2015: 51). Согласно выдвинутой идее, в огузском сознании отсутствие сыновей и дочерей, то есть бездетность, воспринимается как божье проклятие. В соответствии с этим, и рождение ребенка считается божьим благословением (Rzasoy, 2015: 58). С.Рзасой, рассматривая детали мотива рождения в азербайджанских эпосах, отмечает, что во имя Аллаха приносится в жертву много животных, жертвуется одежда, деньги, в итоге Аллах принимая жертву, дает ребенка (Rzasoy, 2015: 62).

Заключение

Н. Курбанов, высказывая отношения к чудесному рождению героя, проявляющего себя на уровне мотива в эпических текстах, пишет, что этот мотив на самом деле является повторением существующих в мифах о сотворении тезиса о появлении первочеловека или же культурного героя. Согласно статье, в которой раскрывается мифологическая сущность чудесного рождения, так как сами эпические тексты целиком вызваны мифологическо-космогоническим со-

знанием идейно-содержательно повторяют его (Gurbanov, 2008: 126). Ф.Касумова подтвердила переход в эпической трансформации мотива чудесного рождения из мифов и легенд в фольклорные произведения. Например, обратилась к среднеазиатскому эпосу «Кероглы» и отметила, что в узбекском варианте – «Гёроглы» – герой рождается у мертвой женщины в могиле. А упомянутый вариант при обсуждении чудесного рождения считается одним из основных образцов в эпической трансформации, относящихся к этому мотиву (Gasimova, 2012: 143).

Литература

- Азербайджанские сказки. – Баку: Гянджлик, 1976. – 267 с.
 Свод Азербайджанского фольклора. – часть I- IX. – Баку, Сада, 2006-2008. – 400 с.
 Лафарг П. Религия и капитал. Миф о непорочном зачатии. – Москва: Огиз, 1937. – 232 с.
 Thompson S. Motife-index og folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and lokal legends. Revised and enlarged edition. – Bloomington: Indiana University Press, 1955-1958. – (<https://sites/ualberta.ca>)
 Karsdorp F., Meulen M., Meder T., Bosch A. MOMFER: A Search engine of Thompson s motife-index of folk literature. – «Folklore» (Journal). – № 126 14 may. – 2015. Published online: 20 April 2015, <https://dx.doi.org/10.1080/0015587X.2015.1006954>, 37-52 s.
 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Мотив чудесного рождения. – Москва: Наука, 1976. – 325 с.
 Зеленин Д.К. Культ онгонов в Сибири. – Москва, 1936. – 436 с.
 Жирмунский В.М. Избранные труды. Тюрский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974. – 723 с.
 Тахмасиб М.Г. Избранные труды. – Том I. – Баку: Мутарджим, 2010. – 481 с.
 Баят Ф. Огузская эпическая традиция и дастан «Огуз Каган». – Баку: Сабах, 1993. – 194 с.
 Аскер А. Герой в Азербайджанских волшебных сказках: своеобразие и истоки. – диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Баку, 1992. – 118 с.
 Бейдили Дж. Тюркский мифологический словарь. – Баку: Наука, 2003. – 418 с.
 Рустамзаде И. Сюжетный указатель азербайджанских сказок. – Баку: Наука и образование, 2013. – 368 с.
 Алиев О. Поэтика азербайджанских сказок. – Баку: Сада, 2001. – 192 с.
 Книга моего Деда Коркута / Составители Ф.Зейналов и С.Ализаде. – Баку: Язычи, 1988. – 265 с.
 Алиев Р. Мифические взгляды в Азербайджанских сказках. – Баку, Наука, 1992. – 118 с.
 Кафарлы Р. Миф, легенда, сказка и эпос (межжанровая связь в устной эпической традиции). – Баку: АГПУ, 2002. – 758 с.
 Кязымоглы М. Раздвоение образа в фольклоре. – Баку: Наука, 2011. – 228 с.
 Рзасой С. Архетип шамана-героя в Азербайджанских дастанах. – Баку: Наука и образование, 2015. – 436 с.
 Курбанов Н. Мотив чудесного рождения героя наблюдаемый в эпическом фольклоре // Журнал «Деде Коркут», IV книга. – Баку: Нурлан, 2008. – 204 с.
 Касумова Ф. Проблема культурного героя в тюркской мифологии. – Баку: Наука и образование, 2012. – 164 с.
 Мамедова Х. Исторические корни мотива чудесного рождения (связь рождения со стихией земли) // Журнал «Деде Коркут», II книга. – Баку: Наука и образование, 2017. – 206 с.

References

- Azerbaijanskiye (1976) skazki [Azerbaijanian tales]. Baku: Ganjlik, 267 p. (In Azerbaijani)
 Asker A. (1992). Geroy v Azerbajjanskix volshebnykh skazkakh: svoebraziye i istoki [Hero in Azerbaijan magic fairy tales: identity and origins]. Baku, 118 p. (In Azerbaijani)
 Aliyev O. (2001). Poetika Azerbajjanskix skazok [Poetics of Azerbaijan fairy tales]. Baku: Sada, 192 p. (In Azerbaijani)
 Aliyev R. (1992). Mificheskiye vzglyady v azerbajjanskix skazkakh [Mythical views in Azerbaijan fairy tales]. Baku: Nauka, 118 p. (In Azerbaijani)
 Bayat F. (1993). Oguskaya epicheskaya tradisiya i dastan «Oguz hagan» [Oguz epic tradition and dastan «Oguz Kagan»]. Baku: Sabah, 194 p. (In Azerbaijani)
 Beydili J. (2003). Tyurkskiy mifologicheskiy slovar [Turkic mythological dictionary]. Baku: Nauka. 418 p. (In Azerbaijani)
 Jirmunskiy V.M. (1974). Izbranniye trudi. Tyurskiy geroicheskiy epos [Chosen works. Turkic heroic epos]. Leningrad: Nauka. 723 p. (in Russian)

- Zelenin D.K. (1936). Kult ongonov v Sibiri [Cult of ongons in Siberia]. Moscow, 436 p. (in Russian)
- Gasimova F. (2012). Problema kulturnogo geroya v tyurkskoy mifologii [The Problem of Cultural Hero in Turkic Mythology]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 164 p. (In Azerbaijani)
- Gafarli R.(2002). Mif, legenda, skazka i epos (mejjanrovaya svyaz v ustnoy epicheskoy traditsii) [Myth, legend, fairy tale and epic (intergenerational connection in oral epic tradition)]. Baku, AGPU, 758 p. (In Azerbaijani)
- Gurbanov N. (2008). Motiv chudesnogo rojdeniya geroya nablyudaemoy v epicheskoy folklor [Motif of wonderful birth of hero observed in epic folklore]. journal «Dede Korkut», IV book, Baku: Nurlan, 204 p. (In Azerbaijani)
- Kniga moego Deda Korkuta (1988). [The book of Dede Gorgud]. Baku: Yazichi, 265 p. (In Azerbaijani)
- Kazimoglu M. (2011). Razdvoeniye obraza v folklor [Bifurcation of the image in folklore]. Baku: Nauka, 228 p. (In Azerbaijani)
- Karsdorp F., Meulen M., Meder T., Bosch A. (2015) MOMFER: A Search engine of Tompson s motife-index of folk literature. «Folklore»(Journal), № 126. 14 may, 2015. Published online: 20 April 2015, <https://dx.doi.org/10.1080/0015587X.2015.1006954>, 37-52 p. (In English)
- Lafarg P. (1937). Religiya i kapital. Mif o neporochnom zachatii [Religion and capital. Myth of Immaculate Conception]. Moscow: Oгиз, 232 p. (In Russian)
- Mammadova Kh. (2017). Istoricheskiye korni motiva chudesnogo rojdeniya (svyaz rojdeniya so srihiyey zemli) [Historical roots of the motive of a wonderful birth (connection of birth with elements of the earth)]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 206 p. (In Azerbaijani)
- Propp V.Y. (1976). Folklor i deystvitelnost. Motiv chudesnogo rojdeniya [Folklore and reality. Motive of the wonderful birth]. Moscow: Nauka, 325 p. (In Russian)
- Rustamzade I. (2013). Sjujetniy ukazatel Azerbajjanskikh skazok [Story index of Azerbaijani fairy tales]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 368 p. (In Azerbaijani)
- Rzasoy S. (2015). Arhetip shamana-geroya v Azerbajjanskikh dastanah [Archetype of shaman hero in Azerbaijan dastans]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 436 p. (In Azerbaijani)
- Svod Azerbajjanskogo folklor – SAF (2006-2008) [Arch of the Azerbaijani folklore]. part I, IX. Baku: Sada, 400 p. (In Azerbaijani)
- Tahmasib M.H. (2010). Izbranniye trudi [Chosen works]. part I, Baku: Mutarjim, 481 p. (In Azerbaijani)
- Tompson S. (1955-1958). Motife-index og folk-literature: a classification of narrative elementsin folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and lokal legends. Revised and enlarged edition. Bloomington: Indiana University Press, 1955-1958. <https://sites.ualberta.ca> (In English)

А.Ш. Пангереев , **Ж.Қ. Қожабекова**

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: pan.abat@mail.ru, nur-sultan-93.93@mail.ru

XIX-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Мақалада Ақтөбе аймағындағы айтыс өнерінің жанданған тұсы саналған XIX-XX ғасырлардағы ақындар айтысы туралы айтылады. Осы бағыттағы отандық ғалымдардың пікірлері мен зерттеулері сараланған. Әр жылдары баспасөзде жарық көрген кейбір өңір айтыскерлерінің айтыс мәтіндері тұңғыш рет әдеби жанр тұрғысынан зерттеледі. Айтыстың жанрлық түрлері анықталып, аймақ айтыс ақындарының айтыстарындағы ұлттық рух, ұлттық идея, ел, жер мәселесі талданады. Нақтыласақ, автор елге танымал Әбубәкір Кердері, Сарышалақ Боранбайұлы, Құрманәлі Дәуітұлы секілді аймақ ақындарының айтыстарындағы ұлттық рух пен идеяны саралай отырып, аталған өнердің ерекшеліктерін анықтайды. Айтыс өнерінің негізгі танымдық мақсаты – ең алдымен толық рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен дамыту. Соның ішінде өзіндік сөз өрнегі қалыптасқан – Ақтөбе өңірі айтыскер ақындарының өлшеусіз еңбегі бай әдеби мұрамыздың ауызекі қасиетін де, жазбаша қасиетін де дамытып, жанрлық дамуы жан-жақты талданады. Қазіргідей жаһандану заманында болашақ ұрпақ бойына ұлттық идеяны сіңірудің бірден-бір жолы ұлттық құндылықтар екенін көрсетеді. Қазақтың спецификалық әрі синкретті өнері саналатын айтыстың ұлттық идеологияны жаңғыртудағы рөлін көрсетуге көмектеседі. Аймақ ақындарының шығармаларындағы ұлттық құндылықтар дәріптелген айтыс мәтіндері арнайы алынып, жан-жақты талданып, оның ұрпақ тәрбиесіндегі, ұлт болашағындағы маңыздылығы аталып өтілген. Қазіргі қоғамдағы айтыс өнерінің маңыздылығы сөз етіледі.

Түйін сөздер: айтыс өнері, айтыс ақындары, Ақтөбе өңірі, ұлттық идея, ұлттық құндылықтар, ел мәселесі.

A.Sh. Pangereev, Zh.K. Kozhabekova

K. Zhubanov Aktobe Regional State University,
Kazakhstan, Aktobe, e-mail: pan.abat@mail.ru, nur-sultan-93.93@mail.ru

National idea of aitys in the Aktobe region in the 19th-20th centuries

The article deals with aytys of the 19th-20th centuries during the heyday of improvisational art, explores the texts of some local aitysters published at different times as a literary genre, opinions and researches of Kazakhstan scientists have been analyzed. The genre classification of aytys is determined, ways of disclosing the national idea, national spirit, the problems of the native land and people are analyzed. In particular, the author of the article dwells in detail on the work of such famous poets in the region as Abubakir Kerderi, Sarysholak Boranbaiuly, Kurmanali Dautuly, analyzes the features of the expression of the national spirit and ideas in their work. The main goal of improvisational art is, first of all, respect for a spiritually rich person and the continuation of the tradition of knowledge, the development of its content. In particular, the genre development of Aktobe aitysters, who have developed a certain peculiar verbal expression is comprehensively analyzed. The author clearly shows that the instilling of national values is one of the main ways in educating the future generation of the national idea, especially now, in the age of globalization. Syncretic, specific for the Kazakh nation, art helps to emphasize the role of aytys in the revival of national ideology. The texts of the works of regional poets-aitysters were examined and analyzed in detail, the importance of these texts in the education of the generation and future of the nation was highlighted. In aytys the akyns told about the issues of independence and social life.

Key words: improvisational art, Aktobe region, national idea, national values, problems of the people.

А.Ш. Пангереев, Ж.К. Қожабекова

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
Казахстан, г. Актюбе, e-mail: pan.abat@mail.ru, nur-sultan-93.93@mail.ru

Национальная идея в айтысах Актюбинского региона XIX-XX веков

В статье речь идет об айтысах XIX-XX веков – периоде расцвета импровизаторского искусства, проанализированы мнения и исследования отечественных ученых и исследуются тексты некоторых местных айтысеров, опубликованных в разное время, как литературный жанр. Определяется жанровая классификация айтысов, анализируются способы раскрытия национальной идеи, национального духа, проблемы родной земли и народа. В частности, автор статьи подробно останавливается на творчестве таких известных в регионе поэтов, как Әбубәкір Кердері, Сарышалақ Боранбайұлы, Құрманәлі Дәуітұлы, анализирует особенности выражения национального духа и идеи в их творчестве. Основная цель импровизаторского искусства – это, в первую очередь, уважение духовно богатой личности и продолжение традиции познания, развитие ее содержания. В том числе разносторонне анализируется жанровое развитие актюбинских айтысеров, у которых сложилось определенное своеобразное словесное выражение. Автор наглядно показывает, что привитие национальных ценностей – один из главных путей в воспитании в будущем поколении национальной идеи, особенно сейчас, в век глобализации. Синкретичное, специфическое для казахского народа, искусство помогает подчеркнуть роль айтыса в возрождении национальной идеологии. Детально рассмотрены и проанализированы тексты произведений региональных поэтов-айтысеров, отмечена важность данных текстов в воспитании поколений и будущем нации. Речь идет о значимости искусства айтыс в современном обществе.

Ключевые слова: импровизаторское искусство, Актюбинский регион, национальная идея, национальные ценности, проблемы народа.

Кіріспе

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы – Ақтөбе өңірінде төл өнеріміздің бір бөлігі баланатын айтыс поэзиясының жанданған тұсы деп қарауға әбден болады. Оған себеп, әрісі жыраулар әдебиетінен шығармаларымен таныс Шернияздан бастасақ, берісі Нұрпейіспен жалғасатын аймағымыздың айтыс деген ұлтымыздың айрықша өнеріндегі суырыпсалма ақындары дәл осы мезгілде өмір сүрген. Шернияз, Сарышалақ, Нұрпейіс, Әбубәкір, Таразы, Ашубай, Құрманәлі сияқты сөздің жілігін шағып, майын ішкен қара сөздің хас шеберлерінің айтыс мәтіндері ел ауызында сақталған. Өмірлері қиын-қыстау, зар заманмен тұстас келгеніне қарамастан, киелі айтыс өнері арқылы ұлттық рух, ұлттық идея ақындарымыздың алау жырларына арқау болған.

«Жер жүзінде қанша ұлт ұшырасса, сонша ұлттық идея кеуде керетіні анық» (Шәріп, 2000: 10-11). Ұлттық идея – халқымыздың ғасырлар бойғы айнымас серігі болып келген айтыс өнерін де мазмұн жағынан байытып, маңызын арттыра түсті. Осы орайда белгілі ғалым Амантай Шәріптің ұлттық идея ұғымына берген анықтамасына тоқталғанды жөн көрдік: «Ұлттық идея дегеніміз – этностың мезгілдік

һәм мекендік факторлар арқылы айқындалатын тәжірибесі, танымы мен талғамына байланысты бірте-бірте жаңғырып, жаңаланып отыратын, бірақ өзіндік ілкі белгілерін жуық арада жоғалта қоймайтын табиғи-тарихи әрі тылсымдық бітім-болмысының, сана-сезімінің, мінезі мен мәдениетінің, соған сәйкес туындайтын әлеуметтік мұрат-мүдделері мен қимыл-қозғалыстарының жалқылық та, жалпылық мәнін жинақтаған ұйытқысы» (Шәріп, 2000: 10-11). Сондықтан да әрдайым жаңғырып, жалпыұлттық сипатқа ие болып отырған айтыс өнерінде қазақы бояуы қанық, образға бай, көркемдігі кемел поэзия тудыру әрбір арқалы ақынның мерейлі міндеті болса керек.

«Айтыс өнері ертедегі эпостық шығармалармен төркіндес болып келіп, ілгергі тұрмыс-салт жырларынан тамыр тартып жатқаны ақиқат. Қазақтың қадым тарихына үңілсек елін, жерін қорғау жолында есепсіз күрес жүргізгеніне көз жеткізер едік», – дейді жас ғалым Ш. Қойлыбаев (Қойлыбаев, 2007: 84-85). Осыған орайлас көне түркі жазбаларын зерттеген ғалым М. Жолдасбеков: «Орхон ескерткіштерінің де, қазақ эпостарының да негізгі идеясы бір. Ол – өз елін, өз жерін сыртқы басқыншылардан қорғау идеясы», – деп байыпты байлам жасайды (Жолдасбеков, 1990: 79).

Нәтиже мен талқы

Аймағымыздың айтыс өнерін жанрлық тұрғыдан бірізділікпен жүйелесек, ақындарымыз айтыстың кез келген түрімен сөз сайыстырған. Оған дәлел, Кердері Әбубәкір мен Әлім Қожахметтің, Сарышалақ пен Тама қыздың айтыстары нағыз ақындар айтысының классикалық үлгісі болса, Әбубәкірдің қарақалпақстандық Құлымбетпен айтысы жұмбақ айтыс жанрының төрінен орын алары анық. Ал Әбубәкірдің ел аузында сақталған үш айтысымен Ашубай ақынның Сыр елінен шыққан Нұрмағамбетпен айтысы айтыстың жазба жанрына қосылған айрықша үлес екені даусыз. Ал Таразының Жангелді шалмен, Сарышалақтың Бақимен, Тоқсұлумен, Құрманәлінің Мәрияммен айтыстарын қыз бен жігіт айтыстарының ерекше үлгілері дей аламыз. Және айтыс алаңына шыққан жоғарыда айтылған ақындардың қай-қайсысы да кейде ұзыннан-ұзақ сүре айтыс жасаса, енді бірде бірінің сөзін бірі іліп алып қайым айтыстың керемет нұсқасын көрсете білген. Бұл заманда «...айтыс үлкен тойларда, астарда ұйымдастырылатын болған. Оған атақты ақындар келіп айтысатын. Олар ең алдымен өзінің елінің хабарын, дерегін алып келеді. Яғни, ақпараттық қызмет атқарған. Ертедегі айтыстың тағы бір қызметі – қалың қауымның, қоғамның, бір рудың не тайпаның, не бүкіл бір жүздің атынан сөз айту. Бұл ұжымдық сананы дамытуға қатты ықпал еткен» (Қасқабасов, 2018: 256).

Сонау Қазтуған, Шалкиіз заманынан бері қарай ақиқатты айнымай айта алатын ақындық дәстүр желісі үзілмей өңірімізде жалғасуының өзі – ғасырлар бойы өзінің өр рухын түсірмеген дәстүр сабақтастығының жемісі.

Өңірімізде айтыс өнерінің классикалық үлгісіне жататын Кердері Әбубәкірдің Әлім Қожахметпен сөз сайысында патша үкіметі бұғауында бодан болған қарға тамырлы қазақ елінің біртұтас ұлттық сипаты жан-жақты бейнеленеді. Жұмбақ айтыс жанрындағы бұл жазба айтыстың мазмұны жағынан байқайтынымыз, Әлімнен шыққан Қожахмет Әбубәкірдің атағын сырттай естіп-біліп жұмбақтап хат жолдайды:

Еділден шыққан мың дария,
Мың дарияның ішінде,
Ең абзалы бір дария.
Көбігі тасып көкке ұшса,
Бөгейтұғын құл қайда?
Құлға берер пұл қайда?
Бұл сөзімді айыратын,

Ақылменен шешетін
Қайласы асқан сұм қайда?
(Кердері, 1993: 210-211).

Жоғарыдағы екінші жұмбағына Әбубәкір былай деп тапқырлық танытады:

Еділдің бойы мың дария,
Мұны тапшы дегенің.
Еділдің бойы жағалай,
Русиенің салған қаласы.
Сол дарияның ішінде
Бірі абзал дегенің,
Орынбор екен шамасы.
Күңіретіп мал сатып,
Ақшалай кісі жиналса,
Қызық болар арасы.
Дүйім қазақ келмесе,
Бір адамың жетпейді
Қыздыруға сомасы.
Көңілім білсе көз танып,
Сөздің осы расы.
Мен де өзіндей азамат
Сүрінтем деп хат жазған
Бәрекелді молданың,
Ақылының данасы
(Кердері, 1993: 210-211).

Жолданған жеті жұмбақтың шешімін табуда Әбубәкір қазақ халқының басынан өткен зар заманның тиегін ағыта жырлап, су төгілмес жорғалық танытады. Ел арасында патша үкіметінің салқын саясаты қаққан сынаны екі ақын астарлы, бейнелі ойларымен әдемі жеткізеді. Аталған айтыста патша үкіметінің ояздары, Еділдің бойына патша үкіметі салдырған қалалар, қазақ елі сауда-саттық жасайтын Орынбор қаласы т.с.с мәселелер қызу талқыға түседі. Сөз арасында жұмбақ қоюшы қарсыласының жаңашылдықтан хабарын білу мақсатында телеграф сымын да сөзге арқау етеді. Бірақ көзі ашық, арабша хат таныған Әбубәкір де қапталдасының орына оңай түсе қоймайды. Ақырында қара басынан қалың елдің қамын биік қойған екі ақын да осындай мазмұндағы айтыспен тоқтайды. Әбубәкір молданың шешкен жауаптарын қарсыласы қабылдаған сияқты. Өйткені, айтыс осымен тоқталған.

Айтыстарының барысында ұлттық идея мен ұлттық рухты өздеріне қару ете білген ақындардың бірегейі – Сарышалақ пен Тоқсұлу. Сарышалақ пен Тоқсұлу айтысын саралай отырып ұққанымыз, айтыс күтпеген жерден басталған. Сөз тартысы барысында екі ақын

да бір-біріне тап басқан қарсы жауаптар беріп отырған. Айтысты қыз бен жігіт арасындағы жай сөз қағысынан гөрі, нағыз арқалы ақындар айтысына жатқызған дұрыс. Қыз бен жігіт арасындағы әзілден бастау алған айтыс қыза-қыза ру, ел мәселесі де ақындар назарынан тыс қалмаған. Академик Сәбит Мұқанов «Ескі дәстүр бойынша жарысқа түскен жүйрік те, айтысқа түскен ақын да өз намысы емес, белгілі бір аймақтың, рудың намысын қорғаған», – деп жазады (Мұқанов, 2002: 19). Шүрен елі Бұжыр руынан шыққан Тоқсұлу сөз саптасы ерекше, ақиқатты тайсалмай айтатын ақын қыз. Оның қарсыласы Сарышолақ та осал емес, шайырлығымен заманында ел аузына есімі іліккен азулы ақын. Тілеуден шыққан Сарышолақ атақты Мырзағұл бастаған жолаушылар тобымен Орынбор қаласынан қайтып келе жатып, ауыл маңынан шуылдасып суға түсіп жатқан қыздарды көреді. Оларға Сарышолақ «қазақ қызына тән ибалық қайда?» деген ниетпен дөрекілеу жыр арнайды. Сонда көл ішінен асықпай шыққан Тоқсұлу да қарап қалмай жауап қатады. Ал нағыз айтыс іңір түсе Шүрен елінде жалғасын табады. Айтыс арасында Сарышолақ:

Мен жүйрік топ алдында іркілмеген,
Сен қулық, алға оза бүлкілдеген.
Сұлу қыз келбетіңе сөздерің сай,
Көргенде жүрегім май ішкендей кілкілдеген, –

дегенде Тоқсұлу қайым айтысқа көшеді:

Бұл жалған өтеді-ау бұл күн деген,
Жүйрік пе топ алдында сілкінбеген.
Дауысың ащы екен байғыздайын,
Өлең қайдан шығады осындай сұрқыменен?

Осы арада «айтыста адамдар жағымды және жағымсыз кейіпте сөз болады. Кейде олардың ісі, мінезі, пішіні де айтылады. Бірақ одан адамның толық бейнесі жасалады деуге болмайды» (Қаһарлы сөз қамал бұзады, 1995: 51-52). Осындай басы бос бозбала мен сұлу бойжеткеннің арасындағы жеңіл әзілден кейін, ірілі-ұсақты ел арасындағы, ру арасындағы кішірігірім жағдайларды сөз етіп, ақындық биік деңгейіне көтере біледі. Тоқсұлу Сарышолаққа оның адамдарының өз аулынан астық сұрап келгенін бетіне шіркеу қылып баспақ болады:

Сөзіңнің түрі қызық ақын шырақ,
Болды ғой көктемде ауылың жырақ.
Есіңнен бәрі ұмыт болғаны ма,
Келмеп пе ең аулымызға астық сұрап.

Сонда Сарышолақ:

Егіншінің тілегі мөлдір бұлақ,
Сөздерің өткір секілді қияқ-құрақ.
Біздің елдің малыменен қоса өрген,
Көшеміз жайылым қуа алыс жырақ
(Боранбайұлы, 2006: 210-211), –

деп аулының мыңғыртып мал айдап аты шыққанын, алыста тұратынын, мұнан астық сұрап келмегенін айтады.

Айтыс арасында Тоқсұлу шайырға:
Көшесің су жағалап азып-тозып,
Жанжалға жүрген шығар арқаң қозып.
Отырсаң егін айдап, бақша салып,
Қала салған білсеңіз орыс озық
(Боранбайұлы, 2006: 210-211).

Жоғарыдағы шумақтан Тоқсұлудың орыстардың тұрмысынан, әлеуметтік жағдайынан хабары бар білімді екенін байқаймыз. Осы жерде Сарышолақ қыз сөзіне қосылып, өзінің біраз осалдығын танытып алады:

Сөзімнің түйіні бар зергердей,
Қаңғуға біздің қазақ ерінер ме-ей.
Тыншулап бір жерлерді мекен етсе,
Бір пәле барлығына көрінердей –

деп, біріншіден алдыңғы шумақтардағы «көшеміз жайылым қуа алыс жырақ» деген сөзіне қарсы шықса, екіншіден атам қазақтың қанына біткен көшпелілігін жамандай жөнеледі. Осы орайда Тоқсұлу «қоныс тепсең болады құстай ұяң» деген сөздері арқылы шайырға кеңес бергендей болады. Байыптасақ, Сарышолақ айтыс барысында «қарашекпен иемденген орыстарға қол жайғанды қазақтар неге ар санайды» дегенді айтып қалады. Тоқсұлу оңтайлы сәтті пайдаланып айтқан жауабы айқын, әрі халық көңілінен шығатындай дәл:

Құдайым сақтасын тілемсектен,
Не күттің жарымаған келімсектен.
Басында ақылы бар тау қопарар,
Ісі жоқ сақтасыншы өзіндей еріншектен
(Боранбайұлы, 2006: 210-211) –

деп мірдің оғындай нысанаға дөп тигендей сөздерімен Сарышолаққа біраз тойтарыс бергендей. Бұл екі ақынның айтысы өзге айтыстарға қарағанда ұзақ, әрі көркемдік жағынан бай, жанрлық жағынан ерекше үлгі болып санала-

ды. Тілеу қоныс тепкен мекенге шойынжолдың келуін Сарышолақ «шойынжолда зырлаған отарбамен, Орынбордан әрі асып, Петерборға бара аламыз» деп елдің жаңалықтарынан ақпарат айтады. Осы орайда ғалым Қ.Асановтың: «Ең алдымен ұлттық идеяологияның жалынды жаршысына айнала білген ақындар айтысы ақпараттық-насихатшылдық тұрғыдан басқа өнер түрлеріне қарағанда өзінің алымдылығы мен оңтайлылығын қоғамға барынша дәлелдеді» (Асанов, 2009: 193-194) деген пікір айтады. Ал Токсұлу:

Бұрғызған шойынжол ауылыңа,
Бір жақсылық болды ма қауымыңа?
Орыспен ерте дос боп отырсыңдар
Қарайлас біздей жатақ-кедейлеу бауырыңа, –

деген шумақпен сол кездегі кертартпа саясаттың сызын қарсыласынан бұрын сезген ақылды қыз орамды жауабымен, қазақы намысты, рухты жақтайды. Әр сөзінде, әр жолында терең мағына бар бұл айтысты Сарышолақ шайыр былай жалғайды:

Орыс келді, әуелі қала салды Елекке,
Мұжықтары қаба сақал, өлермендеу жел өкпе.
Үйренгенше мысықтабан жүрісі,
Ал қазірде біздің сөз жарамайды керекке, –

деген сияқты (Боранбайұлы, 2006: 210-211) патша үкіметінің дегбірін қашырап деректі сөздерді айту елін сүюдің ерен үлгісі. Осы шумақтың астарынан ұғатынымыз ақын сол кездегі жағдайды қз қалпында ел алдына жайып салады. Ақиқатты айту – ақынның өз ұлтына, өз еліне деген шексіз құрметінің негізі. Айтыс арасында Сарышолақ қыздың өткірлігіне тәнті болып отырады, онысын жеңіл әзілмен, қағытпа қалжыңмен жеткізіп, «Көрер ем қалың малды санап берсем, Мінезің басылар ед алып кашпа», я болмаса, «ұрысқа шеберсің ау о, сұлу қыз» деген өлең жолдарынан аңғаруға болады. Айтыс барысында Токсұлудың да көзі ашық, көкірегі ояу қыз екенін аңғарамыз, неге десеңіз екі өлеңнің басын құрағанның бәрі айтыскер бола алмайды, айтыс ақынына тапқырлық, ұтқырлықпен қатар терең білім де керек, айтыс ақындарға ел-елдің шежіресін, тарихын, жер жайын, этнографиялық ерекшеліктерін білуді керек етеді. Олай болмаған күнде құр ділмарлықпен ештеңе өндіре алмайды, сайыста дәрменсіз болып қала береді. Жаттанды сөз өрнегін қолдану ақынға абырой әпермейді. Ендігі кезекте ақын қыз Сарышолақты сөзінен

ұастамақ болып, «ауылыма сөзім жүреді» дедіңіз ғой, рас болса, Мырзағұл түсіп атын берсін дейді. Мырзағұл – Сарышолақ ауылының құрметті биі. Сөз қадірін терең түсінетін би түсіп, атын береді. Айтыс ұзаққа созылғанын байқаған екі ақын да енді бір-бірін тоқтамға шақырып, Токсұлу аттан түскен Сарышолақты жанындағы жолаушыларымен бірге қонақ етеді. Қазақтың ата салтындағы қонақжайлылық үлгісін көрсетеді. Бір қарағанда айтыс кеңестік идеяологияның илеуінен шыға алмай, сол қатаң жүйенің сойылын соққандай көрінгенмен, Сарышолақ пен Токсұлу айтысынан бұл киелі өнердің шындық шымылдығын сыпырып, өзінің о бастағы табиғатынан эстетайқымағанын анық байқауға болар еді.

Қазіргі Әйтеке би ауданында дүниеге келіп, 1892-1938 жылдары өмір сүрген Құрманәлі Дәуітұлы жастайынан өлең жырға құмар болып өседі. Оның ел аузында Мәриям есімді Ырғыз бойы, Арал, Шалқар, Қазалы өңірлеріне белгілі шайыр болғандықтан, оның толғаулары мен термелерін жатқа білетіндер әлі де ел арасында кездеседі (Мұсаев, 2006: 153). Оның ел аузында Мәриям есімді қызбен айтысы сақталған. «Жазушы» баспасынан жарық көрген көп томдық айтыс кітабының екінші томында жарияланған айтыстың басы қыз бен жігіт арасындағы әдеттегі қағысудан басталады. Ақын айтыс басында өзінің руы төртқара екенін, нағашысы кішкенең Жанғожасы екенін тілге тиек етеді. Осы жерде Мәриям «ат төбеліндей аз ғана құрама төртқаралардың ел бола қалғанын» деген сөз айтады. Құрманәлі шайыр енді «елімді неге кемсітесің? Байлық пен мырзалықты жырлайық» деп қолқа салып, қазақтың жайсаңдығын, дархандығын, байлығын айта келіп, өз ауылының байларымен мақтанады. Осы орайда Мәриям:

Қой, аға, байлықты айтпа мешінің бар?
Және де ұрлық қылған кәсібің бар.
Төртқара қырда қалған ат еріндей,
Білмейді елге таман шұбырғандар.
Бейшара езің-дағы қаңғып жүріп,
Айтатын байлық жайын не жөнің бар?
(Айтыс, 1965: 105-107).

Қадалған қанжардай сөз! Бұл жерде Сыр елі Қарасақал руынан шыққан Мәриямның біраз жайға қанық, жан-жағын жапсарлап алып сабырмен сөз бастайтын салихалы ақын қыз екеніне шүбә жоқ. Ал осы орайда ақын жігіт те намысқа тырысып, «аштықты басынан кешпеген халық

бар ма, ашта жеген құйқаның дәмі аузымыздан кетер ме?» дегенге саятын жауап айтады. Бұл аз ғана айтыста тілге тиек болған ел мәселесі осы. Айтыс соңын Мәриям қыз ұтқырлығымен қарсыласының «жүре алмай ту биедей» деген тіркесіне орай былай деп аяқтайды:

Шешеннің құдай берген таңдайына,
Заманның ұшыраймыз қандайына?
Қоқырақтап айғыр келіп шапқанында,
Жіберер байтал теуіп маңдайына
(Айтыс, 1965: 105-107), –

деген ұтымды жауап қайтарып, қарсыласына тойтарыс береді.

Жоғарыдағы екі айтыстан да байқайтынымыз, аймағымызда ақиқаттың алдаспанын көтеріп, шындықты шыңыраудан суырып салып айтатын ақындардың болғаны, олардың өз елін, өз жерін шексіз сүйгені, оны сыртқы жаулардан қорғай алғандары.

Қорытынды

Азаттықтың ақ таңы атып, сірескен қардай тоталитарлық жүйенің көбесі сөгілгенде, қалың ел өзінің қазығына қайта оралып, қазақшылыққа бет бұрып, айтысқа құшағын айқара ашты. Ұлттық ұғымдарды ұлықтауда, салт-дәстүрімізді дәріптеуде, тағылымы мол тарихымызды тануда қазақ айтыс өнеріне аймағымыздың арғымақтай ақындарының айтыстары да қомақты үлес қосты десек қателесе қоймаспыз. Бұл тұрғыдан алғанда, запыран құсқан зар заманда да ұлтты ұйқысынан оятқан айтысты қоғамдық құбылысқа қолма-қол үн қосатын жауынгерлік жанрға жатқызуға

болар еді. Мұхтар Әуезов айтқандай: «Айтыс ақыны бәйгедегі ат, күрестегі балуан, салауатты өмір салтының қызметшісі» (Әуезов, 2004: 4).

Осы орайда жас ғалым Шырынбек Қойлыбаевтың мына байыпты пікірі ойға оралады: «Біз жақтырсақ та, жақтырмасақ та «жахандану» деген заман жолындағыны жайпап есігімізден еніп келе жатыр. Тіпті, «шайтан жәшік» теледидар арқылы үйіміздің төріне де шығып алғандай. Әлемдік жаңалықтарға құлақ түре қалсаңыз азу тісінақситып алдыңыздан АҚШ шыға келеді. Ақпараттық шабуылдың астында қалғандаймыз. Бұған қарсы қоятын бірден-бір қалқан бұл ұлттық құндылықтарымыз болса керек. Бір-ақ мысал келтірсек, алысқа бармай-ақ айтыстай «текежәуміт» текті өнерді қазақтан басқа қай халықтан кездестіре аласыз?» (Қойлыбаев, 2007: 87-88).

Айтыс – халықтың көзі, айтыс – халықтың тілі екеніне күмән жоқ. Айтыстың ажары ақындар аузынан кесек-кесек, іркес-тіркес сөздер төгіле түссе ашыла берері, жарқырай түсері сөзсіз. Көнеден қалған сөз өнеріміздің бірі – айтыс. Оны жоғалтпай жандандырып дамыту, ұлтымыздың мақтанышына айналдыру – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Айтыс өнері – миллиондаған аудиториясы бар құдіретті қару. Қалай десек те, халықтың рухын оятуда, намысын қайрауда, ұятын шақыруда, бір сөзбен айтқанда ұлттық идеяны дәріптеуде айтыстың алар орнының ерекше екендігі талғамы жоғары көрерменге аян. Қай заманда болмасын, ұлттық идея мәселесін көтере білген, айтыс осынау қоғамды жат қылықтардан арылтуға, бірлікке шақыруға, жамандықтан тосып, жақсылыққа үндеуге үлкен үлес қоса алары анық.

Әдебиеттер

- Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
Қойлыбаев Ш. Айтыс – ұлттық рухты ұлықтаушы өнер // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы. – 2007. – №4. – 84-88 б.
Жолдасбеков М. Асыл арналар: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 330 б.
Қасқабасов С. Ой сана. Суждения: Сұхбаттар, беседы. – Астана: Арда, 2018. – 296 б.
Кердері Ә. Қазағым. – Алматы: Жазушы, 1993. – 129 б.
Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы: Арыс, 2002. – 272 б.
Қаһарлы сөз камал бұзады. (Ұлы Отан соғысы кезіндегі ақындар айтысы) // Құраст. Қ.Сейдаханұлы. – Алматы, 1995. – 272 б.
Боранбайұлы С. Азаттық еді аңсаған. – Алматы: Ел-Шежіре, 2006. – 264 б.
Асанов Қ. Айтыс өнерінің ақпараттық-насихатшылдық ролі // Қарағанды университетінің жаршысы. – 2009. – №2(54).
Мұсаев А. Әйтеке би ауданының этномәдени мұрасы. – Ақтөбе, 2006. – 353 б.
Айтыс. Бірінші том. // Құрастырт. Ш. Ахметов, Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1965. – 556 б.
Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 16-т. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 400 б.

References

- Asanov Q. (2009). Aıtys óneriniń aqparattyq-nasihatshyldyq roli. [Information and propaganda role of the art of aıtys // Karaganda University Bulletin] No. 2. 193-194 p. (In Kazakh)
- Ahmetov Sh.Ysqaqov B. (1965). Aıtys. Birinshi tom. [Aıtys. The first volume] Almaty: Writer. 556 p. (In Kazakh)
- Áýezov M.O. (2004). Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jınaǵy. 16-t. [Full-length collection of works. Vol.16] Almaty: Silk Way. 400 p. (In Kazakh)
- Boranbaıuly S. (2006). Azattyq edi ańsaǵan. [Dreamed of independence] Almaty: Legal Literature. 264 p. (In Kazakh)
- Joldasbekov M. (1990). Asyl arnalar: zertteýler, maqalalar. [Noble channels: research, articles] Almaty: Writer. 330 p. (In Kazakh)
- Kerderi Á. (1993). Qazaǵym. [Kazakh] Almaty: Writer. 129 p. (In Kazakh)
- Qasqabasov S. (2018). Oı sana. Sýjdenia: Suhbattar, besedy. [Judgments: interviews, conversations.] Astana: Arda. 296 p. (In Kazakh)
- Qoılybaev Sh. (2007). Aıtys – ulttyq rýhty ulyqtaýshy óner. [Aıtys is an art that promotes a national spirit. Kazakh language and literature magazine] No. 4. 84-88 p. (In Kazakh)
- Muqanov S. (2002). Qazaqtyń XVIII-XIX ǵasyrdaǵy ádebietiniń tarihytan ocherkter. [Essays from the history of Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries] Almaty: Arys. 272 p. (In Kazakh)
- Musaev A. (2006). Áıteke bı aýdanynyń etnomádeni murasy. [Ethno-cultural heritage of Aitekebiysky district of Village] Ak-tobe. 353 p. (In Kazakh)
- Seıdahanuly Q. (1995). Qaharly sóz qamal buzady. [A terrible word destroys the fortress. (Aıtys of akyns in the years of the great Patriotic war)] Almaty. 272 p. (In Kazakh)
- Shárip A. (2000). Qazaq poeziasy jáne ulttyq idea. [And the national idea in Kazakh poetry] A.: Education. 336 p. (In Kazakh)

С. Касумова Институт фольклора Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: sevdagasimova20@gmail.com**БЕКИР ЧОБАНЗАДЕ И ФОЛЬКЛОР
ТЮРКСКИХ НАРОДОВ**

В статье изучаются научные взгляды видного ученого Бекира Чобанзаде о фольклоре, в частности фольклоре тюркских народов. Хотя до настоящего времени о научной и художественной деятельности Бекира Чобанзаде было написано множество статей и монографий, его размышления о фольклоре, можно сказать, оставались в стороне от исследований. Хотя выдающийся литератор осуществил необходимое количество работы по сбору, изданию и изучению народной литературы. Его деятельность в Обществе Обследования и Изучения Азербайджана, поездки в экспедиции, работы по кумыцкому фольклору и пр. тому пример. Их системное изучение как целого представляет собой серьезную и важную задачу, стоящую перед фольклористикой. Бекир Чобанзаде в проводимых анализах воспользовался образцами народной литературы как линией, для ясности мысли, успешности результатов уделил больше места идущим из народной памяти фактам. Пословицы, поговорки, баяты, песни, обрядовый фольклор, легенды, предания, сказки, эпосы и т.д. занимают важное место в исследованиях. Богатая этнографическая культура, фольклорная память тюркских народов составляли энергетический источник анализа выдающегося ученого. В этой статье впервые эта область оставшегося за пределами внимания творчества ученого превращается в предмет исследования. Как результат исследования, можно прийти к выводу, что Бекир Чобанзаде был не только лингвистом и литературоведом, вместе с тем, был выдающимся ученым, глубоко знающим, а также изучающим фольклор и этнографию тюркского народа. Цель данной работы состоит в прояснении общих аспектов, научно-теоретической системы фольклористической деятельности в богатом творчестве Бекира Чобанзаде.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, тюркские народы, фольклор, этнография, литературовед, тюрко-татарский.

S. Gasimova

Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: sevdagasimova20@gmail.com**Bakir Chobanzade and folklore of turkic peoples**

In the article the famous scientist Bakir Chobanzade's scientific thoughts about folklore, especially folklore of Turkic peoples are investigated. Though many articles and monographs about Bakir Chobanzade's scientific and artistic activity have been written, his thoughts about folklore are almost beyond the researches. Nevertheless the prominent writer has done all necessary work in the collection, publication and research of folk literature. His activities in the Azerbaijan Society for Scientific Research and Studies, the visit on expeditions, works done about the Kumuk folklore, etc. are examples for it. The systematic study of these as a whole is one of the serious and necessary issues in folklore-study. B.Chobanzade has used the samples of folk literature as a line in his analysis and has given the more attention to clarify the thoughts and results from the folk memory. Folklore samples such as proverbs, sayings, bayati (quatrain), songs, folklore ceremony, legends, rumors, tales, eposes, etc. take an important part in his researches. The rich ethnographic culture of Turkic peoples and the folklore memory form the energy source of the analysis of the outstanding scientist. For the first time in the article this area becomes a subject of the research. As a result of his researches it is concluded that B.Chobanzade is not only a linguist and literary critic, but he is also an outstanding scientist who is deeply aware of the folklore and ethnography of the Turkic peoples.

Key words: Bakir Chobanzade, Turkic peoples, folklore, ethnography, outstanding, literary critic, Turkic-Tatar.

С. Касумова

Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы, Фольклор институты,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: sevdagasimova20@gmail.com

Бекир Чобанзаде және түркі халықтарының фольклоры

Мақалада көрнекті ғалым Бекир Чобанзаданың фольклор туралы, атап айтқанда түркі халықтарының фольклоры туралы ғылыми көзқарастары қарастырылады. Осы уақытқа дейін Бекир Чобанзаданың ғылыми және көркемдік қызметі туралы көптеген мақалалар мен монографиялар жазылғанымен, оның фольклор туралы ой-пікірлері зерттеуден тыс қалды деуге болады. Әйтсе де көрнекті жазушы халық ауыз әдебиетін жинау, басып шығару және зерттеу үшін қажетті көлемде еңбек етті. Оның Әзірбайжанды зерттеу және зерттеу қоғамындағы қызметі, экспедициялары, құмық фольклоры бойынша жұмысы және т.б. мысал бола алады. Оның барлығын жүйелі түрде зерттеу фольклор алдында тұрған елеулі әрі маңызды міндет. Бекир Чобанзаде талдауларда халық ауыз әдебиетінің үлгілерін қолданды, ойдың айқындығы, нәтижелердің жетістігі үшін халық жадынан шыққан фактілерге көбірек көңіл бөлді. Мақал-мәтелдер, бәйіттер, әндер, салт-дәстүр фольклоры, аңыздар, ертегілер, эпостар т.б. зерттеуде маңызды орын алады. Түркі халықтарының бай этнографиялық мәдениеті мен фольклоры көрнекті ғалымның талдауының қуат көзі болды. Бұл мақалада тұңғыш рет ғалымның зерттеуден тыс қалған шығармашылығы басты зерттеу нысанына айналды. Зерттеу нәтижесінде Бекир Чобанзаде тек лингвист пен әдебиеттанушы ғана емес, сонымен бірге көрнекті ғалым, түркі халықтарының фольклоры мен этнографиясын тереңінен зерттеуші деп қорытынды жасауға болады. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – Бекир Чобанзаданың бай шығармашылығындағы фольклорлық қызметтің ғылыми-теориялық жүйесінің жалпы аспектілерін нақтылау.

Түйін сөздер: Бекир Чобанзаде, түркі халықтары, фольклор, этнография, әдебиеттанушы, түркі-татар.

Введение

У имеющего исключительные заслуги в научно-культурной жизни тюркских народов Бекира Чобанзаде в его научно-теоретическом мировоззрении важную часть составляет исследования по фольклористике. Он, несмотря на недолгую жизнь, богатым талантом, интеллектуальным уровнем сумел утвердиться в качестве человека науки среди тюркологов мира. Этот ученый оставил глубокий след в памяти людской не только как тюрколог, но и как обладающий всесторонним знанием лингвист, широким образом мышления литературовед, знающий историческое происхождение и обычаи народов этнограф, фольклорист и поэт (Chobanzade, 2007: tom 1-5; Chobanzade, 2011; Chobanzade, 2012). Написанные им научные работы смогли сохранить свою актуальность, по сей день своей законченностью и насыщенностью, широтой охвата и научностью.

Бекир Чобанзаде никогда не подходил в узкой плоскости к какому-либо фольклорному материалу, ставшему предметом его исследования. То есть, взяв созданный каким-либо народом образец, не расценивал его как литературно-культурное явление лишь этого народа. Этот образец (баяты или колыбельная, гошма или герайлы, сказка или эпос...), даже будучи созданный конкретным народом, исследовался им в общетюрк-

ском контексте. Он выявлял сходства и общности между ними, более достоверно и вескими доказательствами доказывал культурные связи тюркских народов.

В своем докладе «О близком родстве тюркских диалектов», сделанном на Первом Всесоюзном тюркологическом съезде (1926), Б.Чобанзаде говорил: «Махмуд Кашгари провел очень глубокие и точные для своего времени исследования, построив особую научную систему, наметил связь между тюркскими диалектами. Его работу в этом смысле можно оценить как гениальное произведение. Крайнюю подготовленность и знания, широкое мировоззрение Кашгари как человека подтверждают следующие слова: «Лексические основы тюркских диалектов едины. Здесь нет никаких отличий. Лишь в буквах (звуках) и их замене есть различия». Это доказывает проведение глубокого анализа со стороны Кашгари (Perviy, 2011: 97).

Эксперимент

Основным моментом, обращающим на себя внимание при таком подходе автора, является то, что Б.Чобанзаде сумел точно отследить структурный подход в лингвистическом наследии Кашгари. Иными словами, его идея о наличии единой основы тюркских диалектов, выражение различий лишь в изменении звуков демонстри-

рует структурный подход к языку. Структурный подход представляется как модель отношения меняющихся и не меняющихся фактических элементов. И М.Кашгари относился к тюркским языкам как к системе, обладающей общей основой, то есть неизменной структурой. В этом случае динамичность системы преимущественно проявляется в фонетических изменениях.

Б.Чобанзаде истоки тюркской культуры обосновывал не только фольклорными образцами, но и родством языков. И в представленных автором в работе «Введение в тюрко-татарское языковедение» широкой читательской аудитории образцах устной народной литературы тюркских народов, написанных в различных жанрах, это можно увидеть наглядно. Рассмотрим часть из многочисленных образцов, данных в прозаической и поэтической форме в упомянутой книге Б.Чобанзаде под заголовком «Примеры из главных тюрко-татарских диалектов» (Chobanzade, 2007: 219-249):

Şu çinte xorsam pit numay,
Ti-kak teken peri te çok;
Piren tavan purt tolli
Kilax! teken peri te çok (чувакское баяты).

Данный как фрагмент жизни образец характерен не только для чувашского, но и других тюркских народов. Вне зависимости от географии проживания тюрка, в его поэтическом отношении к действительности характерные для всех тюркских народов архетипы сумели сохранить себя как в вышеупомянутом баяты:

1. Sabr etken, muratka yetke.
2. Er kadirin er biler, zer kadirin zerger biler.
3. Karğa balasin «appağım» der, kırpı balasına «jumsağım» der. (казахские поговорки).

Эти образцы сближают тюркские народы друг к другу не только на уровне обобщающих жизненный опыт поэтических императивов – формул поведения, но и лингвистически. Любопытно, что общность языка и мышления в большей степени сохраняют себя в фольклоре. Поскольку фольклор во всех явлениях национального сознания обретает функциональность на уровне этнических корней. И Б.Чобанзаде, говоря о родстве тюркских языков, именно по этой причине ссылается на фольклорные тексты.

Такую же картину видим в следующих образцах:

1. Gözellik on – dokuzu don.
2. Kız adını dul itti, altununu pul itti –
3. Kızı kendi reyince burakırsan, ya davulcuya varır, ya zurnacıya.

4. Yoktan Azrail bele can almaz. (анатолийские пословицы).

1. Sokur taukka barıda tarı.
2. Kun körmeken kun körse, kunduz çırak sandırır.
3. At abınmay ser tanımaz. (Карачаевские поговорки).

1. Tilsizni tilin anası bilür – Язык немого знает мать.
2. Bir atnı yaxşılığından minq at su içer (кумыцкие масалы).

Представленное Б.Чобанзаде под заголовком «Примеры главных тюрко-татарских диалектов» (Chobanzade, 2007: 219-249) и прозаические, и поэтические образцы лишены раз подтверждаются, что образцы фольклора, в частности устной народной литературы тюркских народов, близки друг к другу не только формой и содержанием, но и духовно.

Профессор Б.Чобанзаде, окинувший общим взором путь, пройденный письменной и устной литературой турецкого, азербайджанского, туркменского, казахского, киргизского, узбекского и других тюркских народов, хотя и предполагал попадание под влияние сначала арабо-персидского, а позднее европейского, о народной литературе такого же мнения не был. Ученый указывал, что после ислама тюрки породили оригинальную литературу, которую называют «суфийской литературой». Автор справедливо полагал, что устная народная литература тюркских народов и формой, и содержанием, и идеалом более преобладающая и насыщена, чем арабо-персидская литература. Глубоко знающий устную литературу тюрко-татарских народов Б.Чобанзаде отмечал, что если провести аналогичное сравнение и с западной литературой, снова отдадим предпочтение фольклору тюркских народов: «Так как в Европе широко развилась городская литература, общее образование, театры, типографии, издательства уже давно ослабили народное творчество в литературе и во многих местах уничтожили» (Chobanzade, 2007, t.2: 146).

На один момент в рассуждениях Б.Чобанзаде необходимо обратить особое внимание. Ученый, опираясь на логические результаты своих наблюдений и исследований, направляет внимание на влияние современных технологий на развитие фольклора. Он считал, что современные технологии не остаются без воздействия на фольклор. Современный технологический

прогресс больше, чем фольклорное творчество, влияет на фольклорную среду. Фольклорная среда играет важную роль в возникновении фольклорных образцов. Бекир Чобанзаде фольклорной среде в фольклорном творчестве уделял особое место. «Важную часть его исследований составляет фольклор тюркских народов. Прошедший путь от пастушества до лица, бывшего ведущим в формировании тюркологии как науки, Б.Чобанзаде выдвинул интересные версии о происхождении, спецификации, жанровых особенностях национальной литературы... Ученый-исследователь больше внимания уделял связи этих фольклорных образцов с жизнью, бытом трудового населения. «Большинство народных песен представляют собой стихи, исполняемые народом при совершении разных дел – таких, как молотить зерно, прясти нить, ткать ковры, строить новые дома». Это образцы, рожденные в прямом смысле слова из занятия людей, которые переходя из поколения в поколение, дошли до нашего времени в памяти людской» (Allahmanli, 2007: 103-104). Живущий болью, муками народа этот человек глубоко знал и его этнографию, культуру. Поэтому его версии выглядят весьма искренними и достоверными.

Б. Чобанзаде, проведя параллель, отмечал, что фольклорное творчество Северного Азербайджана и фольклорное творчество Южного Азербайджана меняются не в одном темпе. Электрификация деревень, наряду с городами в Северном Азербайджане в прошлом веке, на основе этого звучание радио и телевидения в самых высокогорных селах остановило развитие многих фольклорных жанров. В период отсутствия электрического света и, соответственно этому, радио и телевидения, народ длинные зимние вечера проводил развлекаясь, собравшись у кого-то дома. На этих вечерах люди рассказывали сказки, легенды, предания, дети играли в игры, допустимые в комнате, говорилось много загадок и т. д. Это была жизнь, однозначно проживаемая с фольклорной средой, фольклорной жизнью, фольклором. Радио и телевидение внесли в эту жизнь радикальные изменения. При подходе с сегодняшней плоскости, в очередной раз получает подтверждение справедливость утверждений Б.Чобанзаде. Так, современные интернет и иные технологии нанесли серьезный удар фольклорной среде, ослабило собрание зимними вечерами в одно место, общение с фольклором.

Высказавший отношение к этому вопросу Дж. Касумов пишет, что и Б. Чобанзаде, говоря об ослаблении городской литературой, общим

образованием, широким развитием театров, типографий, издательств в Европе народного творчества в литературе, подразумевал именно это. Иными словами, хотя научно-технический прогресс не смог устранить полностью фольклорное творчество, живому существованию многих его жанров наступил конец. Например, в настоящее время ашуги ни на одном собрании не исполняют дастан. Дастаны в качестве явления живого творчества свою функциональность утратили. Однако это не означает полного исчезновения фольклорного творчества в целом. Связанные с речевым фольклором жанры свою функциональность хранят всегда. Например, в городской среде такие жанры, как анекдот, пересуды, слухи свою функциональность увеличивают еще больше. Однако по сравнению с нами в Южном Азербайджане фольклорное творчество все еще актуально. Плохая электрификация многих мест на юге, все еще наличие кочевого образа жизни, а также стимулирование со стороны официальной идеологии развития религиозного фольклора сохраняют живой фольклор (Gasimov, 2018: 218).

Б.Чобанзаде в своей работе «О языке и литературном творчестве Хатаи» анализирует творчество шаха Исмаила Хатаи в контексте лингвистики и, обобщая свои идеи, следующим образом классифицирует стихотворения литератора по структуре стихов и идейным особенностям:

1. Написанные в религиозно-шиитском духе поэмы. Как видно и из названия, подобного типа стихотворения представляют собой стихотворения, написанные для восхваления пророка Мухамеда, Али и его сыновей, имамов в целом, и направленных против Езида и его сторонников. Говоря словами Б.Чобанзаде, «подобного рода фрагменты, из-за устаревших стихов могут считаться «любовные стихи», то есть стихами, написанными поэтом в суфийском, философском ключе» (Chobanzade, 2007, t.1.: 330).

2. Малочисленность автобиографических стихотворений в поэзии Хатаи. Б.Чобанзаде указывал, что как и поэты феодальной эпохи, Хатаи предпочитал жизнь и деятельность не приносить в поэзию. Хотя профессор отмечал это как особенность литературы феодальной эпохи, вместе с тем полагал и слабостью и недостатком этого времени.

3. Использование традиций народного творчества. Автор расценивает и одобряет это как оригинальность творчества Хатаи: «В любом случае Хатаи, основываясь на основных феодальных классических нормах, появляется на

сцене в качестве первого азербайджанского тюркского поэта, уделявшего в этот период несколько большее место элементам народной литературы» (Chobanzade, 2007, t.1.: 331). Ученый считал, что склонность к народной литературе достаточно сильна и в его любовных газелях.

Особое подчеркивание Б. Чобанзаде тюркства в использованном в отношении Шаха Исмаила Хатаи в выражении «первый азербайджанский тюркский поэт» неслучайно. Хотя он проанализировал Хатаи как поэта, прекрасно знал его политическую сущность, обустройство империи, опирающееся на огузско-тюркскую идентичность в контексте феодально-политических традиций эпохи. Б.Чобанзаде было известно, что поэтическое творчество Хатаи было гораздо большим и отличным явлением, чем художественное творчество. Хатаи своими стихами, основывающимися на национальные традиции, не только сыграл исключительную роль в обретении народности письменной литературой, но и вместе с тем, своими стихами создал величественное государство. Такое государство, из которого современный Азербайджан берет свои основы национально-политического существования. Именно начатым как идея дедами Хатаи и воплощенным им в жизнь Сефевидским государством азербайджанская государственность достигла своего завершённого развития. В этом контексте Б.Чобанзаде прекрасно понимал причины, направившие Хатаи на традиции национальной поэзии. Ученому было известно, что огузская поэтическая традиция, на которую опирался Хатаи, была не только литературный явлением, но и живущей в поэзии традицией национальной государственности, и корни этой традиции основывались непосредственно на фольклоре «Огузнаме».

Б.Чобанзаде народность, простоту и ясность поэтического языка Хатаи объясняет его большей связью с народными поэтическими традициями: «Эта простота, у Насими, Хабиби и Физули (особенно в их произведениях, относящихся к газелям), в той или иной степени наглядно видимая, как мы говорили, у Хатаи проявляется в очень явной и категоричной форме, сближающейся с народной литературой, и прошедшая определенную степень развития у Хатаи эта особенность у различных поэтов показывалась в разной форме и степени, развившись, наконец, находит свою эволюционную точку развития в творчестве у выдающегося представителя древней азербайджанской тюркской литературы Вагифа. То, что в творчестве Хатаи это свойство

не имеет случайную или подражательную сущность, действительно является отражением живого языка и народной литературы, ясно и в данном выше нами подробном виде анализа языка» (Chobanzade, 2007, t.1.: 331).

В фольклористическом и филологическом творчестве Б.Чобанзаде моментом, обращающим на себя внимание, является его подход к тюркской фольклорной фактуре в сравнительном контексте. Он всегда (как в контексте жанра национального фольклора, так и в контексте фольклора тюркских народов) в сравнительной форме уделяет внимание вариациям и показывает, наряду с поэтической сущностью фольклорных текстов при вариантизации, и выражение самобытности народного сознания.

Автор пишет: «Наконец, третий вид нашей литературы (автор подразумевает литературу после дворцовой и религиозной литературы – прим. С.К.) является истинной народной литературой, две ветви которой я должен здесь отметить. Первое нашло себе место в Южном, другое же в Северном Крыму. Если первое имеет вид:

Cəvün cövsə, qar cövsə,
Car çağlar ak taban.
Kay baban sən in at çapqan,
Al şibirtqi, sür saban,-

то второе имеет вид:

Gedər issək uğrun olsun,
Kimsə yolun bağlamaz.
Atalardan qalma söz
Kəndi düşən ağlamaz,-

Оба типа фрагментов перевести из одной формы в другую невозможно. Должен также сказать, что в то время, как присущая Южному Крыму народная литература в какой-то степени усиливается турецкой письменной литературой, литература Северного Крыма, отделилась от своей письменной – чигатайской – литературы, и со времен Саадат Герая отметил свое право быть языком дивана, закона» (Chobanzade, 2007, t.1.: 13).

Интересным моментом, обращающим внимания на себя в подходе автора, является взятие им фольклорного сознания вместе с лингвистическим фактором. Язык в подходе Б.Чобанзаде, с одной стороны, является средством выражения, с другой стороны, поэтической памяти, с третьей же стороны фактором управления фольклорными процессами. Он пишет: «Самая

чистая, несущая все необходимые качества народная литература именно эта. Обе группы народной литературы, уместно будет сказать, до настоящего времени серьезным методом не исследовались. Олесницкий предоставил случайные и частично не являющиеся характерными образцы из южной, академик Радлов – преимущественно из северной литературы. Эта лингвистическая, стилистическая и литературная точка зрения возникла в результате столкновения различных литературных жанров, по крайней мере внешне, например, третьего вида, отличного от двух предыдущих видов, которая принадлежит линии Кефе-Бахчисарай, принятую некоторыми как «Средний Крым». На наш взгляд, подобного рода образцы народной литературы можно увидеть в следующей песне:

Ay mal tabar, mal tabar
Altun yüzün qulda bar.
Gözünü sevəyim qazi bəyim
Qaranğıda yol tabar.

Б. Чобанзаде в образце крымских татар разъясняет важную черту фольклорного исполнения. Согласно ученому, фольклор, передаваясь из поколения в поколение, хотя и несет устойчивые структуры в себе, в такой же степени является динамичным явлением. Это проявляет себя в фольклорном исполнении более наглядно. Автор полагал, что этот динамизм происходит за счет высокой функциональности механизма вариантизации. Б.Чобанзаде пишет: «Как известно, на свадьбах-соберунах песни-турку обеих сторон в одинаковой степени приемлемы. Даже музыканты могут петь одну и ту же песню либо на южном диалекте, либо на северном, в зависимости от того, являются ли слушатели с северянами или южанами. Например, следующую мани можем припевать без вреда размеру и ритму на обоих наречиях:

1) по-южному:

Dərya dibi saz olur,
Gül açılsa, yaz olur.
Bən sana gül deyəməm,
Gülün ömrü az bolur.

2) по-северному:

Dərya túbü saz olur,
Gül açılsa, yaz bolur.
Mən sana gül deyəlməəm,
Gülün ömrü az bolur».
(Chobanzade, 2007, t.1.: 14).

Результаты и обсуждение

Исследования показывают, что научные взгляды выдающегося ученого Бекира Чобанзаде о фольклоре, и в частности фольклоре тюркских народов, и сегодня сохраняют свою актуальность. Однако, хотя до настоящего времени и было написано множество статей и монографий о научном и художественном творчестве Б.Чобанзаде (Babayev, 1998; Gasimov, 2015), его взгляды о фольклоре, можно сказать, остались в стороне от исследований.

Хотя Б.Чобанзаде в тюркологии профильно больше известен был как лингвист, его лингвистический подход не оставался лишь в лингвистической рамке. К каждому лингвистическому явлению он подходил комплексно, изучал его во взаимосвязи с другими парадигмами национального сознания. То, что ученый как творческая личность, являлся профессиональным этнографом, фольклористом, литературоведом, связано с этим фактором. «Так как эта великая личность проводила исследования, изучив тюркские эпосы, «Книгу моего деда Коркута», «Чорабатыр», «Эдиге» великих мастеров, А. Навои, Ш.И. Хатаи, М. Физули. Вместе с тем, и сам он в этих исследованиях настраивался на указанные чувства и сознание» (Allahmanli, 2006: 3). Все это были артериями, несущими кровь художественно-эстетического сознания Б.Чобанзаде.

Самая характерная черта фольклористических изысканий автора заключается в приведении им каждого обладающего национальной традицией фольклорного факта в общетюркскую фольклорную плоскость.

В фольклористических исследованиях Б.Чобанзаде анализ лингвистического материала проходит главной линией. Это связано с тем, что автор язык и фольклор представлял неразрывными явлениями. По его мнению, язык еще и обеспечивает существование схем фольклорного сознания в себе.

Заключение

Все это показывает, что есть большая необходимость в превращении в объект исследования фольклористических исследований творчества ученого, оставшихся в стороне от внимания. Это обуславливается тем, что Бекир Чобанзаде является не только лингвистом и литературоведом, вместе с тем, видным ученым, глубоко знающим, а также изучающим литературу, фольклор и этнографию тюркских народов, и изучение и

включение его фольклористического наследия в оборот современной научной мысли в контексте общетюркской фольклористики имеет большое и очень серьезное значение.

Таким образом, составляющая важную часть в творчестве видного тюрколога Б.Чобанзаде фольклористическая деятельность представляет собой показатель его зна-

ния богатой устной литературы тюркских народов и интереса к нему. А их системное исследование является одной из важнейших задач, стоящих перед современной фольклористикой. В богатстве творчества Бекира Чобанзаде исследование важного направления, фольклористической деятельности определяется серьезной фактурой.

Литература

- Чобанзаде Б. Избранные произведения [в 5 томах]. – Баку: Восток-Запад, 2007. – том 1. – 336 с.
 Чобанзаде Б. Избранные произведения [в 5 томах]. – Баку: Восток-Запад, 2007. – том 2. – 368 с.
 Чобанзаде Б. Избранные произведения [в 5 томах]. – Баку: Восток-Запад, 2007. – том 3. – 344 с.
 Чобанзаде Б. Избранные произведения [в 5 томах]. – Баку: Восток-Запад, 2007. – том 4. – 200 с.
 Чобанзаде Б. Избранные произведения [в 5 томах]. – Баку: Восток-Запад, 2007. – том 5. – 264 с.
 Чобанзаде Б. Избранные стихи / составитель Р.Аскер. – Баку: Нурлан, 2011. – 160 с.
 Чобанзаде Б. Избранные художественные произведения / составитель Р.Аскер. – Баку: БХГР, 2012. – 240 с.
 Первый Всесоюзный Тюркологический съезд: 26 февраля-6 марта 1926 года. Стенографический отчет. – Баку: Нагыл еви, 2011. – 552 с.
 Аллахманлы М. Крымско-татарская литература. – Баку: АГПУ, 2007. – 146 с.
 Касумов Дж. Бекир Чобанзаде. – Баку: 2018. – 328 с.
 Бабаев А. Бекир Чобанзаде. – Баку: Восток-Запад, 1998. – 312 с.
 Касумов Дж. Азербайджанская фольклористика. – Баку: Наука, 2015. – 456 с.
 Аллахманлы М. Поэзия Бекира Чобанзаде // Газета «Кредо». – 30 сентября. – 2006.

References

- Allahmanli M. (2007). Krimsko-tatarskaya literatura [Crimean Tatar literature]. Baku: ASPU, 146 p. (in Azerbaijani)
 Allahmanli M. (2006). Poeziya Bekira Chobanzade [Poetry of Bekir Chobanzade]. gazeta «Kredo», 30 senytabrya. (in Azerbaijani)
 Babayev A. (1998). Bekir Chobanzade [Bekir Chobanzade]. Baku: Vostok-Zapad, 312 p. (in Azerbaijani)
 Chobanzade B. (2007). Izbranniye prozvedeniya [Selected works]. v 5 tomah. Baku: Vostok-Zapad., tom 1, 336 p. (in Azerbaijani)
 Chobanzade B. (2007). Izbranniye prozvedeniya [Selected works]. v 5 tomah. Baku: Vostok-Zapad. tom 2, 368 p. (in Azerbaijani)
 Chobanzade B. (2007). Izbranniye prozvedeniya [Selected works]. v 5 tomah. Baku: Vostok-Zapad, tom 3, 344 p. (in Azerbaijani)
 Chobanzade B. (2007). Izbranniye prozvedeniya [Selected works]. v 5 tomah. Baku: Vostok-Zapad, tom 4, 200 p. (in Azerbaijani)
 Chobanzade B. (2007). Izbranniye prozvedeniya [Selected works]. v 5 tomah. Baku: Vostok-Zapad, tom 5, 264 p. (in Azerbaijani)
 Chobanzade B. (2011). Izbranniye stihi [Selected poems]. Baku: Nurlan, tom 1, 160 p. (in Azerbaijani)
 Chobanzade B. (2012). Izbranniye hudojestvenniye poizvedeniya [Selected art works]. Baku: BHGR, 240 p. (in Azerbaijani)
 Gasimov J. (2015). Azerbayjanskaya folkloristika [Azerbaijanian folklore study]. Baku: Nauka, 456 p. (in Azerbaijani)
 Gasimov J. (2018). Bekir Chobanzade [Bekir Chobanzade]. Baku, 328 p. (in Azerbaijani)
 Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologicheskiy Syezd (2011) [First Turkological Congress]. 26 fevralya-6 marta 1926 goda. Stenograficheskiy otchet. Baku: Nagil evi, 552 p. (in Russian)

З.Н. Сейітжанов , Л.А. Мекебаева ,Ш.А. Рамазанова , Ш.А. Шортанбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: mekebaeva@kaznu.kz, ramaznova@kaznu.kz, shortanbaev@kaznu.kz

БАТА СӨЗДЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Мақалада магиялық фольклордың бір түрі – бата жанрының шығу тегі мен даму жолдары, табиғаты мен ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Батаның шығу түп-төркіні тереңде жатыр. Өйткені адамдар сөздің магиясы, құдіретті күші бар деп есептеген. Сол арқылы байлыққа да, бақытқа да тіпті материалдық игіліктерге де жетуге болады деп есептеген. Және керісінше, ұрлық жасап, озбырлық істеген адамдарды сөз арқылы жазалауға болады деп білген. Тіпті, әлсіз, науқас адамды да магиялық күші бар сөз бен әуеннің көмегімен (Бақсы сарыны) емдегені белгілі. Өйткені ол тұстағы адамдардың әлем туралы таным-түсінігі төмен болғандықтан, сырқаттарын, басқа да көптеген проблемаларын өлең сөз арқылы шешуге болатынына сенімді болған. Осы негізде бата жанры туған. Бата оң және теріс деп екі түрге бөлінеді. Оң бата – жай ғана ақ тілек емес, мұнда сөз жақсылық пен жасампаздыққа бағытталған, теріс бата – кері бата, қарғыс түрінде айтылатын болған. Кеңестік кезеңде бата жанры зерттелмеген, қағаберіс қалған жанрдың бірі еді. Сондықтан авторлар осы мәселені жан-жақты қарастырып зерттеген. Батаның адам өмірінде атқарған функциясын ашып, құрылымдық ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталған. Тіпті айта берсек, ғасырлар тереңінен келе жатқан бата жанры күні бүгінгі өмір тіршілігінің ажырамас бөлігі болып табылады. Себебі ізгі тілек, ақниет барлық уақытта адамгершіліктің бір бөлшегі ретінде саналады.

Түйін сөздер: бата, тілек, қарғыс, фольклор, сенім, ғұрып-салт, қоғам, дәстүр, жанр.

Z.N. Seitzhanov, L.A. Mekebaeva, Sh.A. Ramazanova, Sh.A. Shortanbaev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: mekebaeva@kaznu.kz, ramaznova@kaznu.kz, shortanbaev@kaznu.kz

Genre nature of the word of blessing

The article deals with various types of magical folklore – the ways of development, the definition of the genre nature of the bata, and the specific features and characteristics. The origin of the bata genre is deeply rooted in the past. Because people thought that words had great power. Pronouncing them can attract wealth, happiness, and even material well-being. Conversely, it was believed that the word can be used to punish people who committed evil acts or treachery. It is known that ailments and illnesses were also treated with the help of improvised songs that have magical powers (Baksy saryny). People with naive ideas about the world believed that with the help of songs, you can get rid of not only problems but also many other ailments. They were the basis for the emergence of the genre. Bata is divided into two types: blessing (On Bata) and curse (Teris Bata). On Bata – this is not just a wish for good, here the word is directed to good and creation, teris Bata – was a sign of reverse blessing, blessing with a curse. In the Soviet period, the Bata genre was practically not studied. Therefore, the authors considered this concept comprehensively. We studied the functional and structural features of blessing in a person's life. It should be noted that the Bata genre that goes back centuries is still an integral part of everyday life. Good words, wishes, and bright intentions are considered the Foundation of human morality at all times.

Key words: blessing, wish, curse, folklore, faith, customs, society, tradition, genre.

З.Н. Сейтжанов, Л.А. Мекебаева, Ш.А. Рамазанова, Ш.А. Шортанбаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: mekebaeva@kaznu.kz, ramaznova@kaznu.kz, shortanbaev@kaznu.kz

Жанровая природа слов благословений

В статье рассматриваются различные виды магического фольклора – пути развития, определение жанровой природы бата, его специфические признаки и особенности. Возникновение жанра бата уходит глубоко своими корнями в прошлое. Ибо люди считали,

что слова имеют огромную силу. Произнося их, можно привлечь богатство, счастье и даже материальное благополучие. И наоборот, считалось, что посредством слова можно наказывать людей, совершавших злые деяния или вероломства. Как известно, недомогания и болезни также лечили с помощью импровизированных песен, имеющих магическую силу (Бақсы сарыны). Люди с наивными представлениями о мире верили, что с помощью песен можно избавиться не только от проблем, но и от множества недугов. Именно они стали основой возникновения жанра. Бата делится на два вида: благословение (оң бата) и проклятие (теріс бата). Оң бата – это не просто пожелание блага, здесь слово направлено на добро и созидание, теріс бата – был знаком обратного благословения, благословения проклятием. В советскую эпоху жанр бата практически не был изучен. Поэтому авторы рассматривали это понятие всесторонне. Изучали функциональные и структурные особенности благословения в жизни человека. Следует отметить, что жанр бата, идущий из глубин веков, по сей день является неотъемлемой частью повседневной жизни. Добрые слова-пожелания, светлые намерения считаются фундаментом нравственности человека во все времена.

Ключевые слова: благословение, пожелание, проклятие, фольклор, вера, обычаи, общество, традиция, жанр.

Кіріспе

Қазақ фольклоры – көп заманның жемісі. Бір жағынан ол халықтың көне мәдениеті болса, екінші жағынан олардың дүниетанымының да көрінісі болып табылады. Алғашқы қауымда дүниені танып-білу мақсатынан туған діни нанымның бірі – магия. «Магия алғашқы қауымда пайда болып, кейін әртүрлі өзгеріске ұшырап, әлі күнге дейін ел арасында сақталған сөздің немесе басқа бір іс-әрекеттің керемет қасиеті бар деп, олардың құдіретіне сену» (Qazaq adebyetinin tarihi. 1-tom, 2008: 22) – екенін ескерсек, көне таным-түсініктен тамыр тартатынын аңғаруға болады.

Ертеде адам бойындағы түрлі сырқат-ауруды сиқырлы сөзбен қууға болады деп ойлаған халық бақ-дәулет пен байлық-саулықты да бата беріп не бата алып, ақ тілек айту арқылы дарытуға болады деп сенген. Осындай сенім мен ғұрып-салттан туған өлеңдердің бірі – бата беру. Ақ тілек айтып, бата беру салты түркі халықтары фольклорында бар екен. Бірақ, бұлардың көбі әу баста батаны «алғыс» деп атаған. Кейін келе-келе қазақта ислам дінінің енуіне орай, алғыс бата болып өзгеріске ұшыраған. Алғыста айтылатын ризалық сөз («Өркенің өссін», «Ғұмырлы бол», «Көсегең көгерсін») батаға ауысқан. Бірақ қазірдің өзінде басқа түркі халықтарында «алғыс» сөзі өзінің бастапқы қалпын сақтап қалған. Қай халық (ұлт) болса да батаға үлкен мән берген. Бұл халықтардағы алғыс пен қазақтың батасы бір-біріне онша алшақ емес.

Бата беру сөздің күш-құдіретіне сенген ертедегі адамдардың таным-түсінігінен туған көне дәстүр. Бата отбасы ғұрыптарына қатысты айтылып, халықтың күнделікті өмірінен кең орын алған жанрлық түр.

Эксперимент

Қай халықта болса да бата белгілі бір жағдайға байланысты беріледі. Ақсарбас қой сойып, ақ бата беру қазақ халқында әлі сақталып келеді. Сөздің құдіретіне (магиясына) сенген халық бата арқылы ізгі тілек, ақ ниеті айтылады. Мәселен, қырғыз фольклорындағы бір үлгісі:

Бата башы дың-дың,
Малды берсін миң-миң.
Жылқы берсең ала бер,
От жакалай бала бер
(Kyrgyz el ыrlary, 1967: 21).

Ал қарашағайлар жас келінге:

Келген келін несіпті болсын,
Етер ісін біле келсін!
Келген жерін сүйе келсін
Игілік кетпесін,
Қарғыс жетпесін (Wahatov, 1983: 51). –

деп бата берген.

Бұлар мазмұны жағынан да, сыртқы формасы жағынан да қазақ бата-тілек өлеңдерінен айырмашылығы олақ десе де болатындай. Бір-біріне жақын екені аңғарылады. Тегінде бата беріп, ақ тілек айтып, алғыс білдіру ежелгі ата-бабалар келе жатқан түркі халықтарының ескілікті дәстүрі екені ақиқат (Wahatov, 1983: 79).

Оң бата мен теріс бата «Қорқыт ата кітабында» айтылады. Негізі қарғыс нақты бір адамға бағытталады. Бірақ фольклорда оның жасалу жолында түрлі тәсілдің бары белгілі. Мәселен, Бұқаштың өлім халінде жатқанын көрген анасы:

Қазылық таудың көп суы,
Ағар екен, ақпасын!
Қазылық таудың көк шөбі
Шүйгін екен, тапталсын!
Жүйрік сенің киігің
Жортпасын енді, тас болсын, –

деп қарғауы ұлына қастандықтың неден болғанын білмей, дал болып айтуынан туған. Ал, Өзірейіл келгенде Дели Домрул үшін әкесі де, шешесі де жолдарын қимағанда әйелі:

Қалар болсам өзіңнен
Тауларыңнан не пайда?
Жайлар болсам, көрім болсын, –

деген, өзін-өзі қарғау арқылы серт берген (Qazaq adebyetinin tarihi. 1-tom, 2008: 352-353).

Халық Жаратқанға жалбарынып, жақсылыққа жетуді, жамандықтан сақтануды мақсат еткен. Өйткені батаны киелі сөз деп қараған, «Батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді». Бұл арада ескеретін бір жай, бата беру мен алғыс айтудың айырмашылығы бар. Алғыс адамдар арасындағы ризалық-ықыласты білдіреді. Сондықтан алғыс көбіне үлкендер жағынан жастарға қарата айтылады. Бата көп адам атырған жерде елге беделі бар, құрметке ие үлкен адамдар береді. Сонда бата қандай жағдайда беріледі? Ізгі тілек батаны қыз ұзатқанда, келін түскенде, нәресте дүниеге келгенде, ұзақ сапарға шыққанда, қан майданға аттанғанда, ас-тойда, бие байлағанда, мал сойғанда, дастархан басында т.б. жағдайларда айтылады. Келе-келе бір қайырым алғыстың орнын бата ауыстырған. Айталық, келін түскенде берілетін батаның бір үлгісі мынадай:

Құтты болсын ақ отау,
Ел көңілі қанатын.
Түзу ұшсын түтіні,
Оты маздап жанатын.
Өнерлі бол жас келін,
Қыздар үлгі алатын
(Qazaq batalary, 2003: 41).

Бұл батада жас отауда жарастық болуын тілейді. Оты маздап, түтінінің түзу ұшуын қалайды. Жас келіннің қыздар үлгі-өнеге алатындай өнерлі, ибалы болуын үміт етеді. Көптің көңілінен шығатын келін болуын тілек етеді.

Ал, ұзатылатын қызға:

Жабыла шаншып уығын,
Ақ отауды тігелік.

Берік болсын іргең деп
Құтты адыммен кірелік...
Бақытты болсын өмірің
Көтеріңкі болсын көңілің,
Қосағыңмен тең кәртей
Адал болсын серігің, –

дейді.

Халық салтында келін түсіріп, қыз ұзату, дүниеге нәрестенің келуі, оның алғаш атқа мінуі үлкен қуаныш саналып, жақсы тілек айтылып, оң бата беріледі:

Бастарыңа бақ берсін,
Не берсе де нақ берсін!
Қырда жүрген қыздарды
Үйлеріне ап келсін!
Көңілдерің тоқ болсын,
Қайғаларың жоқ болсын,
Шүпірлеген үйіңде
Балаларың көп болсын!
(Betashar, 1991:80).

Бұл баталардың мазмұны бір-біріне жақын. Жас келіннің де, ұзатылатын қыздың да бақытты болуларына тілек айтады. Алайда берілетін баталар мазмұны жағынан түрліше болып келеді. Мәселен, сәби дүниеге келгенде жас балаға лайық бата беріледі:

... Әділ болсын сәбиің,
Қара қылды қақ бөлген.
Көпшіл болсын сәбиің
Еліне олжа ап келген.

«Жақсы сөз – жарым ырыс» дегендей, жарық дүниеге жаңа келген сәбидің қара қылды қақ жаратын әділ болуын, көпке қайырымды, еліне олжа салатын азамат болсын деп бата береді.

Алыс сапарға аттанған адамға да жолы болып, аман-сау оралуы үшін бата беріледі. Ақ бата алып аттану да кісіліктің белгісі болмақ. Көне кездерден ауысқан әдептіліктің нышаны.

Жолға шықсаң жолың болсын,
Жолдасың қыдыр болсын!
Жарылқасын құдайым
Болмасын ешбір уайым
(Qazaq batalary, 2003: 259).

Халықтық ғұрып-салтпен тығыз ұштасқан батаның тәрбиелік мәні зор. Сондықтан арыдан арна тартқан жөн-жосық бұзылмауы керек. Шаңыраққа яғни дастарханға берілетін

төмендегі бата бата мал-жанның амандығын, кетпес ырыс, кең пейілдің болуын ниет еткен.

А, Құдай, жарылқасын,
Ырысың арылмасын.
Мал мен бас берсін
Иман мен жас берсін.
Кетпес ырыс берсін!
Кең пейіл берсін!

Қазақ халқы тұрмыс-салтының көп жағы бата-тілекпен байланысты болып келеді және бата берілетін жағдай да, батаның түрлері де көп. Осыған орай бата бір мақсатта айтылғанымен, мазмұны түрленіп отырады. Бата адамдарды жақындастырады. Көнеден келе жатқан дәстүр жалғасады. Мәселен, халықтың мереке наурыз-да берілетін батаның бір үлгісі мынадай:

Дәулетті бас берсін,
Көл-көсір ас берсін,
Ұлыстың ұлы күнінде
Ұлың ойға қонсын,
Қызың қырға қонсын.
Мал өріске толсын
Дәулетінді асырсын
Дұспаның басылсын
(Qazaq batalary, 2003: 204).

Бата жеке адамға да, жиналған көп қауымға да қарата айтыла береді. Халық батаны адамның ізгі ниеті, ақ тілегі деп түсінген. Сондықтан батаның шарапаты боларына шек келтірмегін. Алғыстың айтылуы мен батаның берілуі екі бөлек. Алғысты үлкен адам біткен істің соңында жасқа арнайды, ал бата белгілі бір істің басталар алдында, я болмаса кейде аяқталған соң айтылады (Qazaq adebyetinin tarihy. 1-tom, 2008: 171). Бата берілгенде қол жайылады, соңынан беттерін сипап, «Әумин, айтқаныңыз қабыл болсын!» деп қоштау білдіреді.

Батаның ішінде Жаратқан иеге, пайғамбар, Періште, Қыдырата, әулие-әмбиелерге сыйыну сарындары басым. Осы арқылы кесір-кесапаттан сақтанып, ырыс-бақ тілейді. Бата сұраған адамның көкірегіне үміт отын жағады. Өйткені бата қасиетті сөз деп есептелетіндіктен оны берушінің де сөзі киелі саналады. Сөз магиясына сенуден туған батамен ақ тілек айту арқылы бақ-берекені, дәулетті дарытуға болатын болса, қырсық-сор, пәледен, қаскөй күштерден аманболуға, қорғануға болады деген халық санасының түсінігі көрінеді.

Сонда магиялық фольклор көне наным-сенімге негізделген отбасы ғұрпына қатысты жанр болып табылады. Бата беруші адам құдіретті күш иелері мен тыңдаушы көптің арасын байланыстырады. Бұл әлем халықтарының баршасында дерлік кездесетін, адамзат қоғамы сөздің магиялық құдіретіне күмәнсіз сенген қадым заманда қалыптасқан тым көне дәстүр. Фольклордың шағын жанры ретінде қарастырылатын ұйқасты, ырғақты болып келетін бата сөз халқымыздың жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, обал-сауап турасындағы моральдық-эстетикалық түсініктерінің айғағы (Adebyettanu terminder sozdigi, 1998: 101).

Халықтың күн көріс, тіршілік көзі мал болғандықтан ерте заманда-ақ төрт түліктің пірі, олардың сақтаушысы болатынына сенген. Сондықтан оларға (Қамбар ата, Ойсыл қара, Зеңгі баба, Шопан ата, Сексек ата) жалбарынған, тілек айтылған. Мал басының аман болып, көбейуін қалаған. Мұнда да сөздің магиялық күшіне сену басым. Төрт түліктің пірлеріне қарата үн қатады. Бір мысал:

Төрт түліктің бір пірі – Қамбар ата,
Тілегенде, өзің бер, ақтан бата.
Үйір-үйір жылқыны шұрқыратып,
Ойдан-қырдан арқансыз әкеп мата
(Qazaq batalary, 2003: 274). –

дегенде тілену, сұрану сарыны байқалады. Енді бірде бата беруші айтқан батасының ішінде малды кірістіріп, «Төрт түлігің сай, өзің бай» болуын сұраған. Мал тіршілік көзі болғандықтан халықтың бата-тілегінен де орын алған.

Дәулеті асқан бай қылсын,
өрт түлігінді сай қылсын.

Не:

Қораңнан мал кетпесін,
Үйіңнен дәм кетпесін.

Немесе:

А, Құдайым, оңдасын,
Сегіз жүз қой қоздасын
(Qazaq batalary, 2003: 214). –

сияқты бата үзінділеріне қарағанда малды бата-тілекке қосып, сиқырлы сөз құдіретімен дарытуға болады деген сенімнің ұшығын аңғаруға болады.

Нәтиже мен талқы

Ғалымдар бата берудің екі түрлі мағынасы барын айтады. Бірі – алғыс – оң бата, екіншісі – қарғыс – теріс бата. Ертеде бір сөзге жүйрік, ақын жігіттің жақсы аты болады. Бірде ел аралап жүріп Таранбай деген сараң байдың ауылына барып қалады. Жігіттің астындағы «Көкшыбар» атқа көзі түскен бай шабарамандарын жіберіп, өзін сабап, атын тартып алады. Әділ бидің арқасында жігіт атын қайтарып алады. ойы іске аспаған Таранбай қастандық жасап, жігіттің атын өлтіреді. Әділдік сұрап барған билері Таранбайдың сөзін сөйлеп, жігітті сабап, байға «жала жаптың» деп босағаға байлап тастайды. Мұндай қорлыққа шыдай алмаған жігіт байлауда жатып Таранбайды қарғап-сілей бастайды. Оның қарғысы адамның зәре-құтын ұшыратындай жамандыққа толы болып келеді:

Құдай алғыр Таранбай,
Дүниеден өт уанбай.
Қарғыс тиіп қан қақса
Отырғанда ұялмай.
Көгенің сенің қырқылсын,
Ұл мен қызың қылқынсын.
Түйе деген малыңа
Шелек келіп қырылсын.
Шаңырағың шағылсын,
Мойныңа арқан тағылсын, –

дейді. Мұнымен де тынбай қарғысын жалғастыра түседі.

... Ел келмесін қараңа,
Апат келсін балаңа.
Қолы тисін жауыңның
Кеудедегі жағаңа! (Qazaq batalary, 2003: 310) –

деп шұбырта жөнеледі. Сөзі сүйектен өтеді. Малына да, жанына да небір жамандықты тілейді. Ақыры ордаңның ойраны шықсын дегенге саяды. Мұндай қарғыс кез келген адамның көңіл-күйіне әсер етеді.

Сонда Таранбай: «Мынаның қарғысынан өнебойым түршігіп кетті» – деп шоши бастайды, қорқады. Қарғыстың қаһары болатынын мойындайды. Бір пәлеге ұшыраймын деп ойлайды. Жігіт мұнан кейін билерге қарап:

Байдың көрген күніндей,
Айдауға түс өгіздей.
Қу томардай түтіндеп,
Отқа жанып көмірдей...

Қия басып жүрсендер,
Қу бас болып қурандар,
Бақиға дейін шуландар,
Қайыр тілеп, қоржын сап
Ғарып болып зарландар! –

деп шабуылға көшеді. Билер де жігіттің тотыяйындай ащы қарғысынан сескене бастайды. Жігіт тағы теріс батасын (қарғысын) жалғастырып:

Тұқымың тұздай құрысын,
Қара басыңды нас бассын,
Кеуденді қара тас бассын.
Таудан құлаған тастай бол.
Ит мұжыған бастай бол!
(Qazaq batalary, 2003: 317) –

дейді. Осыншама пәле-жала тілеген қарғыстың сөздері уытты. Ақын жігіттің айтқан қарғыстарын естіп отырған байдың бәйбішесі: «Қызыл тіл бас жармаса, тас жарады» деген. Мынаның разылығын алыңдар дейді. Жігіттің қарғысы удай ащы екен. Бізге жақсылық болмайды деп бай мен билер ақылдасып жігіттің атын төлеп береді, қарғысын қайтарып алуға келіседі. Теріс істерін мойындап, атын төлеген соң жігіт қарғысын былай қайтарады:

Айналайын, Таранбай,
Алмасын құдай қырынды.
Болып өтсін көңіл жай
Алмасын дұшпан сырынды...
Әділ болсын билерің
Мәртебесі теңелсін.

Қарғыс біреуге жамандық тілеу, қастандық жасау мақсатында айтылады. Қарғыс көбіне ашық кейде астарлап мағына да айтылуы мүмкін. Қарғыстың мазмұны батаға қарама-қарсы. Бірі – жақсылық, екіншісі – жамандық тілейді. Сонда қарғыс қандай адамға айтылады? Қарғысты дұшпанына, әкесі – көңілі әбден қалған ұлы мен қызына, молла– діннен безгендерге, рубасы – жаугершілік кезінде елін сатқандарға және т.б. (Dosmuhameduly, 1991: 21), – деп түсініктеме береді. Х.Досмұхамедұлы, Қарғысты кез келген адам айтпайды. Біреуден қорлық-зорлық көріп күйінген адам өш алу мақсатында қарғап-сілейтін болған. Мәселен, төмендегі қарғысты оқысақ:

Бағың тайсын,
Бақытың күйсін.
Байың өлсін,

Талағың түссін.
Пұшпағың қанамасын,
Қызығыңды жер көрсін,
Кеуденді көр көрсін!
(Qazaq batalary, 2003: 323).

Қарғаушының ойы анық, әйелдің бір кесел-кесепатқа ұшырап өлуін тілейді, жамандық шақырады. Бұған қарағанда қарғысты ер, әйел деп бөлмей, теріс әрекет-қылық көрсетіп, адамгершілікке жатпайтын іс істеген ар-ұяты жоқ адамдарды сілейте қарғайтын болған. Теріс бата беру «Қыз Жібек» жырында да кездеседі. Төлегеннің орта жолда мерт болуын ол әкесінің теріс батасының әсері деп ұғады. Оңтүстіктегі Келіншектауда әкесінің қарғысына ұшыраған дүниекоңыз қыздың көшімен байланыстырады.

Мына бір қарғысқа назар аударып көрейік:

Ұлың ұрымға
Қызың қырымға кетсін, –

дегенде бала-шағаң орнын тапсын дегендей әсер қалдырады. Бірақ тереңірек үнілсек, ұрпағыңның басы қосылмай тентіреп кетсін деген теріс пиғыл жатқаны хақ. Мұны астарлы мағынада айтылған қарғыс деуге болады. Бұл – көпке емес, белгілі бір адамға айтылған қарғыс. Айналып келгенде жауына жамандық шақырады. Кейде бата арқылы адам бойындағы жағымсыз қылықтарды сынап-мінеген. Бір сараңдау отбасы келген қонаққа кәделі сыбағасын аспай, жауырын асады. Қонағасыға көңілі толмаған қонақ алдына ас келгенде:

Асқаның маған жауырын,
Бермедің еттің тәуірін...
Бір жапырақ майы жоқ
Жеп қойды ма ауылың?
Аллауакбар! –
(Qazaq batalary, 2003: 243) депті.

Әсілі қонаққа кәделі жілік асылу керек. Себебі қалыптасқан халықтық салтқа қайшы келуге болмайды. Сондықтан қарғыс тыңдаушы адамның көңіл күйіне, психологиясына ауыр әсер етеді, үрей, күдік тудырады.

Халық өтірікші, жалқау, сотқар-бұзық, ұрықары адамдарды жақсы көрмеген. Сол себепті сөз киесі арқылы мұндай адамдарды жазалаған. Басқаша айтқанда зұлым адамдарды қарғап-сілеп кеткен кегін қайтарады, ашу-ызасын басады. Мәселен, мал ұрлаған адамға барлық жамандықты үйіп-төгеді:

Жер жалмасын,
Дерт қармасын.
Борбай етің борша болсын,
Арқа етің арша болсын...
Ұрлағаның түйнек болсын
Шайнағаның шаян болсын,
Дұспандарың өлік иттей сүйреп көмсін!

Ұрлаған малдарың дерт болып жабыссын, өлген иттей сүйреп көмсін деуден артық қарғап, налу бола қоймас. Адамдық кейпі төмен, арамдықты күн көріс көзіне айналдырған сұмдарды осылай жазалаған. Халық ұрықары өзінің теріс әрекетінің қарымтасын алуы керектігін жақтаған. Себебі әркім өз несібесін адал еңбегімен тауып жеу қажет.

Жалқаулық – ең жаман әдеттің бірі. Көпшілік жатып ішер жалқауды, еңбекке бейімі жоқ адамды онша ұната қоймаған. Өйткені жалқау, еріншек болу адамның кемелденуіне кесірін тигізетін жаман әдет. Адал еңбекпен ғана көктеп-көгеріп абыройға қол жеткізе алады. Сондықтан жалқау адам жиіркенішті көрінеді. Мұндай адамға ақ тілек айтылмаған. Себебі жалқау болу адамды абыройдан айырады. Сондықтан жат қылықты жанға да қарғыс айтылған.

Жатқан жеріңнен тұрма,
Мойныңды тірлікке бұрма...
Отырған жерің ойылсын,
Жатқан жерің жарылсын.
Өлігінді таба алмай,
Әкең мен шешен сарылсын
(Qazaq batalary, 2003: 325), –

дейді.

Жалқау адамды да қадір-қасиеті жоқ жан-дардың қатарына қойған. «Барынан да жоғы жақсы» деп жаман тілек айтқаны аңғарылады. Халықтық жол-жосынға қайшы келгендердің жоғалуын тілеген.

Біреудің сыртынан өтірік-өсек, ғайбат айта-тын суайт адамдарды да оңдырмаған. Көпшіліктің құрметі мен сеніміне ие болудың бір жолы адамның орынды, ақылды сөз айта білуіне де байланысты болмақ. Сол себепті өсек-өтірік айтқан адамды да шенеген:

Абыройың ашылсын,
Күлің көкке шашылсын.
Жалған айтқан сөзіңнің жазасын көр,
Алдап айтқан сөзіңнің азабын көр,
Бар өтірігіңнің қаралы қазасын көр.

Бұған қарағанда халық ар-ұятқа кір келтіретін әдеп-инабаты жоқ, өтірікші, жалақор, бассыз кеткен жетесіз жандарды аямағанын көреміз. Мұндай ауыр ащы-уытты жамандық шақыратын сөздер кімге болса да жеңіл тимеген. Адамның өңменінен өтетін сөз қорқыныш тудырған. Қарғыс тиген адамды құдай ұрады, қасірет тартады деп ұққан.

Қарғыс бейкүнә, жазығы жоқ жандарға қарата айтылмайды. Біреудің қорлық-зомбылығын көріп, басына қиын күн туғанда, қарғыс арқылы кек қайтаруды мақсат еткен. Қарғысты көбіне ерекше белгісі (тілінің қарасы) бар адам айтса әсері болады деп ойлаған, және белгілі бір жол-жорамен орайлас орындалатыны аңғарылады. Түркі-Монғол халықтарында түрлі ырымдар жасап орындайтын көрінеді. Монғолдар қарғысшының тіліне май жақса, оның сөзі дөп тиеді деп сенген. Қалмақтар қарғысты таңсаріде алақанын шапалақтап айтып, қарғысшының оң шынашағын күйемен бояған. Ал Алтай қарғысшылары қызыл іңірде айтылған қарғыс өтімді деп сенген... Тува бақсысы «қарғыш» айтқанда қара тонын, қара бөрігін киіп, қара даңғырасын, қара шоқасымен ұрып ойнаған (Qazaq adebyetinin tarihy. 1-tom, 2008: 181). Қарғыстың мазмұны адам жанын түршіктіреді. Қатер-қауіпке толы болып үрейлендіреді. Өйткені ол – жамандық жасаушы адам, кінәлі адам. Сол себепті қарғыс айтқанда қол теріс жайылады.

Исламға дейінгі дәуірде алғыс немесе қарғыс айту даугер абыз, бақсылардың ғана еншісі болғанға ұқсайды... Бұл жорамалдың дұрыстығын беріге дейін қазақ ішінде «қарғысшы» деп аталатын дау-шар үстінде қарғыс айтуға арнайы отыр-

ғызылатын адамдар болғанын да дәлелдейді (Qazaq adebyeti: encyclopedialyq anyqtamalyq, 2005: 120).

Қорытынды

Сонымен, бата сөзі әу баста «алғыс» деп аталып, ислам дінінің ықпалынан тұрмыстық қызметі батаға ауысқан. Бата қасиетті сөз деп есептеледі. Оның атауы құранның бірінші беташар сүресі «фатихадан» туындаған. «Фатиха сүресі: Аллаға жалбарынудың нағыз бір үлгісі» (Х.Алтай). Сондықтан бата адамның ойға алған игі істерінің орындалуына себепкер болады. Пәле-жаладан, кесір-кесапат, жамандықтан сақтайды деген сенім болған.

Оң бата болсын, теріс бата (қарғыс) болсын ұйқасқа құрылады. Бірақ өлең өлшемдері біркелкі болмайды. Кейде бес-алты, кейде он бір буынды болып келеді. Бата – жақсылық, қарғыс-жамандық шақыратын қазақ фольклорының шағын жанры болып табылады. Бата – ізгі тілек. Одан халықтың моральдық-этикалық таным-түсінігі аңғарылады. Кісілік тұрпат пен адамдық болмысқа ақау түсірмеуді ойлаған ата-бабаларымыз жамандықтан бойларын аулақ ұстап, жақсы үміт нышанын, риясыз тілегін бата берумен жеткізгенін аңғаруға болады. Қазақ халқында көпті көрген абыройлы дана кәриялардан арнайы бата алу дәстүрі де болған. Бұл түрік-монғол халықтарының арыдан келе жатқан жора-жосыны. Өйткені жақсы тілек – ақ бата жарылқайды, адамды қуанышқа бөлейді, бақыт-байлыққа жол ашады деген ұғым-түсінік қалыптасқан.

Әдебиеттер

- Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы, 2008. – 812 б.
 Кыргыз эл ырлары. – Фрунзе, 1967. – 345 б.
 Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 160 б.
 Беташар. – Алматы, 1991. – 125 б.
 Қазақ баталары. / құраст. Р.Шорманұлы. – Үрімжі, 2003. – 367 б.
 Әдебиеттану терминдер сөздігі / құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Алматыкітап, 2017. – 312 б.
 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
 Қазақ әдебиеті: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 576 б.
 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 1984. – 200 б.

References

- Adebyettanu terminder sozdigi. (1998). [Dictionary of literary terms]. qurast. Ahmetov Z., Shanbayev T., Almaty: Ana tili, 384 b. (In Kazakh)
- Betashar. (1991). [Betashar]. Almaty, 125 b. (In Kazakh)
- Dosmuhameduly H. (1991). Alaman.[Alaman]. Almaty: Ana tili, 176 b. (In Kazakh)
- Qasqabasov S. (1984). [Kazakh folk prose]. Almaty, 200 b. (In Kazakh)
- Qazaq adebyetinin tarihy. On tomдық.(2008). [The history of the Kazakh literature. In ten Volumes].1-tom, Almaty, 812 b. (In Kazakh)
- Qazaq adebyeti: encycklopedia lyqanyq tamalyq. (2005). [Kazakh literature: encyclopedic reference]. Almaty: Aruna, 576 b. (In Kazakh)
- Qazaq batalary. (2003). [Kazakh battles].qurast. R. Zhormanuly, Urumchi, 367 b. (In Kazakh)
- Kenjeahmetuly S. (2017). [Traditions and customs of the Kazakh people]. Almaty, 312 b.(In Kazakh)
- Kyrgyz el irlary. (1967). [Kyrgyz folk songs]. Frunze, 345 b. (In Kyrgyz)
- Wahatov B. (1983). Qazaq tynturnys-salt zhylarynyn tipologiasy [In life-typology of Traditions gallarini]. Almaty: Gylm, 160 b. (In Kazakh)

К.Б. Уразаева¹ , Г.Д. Рысмаганбетова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан,

²Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
e-mail: kuralay_uraz@mail.ru, gulnara_rsmg@mail.ru

«РЕЛИГИЯ ДУШИ» ШАКАРИМА. ТРИ ЛИКА «ВОЗЛЮБЛЕННОЙ»

Статья посвящена философии и поэтике суфизма в лирике Шакарима. Изучение своеобразия толкования казахским поэтом суфизма привело к концепции «религия души». «Религия души» Шакарима исследована как история внутреннего пути человека к Богу. Тема любви – восхождения человеческого духа к Абсолюту – трактуется поэтом как личный опыт мистического прозрения. Типичные для суфизма мотивы: духовного очищения и прозрения через прикосновение к тайне, колдовства Возлюбленной, прикосновения к локону Возлюбленной, опьянения вином, исчезновения своего «я», смерти – показаны в трех стихотворениях Шакарима как торжество Абсолюта и творения мира. Выявлен общий для лирики Шакарима сюжет: «Я и Бог». Анализируется символика опьянения как постижения Истины, функция образов «локона Возлюбленной», соловья, «нищего», райских гурий. Специфика толкования суфизма Шакаримом показана как этико-нравственная программа совершенствования человека и духовного постижения истины. Концепты духовного царства и духовного сердца, чистого разума исследуются как основа мировоззрения поэта, обусловившего жанровое своеобразие его поэзии, философской и дидактической одновременно.

Ключевые слова: Шакарим, суфизм, «религия души», концептосфера, мировоззрение, Абсолют, Истина, философская лирика, наставление.

K.B. Urazaeva¹, G.D. Rysmagambetova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,

²K. Zhubanov Aktope Regional State University, Kazakhstan, Aktope,
e-mail: kuralay_uraz@mail.ru, gulnara_rsmg@mail.ru

Shakarim's «Religion of the Soul». Three faces of the «Beloved»

The article is devoted to the philosophy and poetics of Sufism in Shakarim's poetry. The study of the originality of the Kazakh poet's interpretation of Sufism took on the character of the concept of «religion of the soul». Shakarim's «religion of the soul» is explored as the history of man's inner path to God. The theme of love – the ascent of the human spirit to the absolute – is interpreted by the poet as a personal experience of mystical insight. Typical for Sufism motives: spiritual purification and insight through touching the mystery, sorcery of the Beloved, touching the lock of the Beloved, intoxication with wine, the disappearance of one's self, and death are shown in three poems of Shakarim as the triumph of the absolute and the creation of the world. A common theme for Shakarim's lyrics is revealed: «I and God». The author analyzes the symbolism of intoxication as a comprehension of the Truth, the function of the images of the «lock of the beloved», the Nightingale, the «beggar», and the Paradise houris. The specifics of the interpretation of Sufism by Shakarim is shown as an ethical and moral program for improving a person and spiritual comprehension of the truth. The concepts of the spiritual Kingdom and the spiritual heart and pure mind are also studied as the basis of the poet's worldview, which caused the genre originality of his poetry, philosophical and didactic at the same time.

Key words: Shakarim, Sufism, «religion of the soul», conceptual sphere, worldview, Absolute, Truth, philosophical lyrics, instruction.

Қ.Б. Уразаева¹, Г.Д. Рысмағанбетова²,

¹А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.,
e-mail: kuralay_uraz@mail.ru, gulnara_rsmg@mail.ru

Шәкірімнің «Жан дүние діні». «Жар» ұғымының үш дидагы

Мақала Шәкірім поэзиясындағы сопылық поэтика мен оның философиясына арналған. Қазақ ақынының түсінігіне сай сопылық өзгешелікті зерттеу арқылы «жан дүние діні» концепциясының сипаты айқындалған. «Жан дүние діні» – адамды Құдайға жетелейтін ішкі жол қалыптасуының тарихы тұрғысынан зерттелген. Махаббат тақырыбы – адам рухының Абсолютке қарай өрлеуі – ақын шығармашылығында мистикалық түйсікті оятудың өзіндік тәжірибесі ретінде түсіндірілген. Шәкірімнің үш өлеңінде орын алған Абсолюттің өрлеуі және ғалам жаратылысының бейнелері сопылыққа тән кейбір сарындар арқылы көрсетілген: тылсымға жақындау арқылы рухани тазару мен көңілдің айқындалуы, Жардың дуагерлігі, Жардың бұрымына жанасу, шараптан еліту, өзіндік «меннің» жойылуы. Сондай-ақ, Шәкірімнің жалпы лирикасына тән «Мен және Құдай» сюжеті айқындалған. Еліту күйін кешіп Ақиқатқа қол жеткізу символикасымен бірге «Жар бұрымы», бұлбұл, «кедей», хор қызы бейнелерінің функциясы талданған. Шәкірім шығармаларындағы сопылық түсініктің ерекшелігі болса, адамның өрістеуі мен ақиқатқа рухани тұрғыдан қол жеткізудің этикалық-өнегелік бағдарламасы ретінде көрсетілген. Рухани патшалық, рухани жүрек және таза зерде концепциялары оның поэзиясындағы жанрлық, философиялық, дидактикалық өзгешеліктерді тудырған дүниетанымның негізі ретінде зерттеледі.

Түйін сөздер: Шәкірім, сопылық, «жан діні», концептосфера, дүниетаным, Абсолют, Ақиқат, философиялық лирика, өсиет.

Введение

Суфизм Шакарима – проблема, обусловившая ряд направлений в отечественном литературоведении. Принадлежность к религиозно-философской лирике и прочтение ее в аспекте коранической традиции, имеющие характер обобщающего опыта исследования наследия Шакарима (Шәкірім, 2008), не объясняет в достаточной мере влияние суфийского миропонимания на мотивы, образы и символику казахского поэта. Понимание эзотерической сущности суфизма, его особого места и значения в казахской философии (Барлыбаева, 2011), в казахском сказочном фольклоре (Шахмарден, 2011) дополнили изучение суфизма в казахской культуре. Тем не менее словарь суфизма, оперирующий специфическим толкованием концептов, характеризует эзотерический язык, мироощущение и поэтологию, позволяющие разграничить истоки восточной персидской традиции и осмысления казахского мыслителя и художника, объясняющие особое место Шакарима в литературном процессе начала XX в.

Влияние на Шакарима поэзии Хафиза. Навои и Физули, подтверждающее мысль Е. Бертельса: «почти все крупнейшие авторы мусульманского Востока, за редкими исключениями, так или иначе связаны с суфизмом и без знакомства с этой литературой в полной мере поняты быть не

могут» (Бертельс, 1965: 54) – требует трактовки философско-эстетической сущности суфизма и жанровой специфики в поэзии Шакарима с позиций концептосферы, выражающей философию любви к Богу, породившей «религию души» казахского поэта. Плодотворными в этом отношении по-прежнему остаются работы российских востоковедов – Е.Э. Бертельса, Н.И. Пригариной, М.Т. Степанянц, И.В. Стеблевой.

Эксперимент

Стихотворения Шакарима: «Жарымды жаным сүйді, Сүйе алмай тәнім күйді» (Возлюбленную душа (моя) полюбила, Не сумевшая поцеловать, сгорела плоть) (1924) (Шәкірім, 1988: 212), «Шам жардан жарықпын деп күнәлі боп...» (Свеча виновата в том, что считала себя ярче) (1928) (Шәкірім, 1988: 260), «Шын асықтың әрбірі» (Все истинно влюбленные) (время написания неизвестно) (Шәкірім, 1988: 238) – позволяют описать три лика «Возлюбленной» как сущность «религии души» Шакарима. Материалом анализа суфийской мотивной структуры, образов и символики явились русские подстрочники, составленные автором статьи – Г.Д. Рысмағанбетовой. При составлении подстрочников автор придерживалась не только точности передачи текста и его образов, но и особенностей суфийской поэтики.

Результаты и обсуждение

Своеобразие философской системы Шакарима заключается, с одной стороны, в согласии с основным догматом ислама о единстве Создателя. С другой – развивая этико-нравственное представление о религии как форме духовного очищения человека, сохранения в нем лучших качеств, Шакарим явил в поздней поэзии «религию души», основанную на суфийских концептах. «Религия души» Шакарима – лирическая история внутреннего пути человека к Богу, любви, которая представляет собой восхождение человеческого духа к Абсолюту. Религиозным установлениям теологов (улема) казахский мыслитель и поэт противопоставил личный опыт мистического прозрения, «соприкосновения» с божественным.

Жарымды жаным сүйді,
Сүйе алмай тәнім күйді

*Возлюбленную душа (моя) полюбила,
Не сумевшая поцеловать, сгорела (моя) плоть*

Таза қымыз әкел шырақ.
Болайын қайғыдан жырақ.
Бойым еркін, ойым – ұжмақ,
Тілім – бұлбұл, сөзім бұлақ!

Уайым жоқ, табылды арман.
Түсіп сәуле асық жардан.
Көтерді пердесін әбден.
Қызыл гүлім ашылған шақ.

Нұрына күн нұры жетпес.
Қасы – жай, кірпігі – оқ реттес.
Көңілден суреті кетпес.
Жүзі – сиқыр, шашы – тұзақ.

Қара көзі өтіп ойға.
Әсері жайылып бойға.
Тұрғандай шақырып тойға.
Бойымда жоқ сабыр-тұрақ!

Ернінде қиын сыр бар
Жаным соған тым ынтызар
Сүйейін дейтұғын шығар.
Лайық па екен денем бірақ.

Тең емес ерніне ернім,
Ерінге міне жан келдің.
Сүйіп кел, сені жібердім,
Тұра тұрсын денем аулақ.

Бояу мінсіз, сұлу шын жар
Жүрегімде сипатың бар
Болып ынтық қыламын зар.
Әлемде бармысың шын ақ?

Көріп көзің, нұрыңа қанса,
Барын жан ләззатін алса,
Тәнім құрбан бола қалса,
Мұнан артық болар ма бақ!

*Свет мой, принеси-ка чистого кумыса.
Отдаюсь (я) от горестных мыслей.
Тело станет свободным, в мыслях – рай,
Язык – соловей, речь моя – родник!*

*Не стало печалей, сбылась мечта,
Лучи сошли с возлюбленной,
Отбросила покрывало,
Словно раскрылся мой красный цветок.*

*Лучу солнца ее луча не догнать.
Прямые брови, ресницы – стрелы.
Из памяти не уйти ее облику.
Лицо – чарует (околдовывает),
волосы – ловушка (западня).*

*Ее черные глаза проникают в мои мысли,
Пронизывают все тело.
Как будто зовут меня на праздник,
И нет покоя в (моем) теле.*

*Губы ее хранят глубокую тайну,
К ней душа моя так стремится.
Видно, хочет поцеловать их (душа),
Но достойна ли того плоть моя?*

*Не достойны ее губ мои губы,
Но вот (ты) душа пришла к моим губам.
Поцелуй, отпускаю тебя,
А тело пусть останется в стороне.*

*Безупречной красоты истинная возлюбленная,
Твой образ в сердце моем.
Горестно рыдая, стремлюсь к тебе.
Есть ли ты в мире?*

*Если, увидишь (ее), пропитается твой луч
И наслаждением наполнится (вся) душа,
Если тело (мое) принесу в жертву –
Разве может быть больше счастье (блага) этого!*

В некоторых изданиях начальная строка стихотворения звучит так: «Таза қымыз әкел шырақ». В других вместо қымыз у поэта встре-

чается *арақ*, что точнее воспроизводит мотив опьянения, имеющий в суфизме особое значение. Мотив вина и мистического опьянения связан с учением об этапах постижения Истины: питье вина символизирует начало пути – тарикат (Пригарина, 1989: 111). О сущности аллегорий: «Возлюбленная» – Бог, «вино» – божественная Истина, «опьянение» – приобщение к ней – писал другой востоковед (Фильштинский, 1989: 235). Символика образа вина связана с мотивом познания: испивший его приобщается к постижению Истины.

Другой образ суфизма, формирующий концептосферу Шакарима, образ соловья. Он встречается и в других произведениях поэта. Например: «Сорлы бүлбүл жазға асық боп» (влюбленный в лето страдающий соловей) в стихотворении «Сорлы бүлбүл жазға асық боп» (Шәкәрім, 1988: 253). В суфийской поэзии соловей символизирует влюбленного и встречается часто в паре с розой – символом божества (Шimmel, 2000: с. 239). Таковы в суфизме пары «мольба – огонь», «капля – море». В стихотворении «Жүректен аққан қанымнан» (Кровью моей, что льется из сердца) (время создания неизвестно) встречается сравнение лирического героя с соловьем: «Жүрегі оттай қайнаған, // Мұңлы шерлі мен бүлбүл!» (С сердцем, пылающим как огонь, // Печальный, тоскующий я – соловей!» (Шәкәрім, 1988: 249).

Соловей символизирует и образ рая. Здесь необходима отсылка к Корану. Известно, что рай обещан мусульманину за смерть в бою во имя Аллаха: «А у тех, которые убиты на пути Аллаха, – никогда Он не собьет с пути их деяний: и введет их в рай» (ссылки по Корану здесь и везде приводятся в переводе И.Ю. Крачковского, 1990, с указанием суры и аята (47: 5, 7)).

Колдовство «Возлюбленной» – мотив суфизма, фиксирующий торжество Абсолюта в творении мира. Появление полемического отношения Шакарима к догматам религии приводит к мотиву «испорченной веры» («шірік иман»). Отсюда «колдовство» как выражение подлинной религии, исповедуемой лирическим героем казахского поэта.

Мотив колдовства создает экзистенциальную проблематику стихотворения и объясняет символику образа «локон Возлюбленной» (или «Возлюбленного»). В классической суфийской поэзии этот образ встречается в паре с образами «лик / лицо». Бертельс писал, что «локонами называют атрибуты мощи и эманации красоты, которые являются причиной сокрытия единства абсолютной красоты», а «лицом и ликом назы-

вают место проявления субстанциональной красоты и эманаций красоты» (Бертельс, 1965: 113). Мысль Шакарима заключается в сущности религии как постижении Истины. Этот путь передан в аллегории «локоны Возлюбленной», скрывающей как единство абсолютной красоты, так и множество религий, равных между собой.

Признание лирического героя: «Не жаль покинувшей (меня) души, если позволишь прикоснуться к твоему локону» в стихотворении «Шам жардан жарықпын деп күнәлі боп...» (Свеча виновата в том, что считала себя ярче) – формирует общий для рассматриваемых произведений лирический сюжет: «Я и Бог». Здесь нашла воплощение суфийская концепция фана, когда влюбленный в своем стремлении к Абсолюту достигает исчезновения своего «я», растворяя личностные качества в Абсолюте. Так создается проблематика суфизма в картине потустороннего мира, любовью к которому пронизана душа лирического героя. Здесь мотив колдовства, очарования, грез достигает кульминации. Проблеме духовного очищения и обновления, прозрения через прикосновение к тайне суждено в данном произведении раскрыться через целостность Души и Тела как субстанций, организующих движение лирического героя к жертве как высшему благу.

В энциклопедии «Шәкәрім» стихотворение отнесено к жанровой разновидности философско-духовной лирики (Шәкәрім, 2008: 721) и анализируется как наставление суфиев. Отмечая применение автором приемов, характерных для любовной лирики, исследователи сосредоточили внимание на феномене «хакикат» – понятии суфизма, означающем финал духовного самосовершенствования. Отсюда чудо (му'джиза) как основная тема произведения и комментариев о чудесах, совершенных пророком Мухаммедом. Между тем анализ стихотворения с позиций суфийской поэтологии позволяет уточнить идею произведения и тему, заключающуюся в сущности истинного мусульманина и прикосновении к Истине, обретении подлинной любви к Богу. Требуется уточнение отнесения образной системы стихотворения к кораническому источнику и «замена» суфийского Хизра почитаемым казахами Святого Кыдыра, занимающего особую роль в мифологии. Казахская параллель обнаруживается авторами статьи и в толковании долга мусульманина в аспекте долга перед отцом и матерью.

Своеобразие образной системы данного стихотворения заключается в тяготении к предметной изобразительности. Композиция основана

на оппозиции внешнего как иллюзорного, мнимого, кажимого подлинному, истинному через противопоставление образов свечи и зеркала. Развитие лирического сюжета как процесса духовного причащения к Богу через открытие тайны любви отражает подстрочник.

Шам жардан жарықпын деп күнәлі боп...

Свеча виновата в том, что считала себя ярче...

Шам жардан жарықпын деп күнәлі боп,
Сондықтан түскен оның тіліне шок.

Айна «сенен асылмын» – деген үшін
Дарға асылып, басына қадалған ок.

Бүтін әлем байланған сиқырыңа,
Мен жындымын асық боп сол нұрыңа.
Шірік иман, шыққан жан арман емес,

Қолымды бір тигізең бұрымыңа.
Нұрға байсың. Нұрыңнан – зекет, парыз,

Мен кедеймін, нұр сұрап қылдым арыз.
Бір қарасаң, тірілер өлі денем,
Қарамасаң, мойнында кетер қарыз.

Қызырдың мәңгі суын сия қылып,
Тамам түнді сауыт қып қойсам құйып.
Осы дүние тозғанша жазсам-дағы
Бітіре алман ернің сырын біліп.

Нәресте, жас, күнәсіз күн мен айым,
Етегіңе қол тисе, адаспайым.
Жаратқанның құдіреті толықтығын,
Сенің мінсіз нұрыңнан байыптайым.

Мұны меңіреу табиғат жарата алмас, –
Деймін де терең оймен соны ойлайым.
Сондықтан жан иманым бір сен үшін,
Мейлің сөк, мейлің ұнат, осы жайым.

Жүз пайғамбар «мұғжижа» көрсетсе де,
Сені көрмей мұсылман бола алмайым,
Сенің нұрың түспеген сопыларды
Бейіске кіреді деп ойламайым

Свеча виновата в том, что сочла себя ярче

Возлюбленной,

Потому горящий уголь попал ей на язык.

«Я благороднее тебя», – сказала зеркало, и за это

Оно (было) повешено, и в голову его вонзилась стрела

*Целый мир пленен твоим колдовством (во власти),
Я безумец, влюбленный в твой свет.*

И не нужна прогнившая вера и покинувшая (меня)

Душа,

Если позволишь прикоснуться к твоему локону.

*Ты богат(а) светом. От света твоего – (и) закят
(пожертвование), и долг.*

Я нищий, молю света.

Одного (твоего) взгляда достаточно,

чтобы ожило мое мертвое тело,

Не взглянешь – неоплаченным останется (мой) долг.

(Даже) вечную (животворящую) воду Хизра

в чернила обратив,

Сделав ночь чернильницей, (в нее чернила налив,

Даже прожив до скончания этого мира,

Так и не постигну тайну по твоим губам.

Дитя юное, невинное, мое солнце и луна,

Не потеряюсь (заблужусь), если подола

твоего коснется рука

Полноту могущества Создателя

Я постигаю в твоём безупречном свете.

Это не может создать бесчувственная природа

Так говорю и глубоко размышляю я над этим.

Потому и вера, и душа моя – все для тебя.

Хочешь – отвергни, хочешь – прими – таково

(мое слово).

Если даже сто пророков покажут му'джиза (чудо),

Не узрев тебя, не смогу (я) стать мусульманином.

Неосененные твоим светом суфи,

Не войдут в рай.

Говоря о предметной изобразительности, важно помнить о присущей ей в суфизме условности. Согласно концепции «вахдад ал-вуджуд» («единство бытия») суфийского мыслителя Ибн Араби, божественный акт творения – проявление Творца через сотворенный мир. Превосходство свечи над светом божественным и зеркала над свечой – аллегория гордыни, отрицание существования Создателя. Отсюда мотив возмездия. «Локон возлюбленной» продолжает здесь тему Абсолюта и единства.

Анализ ученым газели Навои позволил выявить в качестве жанрового признака повторяющийся мотив – «изображение красоты возлюбленной и изображение любовных переживаний лирического героя», что сочетается с мотивом ничтожности лирического героя (Стеблева, 1993: 36-37). Типичные для Навои символиче-

ские образы: «пылинка», «нагой», «нищий», противопоставленные великолепию Абсолюта («лучезарное солнце», «султан»), перекликаются с образом «нищего» у Шакарима: «Я нищий, молю света. // Одного (твоего) взгляда достаточно, чтобы ожило мое мертвое тело, // Не взглянешь – неоплаченным останется (мой) долг». Здесь можно привести и понятие ислама – факр, символизирующий нищету верующего, окруженного всемогущим и всемогущим Духом.

Интересно сочетание суфийской телеологии с бытовым сознанием, характеризующим мусульманскую обрядность. Так, понятия закят и более широкое понятие долга не случайно вписаны в соседство образов метафорически осмысленного «мертвого тела» и Хизра, образов чернил и чернильницы. Известно, что пророк Хидр – «...один из угодных Богу людей, кому была дарована вечная жизнь» (Мусульманская священная история, 1996: 244). Это история о том, как Хидр нашел источник с животворящей водой, стал бессмертным и с тех пор покровительствует странствующим по суше и воде. В суре 18 Корана, аят 109 гласит: «Если бы море было чернилами для слов Господа моего, то иссякло бы море раньше, чем иссякли слова Господа моего, даже если бы мы добавили еще подобное этому» (Крачковский, 1990: 250-251). Образы чернил и чернильницы и мотив животворящей воды в стихотворении Шакарима символизируют процесс духовного причащения к религии неопита.

Картина мироздания символизирована в образах Солнца и Луны. Озарение их светом: «Дитя юное, невинное, мое солнце и луна» – содержит аллюзию на мотив рая и юных дев рая. Коран сулит верующим райскую прохладу, приятные напитки и дев рая в награду за покорность – веру в Аллаха. Религия ислама утверждает возможность быть счастливым за пределами человеческой жизни. Коран пишет о деве рая как «вечно юной», то есть сохраняющей девственность для услады мусульманина в раю: «Мы ведь создали их творением и сделали их девственницами» (56: 34, 35). Собираательные черты дев рая: «черноокие, большеглазые, подобные жемчугу хранимому» (56: 22), девственницы, которых «не коснулся до них ни человек, ни джин» (55: 56), «Они – точно яхонт и жемчуг» (55: 58), «добротные, прекрасные» (55: 70), «полногрудые сверстницы» (78: 33), «скромноокие» (55: 56), «с потупленными взорами» (38: 52), то есть полностью подчиненные небесному супругу – таков портрет гурии. Образ дев рая помогает понять усладу: человек попадает либо в рай, либо в ад:

«Мы ведь приготовили для неверных цепи, узы и огонь» (76: 4).

Истинное, абсолютное бытие есть лишь Бог – сущность, проявлением которой выступает мир (Степанянц, 1997: 30-31). Сквозь призму этой концепции Шакарим смотрит на природу и совершенство форм этого мира, возражая сторонникам естественно-эволюционной теории происхождения мира: «Мұны меніреу табиғат жарата алмас» (Это не может создать бесчувственная природа), а потому достоин истинного поклонения только Создатель («Возлюбленная»).

Богатство жанровых решений являет третье стихотворение Шакарима.

Шын асықтың әрбірі...

Шын асықтың әрбірі
Өліп топырақ болды да,
Жаралыстың тағдыры
Жаратты мені орнына.

Бәрінің нұры қосылған
Мол керемет менде бар.
Жалғыз жарға шоқынған
Қайда мендей пенде ар?

Менің жарым қыз емес
Хақиқаттың шын нұры.
Оны сезер сіз емес,
Көзге таса бұл сыры.

Жасырып тұр жар өзін,
Бас көзімен қарама.
Жүрегіңнің аш көзін,
Жанның сырын арала.

Көрем десең жарымды,
Мас бол, жүрек тазала.
Өртеп жібер барыңды,
Қарсы ұмтыл қазаға.

Көрсен, оған бас ұрып,
Етегінен айрылма.
Не нөрнеу, не жасырып,
Нәпсісіне қайрылма.

Бұл сәлемді есіңе ал,
Егер жетсең тілекке.
Жар қанжары – маған бал
Сұқсын сорлы жүрекке.

Талай асық жаралсын
Жара ағызған қанынан.

Жер жүзіне таралсын,
Жерді жусын қызыл қан.

Сайтан қашып асықтан,
Асыл озып жасықтан, –
Бейіс болсын бұл жалған
Жүректен кетіп сасық қан.

Все истинно влюбленные...

Все истинно влюбленные
Умерли и стали прахом,
И судьбою свыше
Предназначен на их место я.

Весь их свет соединенный
Благодатью в изобилье послан мне.
Поклоняющаяся единственной возлюбленной,
Есть ли где-нибудь человек, подобный мне
(достоинством)?

Моя возлюбленная – это не девушка,
Она – чистый свет Истины.
Вам не дано этого ощутить,
Это тайна, скрытая от глаз.

Скрывает себя возлюбленная,
Не смотри привычным (взором).
Открой глаза своего сердца,
Блуждай в тайнах (ее) души.

Если хочешь увидеть (мою) возлюбленную,
Будь пьян, очисти свое сердце.
Сожги себя дотла,
Шагни навстречу смерти.

Если увидишь ее, пади ниц
И, схватившись за подол, держись.
Ни открыто, ни тайком
Не поддавайся чувственным желаниям (нафс).

Запомни это мое пожелание,
Если сбудется желание.
Кинжал возлюбленной – мед для меня,
Пусть вонзится он в страдающее сердце.

Пусть много влюбленных родится
От крови, сочащейся из раны,
Пусть растечется по земле,
Пусть землю омоет красная кровь.

Пусть дьявол бежит от влюбленного,
Благородство одолеет ничтожество, –
Пусть раем станет этот мир,
Из сердца вытечет зловонная кровь.

Персонализация Бога, Абсолюта в образе «Возлюбленной» приводит к аллегории: Истина (чистый свет) недоступна для обычного человеческого зрения. Чтобы увидеть Ее, нужно «открыть глаза (своего) сердца», обрести его в своей душе.

Лирический герой стихотворения готов принести себя в жертву Любви, ибо без гибели, исчезновения собственного «Я», растворяющегося в Боге («Возлюбленной»), невозможно обретение истинной сущности. В суфизме исчезновение личностных качеств и замена их божественными атрибутами обозначается термином «фана» («самоуничтожение в Боге»). Отсюда символический образ «кинжала возлюбленной» (жар қанжары), пронзающего сердце влюбленного. В понимании суфиев «смерть означает уничтожение личных свойств, уничтожение завесы, отделяющей предвечного Возлюбленного от сотворенного во времени любящего. Хадис «умри до того, как ты умрешь» служил суфиям отправной точкой для разрешения об убийстве низших свойств любящего и его последующем духовном воскресении в этой жизни» (Шиммель, 2000: 111).

В стихотворении Шакарима процесс возрождения человека происходит как процесс посвящения, передачи духовного опыта, благодати из рук учителя, подобного суфийскому наставнику, в руки вновь обращенного ученика. Для сохранения в себе духовного царства нужно держать в чистоте духовное сердце, не дать своему «эго», низменному «я» превалировать над духовностью, ибо начало всему чистота намерений, помыслов.

Заключение

Итак, «религия души» Шакарима, воспринявшего мотивы, образы и символику суфизма, – причащение к вере как постижению Истины, воплощению Абсолюта и ликов Бога как «Возлюбленной» («Возлюбленного»). Своеобразие толкования казахским поэтом восточного учения обусловлена философской и этико-нравственной основой – трактовкой религии как постижения Истины через духовное обновление и прозрение вступающего на путь веры неопита. Тема приближения к Богу воссоздает этапы внутреннего пути человека. Типичные для суфизма мотивы: тайны, колдовства Возлюбленной, опьянения вином, исчезновения своего «я», смерти анализируются в аспекте торжества Абсолюта и творения мира. Лириче-

ский сюжет «Я и Бог» показал роль и функцию образов «локона Возлюбленной», соловья, «нищего», райских гурий. «Религия души» Шакарима – личный опыт мистического прозрения, «соприкосновения» с божественным, отсюда акцентирование мотивов самоуничтожения

«я» во имя духовного самосовершенствования. Концептосфера суфизма преломлена в поэзии Шакарима в образах духовного царства, духовного сердца, чистого разума. Такой подход стал основой анализа философско-дидактической лирики Шакарима.

Литература

- Барлыбаева Г.Г. Эволюция этических идей в казахской философии. – Алматы: К-ИЦ ИФП КН МОН РК, 2011. – 216 с.
- Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – 527 с.
- Крачковский И.Ю. Перевод Корана с расположением сур в порядке их ниспослания Свыше // И.Ю. Крачковский. – М.: СП ИКПА, 1990. – 512 с.
- Мусульманская священная история от Адама до Иисуса. Рассказы Корана о посланниках божиих. – М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1996. – 392 с.
- Пригарина Н.И. Хафиз и влияние суфизма на формирование языка персидской поэзии // Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 95-120.
- Стеблева И.В. Поэтологический аспект формирования тюркоязычной межлитературной общности древности и средневековья // Проблемы особых межлитературных общностей. – М.: Наука, 1993. – С. 90-98.
- Степанянц М.Т. Восточная философия. – М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1997. – 503 с.
- Фильштинский И.М. Концепция единства религиозного опыта у арабских суфиев // Суфизм в контексте мусульманской культуры. Изд. 2-е, стер. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 222-238.
- Шахимарден. Казахский суфизм в мудрости Алдаре-кесе // Нива. – 2001 – № 4. – С. 169-179.
- Шиммель А. Мир исламского мистицизма. Пер. с англ. Н.И. Пригариной, А.С. Раппопорт. – М.: «Алетейя», 2000. – 536 с.
- Шәкәрім. Шығарамалары. – Алматы: Жазушы, 1988 – 560 с.
- Шәкәрім. Энциклопедия. / Бас редакторы Е.Б. Сыдыков. – Семей: «Тенгри» баспасы, –2008. – 864 с.

References

- Barlybaeva G.G. (2011) Evoliutsiia eticheskikh idei v kazakhskoi filosofii. [Evolution of ethical ideas in Kazakh philosophy]. Almaty: K-ITs IFP KN MON RK, 216 p. (in Russian)
- Bertel's E.E. (1965) Sufizm i sufiiskaia literatura. [Sufism and Sufi literature]. M.: Nauka, 527 p. (in Russian)
- Krachkovskii I.Iu. (1990) Perevod Korana s raspolozheniem sur v poriadke ikh nisposlaniia Svysh'e [The Koran translation in the order of God given surahs]. M.: SP IKPA, 512 p. (in Russian)
- Musul'manskaia sviashchennaia istoriia ot Adama do Iiususa. Rasskazy Korana o poslannikakh bozhiikh (1996). [Muslim sacred story from Adam to Jesus. The Koran stories about messengers of God]. M.: Nauchno-izdatel'skii tsentr «Ladomir», 392 p. (in Russian)
- Prigarina N.I. Khafiz i vliianie sufizma na formirovanie iazyka persidskoi poezii // Sufizm v kontekste musul'manskoi kul'tury (1989) [Sufism in the context of Muslim culture]. M.: Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury. P. 95-120. (in Russian)
- Stebleva I.V. (1993) Poetologicheskii aspekt formirovaniia tiurkoiazychnoi mezhliteraturnoi obshchnosti drevnosti i srednevekov'ia [The poetical aspect of the formation of the Turkic speaking interliterary community of the Ancient and the Middle Ages]. // Problemy osobykh mezhliteraturnykh obshchnostei. [The problems of special interliterary communities]. M.: Nauka. P. 90-98. (in Russian)
- Stepaniants M.T. (1997) Vostochnaia filosofii. [Oriental philosophy]. M.: Izdatel'skaia firma «Vostochnaia literatura», 503 p. (in Russian)
- Fil'shtinskii I.M. (1989) Kontseptsiiia edinstva religioznogo opyta u arabskikh sufiev [The concept of the unity of religious experience of Arab Sufis] // Sufizm v kontekste musul'manskoi kul'tury. [Sufism in the context of Muslim culture]. Izd. 2-e, ster. M.: Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury. P. 222-238. (in Russian)
- Shakhimarden (2001) Kazakhskii sufizm v mudrosti Aldare-kose [Kazakh Sufism in Aldar-kose's wisdom]. Niva. 2001. № 4. P. 169-179. (in Russian)
- Shimmel' A. (2000) Mir islamskogo mistitsizma. [The world of Islamic mysticism]. Per. s angl. N.I. Prigarinoi, A.S. Rappoport. M.: «Aleteia», 536 p. (in Russian)
- Shakarim (2008). Shygaramalary. [Essays]. Almaty: Zhazushy, 560 p. (in Kazakh)
- Shakarim (2008). Entsiklopediia. [Encyclopedia]. [Chief editor Y. B. Sydykov]. Semei: «Tengri» baspasy, 864 p. (in Kazakh)

Г. Ыбырайқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kyrenbel@gmail.com

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ «САЙТАН КӨПІР» ПОВЕСІНДЕГІ АВТОР БЕЙНЕСІНІҢ ПАРАДИГМАСЫ

Оралхан Бөкей өз дәуірінің тұңғығына сүңгіп, сан алуан өмір құбылысын суреттеуде өзгеше мәнерімен қазақ көркем сөзінің көркін ашты. Қаламгердің әдеби әлеміндегі арналы тұс шығармаларына көркемдік мән дарытып, жаңаша философиялық ойлар ұсынуы, көркем ойлаудың жаңаша үлгісін көрсетуі еді. Жазушы қоғамның қатпар-қатпар қалтарыстарын нәзік талғаммен танытуда шеберлік шыңына бойлайды.

Мақалада қазақ прозасына өзгеше жазу стилімен келген О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі автор бейнесінің парадигмасы, оның негізгі қаламгерлік ұстанымы, ой-ниеті айқындалды. Әлеуметтік-қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсетудегі ерекшеліктері, шығарма өзегін айқындаудағы дейктикалық элементті пайдалануы, жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық сияқты дуалистік дүниетаным ұғымдарын нысанға алғаны қарастырылды.

Жазушының шығармашылық бағытындағы Алланың жазуы, адамзатты жарату мақсұты, адам баласының бастапқы, түпкі мәннен тарайтын адамгершілік, адамсүйгіштік бағыттан тайқымай ғұмыр кешу парызы туралы айтпақ ойы зерделенді.

Аталмыш шығармада өзі өмір сүрген қоғамдағы әлеуметтік жағдайларды Айқай, Анау, Жаңғырық секілді абстрактілі бейнелермен алуын О. Бөкейдің сөз саптау мәнерінің поэтикалық тіл иіріміндегі шеберлік қарымы деп тануға болады. Жазушы осы тәсілімен белгілі бір кезең, уақыттардың жалпы мінезін, қоғам, заман құрсауындағы адамдар мінезін ашады.

Түйін сөздер: мәтін, автор бейнесі, герменевтикалық талқылау, әлеуметтік талдау, аллюзия, когезия, дейксис.

G. Ybyraikyzy

Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kyrenbel@gmail.com

The paradigm of the author's image in the Oralkhan Bokey's novel «Damn bridge»

Oralkhan Bokey dipping into the depth of his era, describing the extraordinary way of life phenomena emphasizes the expressiveness and beauty of the Kazakh language. The writer was presented his works with a wide artistic direction which filled with new philosophical ideas and new artistic thinking, also O.Bokey shows us high skill and a special approach in describing the layered turns of life.

The article reveals the paradigm of the author's image in the Oralkhan Bokey's novel «Damn bridge», which came to Kazakh prose with an unusual style and revealed its basic writing position. In particular, they examined the features of the manifestation of social and social phenomena, the use of the deictic element in determining the basis of a work, issues of a dualistic worldview, such as good and evil, holiness and deceit.

Mastered the author's ideas and directions of the writer's work on the holy scripture of Allah, on the goal of creating humanity, on the duty of a person who should not stop loving humanity and live with moral values. The ability to combine symbolic elements and intertext brings him closer to understanding the artistic significance of this event.

This work captures the social situation in the society in which he lived, with the help of abstract images such as Shout, That, Echo. Bokey's spelling style can be recognized as a masterpiece of poetic language. Thus, the writer reveals the general nature of a certain period, time, society, the people around him.

Key words: text, image of the author, hermeneutic discussion, social analysis, allusion, cohesion, deixis.

Г. Ыбырайқызы

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kyrenbel@gmail

Парадигма образа автора в повести Оралхана Бокея «Чертов мост»

Оралхан Бокей, окунаясь в глубину своей эпохи, описывая необычайным способом жизненные явления, подчеркивает выразительность и красоту казахской речи. Писатель заполнил свои произведения широким художественным руслом, наполненным новыми философскими идеями, новыми художественными мышлениями. Писатель проявляет высокое мастерство, показывая и с особым подходом описывая многослойные повороты жизни.

В статье раскрывается парадигма образа автора Оралхана Бокея в повести «Чертов мост», который пришел в казахскую прозу с необычным стилем, и раскрываются его основные писательские позиции. В частности, были рассмотрены особенности проявления социально-общественных явлений, использование дейктического элемента в определении основы произведения, вопросы дуалистического мировоззрения, такие как добро и зло, святость и коварство.

Осваивается мысль автора и направления творчества писателя о священном писании Аллаха, о цели создания человечества, о долге человека, который не должен переставать любить человечество и жить с нравственными ценностями.

Эта работа отражает социальную ситуацию в обществе, в котором он жил, с помощью таких абстрактных образов, как Крик, Вон, Эхо. Стилль орфографии О. Бокея можно признать шедевром поэтического языка. Таким образом, писатель раскрывает общий характер определенного периода, времени, общества, окружающих его людей.

Ключевые слова: текст, образ автора, герменевтическая дискуссия, социальный анализ, аллюзия, когезия, дейксис.

Кіріспе

Көркем туындыдағы автор позициясын, мәтін мазмұнының оқырманға эстетикалық әсерін танауда шығармаға герменевтикалық әдіс арқылы талқылау жүргізудің маңызы зор. Себебі бүгінгі таңда әдеби шығармаларды герменевтикалық әдіс аясында зерттеудің өзекті мәселеге айналып отырғаны белгілі. Біз өз мақаламызда герменевтикалық әдіспен О. Бокейдің «Сайтан көпір» шығармасындағы автор бейнесін анықтауды негізгі нысан етіп алдық.

Көркем шығарманың тұтас құрылымын ұйымдастырушы ретінде өзіндік стиль даралығымен, философиялық пайымдауларымен оқырман санасында қалыптасқан автордың тұлғалық болмысы мәтін жүйесінде түрлі бейнеде көрінеді. Ол бірде мәтін мазмұнының сыртында оқиғаны сырттай сын көзбен бақылап отырса, кейде мәтін астарында жасырынып, енді бірде мәтін ішінде кейіпкерлердің мінезінде, іс-әрекетінде, ойы мен сезімінде, сөзінде көрініс тауып, олармен бірге диалогқа түседі, ойланады, мұңданады, ашуланады, шешім іздейді.

Автор бейнесі – шығармада жазушы көзқарасымен баяндалған оқиғалар желісінің түпнегізі. Ой қуатында қалыптасқан қағидаларды ұлт мүддесіне жаратуда өзі өмір сүрген қоғамның әлеуметтік мәселелерінің жаршысы. Баяндау

тәсілдері шығармаға концептуалдық мән үстеп, оның көркемдік идеялық нысанын айқындауға бағыт беруші.

XX ғасырда бастау алған автор категориясының функциялық рөлі мен көркем мәтінде көріну бейнелеріне байланысты ғылыми зерттеулер мен ой-тұжырымдардың парадигмалық шеңберіне үңілетін болсақ, зерттеушілер ұсынған әр түрлі аспектідегі теориялық тұжырымдарға тоқталып өтуге болады. Көркем мәтіннің негізі тінін құрайтын автор бейнесі категориясына байланысты теориялық ұстанымдарды жүйелеу барысында автор бейнесінің әр түрлі мазмұнда толықтырылып отырғанын байқаймыз.

В.Е. Хализев автор бейнесін бірнеше мағыналық аяда қарастырады. «...Біріншіден, белгілі бір тағдыры, өмірбаяны, жеке нышан белгілері бар көркем туындыны тудырушы шынайы тұлға. Екіншіден, көркем мәтінде шоғырланған (локализацияланған) автор бейнесі, жазушының, суретшінің, мүсіншінің, режиссердің өзін-өзі сомдауы. Үшіншіден (біз үшін қазір ең маңыздысы), көркем әлемді қалыптастырушы, иманентті туындыға тұтастай қатынасушы» (Хализев, 2004: 61). Соңғы тұжырымында зерттеуші иманентті деп автордың көркем шығармадағы бірыңғай функциялық сипатын айтып отыр. Авторды көркемдік қызметтің субъектісі,

туындының тұтас жүйесін ұйымдастырушы ретінде зерделеген.

«Автор образы поэтикасы» хақында ой толғаған зерттеуші Б. Майтанов: «Автор мәртебесі классикалық әдебиетте аса биік деңгейіне жетті.

В. Виноградов, М. Бахтин тәрізді ғұламалар оны көркем шығарманың алтын өзегі, мазмұн мен пішіннің мәйегіне санады. Өзге жұрт биографиялық автор, жазушы өмірі сияқты бадырайып тұрған шындықтың құрсауында жүргенде, олар текст құрсағындағы автор жаратындысына тән атом, иондар қозғалысын зерттеумен айналысты.

М. Бахтин кейіпкер еркіндігін автор зорлығынан құтқаруға тырысты. Бұл дені дұрыс эстетиканың заңдылығы еді» (Майтанов, 2012: 13), – деп мәтіннің көркемдік кеңістігіндегі автор беделіне қатысты Бахтиндік ойдың мазмұнын тереңдете түседі.

Әдебиеттанушы, философ М.М. Бахтин автор бейнесіне қатысты мынадай тұжырым айтады: «Шығарманың ішінде автор оқырман үшін шығармашылық принциптердің жиынтығы, оны тиісінше жүзеге асырушы, трансгрессиентті сәттердің бірлігін көруші, кейіпкер мен оның әлеміне белсенді қатысушы» (Бахтин, 1986: 191). Демек, автордың ой-ниеті, танымы, түйсігі, ішкі үні көркем шығарма аталымынан бастап, мәтін құрылымының тұтас жүйесінде кейіпкерлердің биік философиялық көзқарасымен, психологиялық жағдайларымен тамырласып, заман шындығын, адамдардың мінез табиғатын көркемдік кеңістікке алып шығады.

Әдебиеттану ғылымында автор ұғымына қатысты әдіснамалық жүйеде авторға күмәнмен, немкетті көзқараспен қарау орын алғаны белгілі. Француз философы әрі әдебиеттанушысы Р. Барт үшін автор мәртебесі оқырманға тиесілі. Ол өзінің әйгілі «Автор өлімі» тұжырымдамасында көркем мәтіндегі авторлық баяндау мен пайымдауларды скрипторға, оқырман ой-танымына ұластырады. Р. Барттың идеясына зер салатын болсақ: «Очевидно, так было всегда: если о чем-либо рассказывается ради самого рассказа, а не ради прямого воздействия на действительность, то есть, в конечном счете, вне какой-либо функции, кроме символической деятельности как таковой, – то голос открывается от своего источника, для автора наступает смерть, и здесь-то начинается письмо. Однако в разное время это явление ощущалось по-разному» (Барт, 1989: 384), – деп жазады. Ғалымның автордың өлуі немесе оқырманның дүниеге келуі жайлы айтуының

негізгі себебі оқырманның аналогиялық пайымдаулары, көзқарастары бойынша автор ұсынған мәтіннің тұтас мағыналық сипатының жаңа моделі түзіледі. Нәтижесінде автор бейнесінің мәтіндегі логикалық «лебiзi» бейтараптанады. Оқырман мәтінді «символикалық әрекетпен» ретрансляциялайды.

Чех ғалымы В. Шмид «Нарратология» еңбегінде авторды нақты және абстрактілі интс-танция аймағында қарастырып, нақты авторға мынадай анықтама береді: «Туындыны құраушы шынайы, тарихи тұлға. Дегенмен туындының өзінен тәуелсіз» (Шмид, 2003: 41) Ал дерексіз авторды «семиотикалық акттың нәтижесі. Нақты автордың өзі емес, шығармашылық актілерде бейнелеген туындыны жасаушы бейне. Бұл бейне туындыда қамтылатын және оқырманмен құралатын объективті және субъективті екі негізге ие. Мен оларды дерексіз (абстрактілі) автор деп атаймын» (Шмид, 2003: 42), – дейді.

Имплицитті автор терминін әдебиеттану ғылымына америкалық сыншы У.К. Бут енгізген болатын. 1961 жылы жарық көрген «The Rhetoric of Fiction» еңбегінде: «Кейбір романистердің туындыларынан шынымен де олар өз шығармалары арқылы өздерінің түрлі қырларын ашып, өз бейнелерін жасағандай әсер алуға болады. ... Джессамин Вест айтқандай, кейде «жазушы тек роман жазу арқылы өз әңгімесін ғана емес, сонымен бірге сол әңгіме үшін жазушының, яғни ресми хатшының бейнесін анықтай алады». ... Аталмыш ұйғарымдағы авторды «ресми жазушы» деп атасақ та, болмаса Кэтлин Тиллотсонмен жақында қайта жаңғыртылған «автордың екінші мені» деген терминді қолдансақ та, оқырманның осындай туындыдан алатын әсері автордың маңызды бір шеберлігінің көрінісі болып табылады. ...Автор қаншалықты бейтарап болуға тырысқанымен, оқырман сөзсіз шығарманың баяндалу мәнеріне қарай жазушының бейнесін өз санасында құрастыра алады, сондықтан да ресми жазушы сөзсіз барлық құндылықтарға қатысты үнемі бейтарап болмайтындығы анық» (Booth, 1983: 70-71) (*аударма біздікі*), – деп мәтінде баяндалған дерек пен дәйекте автор ойы жасырын тұрғанмен, оқырман мәтін мазмұнындағы негізгі ойдан автордың тұлғалық болмысын өз санасында қалыптастыратынын айтады.

Автор мәселесін түсінудің теориялық қисындарынан ұғатынымыз, автордың барлық субстанциясы мәтін мазмұнында қамтылып, өз ойында қалыптасқан формаларды кейде жасырын, кейде анық жүзеге асырады.

Талдау

Адами құндылықтарға қатысты мәңгілік тақырыптарды таразылап, өзіндік пайымдауларымен оқырман санасына ой салуда Оралхан Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі автор бейнесінің интеллектуалдық өресі де көркем мәтінмен танысу барысында бірте-бірте күрделеніп, қоюлана түсетінін байқаймыз. Повестің тақырыбының өзі оқырманды елең еткізетіні белгілі. Шығарма атауы неге «Сайтан көпір» деп аталды, ол көпір қайда апарады, автор танымындағы өзекті ой не, бұлаталымаркылынені меңзеп отыр деген сауал оқырман ойына бірден оралатыны рас. Бұл тұрғыда әдебиеттанушы ғалым Т. Есембеков: «Көркем мәтін аталымы – әр түрлі авторлық интенция (ниет) көрінісі. Ол мәтінді көркем әлеммен, уақытпен, кеңістік координатымен байланыстырады. Сондықтан суреткер өз туындысының атауы арқылы мәтінді қалай талқылайтыны жөнінде алғашқы ақпарат таратады» (Есембеков, 2015: 107), – деп шығарма тақырыбын автор ойының бағытын айқындаушы хабарлама екенін айтады.

Оралхан Бөкейдің түпкі ойындағы бұл мәтін аталымынан танылатын басты концепциясы Ф. Ницшенің ойларымен үндесетіндей: «Асқан тұлғаға алып барар көпір болу үшін адам бойындағы адамшылықтан, асып кеткен адамшылықтан, дәстүрлі адам күйінде қалудан арылуы» (Рысқалиев, 2015: 315). Мұнда адам бойындағы асқақ рух қана асқан тұлғаға өтуге көпір болады.

Оралхан Бөкейдің де авторлық позициясы – адами жаратылыс, рухани асқақтық мәселелерін астарлы ойға бейімдеп, «Сайтан көпірді» адам баласының ар алдына төселген сынақ көпірі ретінде алуы. Тағдыр талайына түскенде адам адамдық қалпын қалай сақтайды, ар алдына төселген ізгі ниет жолынан өте ала ма, бойындағы жаман қасиетті жеңе ала ма деген сауалдарға жауап іздейді.

Нәтиже және талқы

Оралхан Бөкей бұл шығармасына реалды және ауани құбылыстарды, архетиптерді араластыра отырып, түпсанадағы ойларды сана деңгейіне шығару арқылы қоғамдағы әлеуметтік шындықтың терең қатпарларын, сұм саясаттың тұрпатын тұспалдап жеткізе білген. Шығарманың бас кейіпкері Аспанның есімін, оның тағдыр талайын тамызық етіп, күрделі мәселелерді қамтыған. Жаратылыстың тылсым

сыры, Алла тарапынан тікелей көмекке келер ғажайып күш шығарма идеясына көркемдік мақсатпен орынды қолданылған.

«Бұқтырманың жағасында өскен Аспан сескенбестен «бисмилла» деп, қойып кетіп еді. Арғы жағаға алғашқылардың бірі болып жүзіп жетті де, өзіне арнап ор қаза бастады» (Бөкей, 2013: 48).

<...>

«Тегі, сайтан сайқалдың бұл дүниеде бары рас та. Әйтпесе анау сап түзеп сандалып жүрген салдақылар солар емей не? Періште ме? Су иесі Сүлейменнің сұлу қыздары ма? Қарашы, мұны мазақтап, тілін шығарып ыржақтауын, ырғала сыңсып ән салуын, қарашы... «Бисмилла» – деп күбірлеп еді, әлгі сайтан болып елестеген аппақ сұлделер зым-зия жоғалып, оның орнында қозғалған ағаштар ғана қалды. Қозғалып тұрған ағаш емес, екі қара саннан төменгі жағын ағынды су жұлқылаған өзінің денесі екеніне көзі әрең жетті. «Уһ, аллам-ай!» – деп аһ ұра күрсінгенде, бұлайша сойған суырдай ілініп, аспаққа асылып тұра беруге болмасын, тірі адам тіршілігін жасау керегін саналады. Саналауы мұң екен миы сартылдап жұмыс істей жөнелді» (Бөкей, 2013: 33-34).

<...>

«Аспан көзін қайта ашқанда, тағы сабалақ-сабалақ сайтандарды көрді. «Аллам-ай» – деп ышқына тісін қайрағанда, әлгі ібілістер жоқ болып, тек қана ақ тонды орман қалды» (Бөкей, 2013: 35). Берілген үзінділерде кейіпкердің азап арпалысындағы ішкі рух драматизмі шырқау шегіне жеткен. Қиналған сәтте бүкіл дүниедегі барлық жаратылыстың тірегі – Аллаға сыйынады. «Қазақ ұғымында этикалық категориялар – адамгершілік, адалдық, ізгілік, мейірімділік, жомарттық, мәрттік сияқты ізгілік қасиеттердің абсолюттік субстанциялар жинағы осы бір сөз Алла ұғымына сияды» (Ускенбаева, 2015: 84). Повесте, бір жағынан, автордың адам баласының Аллаға сыйынып, оған жақындау арқылы рухани тазару, кемелдену секілді көзқарасын байқауға болады. Екінші жағынан, әрбір істі Алланың атымен («бисмилла») бастау кез келген жамандықтың алдын алады, қорғайды деген мұсылмандық танымдағы сенім категориясы қылаң береді. Символдық мәнде алынған шығарма кейіпкерлерінің есімдері – Тәңірберді, Аспан да Алламен «когезиялық» бірлікте қарастырылады. Аспан – архетиптік образ, түпкі мағынасы – кеңдік, мөлдірлік, тазалық ұғымдарын сіңірген Алланың мәңгі ізгілік тұрағы. Ал Тәңір сөзінің түпкі мәні

де осы Алла атымен мәндес. Тәңір – бұл «Жаратылыстың бастауы». Оралхан Бөкейдің шығарма кейіпкерлерін теонимдік ұғымдармен астастырып алуы асқақ рух бейнесін үлгі етіп көрсетуінде. Ал осы ұғымдарға контраст ретінде алынған Анау, Айқай, Жаңғырық абстрактілі бейнелері арқылы жамандықты, зұлымдықты, кешегі кеңес дәуіріндегі қоғамға кереғар жағдайларды тұспалдайды.

Шығарманың фабула өзегіндегі Аспан бейнесіне қатысты семиотикалық нысан – адамгершілік, рух биіктігі. Ғұмырында әділдік жолынан таймаған Аспан адамдарға қасірет қамытын кигізер Анаулардың айқайынан ақ қар үстінде аяғынан айырылып, азаптанса да ар мен адамдықтың асқан үлгісін көрсетті. Ол Алатай қыстағындағы жылқыларды Сайтан көпірден айдап өтерде қар көшкінінің астында қалады.

«Дәм-тұзың таусылмай тұрып әншейін сеспей қатып марқұм бола салудың аса қиындығын тұңғыш рет сезініп, осы өзі ашқан жаңалықты жапанды жаңғырта, күллі адамзатқа жар салып айтқысы келді. Енді ол өлім сапарына бел буып, бекем кіріспейді, жанын қиюға пенделікпен әрекет жасамайды да. Су ішкілігің таусылмаса таспен ұрса да шыбын жаныңды үркіте алмасын бағамдаған. Қан тамыры, жүйке-жүрегі солқылдап, тіпті бұрынғыдан ары соға түскендей. Өттең-ай, бой мұздатар суықтың күшігі талап, жүйкесін кеміріп барады-ау; әйтпесе тырп етпей жүз жыл жатуға шыдар, шыдар... Көз алдында көлбеңдеген ғажайып бір елес бар. Ол – өмір елесі еді» (Бөкей, 2013: 40). Үзіндіде өмір мен өлім арасындағы Аспанның онейрикалық мекеншағында ішкі монолог арқылы ақ пен кара ұғымдары тайталасады. Азапты тағдыр арпалысында «Бұл дүниеде қаншалық жақсылық жасасаң – о дүниелік болған соң жер бетіне соншалықты береке болып, қайтадан өніп шығады. Ал зұлымдық та солай, балам», – деген жадындағы әке сөзін санада қайта жаңғыртады. Көзінің қарашығы – жалғыз ұлы Аманды ойлауынан Аспанның жан дүниесіндегі мейірімнің жарасымды ұшы аңғарылады. ««Қанша рет, қандай күнә жасадым?» – деп есіне түсірсе де таба алмады. Тұңғыш рет әлемді қан сасытқан, бір-бірінің обалына қалатын, бір-бірін алдайтын, бір-бірін арбайтын кара ниет күнәкарлардың қалай өлетінін ойлады. «Өздері жасаған күнә өздерін буындырып, айғайлап, былапыт өлетін шығар»» (Бөкей, 2013: 58). Аспанның жан түкпіріндегі дүниетаным арпалысы автордың ой-мұратын жеткізуде жетекші рөл атқарады. Жазушының жан тазалығы, ар тазалығы тәрізді қадір-

қасиеттерді алға тартуда үлкен күш жұмсағанын оқырман сезініп отырады. Авторлық баяндау телімі Аспанның барлық психологиялық парадигмаларына екшелген. Бұл жөнінде зерттеуші Т. Есембеков төмендегідей тұжырымдайды: ...И все же Аспан не отделен прочной переборкой от лирического «я» автора – повествователя. Происходит постепенное перетекание душевного опыта субъекта – повествователя, его ощущений, чувств, восприятия во внутренний мир героя и в связи с этим постепенное расширение пространства его души, становление новых моральных ценностей, нравственное возрождение. Объективными предпосылками этого процесса выступают принадлежность героя и автора к одному поколению, общность в восприятии природы. Автор как бы берет героя заруку и увлекает за собой, обнаруживая в этом по видимости безнадежно опустившимся существе изначально глубокую, отзывчивую, ранимую душу, способность к сопереживанию. Автор не скрывает своей «субъективной добавки» к автономному «я» героя. Но такова природа художественного творчества, основанного на частичном или полном перевоплощении. Такова природа самой жизни, аналога художественного творчества, где процесс взаимодействия психических существ, их частичного взаимообмена происходит с постоянством и неизбежностью закона. (Есембеков, 2013: 206-207).

Аспан – тумысынан әділдікті бойына жинақтаған, сөзі мен ісі шындықты жақтаған, кісіге қиянатты білмейтін адал жан. Шығармада оның адалдығы оны жем-шөбі аз Алатай қыстағына жұмсамақ болғандағы ауылдық бөлімше басқарушысының совхоз директоры мен аудандық өкілге пішеншілер жөнінде жалған ақпар берген мәліметін әшкере етіп, әділдікке араша іздеген Жан Айқайынан байқауға болады.

О. Бөкей адамдық қасиетке тән қағидалармен өмір сүрудің мәні туралы шығарма өрісін кеңейту барысында Аспанның зұлымдық жайлы философиялық толғауларының бірі ретінде интертекст бітіміндегі «Тоқылдақ кемпір» мифтік аңызын семантикалық жағынан жымдастыра қолданған. Бір жағынан, бұл повесте романтикалық желі мен реалистік өмірдің нақтылы көріністері сабақтастықта өріліп отыру ерекшелігіне мән беретін болсақ, Тоқылдақ кемпірдің соғыс уақытында ауыл-үйдің қазан ошағынан ас ұрлау фактісін Анаулардың (Гитлер) қиянатынан болған лажсыздық деп түсінсек, екінші жағынан, «Біреуге ор қазба, өзің түсесің»

деген сөздің магиялық күдіреті (ор) «Тоқылдақ кемпір» аңызынан көрінеді. Өйткені «Ор мен зындан – қазақ ертегілеріндегі су астындағы зындан, ал эпостағы ор ұғымы ортақ мәндегі о дүниенің, ең алдымен, тозақтың аттары болып табылады. Қазақтың қазіргі тілінде «түрме, қапас, абақты» мағынасында айтылатын зынданның мифтік мағынасы осы тозақ – о дүниенің зұлымдық сипатын бойына сіңірген тар кеңістік болған» (Қондыбай, 2008: 135). Шығармада зұлымдық жасап қарғыстың киесі ұрған әйелдің сайтани іс-әрекеті өзіне зауал болып қайтарылған, «біреуге қазған орға өзі түскен», яғни мұнда «киянат кия баспайды» деген қағида нақтылана түседі.

«Жұмыржердің бетін төрт миллиардтан астам адамның аяғы таптап, дүниені өз айқайларымен күңіретіп жүр. Тек жердің астындағыларда үн жоқ. Егер құдайдың күдіретімен сол өлілер қайтып оралса, бұл жалғаннан үн-түнсіз, жым-жырт өтуді тірілерге үйретер ме еді, қайтер еді... бір-біріне қатты сөз айтпай, бірінің тыныштығын екіншісі бұзбай, жылқының жусағанындай, бейбіт те берекелі өмір орнатар ма еді, қайтер еді, егер аруақтар зәуде қайтып оралса... (шіркін-ай, қайтып оралса) дүниедегі сансыз сұмдықтың бет пердесі ашылып, БІЗДЕР ұяттың отына өртеніп кетер едік-ау... Амал қайсы, ОЛАР ешқашан да, ешқашан да қайтып келмейді. Сондықтан да кеңірдегіміз жұртылғанша АЙҚАЙЛАЙЫҚ! Өйткені АЙҚАЙСЫЗ дүние тұл. Айқайлау дегеніміз – өмір сүру» (Бөкей, 2013: 3), – дейді жазушы. Мұнда адам баласының дұрыс өмір сүруінің бағыт-бағдарын айқындауда адамгершілік мұраттардан шет қалып бара жатқан ұрпаққа ой салу, тоғышарлықтан арылып, рухани жаңғыруға шақыру, қоғамның кеселді құбылыстарына қарсы ащы шындықты айқайлап айту мәні жатыр.

Шығармада адамның әділдікті жақтап ашындудан пайда болған ащы Жан Айқайымен қатар қатігездік пен қауіп тудыратын қатал Айқай да бар. Жиналыста Аспанға стол тоқпақтап айқайлайтын Айқайдың иесі – арғы тамыры Тоқылдақ кемпірден өніп шыққан, қоғамға тигізер қиянаты мол Анау. Анаулардың ісі жасырын, бет пердесі айқын емес.

Оқиғаны байланыстырушы және дамытушы құрал ретінде алынған Анау дейкисінің астарында терең мағына бар. Себебі кеңес заманындағы ашық айтылмайтын ақпаратты қаламгер өз шығармаларында ишара, меңзеу сияқты тартымды тұспалдармен жеткізген. Анау дейкисі аллюзиялық, ассоциациялық мағынада алынған.

«Мен Анауларды көптен білемін. Бірақ оның нағыз зымиян, құсық сауған сұмпайы мүскін, адамзаттың қас жауы екенін тірі жанға тіс жарып айтқан емен. Анауларды мен ғана емес, жұрттың бәрі біледі, олар да үндемеді. Сен солсың! – деп басқан емес. Адам баласын алжастырап, ес, ақылынан айырап Айқайды алты алашта естімеген кісі жоқ. Айқайдың иесін Анау екенін де сезеді, өкінішке орай ешқайсысы да қарсы тұрған емес, түсін түстеп, атын атаған емес, кім? – деп сұрасаң, күмілжіп, төмен қараған күйі «Өзің білесің ғой, несіне сұрайсың, ол – Анау ғой», – дейді» (Бөкей, 2013: 50). Жазушы «Анау ғой» деп сілтеме жасаған нысанның нақты сипаттамасын ерекшелеп көрсетеді. Анаудың кім екенін тұспалдап, Анаудан шығатын қысымды Айқай мен Жаңғырық метафораларымен алмастырып береді. Яғни Анау концепті қысымшылық мағыналық аяға енсе, Айқай концепті Анаулардың қысымынан болатын қоғамның берекетсіздік сипатын, Жаңғырық – сол берекетсіздіктің залалын, ал адамгершілік Жан Айқайынан туған Үн концепті адалдық, әділдік талаптарын бедерлейді.

Мәтінде Анауға қатысты мистикалық таңым да бар. «... Тәңірім-ау, Анаулардың да ішінде мүйізі бар ғой, иә, ОЛАРДЫҢ да сүзісе алатын, бірақ көзге көрінбейтін өткір мүйізі, бір тепсе оңдырмайтын темір тұяғы бар. Сонда не істеу керек? «Өзің де темірден мүйіз жасап алуың керек», – деді сол иығындағы сайтан, ал оң иығындағы періштеде үн жоқ. «Темірден мүйіз жасап алайық», – деп сол иығындағы сайтан қақсап болмаған соң шыдамы таусылды ма, оң иығындағы періште «мүйіз сұраймын деп жүріп, құлағыңнан айырылмасаң» деп күрсінді». Жазушының өзі айтатындай, «бұл жалғанда күнә жасай берсе, сол иығында қонып отырған сайтан оң иығындағы періштені жеңеді де, күндердің күні болғанда әлгі адамды бүтіндей жынға айналдырады. Күнәһарлықтың басы осылай басталмақ» (Бөкей, 2013: 71). Бойын әбден жамандық жайлап алған Анау да «бүтіндей темір тұяқты» сайтанға айналған. Ол – адамдардың жолына кесе көлденең тұратын, әбігерге салып, қырсыққа ұрындыратын, көзге көрінбейтін зұлым рухтың иесі.

Жазушы «темір тұяқты сайтанды» немесе «темір мүйізді» кездейсоқ алмаған деп тұжырымдауға болады. Өйткені С. Қондыбайдың «Арғы қазақ мифологиясы» еңбегінде темір сөзінің этимологиясы тамұқ сөзімен байланысты қарастырылады: ««Темір» сөзінің ең кем дегенде екі жеке сөзден – «тем» (там, дам,

дем, дим) және «ір» (үр, ур, ер, т.б.) сөздерінен тұратындығы анық, мұндағы «ір» компоненті бастапқы сөзді нақтылап, тұлғаландырушы жұрнақ (тәңір, көмір, оғыр, т.б. үлгісінде). ... Осы ойды жалғастырсақ, ХІ ғасырда өмір сүрген түркі ғұламасы Махмұт Қашғари өз сөздігінде «там» негізді түркінің үш сөзінің болғандығын жазып қалдырыпты:

1. «тамдұ» және «тамдұқ» деген, «от жалыны, тамызық» деп аударылған сөздер.

2. «тамұ» сөзі, ол «тамұқ, тозақ» деп аударылыпты.

3. «там» сөзі, ол кәдімгі «үй, мола, там» дегенді білдіреді екен. Алғашқы екеуінің арасында мағыналық байланыс бар, яғни «от жалыны, тамызық» «тамдұ, тамдұқ» пен «отқа өртеу тозағы» («темір үй») функциясын атқарған «тамұ» ұғымының арасын от пен от жалыны жалғастырып тұр» (Қондыбай, 2008: 249-250). Темір сөзінің от және тамұқ сөздерімен байланысын ескере отырып, автор да адамдарды азғырып, тозақ отына көпір болған Анауларды темір тұяқты сайтанмен байланысты алған.

Шығармада жазушы қазақ психологиясына тән этномәдени үрдістерді де назардан тыс қалдырмаған. Қысы-жазы адамдардың айналасынан алысқа ұзап шықпайтын сауысқан мен қарапайым халық арасында үлкен ұқсастық барын шығармаға арқау етіп, қазақ ырымындағы жорамалды Аспанның тағдырына қатысты ұтымды қолданған.

«Аспан жылқышының тәтті елестерін тура қарсыдағы балапан шыршаға қонып, шықылықтаған сауысқан бөлді. «Аузыңа май» – деп күбірледі. Әдетте қазақ үйдің бұрышына сауысқан қонып шықылықтаса алыстағы жолаушы ораладыға немесе сыйлы қонақ келедіге жорып, осы сөзді айтатын. Өтірік, шынын қайдам, қысы-жазы адам жанынан ұзап шықпайтын сауысқан бекерден-бекер таңдайын қақпайды» (Бөкей, 2013: 43). Сауысқанның келуін жақсы ырымға санаған Аспан артынан іздеушілер келетініне үміттенген.

Аспан – тағдыр талайын бастан кешірсе де қиындықты жеңіп шыққан кейіпкер. Ол рух мықтылығымен ерекшеленеді. «...әділдік үшін, таза да тәкаппар мінез үшін азап шегудің өзі де бақыт-ау», – дейтін оның бойынан шыншылдық, төзімділік, адалдық тәрізді ұлттық мінезге тән тамаша қасиеттерді көре аламыз.

Аспанның: «Ұлым, жалғанда дауыс көтерме, бақырып бастық болмайды»

<...>

«Мықтылық дегеніміз – әдемі тұрмыс құрып, бақытты ғұмыр кешу емес, қоржын аркалап жүрсең де адамдығыңды жоғалтпау» (Бөкей, 2013: 93), – деген өсиетінде әке мен бала арасындағы ұлттық тәрбиеге тән жарасымды үлгі бар. Әкесінің адамгершілік мұратын өмірлік қағидаға айналдырған Аман әкесінен ең алдымен шындықты үйренген. Ол ауыл бастығы бола тұра қыс қаһарына мініп тұрған уақытта қасына Ерікті ертіп, Алатай қыстағына шығады. Осы арада Аманның адамдық ары сыналады. Аманның бұл сапарға басқаларды жұмсамай өзінің аттануы оның ар алдындағы жауапкершілігін, өжеттігі мен қайсарлық қасиетін биіктете түседі.

Повестегі Ерік бейнесі де – қоғамдағы айқайға қарсы әділдіктің символы. Оның қоғам, адамдар жайлы көзқарасы үлкен философиялық ой-толғамдарынан танылады. «Өтірік өмір сүреміз, өтірік күліп, жалған сөйлейміз, өтірік бітімге келіп, жыл уағы толмай жатып бұзамыз; одан да АДАЛ АДАМДАР қоғамы әлдеқайда пайдалы емес пе» (Бөкей, 2013: 90), – деген ұранды алға тартады. Шынайылық, адалдық, рухани болмыс, пенделік ниеттен ада болу мәселелері Еріктің жан тереңінен шымырлап шығып, Мәнді өмір сүрудің алғышарттары айтылады. Ерік – Ақыл дәуірінің ұрпағы. Сондықтан «...кешегім – бүтін, болашағым – айқын, бізге барлығы жетеді, барлығы бар, бізге жалғыз-ақ нәрсе жетіспейді, бізге адал дос, жақсы адамдар ғана жетіспейді, азайып барады. «Қызыл кітаптан» орын қалдырыңдар» (Бөкей, 2013: 90), – деген жан Айқайындағы Жаңғырықтан жақсылық, ізгілік секілді қасиеттерді қатігездік жайлаған заманда «Қызыл кітаптан» іздеп жүрмейік деп ертеңі үшін алаңдаған әлеуметтік зор үнді естиміз.

Шығармада Аман мен Ерік арасындағы диалогтық дискурста Аманның Ерік жайлы түйген ойларынан да авторлық интенция аңғарылады. Автор адамгершілік, ізгілік қасиеттерді жеке-ленген кейіпкерлер тұлғасынан көрсету арқылы өзінің ой-мұратын жеткізуге бейім.

«Аман жас жігіттің аяз жалаған дидарынан уыздай пәктік пен өжеттікті аңғарды. «Аппақ қардай тазалық... осы тазалықты ластайтын, бәлкім, біздер шығармыз»» (Бөкей, 2013: 72).

<...>

«Тегінде ел билігін, халық тағдырын осындай білікті жастарға тапсыратын уақыт туған екен. Егер қазірден бастап етегінен тартып, шаужайына жармаса берсек, өз-өзінен мүжіліп, екі жастың біріне келмей шау тартар, өзін-өзі өшіріп шаршап қалар. Содан соң ... «Шарға ұстаған балта едік, шабуын таппай қор болдық», – деп түңіліп

кетуі де мүмкін-ау. Бұлар қазір нағыз орда бұзар ор теке жаста ғой» (Бөкей, 2013: 76). Кешегі кеңестік кер заманның тұсында қазаққа өткел бермей, терең құзға құлатып, «сайтан көпірден» өтуге тосқауыл болған билік басындағы Анау, Айқайлардың орнына Ерік секілді жігерлі әрі ақылды азаматтардың келуін тілеген аңсар көңіл күрделі толғаныстармен бейнеленеді.

Жазушы барлық адамзатқа ортақ көкейіндегі түйткілді мәселені, адамгершілік жайлы философиялық толғауларын Аманның ойларымен береді.

«Ұшқан құс, жүгірген аңды атқан сайын немесе өзен-көл, орман-тоғайды құртқан сайын өзімізді де кеміктеп, өлтіріп жатқанымызды зерделеген емеспіз. Біз қазір алып өткелдің аузына – «Сайтан көпірге» тіреліп тұрмыз».

<...>

«Аман Сайтан көпірге» келіп жетті де, салып-ұрып өте шығуға жүрегі дауаламай, селтиіп тұрып қалған. Енді не істеу керек? Енді не істейтінімізді БІЗ де білмейміз (Бөкей, 2013: 97). Бұл – табиғатқа қиянат жасаған жалпы адамзаттың, қоғамның алдындағы ең маңызды сұрақ. Осындай сын сағаттағы адам бойындағы рухани төзім, психологиялық жағдайлардың тереңіне барған жазушы Аманның да ішкі рухани күшін Сайтан көпірден өткізу арқылы сынайды. Сайтан көпірден өтерде тұлабойын қорқыныш пен үрей билеп, дел-сал есінен танған Аманның көз алдына елес болып келген он жасар Бала бейнені Аманның бойындағы адалдық, ізгілік қасиеттерінің жиынтығы ретінде алады. Бала Аманның: «...осынау иненің жасуындай ғана әрекетіңізді арасанның суындай таза жүректілікпен атқарасыз. Сіздей ақ ниет азаматтар болмаса, монданақтай жер шары өңкей АЙҚАЙҒА айналар еді. Сонда ғана біздер – үлкендердің рухына айналған балалар өлер едік» (Бөкей, 2013: 100), – деген сөзімен жазушы ниеті ақ адамдар болмаса қоғамды зұлымдық жайлап, адалдық пен ізгілік жойылатынын айтады.

«Бұл жерде сайтан бары рас екен, әйтпесе мені матап-байлап тастаған қандай күш, ана зарлаған дауыс кімдікі» (Бөкей, 2013: 99). Аспанның Сайтан көпірден өтердегі бойын матап тастаған – оның қорқынышы, үрейі. Бұл жерде тағы да Ницшеге жүгінетін болсақ, «... бейшаралар, әлсіздер, жолы болмағандар құруы керек және біз оған көмектесіп, құздан құлайын деп тұрған адамды артынан итеруіміз керек. Мүмкін, сонда ғана бейшаралар қарманып, тырмысып, талпынар, әлсіздігін жеңе алар»

(Рысқалиев, 2015: 311). Адамзатқа тиесілі мәңгілік қағида – адамға рухы мықты болу үшін мұқалмас жігер, батылдық керек, адам ішкі қорқынышын жеңгенде ғана асқақ рух биіктігіне көтеріле алады. Шығармаға тылсым күшке байланысты мәселелер араласқандықтан Аманның бойындағы әлсіздікті жеңуіне, Сайтан көпірден өтуіне әкесі Аспанның екі аяғы жебеу болады.

«Алғашында сайтанның салқыны шалды ма деп ойлаған Аманның әуелгі әрекеті «бисмилладан» басталды. Әлде өзін-өзі сендірген соң ба, әлде сырқатының беті бері қарады ма, әйтеуір, ептеп сергігендей ме...» (Бөкей, 2013: 102). Кеңестік дәуірде Алла деп айтуға тыйым салған заманда тәрбиеленген Аман сөзін «бисмилладан» бастап Аллаға жақындау арқылы тылсым күштің құдіретімен ес-ақылын жинайды.

«Адамға адам тілекші болса, мен мына құсап, қос санымды құшақтап отырар ма едім. Ол шақта тілекшілер аз еді, ал менде ешкім жоқ болатын», – деп жаны күйзелген Аспан – кіндігін жалғар жалғыз ұлы Аман Алатайға аттанғанда соңынан «Сайтан көпірден» аман-есен өтуін тілеп қалған жалғыз жанашыры. «Тілегі үйінде отырса қабыл болмайтындай осында келді. Қу сүйекке айналған екі аяғына қосылып, бір бүтін иманмен Құдайға, тағдырға мүнәжат тілеп жалбарыну» (Бөкей, 2013: 17). Аспанның әлдеқашан «әруаққа» айналған аяғының моласына барып, мінәжат етуінен де мистикалық танымды түсінуге болады. Бұл жерде «әруақты» С. Қондыбай бірнеше мағыналық аяда қарастырады. Бұған қатысты ғалымның бірер пікірін келтірер болсақ, «... әруақ – өлген адамның жаны немесе адам жанының өлгеннен кейінгі тіршілік ету формасы; яғни адам өлгенде әруаққа, сүлдеге айналады, «әруаққа айналды» деген сөз тіркесінің ауыспалы мағынасы да «өлді» дегенді білдіреді». Бұл жердегі «әруақ» сөзі «жан» (душа) категория ауқымында қарастырылып тұр.

<...>

«... әруақ өз алдына жеке, дербес «өмір сүретін», адамға, оның жаны мен тәніне тікелей қатысы жоқ, көзге көрінбейтін тіршілік формасы, астам текті күш. Оны «рух» деген сөзбен де атай береді (Тек, бұл жерде «рух» деген сөздің көп мағыналы екенін ескеріп, кейбір сипаттары жағынан «әруақ» пен «рухтың» сәйкес келе бермейтіндігін де естен шығармаған жөн). Бұл жағдайда әруақ дегеніміз Рух-Қамқоршы дегенге сәйкес болып шығады».

Осындағы «Рух-Қамқоршы» –ғайыптан келген Аспанның екі аяғы Аман «Сайтан көпірден» өте алмай қиналғанда оған жебеу болады.

«Тұр, айналайын!» – Күркіреген дауыс естілді. Қандай тылсым күш-қуат бергенін тәңірім білер, Аман қолтығынан әлдекім дегендей, атып-ақ тұрғаны.

«Ер соңымнан» – деді әлгі үн. Амал жоқ, бір басып, екі басып көпірге жақындады. Ал әкесінің екі аяғы қозғалақтап барып, «Сайтан көпірден» дүрс-дүрс басып, арғы бетке өтіп барады. Енді еш нәрсенің де қауіп емес екеніне күмәні қалмаған Аман зор сенім, қарышты қадаммен алға, тек қана алға аяңдады. Дүрс-дүрс, дүрс-дүрс...

Жұмыр жердің бетіндегі Сайтан көпірден өтіп Адамның аяғы кетіп барады» (Бөкей, 2013: 103).

«Адамның дене мүшесінің өзін тұтас адам рухы түрінде танытып, оны түсте де, өңде де оқиға мазмұнына араластыру – жазушының көркемдік-идеялық тәсілінің бір қыры...» (Аймұхамбетова, 1999: 76). Адамгершілік жасап, ұлы іске екі аяғын құрбан еткен Аспан – асқан рух иесі. Ұлы істер ешқашан өлмейді, жаңғыра береді. Аспанның екі аяғының «рух-қамқоршы» символында алынуы адамның асқақ рухының мәңгілік екеніне ой салу.

Қорытынды

Жалпы, Оралхан Бөкейдің әдеби мұрасын бағалап, саралау бағытында толымды ойлар айтылып келеді. Бірақ, біздіңше, «жазуы бөлек» қалпында әдеби үдеріске батыл енген, адамның жан жұмбағына жан кешті құштарлықпен ұмтылған көрнекті жазушының жазу өнерін көркемдік ұстанымдар, теориялық байламдар аясында нақтылы зерттеулермен барлау арқылы тың пайымдауларға ұйытқы болар, түрткі болар көркемдік арқау-арналарды әлі де тани түсетініміз, таба беретініміз даусыз.

Шығармада Оралхан Бөкей қоғамдық-рухани мәселелер жөніндегі айтар ойын құбылтып, метафоралық астарлы мәнмен жеткізеді. Жарық дүниеге келген әрбір адам баласының өмір соқпағы әралуан. «Әркімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» бар. Тек қорықпағандар ғана арғы жағалауға шығып, мақсатына жетпек» (Бөкей, 2013: 71). Сондықтан адами қасиеті сыналар өткелден (Сайтан көпір – Ар өткелі – Қыл көпір) әйтеуір бір өтерін білген адам ар мұраты жолында күресуі қажет. Жазушы шығармасындағы негізгі қағида да – адамгершілік қасиеттермен ғана өмір сүрудің мәнін айқындау, адам рухының мәңгіліктігін дәріптеу.

Әдебиеттер

- Хализев В.Е. Теория литературы. – 4-ое изд., испр., доп. – М.: Высшая школа, 2004. – 405 с.
 Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.
 Есембеков Т. Функции драматизма в художественном тексте. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 304 с.
 Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – 2-ое изд. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
 Барт Р. Смерть автора // Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
 Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
 Booth W.C. The Rhetoric of Fiction. London: The University of Chicago Press, Ltd., 1961. – 552 p.
 Есембеков Т. Көркем мәтін теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.
 Рысқалиев Т.Х. Философия тарихы. – Алматы: Экономика, 2015. – 508 б.
 Бөкей О. Шығармалары. Повестер. – Алматы: Ел шежіре, 2013. – 3-том. – 384 б.
 Аймұхамбетова Ж.Ә. О. Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі // филолог. ғыл. канд. дисс. қолжазбасы. – Астана, 1999.
 Ускенбаева Р.М. Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде) // Философия (PhD) докторы дәрежесін алу үшін. – Алматы, 2016.
 Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арыс, 2008. – 1-том. – 376 б.
 Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – Алматы: Арыс, 2008. – 9-том. – 376 б.
 Қондыбай С. Аруақ хақында // adebiportal.kz.

References

- Aimuhambetova J.A. (1999) O. Bokei prozasyndagy mifologizm maselesi [The problem of mythology in O. Bokei's prose]. Almaty. (In Kazakh)
 Bahtin M. (1986). Estetika slovesnogo tvorstvo [Aesthetics of verbal creativity]. 2th edition. Moscow: Art. 445 p. (In Russian)
 Bart R. (1989). Smert avtora. Izbrannye raboty. Semiotika. Poetika [The death of the author. Featured Works. Semiotics. Poetics]. M.: Progress. 616 p. (In Russian)

- Bokei O. (2013). Shygarmalary. Povester [Works. The story]. Almaty: Country Chronicles. volume 3. 384 p. (In Kazakh)
- Booth W.C. [The Rhetoric of Fiction]. London: The University of Chicago Press, Ltd., 1961. 552 p. (In English)
- Halizev V.E. (2004) Teoria literatury [Theory of literature]. 4th edition, correction and addition. M.: High school. 445 p. (In Russian)
- Esembekov T. (2013) Funktsii drammatizma v hudojestvennom texte [Drama functions in art text]. Almaty: Kazakh University. 304 p. (In Russian)
- Esembekov T. (2015). Korkem matin teoriasy [Literary text theory]. Almaty: Kazakh University. 304 p. (In Kazakh)
- Kondybay S. (2008). Kazak mifologiasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology]. Almaty: Arys. V 1. 376 p. (In Kazakh)
- Kondybay S. (2008). Argy kazak mifologiasy [Ancient Kazakh mythology]. Almaty: Arys. V 9. 376 p. (In Kazakh)
- Kondybay S. Aruak hakynda [About ghosts]. adebiportal.kz. (In Kazakh)
- Maitanov B. (2012) Tauelsizdik – kures muraty [Independence – Fight goal]. Almaty: Bird way. 490 p. (In Kazakh)
- Ryskaliev T.H. (2015). Filosofia tarihy [History of Philosophy]. Almaty: Economics. (In Kazakh)
- Shmid V. (2003) Narratologia. [Narratology] M.: Languages of Slavic culture. 312 p. (In Russian)
- Uskenbaieva R.M. Kazak tilindegi mifologemalardyn etnomadeni-tanyndyk aspektisi (mifologialik shygarmalar negizinde) [Ethnocultural and cognitive aspects of mythology in the Kazakh language (based on mythological works)]. Almaty. (In Kazakh)

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Section 2
LINGUISTICS

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Н.Н. Аитова , **Л.Ж. Мұсалы**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nurlykhan.an@gmail.com, mj_laila@mail.ru

**«ТУУ», «БІТУ», «ЖАРАЛУ/ЖАРАТЫЛУ» ЕТІСТІКТЕРІ:
ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ, ВАЛЕНТТІЛІГІ
(Абай шығармалары материалдары негізінде)**

Мақала етістіктердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері мен валенттілігін Абай шығармашылығы материалдарында зерттеуге арналған. Абай шығармашылығы негізінде етістіктердің валенттілігін зерттеу бұрын Абайтануда қарастырылмаған.

Мақаланың жаңалығы авторлардың «туу» – «біту», «жаралу» синонимдік қатары ретінде танылатын етістіктердің қазақ танымындағы және Абай шығармашылығындағы көрінісінде үш өлшемді әлемге тиесілі іс-қимыл атаулары екенін анықтауында болып отыр. Бұл үшін туу етістігі мен онымен мәндес сөздердің грамматикалық, когнитивтік семантикалық құрылымын, мағыналық қатынастарын қазақ тіліндегі, сондай-ақ Абай поэзиясындағы қолданысы салыстырылған. Бұл етістіктердің валенттілік ерекшеліктері анықталып, арғы қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық әлеуетін көрсететін тіл семантикасында сақталған ерекше құбылыстарды айқындайтынын дәлелдейді, тіл табиғаты туралы тосын болжам жасайды.

Зерттеудің мақсаты – қазақтың төл тіліндегі етістік құрылымдардың бойында сақталған ұлттық ойлау мазмұнын зерделеу арқылы Абай тіліндегі «туу», «біту», «жаралу/жаратылу» етістіктерінің лексика-грамматикалық ерекшелігін ашу, валенттілігін негіздеу, олардың қайтадан өз деңгейінде қолданыс табуына ықпал ету.

Нақты талдауға алынған етістіктердің қазіргі тілдесім мазмұнындағы табиғатын тануға бағытталған эксперименттік талдау нәтижелері зерттеу барысында қолданылған ақын шығармашылығы мәтініне лингвистикалық талдау арқылы алынған нәтижелермен ұштастырылады. Бұл өз кезегінде ұлттық тілдің көркем мәтінде сақталған мазмұны мен қазіргі қолданысындағы ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: сөздердің тіркесімділігі, валенттілік, етістік, когнитивтік семантика, әмбебаптар, ментальды грамматика.

N.N. Aitova, L.Zh. Mussaly

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: nurlykhan.an@gmail.com, mj_laila@mail.ru

**The verbs «give birth», «conceive», «create/make»:
lexical and grammatical features and valency
(based on the works of Abay)**

The article is devoted to the study of lexical and grammatical features and valency of verbs in the works of Abay. The study of the valency of verbs based on the works of Abay was not previously considered in abai studying.

The novelty of the article by the authors revealing that the synonyms of the verb «give birth», «conceive», «create» are the names of actions in the three-dimensional world in Kazakh experience and in the works of Abay. For this, the grammatical, cognitive-semantic structure, the semantic relations of the verb «give birth» and similar words in the Kazakh language, as well as in the poetry of Abay are compared. This proves that the valency of the verbs is identified, specific phenomena that persist in the semantics of the language, reflecting the lexical and grammatical potential of the ancient Kazakh language are identified, unexpected predictions are made about the nature of the language.

The purpose of the study is to identify the lexical and grammatical peculiarities of the verbs «give birth» – «conceive», «create/make» in the language of Abay, substantiate their valency, and facilitate their reuse at the level by studying the content of national thinking preserved in the structures of the verbs of the Kazakh language.

The results of experimental analysis aimed at recognizing the nature of verbs in real dialogue are combined with the results obtained as a result of linguistic analysis of the text of the poet's work used in

the study. This, in turn, allows you to determine the content of the national language stored in the literary text, and the features of its modern use.

Key words: collocation, valency, verb, cognitive semantics, universals, mental grammar.

Н.Н. Аитова, Л.Ж. Мұсалы

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nurlykhan.an@gmail.com, mj_laila@mail.ru

**Глаголы «родить», «зародиться», «создать/творить»:
лексико-грамматические особенности и валентность
(на основе произведений Абая)**

Статья посвящена изучению лексико-грамматических особенностей и валентности глаголов в произведениях Абая. Изучение валентности глаголов на основе произведений Абая ранее не рассматривалось в абаеведении.

Новизна статьи заключается в выявлении авторами того, что синонимы глагола «родить» – «зародиться», «создать» являются названиями действий в трехмерном мире в казахском познании и в произведениях Абая. Для этого сравниваются грамматическая, когнитивно-семантическая структура, семантические отношения глагола «родить» и подобных ему по значению слов в казахском языке, а также в поэзии Абая. Это доказывает, что идентифицируются валентные особенности глаголов, выявляются конкретные явления, сохраняющиеся в семантике языка, отражающие лексический и грамматический потенциал древнего казахского языка, делающиеся неожиданные предсказания о природе языка.

Цель исследования – выявить лексические и грамматические особенности глаголов «родить» – «зародиться», «создать/творить» на языке Абая, обосновать их валентность, способствовать их повторному использованию путем изучения содержания национального мышления, сохранившегося в структурах глаголов казахского языка.

Результаты экспериментального анализа, направленные на распознавание природы глаголов в реальном диалоге, объединяются с результатами, полученными в результате лингвистического анализа текста произведения поэта, использованного в исследовании. Это, в свою очередь, позволяет определить содержание национального языка, сохраненного в художественном тексте, и особенности его современного использования.

Ключевые слова: словосочетание, валентность, глагол, когнитивная семантика, универсалии, ментальная грамматика.

Кіріспе

Тіл біліміндегі қазіргі тенденцияларға, тілдің эволюциялық даму үдерісінде пайда болатын кейбір бірліктердің семантикасының тарылу/кеңею жағдайларына байланысты әр табиғи тілдің иелмендері де байқай бермейтін тілдік мағынаның солғындау, өзгеру, көмескілену жайлары болып тұрады. Тілдің семантикасы қазіргі таңда тіл білімінің зерттеу нысандарында күрделі тілдік заңдылықтардың бірі болып табылады. Себебі семантикалық, грамматикалық ерекшелігін сезінбей, нәзік иірімдерін түйсініп талдамай тілдің табиғатын, дамуын және қызметін түсіну мүмкін емес. Тіл мен адамзат санасы, тілдік ғалам бейнесінің ажырамас бөлік, тұтас модель ретінде қарастырылу кейінгі зерттеулер мүддесі десек те болады. Тақырыптың өзектілігі оның арғы қазақ тілінде қолданыс тауып, қазіргі уақытта ұмытыла бастаған етістіктердің мазмұнындағы ерекше семантикалық мәнінің айқындалуында,

етістіктің тіркесім қабілеттілігі шегіндегі тілдің куммулятивтік, когнитивтік қырының Абай тілі негізінде көрініс табуын зерттеуінде. Бұл секілді зерттеу бұрын жасалмағанын, сондай-ақ, зерттеу нәтижесінде ұлттық тілдің қазіргі санада қайта жаңғыруына септігі тиетінін ескерсек, зерттеу мәселесінің маңыздылығы жоғары.

Эксперимент

Қазіргі уақытта тіл білімінде функционалдық аспектісі тұрғысынан зерттеу жасау мәселелері жиі қозғалады. Функционалды грамматика бойынша жүргізілген зерттеулер тапшы деуге келмес, ол зерттеу жұмыстарының негізін грамматикалық категориялар құрайды. Грамматикалық мағынаның сөйлем мазмұнында шақтық, аспектуальдік, модальдік өріс түрінде беру сипатында жүзеге асырылады. Дегенмен, кез келген тілдік бірліктің лексика-грамматикалық сипатын қарастырғанда ежелгі грек тіл білімінен қазіргі күнге дейін өзектілігін

жоймаған мына нәрсеге жеткілікті назар аударылуы шарт: алдымен *зат* (денотат) оның *атауы, мағынасы, ұғымы*, категориялық қатынасы. Сократ «кім де кім атауды білсе, сол атаудың неге жататынын да білетін болады», – дейді. Ал белгілі философ Дж. Остин «зат пен құбылысты білу оның атауын, нақтырақ айтқанда дұрыс атауын білумен байланысты анықталады деп санайды» (Austin, 1970: 121). Ал Э. Сепир болса, «... заттар да, сапа да, оқиға да олар қалай аталса, солай қабылданады» деген пікір айтқан болатын (Сепир, 1993: 227). Біздің көтеріп отырған мәселеміз мәтін лингвистикасының проблемасы, дәлірек айтсақ, уақыт өтуімен байланысты тіл иелмендері санасында мутацияланып, соның нәтижесінде өңі айналдырылып, мүлдем табиғатын ашпайтын қалыпқа түскен кейбір етістікті құрылымдардың қазіргі тілдесімдегі мағынасы мен грамматикалық қатынасының арақатысынан туындайды. Мұны көркем поэзиядағы бұл секілді етістіктердің тіркесімділікте беретін мәні мен оны қазіргі кезде тілдесімдегі тұтынушылар қолданысындағы қалпы қаншалықты сәйкес немесе ерекше дегенге жауап іздеумен сабақтастырамыз.

«Адамдар қалай түсінсе, солай әрекет жасайды» (Афанасьев Ю.Н., т.б., 1999:55). Шындығында да қазіргі қазақ ұлты өкілінің санасындағы тілдің «біту», «туу», «жаралу» секілді жартылай нақты, жартылай абстракциялы ұғымдарының мәнісі өз-өзінен айқын секілді көрінгендіктен түрлі мағыналы болатынын көруге қабілетсіз болды деп санаймыз. Және ондай жағдайлардың қалыпты қабылданып, әрі қарай өрістей түсуі ұлттық тілдің табиғи жүйесінің бірте-бірте өзгеріп, жасанды түр алуына немесе тамырынан ажырауына алып келмек. Бұл пікір төменіректе эксперимент нәтижелерімен дәлелдене түседі.

А.В.Джонсон өзінің «Тіл туралы трактатында» «Адамзатты жаңылыстыратын толып жатқан қателіктер мен жалған елестерге қарағанда, тіл табиғатын дұрыс түсінбегеніміздің себебінен көп уақытымыз, күш-қуатымыз бен ақыл-ойымыз бостан босқа рәсуа болды, бұл біздің жаратылыстану ғылымының кез келген саласындағы біліміміздің дамуын өлшеусіз деңгейде бәсеңдетті және бәсеңдетуге шамасы келмейтіндерін бұзып бітті», – дейді (Джонсон, 1940: 4). Демек, басқа салалардағы күллі қателерімізге қарағанда, тілдің табиғатын қате түсінудің қасіреті зор болады. Тілдің қоғамдық мәніне ден қою адамдардың кейінірек тілдің табиғи мәнін түсінуін әлсіреткенін мойындау

керек. Бұған 20 ғасырдың ортасында тілтану ғылымына төңкерістік жаңалық әкелген туындаушы грамматиканың негізін қалаушы Н.Чомский (орыс әдебиеттерінде Хомский) зерттеулерін оқығанда мейілінше көз жеткізе түсеміз.

Л.О. Витгенштейн өз зерттеуінде В.Шекспирдің «түсіндірілмейтін нәрсенің уақыты кетті, бәрінің де себебін іздестіруге тура келеді» деген пікірін келтіріп, дау туғызбас негіздеме жасауға дайын болғанда ғана «мен білемін» деп айтқандар бар», – деп келтіреді (Витгенштейн, 1991: 68). Өз зерттеуімізде кейбір етістіктердің қолданылуындағы ерекшелікті негіздейтін түп себептерді іздеу және оны табу аз да болса тіл мәселесінде ақиқаттарды айқындауға үлес қосады деп ойлаймыз. Бұл ретте тілдегі өзгерістердің себебі даму десек, қоғам дамуымен қатысты мәдениет те соған сай тіл де өзгеріске ұшырайтынын жоққа шығара алмаймыз. Әйгілі неміс лингвофилософы В. фон Гумбольдт айтқандай: Кез келген мәдениет тілге әсер етеді, кез келген мәдениеттің ұлттық белгілері тілінде айқын көрініс тапқан... Ұлттық тілдің рухани ерекшелігі мен құрылысы бір-бірімен тығыз байланыста болатыны сондай, аздан соң бір нәрсе болып, одан міндетті түрде тағы басқа бір нәрсе туындайтындай... Тіл ұлт рухының сыртқы көрінісі іспетті: ұлттың тілі – оның рухы, ұлттың рухы – оның тілі және осыдан өзге теңдестікті елестету де қиын (Гумбольдт, 2000: 137). Демек, біз өзгеріске ұшырауға дейінгі қазірде қолда бар тарихи жәдігерлер мазмұнында сақталған тілдің – мейілінше өзгеріске түспеген күйдегі мәтіндер бойынан тіл мен мәдениет сабақтастығын айқын беретін мысалдарды көптеп таба аламыз. Сол себепті де бұл зерттеудің деректеуші материалы ретінде Абай шығармалары алынып отыр.

Н. Чомский ғылым тарихындағы жүздеген жылдар бойы адамның физикалық дамуы мен ақыл-есінің дамуын зерттеуге әртүрлі тәсілдің қолданылып келгенін айта келіп, кейбір өлшем, даму деңгейі т.б. параметрлердің сыртқы факторларға тәуелді дамитынына қарамастан организмнің физикалық құрылысының өз-өзінен генетикалық деп есептелетінін, ал жоғары организмнің дамуының, мінез-құлық моделдерінің, когнитивтік құрылымдарының зерттеудің басқа тәсілдері барлығын айтады. Уақыт өте келе бірте-бірте дамитын ми құрылысы әу баста туғанда салынған (туғаннан берілген – Н.А., Л.М.) нәрсе ретінде емес, қосымша қатысатын нәрсе секілді қаралады; бұдан басқа, «адам табиғатынан тыс» тарихтың ерекше бір өнімі түрінде қалыптасады. Яғни бұл салада

анықтаушы фактор әлеуметтік орта боп саналады. Бірақ зерделеп қарасақ, когнитивтік жүйенің ұйымдасу кереметтігі мен нәзіктігі организм тіршілігі процесінде болатын физикалық дамудан кем түспейді. Онда неге біз тіл секілді ақыл-ес қызметінің көрінісін организмнің күрделі ұйымдасқан физикалық құрамдастарын қарағандай зерттейміз? Алғашында бұл сандырақ секілді көрінуі мүмкін. Шынында тілдік әмбебаптар туралы білетініміз аз бола тұра, мүмкін болатын лингвистикалық құбылыстардың шектеулі екеніне толық сенімді бола аламыз деген пікір айтады (Хомский, 1999: 72).

Біздің әрқайсысымыз игеріп отырған тілдің бір-бірінен байлығы мен ұйымдасу күрделілігі бойынша айырмасы барын, ал күрделілік балалардың тілінде көрініс табатын үзіктермен шектелмейтінін айтады. Оның үстіне тілдесімдік қауымдастықтың жекелеген өкілдері мәні бойынша бір ғана тілді дамытатынын, мұның өзі тілдің жекелеген йелмендері грамматикалық құрылыс айқындайтын қатаң шектеулерді сақтайтындығымен оңай түсіндірілетінін көрсетеді. Тілдің туа бітті пайда болатыны туралы идеясы төңірегіндегі пікірінде «Адам құзіреттілігі семантикалық және фонетикалық интерпретация арасындағы өзара сәйкестікті белгілейтін ережелер жүйесі ретіндегі грамматика түрінде көрінуі мүмкін», – дейді (Хомский, 2004: 170).

Қарапайым адамдар туған тілінің бөлшегі ретінде қабылдайтын сөйлемдерді формалды белгілері бойынша мұқият талдай келе Н.Чомский және басқа да лингвистер адамның нақты тілдік білімі негізінде жатқан «менталды грамматика» теориясын жасады. Бұл теориялар әзір қазақ тіл білімі үшін анық болған, зерттелген, жаппай таралып отырған зерттеулер қатарында жоқ.

Расында тілдің даму туралы идеяларды, оның түпкі мәні мен маңызын тілдің өз мәнін түсінбей саралау мүмкін емес. Тілдің өз мәні біздің ережелерге сүйеніп ұғындыратынымыздан әлдеқайда терең, сакральды да тұнық. Қазіргі тіл және оның грамматикалық құрылысы туралы ілімдер жаппай қайта қарауға жатады. Оның бәрі бірден және бірдей жасалуы мүмкін емес. Сондықтан біз осының алғы қадамдары жекелеген сөздердің мәнін құрылымдық және лингвотанымдық семантика тұрғысынан қарауды ұсынамыз. Оның ішінде оны Абай тұнығынан тартуды жөн көрдік.

Ең қарапайым зерттеу тәсілі ең күрделі мәселенің басын ашуға мүмкіндік беретін әмбебап тәсіл деуге болады. Мақаланың нақты

етістіктерді талдауға алуына орай, «туу», «біту», «жаралу» етістіктерін қазіргі тіл иелмендерінің олардың семантикасын білу, түсіну, қолдану жағдайларына эксперимент жүргізілді. Экспериментке қатысқан «қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша маман ретінде даярланушы жастардың 82%-ы «туу» және «жаралу» етістіктерін синоним ретінде топтастырып, «біту» етістігін бұл синонимдік қатарға қатыссыз деп таныса, 18%-ы бұл үш етістіктің мүлдем синоним ретінде қолданбайтынын көрсеткен. Ал әр етістіктің тіркесімділік қабілетіне қатысты тапсырмаларға берілген жауаптар нәтижесіне жүгінсек, *туу* (анадан, бала) тіркесімділігінде, *жаралу/жарату* «табиғаттан, анандан, тәңір/ құдай/ алла) тіркесімінде субъект, объект актанты ретіндегі тіркесімде қолданыс тапқанын көреміз (77%), *біту* етістігін көпшілік респондент *таусылу*, *аяқталу* мағынасында түсініп, тіркесімді сол ыңғайда береді (74%), мұның өзі аталған етістіктің қазіргі тіл иелмендері үшін сырдақ мәнге ауысып бара жатқан бірлік екенін байқатса керек. Алайда қатысушылардың 36%-ы *біту* (бала, құрсағына, ананың құрсағына) түріндегі субъект, локаль актанты тіркесімінде береді. Осы үш етістіктің синонимдік қатардағы тірек сөзі ретінде «туу» етістігін барлық қатысушылар көрсеткен.

Тақырып «туу» етістігіне қатысты және оның семантикалық өрісі болғандықтан алдымен *туу* сөзінің өзге мағыналастарымен байланыста қарастырсақ:

Туу – жаралу, біту; Осы 3 процесс атауының қайсысы бірінші орындалатын қарекетті атайды және оның тілдегі, Абай шығармалары тіліндегі көрінісі қандай дегенге жауап ізделік. Эксперимент кезінде қатысушыларға берілген тапсырма жауабына жүгінсек, процестің орындалу ретімен орналастыру кезінде бірінші *біту*, екінші *туу* мен *жаралу/жарату* қатар аталады. Яғни қатысушыларымыз *туу* етістігін *жаралу* етістігінің тең дәрежедегі баламасы ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Демек, бұл аталған етістіктердің әуелдегі ұлттық тіл мазмұнында бекітілген процестер жалғастығы ретінде орындалатын іс-қимыл атауларын білдіретін семантикалық мәні көмескіленуге жеткен.

Абай шығармашылығының негізгі өзегі – «Кемел адам» ілімі, дәлірек айтсақ, адамның/ пенденің адам боп даму процесінің рухани шарттары. Адам баласы жарық дүниеге келіп, жан-жақты дамуы аралығындағы биологиялық, физиологиялық, физикалық, психологиялық, тілдік, әлеуметтік шарттастықтардағы күрделі

кезеңнің барлық межесі табиғи тіл мазмұнында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастықта жалғасуы ләзім. Тілдің онтологиялық табиғатының қалпы, оның өмір сүруі мен әлеуметтік факторларды есепке ала ұрпақаралық жалғасуында трансформацияланатындықтан бастапқы мәні ұмытылуы мүмкін. Ананың бойына бала *біткеннен* бастап оның *туу* мен *жаралуы* арасында қандай жол, қандай мән барын ұлы ақын шығармалары тілінің ішкі мазмұнына терең үңілгенде дұрысырақ пайымдап, байқай аламыз. Ең қызығы физикалық даму мен рухани даму арасында адам басынан кешетін үш әлем, ондағы алмасым қазақ Сөзтанымының кілтін білгенге, оның ішінде Абай секілді хакім адамға шынайы болмысымен ұстартқан болса, тамырынан адасқан жаңарған қазақ үшін таңсық та мансұқ та болуы ғажап емес. Алдымен адамзат танымындағы әлемдерді және ондағы үштік моделді түсінуге тырысасқ:

1. *Астрономия-гео*; әлем (модель):

ғарыш → жер → жер асты әлемі

2. *Мифологиялық әлем (модель)*

төменгі → ортаңғы → жоғарғы

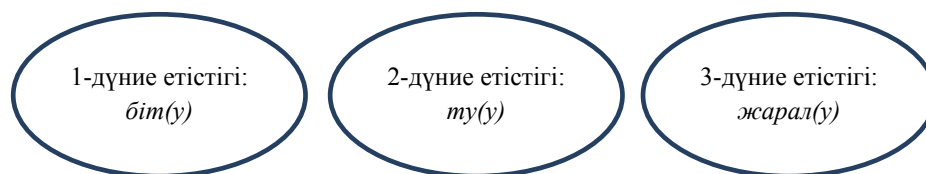
Үш әлем (төмен, ортаңғы, жоғары әлем) туралы ілім – көптеген халықтардың мифологиясында көрініс табатын *ғаламдық ағаш*, *бәйтерек* түсініктерінің негізінде интерпретацияланатын ерекше ілім. Жоғары әлем – әулие-әнбие, құдайлар мекені ортаңғы әлем – адамдар мекені; төменгі әлем (жын-шайтандар, перілер мекені);

3. *Антропо-физиологиялық әлем (модель)*

бас мүше → кеуде қуысы → ас қорыту (кеудеден төменгі) бөлігі

Мұнда назар аударатынымыз – үштік ұғымы (А. Машанида Абай үштігі мен Фараби үштігі салыстырылады (Машани, 1994: 73).

Ал адамның пайда болу-даму әлемі үш дүниенің алмасымында жүзеге асып, бұл қимыл-әрекеттер тілде үш түрлі аталады. 1-суретте:

1-сурет – Үш дүниеге сәйкес туу етістігінің баламалы аталымы

Адамның үш дүниенің алмасымындағы дамуына қатысты 3 түрлі етістіктің әуелі қазақтың төл тілінің бойында және сол тілге жетік болған шығармашыл тұлғалардың, оның ішінде Ұлы Абай шығармалары тілінде үйлесімді тіркесімділікте жұмсалғанын байқаймыз.

1-дүние – туғанға дейінгі ана құрсағындағы өмір (мөлдір/нұр дүние); *2-дүние* – осы ~ жарық (пендеуи) дүние (3-дүниенің есігі, жарық болуы да содан); *3-дүние* – ол дүние ~ рух дүниесі (бұл екі нәрсеге нұсқайды: егер пендеуи мән рухани түлемесе, өлілер дүниесіне өту, тән өлімімен шектелу; егер рухани дамуға, кемелденуге бағытталса, жаралуға (қайта туу), мәңгі өлмеуге қайту (әдетте *ақ* түспен ассоциацияланады) («Өлді деуге бола ма, айтыңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған», яғни кемел (Н.А., Л.М.)).

Нәтижелер және талқылау

Енді бұл дүниелерге тән *туу* етістігінің баламалы аталымына рет-ретімен талдау жасап көрейік:

Bit – біт(y) – екі мағынада жұмсалады:

1) ананың бойына, нақтырақ айтсақ, құрсағында баланың пайда болу процесінің атауы. 2) бір нәрсенің таусылу, аяқталу процесін атау. Бұл екі мағынадағы етістік сөз әу баста гомогенді десек, қателеспейміз. Қазақ тілінде басталу мен аяқталу процесінің бір ғана омоним сөзбен берілуі жағдайлары жиі ұшырасады (мысалы, *көктеу* – 1) даму; 2) шіру мағынасында немесе *жар* сөзінен – жару (баю), жарлы (кедейлену), т.с.с.). Біздің мысалымызда бірінші мағынадағы ана бойына бала *біту* валенттілігі Абай қолданысында абстрактылы сөзбен, алайда тура мағынасында валенттілік қатысынаста жұмсалған. Мәселен, *дәулет**, *иман** бойына *біту* (Оныменен *бойыңа*, *Иман*, *дәулет бітер ме?* (Құнанбаев, 1957: 20-21). Бұл жерде ауыспалы мағынада тұр, валенттілік емес, тіркесімділік деушілер де табылар. Себебі ғалымдардың пікірінше, валенттілікке тән негізгі ерекше қасиеттің бірі – тура мағыналылық (Қарагойшиева, 2016: 25). Тіпті көптеген ғалымдар тіркесімділік пен валенттілікті айырым белгілерін атамаса,

кейбірінде тура мағыналы болуын меңзейтіндей анықтама берілмеген. Мысалы, С.М. Кибардина өз зерттеуінде «Валентность глагола понимается как обусловленная его семантикой способность сочетаться с определенным кругом актантов, детерминирующая их семантику, количество, характер (обязательный/факультативный), способ и форму выражения», – дейді (Кибардина, 1988: 13). Дегенмен «тура мағыналылық» терминінің өзі кейбір жоғарыда атап өткеніміздей жартылай нақты, жартылай абстракциялы ұғымдардың қолданысында байыпты қарауды қажет етеді. Себебі біз талдап отырған етістіктер – фразалық құрылым болудың алдында тұрған бірліктер. Осы тұрғыдан келгенде фразеологизм тарихына қатысты ерекше пікірлердің барын да айта кету керек. Мысалы, ғалым С.Аманжоловтың күн көру, қарны ашу секілді тіркестердің арғы қазақ қолданысында тура мағынада жұмсалғаны туралы пікірін де назарда ұстаған жөн (Аманжолов, 1959: 342). Егер тереңдеп, ұлттық таным тұрғысынан қарасақ, *дәулет* (материалдық дүние), *иман* (рухани дүние) туралы идея ең алдымен *бойға*, яки *еске/жадыға* – «ой құрсағына» тура мағынасында бітуі тиіс. Содан кейін оның материалдануы басталмақ. Абайдың даналығы да осы ұлттық түсінікті еш боямсыз, дәл қолданып, тура атауында деп ойлаймыз. Сонымен қатар ол 1-дүние және оның тілдік бейнесін танытушы тілдің танымдық құрылымы ретінде көрініс береді. Сонда тіпті материалдық дүние, мал-мүлік те әуелі есте/жадта (1-дүниеде) орнығып, екінші ретте қолға (2-дүниеде) қолға түседі. Бірақ мұнда 3-дүниелік өмір жоқ. Осы 2-дүниені тұрақтап, бар/жоқ боп қалып қояды. Адамның мәні рухымен байланысты болғандықтан онда жаралу 3-дүниесі бар.

Ту(туу) – тура мағынасында белгілі материал (ұрық) қатысымымен пайда болған жандының мерзімді уақыт шегінде жетіліп, осы дүниеге физиологиялық бітімде келу/пайда болу процесінің атауы. *Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады* (Құнанбаев, 1957: 247).). Валенттілікке тән негізгі қасиеттің бірі – тура мағыналыққа сай 1) ата-анадан *туу*; 2) квантативті белгісіне сай 4 валентті (ата-анадан *туғанда*, адам *туғанда*, есті болмай *туу*); 3) селекциялық белгісіне сай тұлғалық қана емес, мағыналық қатынасқа түсіп тұр: *адам ата-анадан туады (басқадан емес)*; 4) *туу* етістігінің айналасында бұл мысалда тек

факультативті актанттар басқарылып тұр (ата-анадан, адам, есті болмау)

Жарату (жаратылу) – негізінде бізден тыс күдіретті күш көмегімен дүниеде пайда болу процесінің атауы. Бірақ оны тілімізде *туу* етістігінің синонимі ретінде пайдалананып жүрміз. Осы мағына орнығып қалғандықтан «адамның жаралуы» деген тіркес болғанмен, оны *бәйге атын/ тұлпарды жарату* дегендегі түсінікке сай қолдана бермейді. Бірақ біздіңше, бұл адамның рухани жаратылуына, бапталуына қатысты өзінің шынайы мәнін табады. Қарап отырсақ, тұлпар боп туған атты жаратпаса, бабы келмесе, бәйге алмайды. Яғни арнайы амал-тәсілдерді қолдану арқылы нәтиже алу үшін жетілдіру процесінің атауы – *жарату/баптау*. Мұндағы баптау құс, құмай/тазыға қатысты қолданылып, ал жарату *атқа* қатысты валенттілікте (ат жарату) жұмсалуды да қазақтың жылқыға ерекше қатынасын білдіретіні анық. Адам мен жылқының жақындығын *жылқы мінезді адам* деген фраза арқылы келтіру де кездейсоқ құрылым емес, лингвокогнитивтік құрылым.

Туу мен *жаратудың* әрі синоним әрі екі басқа мәнді қатар меңзеу үшін қызмет етуі төмендегі мысалда көрініс береді: Пендеде бір іс бар жалығу деген. Ол – тағдырда адаммен бірге *жаратылған* нәрсе, оны адам өзі тапқан емес (Құнанбаев, 1957: 248). Жалығу ісі *жаратылған* валенттілігінің осы сөйлемдегі актанттық құрамы мынадай: *адам, адаммен бірге, жалығу деген іс, тағдырда*.

Бұл жердегі «жалығудың адаммен бірге *жаратылуы*» бірден *туғанда пайда болған* деген мәнде түсініледі. Көптеген оқырман оны осы күйінде қабылдаумен шектелетіні жоғарыда келтірілгендей тілде орныққан стандарт, тіпті стереотиптік рең алған дайын құрылымдардың болуымен қатысты. Ал екінші жағынан қарасақ, «оны адам өзі тапқан емес» деген ой жалғасы адамның ой кеселді нәрсені іздеп таппайтұғынының бір мысалы ретінде келтіріп отырғанын байқаймыз. Адам кемелденуі процесінде оған мүмкіндік беретін рухани тіндер болмақ. Оны «құмарланып, шаттанбай» баппен, пайдаға ие отырып игеру, біліп, түсініп, қолдану мен талғамды талдау ақыл, жүрек, қайрат жұмысының нәтижесінде іске асырылмақ деп білетін Абай үшін ол пенденің адамдыққа аяқ басуындағы туа бітіп, бірге туып, даму жолында көңіл-күйіңнің бағымдылығына қарай кезігіп отыратын *жаратылу* жолындағы нәрсе де.

Қорытынды

Сонда осы үш дүниедегі кезегімен алмасатын *біту*, *туу*, *жаралу* түсініктері қазіргі түсіндірмесіндей жай ғана синонимдер емес, тілдің Н.Чомски айтқандай «тіл секілді ақыл-ес қызметінің көрінісін организмнің күрделі ұйымдасқан физикалық құрамдастарын қарағандай зерттеуді» қажет ететін біртұтастықтағы ірі құрылымдық жүйесі. Жоғарыдағыларды түйіндесек, «ең ілкі дүние жаратылысына

ұқсас қозғалыс туудан кейін өтеді. Бұл жерде материалистердің материя бірінші деген идеясына келіспеске болмайды. Ал рухани түзіліс туғаннан кейін жүзеге асады. Бірақ тіл өзінің бірегейлігі арқасында өз бойында бұл қасиеттерді сақтап тұр» (Аитова, 2019: 18).

Сондай-ақ, тілдің табиғатын түсіну сайып келгенде бір ғана *адам*, *ғалам*, *ғаламның тілдік бейнесінің* тұтас фоны барлық түрлі қырында пайымдалмайынша мүмкін еместігіне көз жеткізе түсеміз.

Әдебиеттер

- Austin J.L. Philosophical Papers. (2nd. Edition), Oxford, Oxford university Press, 1970.
Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс. 1993. – 227 с.
Афанасьев Ю.Н., Строганов А.С., Шеховцев С.Г. Об универсальном знании и новой образовательной среде. – М.: Изд. РГГУ, 1999. – 55 с.
Витгенштейн Л.О. О достоверности // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 67-120.
Джонсон А.В. Тіл туралы трактат. – Нью-Йорк, 1940. – 232 б.
Хомский Н. Язык и мышление. – БГК им. И.А. Будаэна де Куртенэ, 1999. – 252 с.
Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
Хомский Н. Современные исследования по теории врожденных идей // Философия языка / Под ред. Дж. Р. Серла. – М.: Едиториал УРСС, 2004
Машани А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы, 1994. – 174 б.
Құнанбаев А. Толық шығармаларының жинағы. 1-том. – Алматы, 1957. – 365 б.
Қарағойшыева Д.А. Етістіктің семантика-синтаксистік валенттілігі: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 197 б.
Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959.
Кибардина С.М. Валентность немецкого глагола: автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Л., 1988.
Құнанбаев А. Толық шығармаларының жинағы. 2-том. – Алматы, 1957. – 264 б.
Аитова Н.Н. Ана тілден ата тілге дейін: «туған» мен «жаралғанның» арақатысы туралы // «Сөз және шеберлік»: ф.ғ.д., профессор Х.М.Нұрмұқановтың 90 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, 19-20 сәуір. – Қарағанды, 2019.

References

- Afanasiev Yu. N., Stroganov A. S., Shekhovtsev S. G. (1999) Ob universalnom znanii i novej obrazovatelnoj srede [On universal knowledge and the new educational environment] M. Ed. RSUH. 55 p. (In Russian)
Aitova N. N. (2019) Ana tilden ata tilge deiin: «tugan» men «zharalgannyn» arakatysy turaly [From the native language to the proto-language: on the relationship between «native» and «created»] «Word and skill»: Materials of the Republican scientific and practical conference dedicated to the 90th anniversary of doctor of science Professor N.M. Nurmukhanov April 19-20, Karaganda (In Kazakh)
Amanzholov S. A. (1959) Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo yazyka [Questions of dialectology and history of the Kazakh language] Almaty (In Russian)
Austin J.L. (1970) Philosophical Papers. (2nd. Edition), Oxford, Oxford university Press (In English)
Chomsky N. (1999) Yazyk i myshlenie [Language and thinking] Baudouin de Courtenay BGC. 252 p. (In Russian)
Chomsky N. (2004) Sovremennye issledovaniya po teorii vrozhdennyh idej [Modern research on the theory of innate ideas] Philosophy of language. ed. by J. R. Searle. Moscow: editorial URSS (In Russian)
Humboldt V. (2000) Izbrannye trudy po yazykoznaniyu [Selected Works on Linguistics]. Moscow: Progress, 400 p. (In Russian)
Johnson A. V. (1940) Til turaly tractat [A treatise on language] New York, 1940. 232 p. (In Kazakh)
Karagoishieva D. A. (2016) Etitiktin semantika-sintaksistik valenttiligi: monografiya [The semantic-syntactic valence of the verb] - Almaty: Kazakh University, 197 p.
Kibardina S. M. (1988) Valentnost nemeckogo glagola [Valency of the German verb] autoref. dis. ... cand. philol. sciences. L. (In Russian)
Kunanbayev A. (1957) Tolyq shygarmalarynyn zhinary [A collection of the complete works]. Volume 1, Almaty., – 365 p. (In Kazakh)
Kunanbayev A. (1957) Tolyq shygarmalarynyn zhinary [A collection of the complete works]. Volume 2, Almaty., – 264 p. (In Kazakh)
Mashani A. (1994) Al-Farabi zhane Abai [Al-Farabi and Abay] Almaty, -174 p. (In Kazakh)
Sepir E. (1993) Izbrannye trudy po yazykoznaniyu i kulturologii. [Selected works on linguistics and cultural studies]. – М.: Progress.. -227 p. (In Russian)
Wittgenstein L. O. (1991) O dostovernosti [On reliability] Questions of philosophy, 2, Pp. 67-120 (In Russian)

А. Газијева

Институт языкознания им. Насими Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: efasaneheziyeva@mail.ru

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ ПУТЕМ КАЛЬКИРОВАНИЯ

В статье на основе конкретных фактов и примеров рассматриваются различные подходы к проблеме заимствования терминов методом кальки. Анализируются различные теоретические аспекты калькирования и его отношение к процессу перевода. Выясняется, что при наличии других способов перевода (например, описательный-объяснительный перевод) в терминологической системе преобладают термины, заимствованные методом калькирования. В статье также даётся критический обзор научных концепций и взглядов различных ученых относительно статуса калек в процессе заимствования и отмечается расхождение мнений по данному вопросу в азербайджанском языкознании. Подробно рассматривая группировки и классификации видов калек, предложенные различными исследователями, автор выражает и обосновывает своё собственное мнение. В частности, отмечается, что анализ теоретических аспектов калькирования требует общего анализа оценки данного явления в лингвистике, в том числе и в теории перевода. Отношение калькирования к процессу заимствования – довольно сложная проблема, не нашедшая ещё своего однозначного научного решения в азербайджанском языкознании.

Ключевые слова: калька, калькирование, термины, заимствование, способы, перевод, азербайджанское языкознание.

A. Haziyeva

Nasimi Institute of Linguistic, National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: efasaneheziyeva@mail.ru

The different approaches to the problem of the borrowing of terminology by calque

The article deals with the different approaches to the problem of the borrowing of terminology by calque on the basis of the concrete facts and examples. The different theoretical aspects of calque and its relation to the process of translation are analyzed. As it turns out, subject to availability the other ways of translation (for example, descriptive – explanatory translation) the terms borrowed by calque prevail in the terminological system. The article contains the detailed critical review of the different scientists' conceptions and views on the status of calque; it is noted that there is difference of opinions about this problem in Azerbaijani linguistics. Considering the groups and classifications of the kinds of calque proposed by the different researchers the author expresses and substantiates own view on the subject. It is emphasized that analysis of the theoretical aspects of calque requires the general analysis of the appraisal of this phenomenon in linguistics, including the theory of translation. Attitude of calque to the process of borrowing is rather complex problem and it hasn't found its clear scientific solution in Azerbaijani linguistics yet.

Key words: calque, terms, borrowing, methods, translation, Azerbaijani linguistics.

А. Газијева

Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы,
Насими атындағы Тіл білімі институтының диссертанты,
Әзірбайжан, Баку қ., efasaneheziyeva@mail.ru

Терминологияның калькалау жолымен ену мәселесіне қатысты әр түрлі көзқарастар

Мақалада нақты фактілер мен мысалдар негізінде калька әдісімен терминдерді алу мәселесі қарастырылады. Калькалаудың әр түрлі теориялық аспектілері және оның аудармаға қатысты талданады. Сондай-ақ аударманың әр түрлі тәсілдері (сипаттамалы-түсіндірмелі аударма) бар

екені атала келе солардың ішінде калькалау арқылы жасалған терминдердің қатары көп екені анықталды. Мақалада сонымен қатар калькалардың сөздердің енуі процесіндегі орнына қатысты әр түрлі ғылыми тұжырымдамалар мен көзқарастарға сыни шолу жасалады және әзірбайжан тіл біліміндегі аталған мәселе бойынша пікір алшақтығы атап өтіледі. Автор әр түрлі зерттеушілер ұсынған калькалардың топтары және классификацияларын кеңірек қарастыра келе өз пікірін білдіреді және оны ғылыми тұрғыдан негіздейді. Атап айтқанда, калькалаудың теориялық аспектілерін талдау лингвистикадағы, соның ішінде аударма теориясындағы осы құбылысты бағалаудың толық талдауын жасауды қажет етеді. Калькалаудың сөздердің ену үдерісіне қатынасы – әзірбайжан тіл білімінде әлі де ғылыми шешім таппаған өте күрделі мәселе.

Түйін сөздер: калька, калькалау, терминдер, кірме сөздер, тәсілдер, аударма, әзірбайжан тіл білімі.

Введение

Анализ теоретических аспектов калькирования в азербайджанском и английском языках требует также общего анализа оценки данного явления в лингвистике, том числе и в теории перевода. Известно, что калька – слово или выражение, представляющее собой перевод на родной язык по частям иноязычного слова или оборота речи с последующим сложением переведённого в одно целое» (Sadihova, 2002: 104). Среди множества мнений и взглядов на процесс калькирования особо выделяются теоретические проблемы связи калькирования, с одной стороны, с переводом, с другой же стороны, – с процессом заимствования. Так, искусство перевода – более широкое понятие, включающее кальку как разновидность перевода во всем его разнообразии. Как отмечает французский переводчик и теоретик перевода Э.Кари, «Понятие перевода, в самом деле, очень сложно, и не только потому, что в наше время оно приобрело столь удивительное многообразие, но также потому, что оно беспрестанно изменялось на протяжении столетий» (Garbovskiy, 2004: 7).

В этом смысле приравнивать калькирование, отражающее буквальный перевод, к величайшему искусству перевода неправомерно. Калька всего лишь (если можно так выразиться) часть «целого» (Osnoyniye, 2010: 129). Таким образом, «Калькирование – буквальный (дословный) перевод, позволяющий перенести в язык перевода реалию при максимально полном сохранении ее семантики, например: Зимний Дворец ... оно применяется в тех случаях, когда требуется создать осмысленную единицу в переводном тексте и при этом сохранить элементы формы или функции исходной единицы. Если калькирование возможно, но неприемлемо из эстетических, смысловых или иных соображений, используется другой лексический прием перевода: skinheads – скинхеды (вместо «бритоголовые»)

(Pyushkina, 2015: 41). Основная цель перевода – достижение максимальной адекватности переводимого текста в понятной форме. При этом можно, не используя кальку, обращаться к экспликации (или описательному переводу), к вариантам свободного перевода. Напомним, что «Свободным (вольным) переводом называется перевод, выполненный на более низком уровне эквивалентности, чем тот, которого возможно достичь при данных условиях переводческого акта. Свободный перевод может быть признан адекватным, если он отвечает другим нормативным требованиям перевода и не связан с существенными потерями в передаче содержания оригинала» (Komissarov, 1990). Конкретно, при заимствовании некоторых групп терминов использование кальки – недостаточно, например. Например, М.Ю. Сёмина и Н.А.Трофимова, исследующие способы перевода безэквивалентной лексики с английского языка на русский, отмечают, что основными приемами, используемыми при переводе экономической безэквивалентной терминологии с английского языка на русский, являются *калькирование и описательный перевод*, реже используется прием транскрипции или транслитерации» (Курсив наш – А.Г.).

Эксперимент

Рассмотрим термины, заимствованные путем описательного перевода: predatory competition – конкуренция, направленная на устранение конкурентов; loan ration – отношение основной суммы кредита к заемной собственности и т.д. (Semina, 2013: 1). Аналогичная ситуация наблюдается и в терминологической системе азербайджанского языка. Ср.: effectiveness – эффективность вмешательства; efficacy – потенциальная эффективность вмешательства (Dokazatel'naya, 2001: 6); off-board – «внебиржевые сделки»; consolidated tape – «единая информационная система» (единая новостная лента)» (Tolkoviya,

2010: 47). Эти примеры представляют собой факты заимствования терминов путем экспликации (описательным переводом).

Примечательная отличительная особенность связана с нейтральной сущностью калек. Так, в целом переводческий процесс – «Процесс, характеризующийся *установкой на передачу коммуникативного эффекта* первичного текста, частично модифицируемой различиями между двумя языками, двумя культурами и двумя коммуникативными ситуациями» (Shveyser, 1988: 75). Однако калька, можно сказать, лишена возможностей модификации. Так, этот прием (т.е. калькирование – А.Г.) заключается в передаче безэквивалентной лексики исходного языка при помощи замены ее составных частей – морфем или слов (в случае устойчивых словосочетаний) *их прямыми лексическими соответствиями* в языке перевода» (курсив наш А.Г.) (Barhudarov, 1975: 99).

При отсутствии непосредственной замены речь может идти не о способе кальки, а об использовании вышеупомянутого описательного перевода. Такая точность в свою очередь ограничивает сферы применения кальки. Поскольку калькирование целых текстов, т.е. полная адекватная «передача» их семантики на другой язык невозможна, в этой связи Я. И.Рецкер отмечает, что данный метод, т.е. «перевод-калька обычно применяется при передаче значения сложных слов и терминов словосочетаний», например: brain drain – ‘утечка мозгов’, shadow government – ‘теневое правительство’ (Resker, 1982: 31-32).

Поскольку калька – один из способов перевода, это приводит к противопоставлению её переводческому процессу в целом. Однако в некоторых случаях мы сталкиваемся и с таким подходом. Например, «слова, заимствованные из других языков, либо используются без изменений, либо переводятся, либо калькируются» (Huseynov, 2016: 339). Безусловно, признание кальки одним из способов словообразования за счёт внутренних возможностей языка (см. подробнее: Б.Халилов (Khalilov, 2008: 394) не отрицает тот факт, что калька – одна из разновидностей процесса заимствования. Однако знакомство с оценками и взглядами азербайджанских лингвистов показало, что единства мнений относительно данной проблемы нет. Следует также отметить, что эта проблематичная ситуация, т.е. общие и отрицательные признаки заимствованного слова и кальки, их совместное воплощение в процессе заимствования представляет большой интерес не только для

азербайджанского языкознания, но для теории языковых контактов в целом. Американский лингвист У.Вайнрайх в своём труде «Одноязычие и многоязычие» пишет: «Следующая проблема, связанная с лексическими заимствованиями, – это вопрос о том, заполняется ли брешь, связанная с отсутствием данного слова в языке С, перенесением этого слова из языка S в язык С или подысканием на эту роль какого-нибудь из слов языка С, что приблизительно соответствует классическому делению на заимствованные слова и «заимствованные переводы» – кальки» (Vaynrayh, 1972: 37).

Ю.С.Маслов в процессе заимствования выделяет две составные части: 1) материальное заимствование и 2) калькирование. По мнению лингвиста, «При материальном заимствовании (заимствовании в собственном смысле) перенимается не только значение (либо одно из значений) иноязычной лексической единицы (или морфемы), но и – с той или иной степенью приближения – ее материальный экспонент». Хотя, «при калькировании перенимается лишь значение иноязычной единицы и ее структура (принцип ее организации), но не ее материальный экспонент: происходит как бы копирование иноязычной единицы с помощью своего, незаимствованного материала» (Maslov, 1987: 201). Некоторые азербайджанские лингвисты, признавая словообразовательный статус кальки, в то же время отказываются признать её место в ряду заимствований. Другими словами, по их мнению, калькирование остается за пределами процесса заимствования, и кальки всего лишь воплощают языковое явление, которое может оцениваться в контексте перевода и словообразования. Например, Т.Ягубова, анализируя в своём монографическом исследовании научные взгляды Э.Хаугена, различающего в ряду заимствований и семантические кальки, выражает своё несогласие с учёным и однозначно заявляет, что «мы не считаем их заимствованиями» (Yagubova, 2008: 31).

Другой азербайджанский исследователь Б.Аббасова, придерживаясь почти такой же позиции, пишет: «Семантическое заимствование – калька – в действительности означает перевод. Следовательно понятие «семантическое заимствование» неточно, т.к. при этом никакая материальная субстанция-лексема – в язык не вносится... Слово заимствуется под влиянием социолингвистических факторов и ассимилируется по требованию реципиента. И только после этого оно приобретает статус «заимствованно-

го слова» (Abbasova, 1995: 100). (курсив наш – А.Г.). Как видно, в качестве основного контраргумента к рассмотрению кальки как разновидности заимствований выдвигается тот факт, что они не вносят в язык новую лексическую единицу. Тем самым остается без внимания тот факт, что заимствованное понятие находится вне языковой картины языка – реципиента и проникает в язык только путем кальки. Т.Шюкюрова также считает, что «калька – не словообразовательный процесс, а всего лишь буквальный перевод» (Shukurova, 2013: 153). Однако учёные, рассматривающие кальку как составную часть процесса заимствования, отмечают наличие здесь не факта «заимствования слова», а явления заимствования в целом. Далее автор даёт обзор научных положений и взглядов различных ученых, в том числе Ш. Балли, С.К. Кенесбаева, Х.Х. Атаева, Р.А. Будагова, Ш.Р. Абиевой и др. на кальку как на заимствование и, полемизируя с ними, пишет: «Кальки существенно отличаются от заимствований. Их отождествление в принципе неверно» (Shukurova, 2013: 154).

Интересно, что среди лингвистов, рассматривающих кальку как составную часть процесса заимствования, также наблюдается расхождение мнений. Например, азербайджанский лингвист Ф.Вейсалли отмечает, что «заимствования играют важную роль в расширении словарного фонда языка» и подчеркивает «особую значимость кальки в данном процессе». Тем самым учёный рассматривает кальку как неотъемлемую составную часть процесса заимствования и, в частности, указывает, что «слова, заимствованные из других языков, делятся на три группы: 1) интернационализмы; 2) иностранные слова; 3) слова, созданные при переводе методом кальки» (Veysalli, 2007: 224).

З.Мамедова, непосредственно анализирующая факты заимствования способом кальки в терминологической системе, пишет: «Заимствование терминов методом кальки, занимая особое место в языкознании, является одним из способов терминообразования. Калька – точный перевод, вернее «копирование» иноязычных слов, выражений, фраз. При этом копируемое слово должно полностью охватывать содержание основного слова» (Mammadova, 2009: 36). Хотя многие, в том числе и молодые азербайджанские лингвисты (например, Т.Шюкюрова (Shukurova, 2013: 174) не рассматривают процесс калькирования в рамках заимствования, однако мы солидарны с мнением двух наших вышеупомянутых коллег. Так, хотя в процессе

кальки в язык не вносится новое слово, однако новое понятие и его название, опирающееся на существующий лексический «арсенал», в язык вносятся. То, что это – процесс заимствования – неопровержимо. Например, в азербайджанском языке арабское слово *əməliyyat* «операция»; действие» и греческое слова *sistem* «система» широко употребляются на протяжении многих десятилетий. Например, как медицинский термин: *sərrahî əməliyyat* «хирургическая операция»; как юридический термин: *əməliyyat tədbirləri* «оперативные действия»; как финансовый термин: *pulköçürmə əməliyyatları* «операции по переводу денежных средств» и т.д. Термин же *sistem* «система» имеет более широкую сферу употребления и отмечен почти во всех словарях отраслевых терминов. Однако вместе с тем, нельзя отрицать тот факт, что термин *əməliyyat sistemi* ИКТ «операционная система ИКТ (информационно-коммуникационные технологии)», вошедший в азербайджанский язык в конце XX века, стал выражать новое понятие. Известно, что «операционная система – комплекс программ, обеспечивающий управление аппаратными средствами компьютера, организующий работу с файлами и выполнение прикладных программ, осуществляющий ввод и вывод данных. В настоящее время операционная система – это первый и основной набор программ, загружающийся в компьютер» (Mammadov 2006: 5). Как видно, здесь речь идёт о совершенно новом понятии, выдвинутом научно-техническим прогрессом. Это даёт основание говорить о процессе заимствования терминов методом кальки. Рассмотрим конкретный пример: *USB Disk Security* (а также *USB Guard*) – антивирусная утилита для операционных систем *Microsoft Windows* (Mahmudzade, 2017: 52).

Результаты и обсуждение

Следует также отметить, что в азербайджанском языкознании имеется расхождение мнений относительно видов кальки. Так, проф. Х. Гасанов в своей монографии «Лексика современного азербайджанского языка» пишет: «В процессе ассимиляции заимствованные слова подвергаются различным изменениям: фонетическим морфологическим, семантическим...

Есть особый вид ассимиляции заимствованных слов: лексическая калька. Различают два типа лексической кальки: собственно лексические (лексико-словообразовательные) и лексико-семантические. В лексических кальках

большинство терминов латинского и греческого происхождения. В семантических (или лексико-семантических) кальках заимствуются значения слов» (Hasanov, 2005: 237). Отметим также, что, по-видимому, учёный рассматривает процесс калькирования как один из способов заимствования слов и, соответственно, расценивает кальки как разновидность заимствований. Однако здесь есть один момент, с которым трудно согласиться: Х.Гасанов фактически различает два вида калек: лексические и семантические. Этой же позиции придерживается и другой выдающийся азербайджанский языковед проф. А. Гурбанов, который группирует кальки на: 1) лексические; 2) фразеологические (Gurbanov, 1985: 393). Для сравнения отметим, что известный азербайджанский учёный-терминолог М. Гасымов выделяет следующие виды калек: 1) лексические; 2) синтаксические; 3) фразеологические (Gasimov, 1973: 136). Х. Гулиева в своём монографическом исследовании «Способы калькирования с русского языка на азербайджанский язык» даёт следующую группировку: 1) лексико-семантические кальки (например: *gərginlik* – ток, *başlıq* – головка); 2) морфологические кальки (например: *zərbəci* – ударник, *irticaçı* – реакционер); 3) синтаксические кальки (*turbin* – лопаточная турбина, *hidravlik zərbə* – гидравлический удар) (26, 51-52, 67-68, 98-99). Хотя в целом данная группировка может считаться удовлетворитель-

ной, однако Х.Гулиева не проводит четкой делимитации между морфологическими и синтаксическими кальками и включает определённые виды синтаксических калек в разряд морфологических (Guliyeva, 2007: 79-87), что приводит к серьёзной путанице в её исследовании.

Заключение

Таким образом, мы полагаем, что термины – кальки типа *fasiləsiz istehsal* «непрерывное производство», *fasiləsiz verim* «непрерывная подача», *ekvivalentsiz mübadilə* «неэквивалентный обмен», *ekvivalentsiz əmək* «неэквивалентный труд» и др. неправомерно считать морфологическими кальками на основании именно того, что в их формировании участвуют суффиксы. Хотя мы в целом принимаем данную группировку «лексико-семантические, морфологические, синтаксические кальки», ставшую уже классической и встречающуюся в исследованиях многих ученых-терминологов, однако мы не можем согласиться с такого рода принципами делимитации.

Как видно, отношение калькирования к процессу заимствования – довольно сложная теоретическая проблема, не нашедшая ещё своего однозначного научного решения в азербайджанском языкознании, в том числе и в лексикологических и терминологических исследованиях.

Литература

- Садыхова С.А. Теоретические проблемы терминологии азербайджанского языка. – Баку: Наука. – 2002. – 230 с.
- Гарбовский Н.К. Теория перевода. – М.: Московский Университет, 2004. – 544 с.
- Основные понятия переводоведения (Отечественный опыт). – Терминологический словарь-справочник. – М.: ИНИОН РАН. – 2010. – 260 с.
- Илюшкина, М. Ю. Теория перевода: основные понятия и проблемы. – Екатеринбург: Уральский Университет. – 2015. – 84 с.
- Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа. – 1990. – 253 с.
- Семина М.Ю., Трофимова Н.А. Способы перевода безэквивалентной лексики с английского языка на русский в текстах экономической тематики // Рема. – 2013. – С. 67-71.
- Доказательная медицина. Толковый словарь основных терминов [Электронный ресурс]. – URL: https://isim.az/upload/File/docs/Subutlu_tebabet_uzre_esas_terminlerin_izahli_lugeti_2001.pdf
- Толковый словарь терминов финансовых рынков. – Баку: Нурлан. – 2010. – 272 с.
- Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука. – 1988. – 215 с.
- Бархударов Л. С. Язык и перевод Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Международные отношения. – 1975. – 240 с.
- Рецкер Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский язык. – М.: Просвещение. – 1982. – 159 с.
- Гусейнов С.С., Гараджаева Э.М. Азербайджанский язык и культура речи. – Баку: Наука и образование. – 2016. – 408 с.
- Халилов Б. Лексикология современного азербайджанского языка. – Баку: Нурлан. – 2008. – 442 с.
- Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – Вып. 6. Языковые контакты. – М., 1972. – С. 25-60.
- Маслов Ю. С. Введение в языкознание. – М.: Просвещение. – 1987. – 272 с.
- Ягубова Т.Р. Заимствования в языке азербайджанской печати (1990-2000). – Баку: МБМ. – 2008. – 153 с.
- Аббасова Б. Основы заимствования слов. – Баку: Азернешр. – 1995. – 91 с.
- Шюкюрова Т.Ч. Основные тенденции терминообразования в азербайджанском и узбекском языках периода независимости. – Баку: Нурлан. – 2013. – 201 с.

- Вейсалли Ф. Язык. – Баку: Тахсил. – 2007. – 291 с.
- Мамедова З.Т. Заимствование терминов методом кальки // Известия Бакинского Университета. – Серия Гуманитарные науки. – 2009. – №2. – С. 36-41.
- Мамедов Ф. Система Microsoft XP Windows. Часть I. – Баку: ОКА. – 2006. – 320 с.
- Махмудзаде Р.А., Садыхов И.С., Исаева Н.Р. Информатика-10. Методическое пособие учебника по информатике для 10 класса общеобразовательных школ. – Баку: Бакунешр. – 2017. – 208 с.
- Гасанов Х. Лексика современного азербайджанского языка. – Баку: Нурлан. – 2005. – 452 с.
- Гурбанов А.М. Современный азербайджанский литературный язык. – Баку: Просвещение. – 1985. – 406 с.
- Гасымов М.Ш. Основы терминологии азербайджанского языка. – Баку: Наука. – 1973. – 186 с.
- Гулиева Х.В. Способы калькирования с русского языка на азербайджанский язык. – Баку: Нафта-Пресс. – 2007. – 124 с.

References

- Abbasova B. (1995). Osnovi zaimstvovaniya slov [Word Borrowing Basics]. Baku: Azerneshr, 91 p. (in Azerbaijani)
- Barhudarov L. (1975). Yazik i perevod [Language and translate]. Voprosi obshey i chastnoy teorii perevoda. Moscow: Mejdunarodnye otnosheniya, 240 p. (in Russian)
- Dokazatel'naya (2001) medisina. Tolkoviy slovar osnovnih terminov [Evidence-based medicine. Explanatory Dictionary of Basic Terms]. [Electronic resource]. URL: <https://isim.az>
- Garbovskiy N. (2004). Teoriya perevoda [Translation theory]. Moscow: MSU, 544 p. (in Russian)
- Gasimov M. (1973). Osnovi terminologii azerbajjanskogo yazika [Fundamentals of Azerbaijani language terminology]. Baku: Nauka, 186 p. (in Azerbaijani)
- Guliyeva H. (2007). Sposobi kalkirovaniya s russkogo yazika na azerbajjanskiy yazik [Ways of tracing from Russian into Azerbaijani language]. Baku: Nafta-press, 124 p. (in Azerbaijani)
- Gurbanov A. (1985). Sovremenniy azerbajjanskiy literaturniy yazik [Modern Azerbaijani literary language]. Baku: Prosveshcheniye, 406 p. (in Azerbaijani)
- Hasanov Kh. (2005). Leksika sovremennogo azerbajjanskogo yazika [Vocabulary of the modern Azerbaijani language]. Baku: Nurlan, 452 p. (in Azerbaijani)
- Huseynov S. (2016). Garajayeva E. Azerbajjanskiy yazik i kultura rechi [Azerbaijani language and culture of speech]. Baku: Nauka i obrazovaniye, 408 p. (in Azerbaijani)
- Ilyushkina M. (2015). Teoriya perevoda: osnovniye ponyatiya i problemi [Translation Theory: Basic Concepts and Problems]. Yekaterinburg: Uralskiy Universitet, 84 p. (in Russian)
- Khalilov B. (2008). Leksikologiya sovremennogo azerbajjanskogo yazika [Lexicology of the modern Azerbaijani language]. Baku: Nurlan, 442 p. (in Azerbaijani)
- Komissarov V. (1990). Teoriya perevoda (lingvisticheskiye aspekty) [Theory of translation (linguistic aspects)]. Moscow: Vissshaya shkola, 253 p. (in Russian)
- Mammadova Z. (2009). Zaimstvovaniye terminov metodom kalki [Borrowing terms by tracing paper]. Izvestiya Bakinskogo Universiteta, seriya gumanitarnye nauki, №2, p. 36-41 (in Azerbaijani)
- Mammadov F. (2006). Sistema Microsoft XP Windows [The systems of Microsoft XP Windows]. chast I, Baku: Oka Ofset, 320 p. (in Azerbaijani)
- Mahmudzade R. (2017). Sadigov I., Isayeva N. Informatika 10 [Informatics-10]. Metodicheskoye posobiye uchebnika po informatike dlya 10 klassa obshchego obrazovaniya [Methodical manual for informatics for 10th grade of general education]. Baku: Bakuneshr, 208 p. (in Azerbaijani)
- Maslov Y. (1987). Vvedeniye v yazikoznaniye [Introduction to linguistics]. Moscow: Prosveshcheniye, 272 p. (in Russian)
- Osnovniye (2010) ponyatiya perevodovedeniya [Basic concepts of translation studies]. Terminologicheskii slovar-spravochnik. Moscow: INION RAN, 260 p. (in Russian)
- Resker Y. (1982). Posobiye po perevodu s angliyskogo yazika na russkiy yazik [English to Russian Translation Manual]. Moscow: Prosveshcheniye, 159 p. (in Russian)
- Sadihova S. (2002). Teoreticheskiye problemi. Terminologii azerbajjanskogo yazika [Theoretical problems. Azerbaijani language terminology]. Baku: Nauka, 230 p. (in Azerbaijani)
- Semina M. (2013). Trofimova N. Sposobi perevoda bezekvivalentnoy leksiki s angliyskogo yazika na russkiy v tekstah ekonomicheskoy tematiki [Ways to translate equivalent vocabulary from English into Russian in economic texts]. Rema, p.67-71. URL: <https://cyberleninka.ru>
- Shukurova T. (2013). Osnovniye tendentsii terminoobrazovaniya v azerbajjanskom i uzbekskikh yazikax perioda nezavisimosti [The main trends in terminology in the Azerbaijani and Uzbek languages of the independence period]. Baku: Nurlan, 201 p. (in Azerbaijani)
- Shveyser A. (1988). Teoriya perevoda: status, problemi, aspekty [Translation theory: Status, problems, aspects]. Moscow: Nauka, 215 p. (in Russian)
- Tolkoviy (2010). Slovar terminov finansovih rinkov [Explanatory Dictionary of Financial Market Terms]. Baku: Nurlan, 272 p. (in Azerbaijani)
- Vaynrayh U. (1972). Odnoyazychiye i mnogoyazychiye [Monolingualism and bilingualism]. Novoye v lingvistike. Vipusk 6. Yazikovyye kontakti, Moscow, p. 25-60, URL: <http://www.philology.ru>
- Veysalli F. (2007). Yazik [Language]. Baku: Tahsil, 291 p. (in Azerbaijani)
- Yagubova T. (2008). Zaimstvovaniya v yazike azerbajjanskoy pechati (1990-2000) [Borrowings in the language of the Azerbaijani press (1990-2000)]. Baku: MBM, 153 p. (in Azerbaijani)

А.К. Жутаева , **С.Б. Ержанова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com; esb72@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КОГНИТИВТІК ҰҒЫМДАР

Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы когнитивтік ұғымдар ерекшеленіп, ақынның философиялық танымы мен психологиялық көңіл-күйі, эстетикалық ойы айқындалады. Поэзия астарындағы ұғымдар мәні ашылып, ақын санасында кодталған бейнелер кеңінен сараланады. Сол тұрғыда біз когнитивизм, когнитивті ұғымдар, поэзияда көрініс алатын когнитивті аспектілерді басшылыққа ала отырып, Е. Раушанов, М. Райымбекұлы, Ж. Елеусіз өлеңдеріне шолу жасаймыз.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы таным мәселесінде тілдік тұлғалар арқылы санада бейнеленетін көріністердің барлығы когнитивті ұғымдардың қатарын құрайды. Мән мен мағына жеке ажыратылатын концептілік ерекшеліктер, ақын санасында кодталатын ұғымдардың ерекшеліктері зерделенеді. Поэзиядағы постмодернизм белгілері қазіргі ақындар поэзиясында түрлі детальдар арқылы көрініс беріп, өлең құрылымы өз алдына өзгеріске ұшыраған. Поэзияның астарындағы ой мен автор жеткізгісі келген негізгі идея басқаша тәсілмен оқырманға жол тартады. Поэзиядағы тілдік бірліктердің формаға сай жасақталуы бүгінгі әдебиетке жаңалық әкелді. Когнитивті ұғымдардың кеңінен көрініс тауып, авторлардың ойды басқаша формада бере алуы бүгінгі әдебиетте жиі кездеседі. Әсіресе, қазіргі қазақ поэзиясының даму үдерісінде проза да, поэзия да жаңашыл ізденістерге толы. Мақала барысында қазіргі қазақ поэзиясындағы осы мәселелердің жай-күйі қарастырылып, қазіргі ақындардың шығармашылығы сараланады.

Түйін сөздер: когнитивизм, концепт, метафизикалық концепт, тілдік модель, эстетикалық ой.

A.K. Zhutayeva, S.B. Yerzhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com; esb72@mail.ru

Cognitive concepts of modern Kazakh poetry

The article highlights the cognitive concepts of modern Kazakh poetry, defines philosophical knowledge, psychological attitude and aesthetic thoughts of the poet. Coded pictures in the poet's mind are also studied and the meanings of poetic subtexts are revealed. The authors analyzed the works of E. Raushanov, M. Raiymbekuly, and J. Eleusiz, where guided by the concepts of cognitivism and manifested cognitive aspects in poetry.

In contemporary Kazakh poetry, in matters of cognition, all the manifestations that appear in consciousness, through linguistics personalities, make up a number of cognitive concepts. The conceptual features of the intention and meaning considered separately, and the features of encoded concepts in the poet's mind are studied. The signs of postmodernism in the poetry of modern poets appear with different details, and the structure of the poem has changed completely. The significant meaning and idea of the author, which wants to convey to the reader, is transmitted in a different way. The formation of linguistic units in poetry in form led to a discovery in modern literature. The frequent use of cognitive concepts and the ability of authors to convey ideas in a different form are common in modern poetry. Especially, in the process of development of modern Kazakh poetry, both prose and poetry are full of innovative searches. The article deals with these problems of modern Kazakh poetry, analyzes the work of modern poets.

Key words: cognitivism, concept, metaphysical concept, language model, aesthetic thought.

А.К. Жутаева, С.Б. Ержанова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com; esb72@mail.ru

Когнитивные понятия современной казахской поэзии

В статье выделяются когнитивные понятия современной казахской поэзии, определяются философские познания, психологический настрой и эстетические мысли поэта. Также изучаются закодированные картинки в сознании поэта и раскрываются смыслы поэтических подтекстов. Руководствуясь понятиями когнитивизма и проявившихся в поэзии когнитивными аспектами, авторы проанализировали произведения Е. Раушанова, М. Райымбекұлы, Ж. Елеусиза.

В современной казахской поэзии в вопросах познания все проявления в сознании посредством языковых личностей составляют ряд когнитивных понятий. Изучаются концептуальные особенности, рассматривающие в отдельности значение и смысл, особенности кодируемых понятий в сознании поэта. Признаки постмодернизма в поэзии современных поэтов проявляются в различных деталях, а структура стихотворения изменилась вовсе. Основной смысл и идея автора, которое он хочет донести до читателя, передаются иным путем. Формирование языковых единиц в поэзии по форме привело к открытию в современной литературе. Частое использование когнитивных понятий, способность авторов передать идеи в иной форме часто встречаются в современной поэзии. Особенно в процессе развития современной казахской поэзии и проза, и поэзия полны новаторских поисков. В статье рассматриваются проблемы современной казахской поэзии, анализируется творчество современных поэтов.

Ключевые слова: когнитивизм, концепт, метафизический концепт, языковая модель, эстетическая мысль.

Кіріспе

Поэзия – өнер туындысы, ақын шабыты. Ал осы өнер туындысының құрылымдық композиция ерекшеліктерін зерттеу, ішкі қатпарына барлау жасай отырып, ақын санасының өлеңдегі көрінісін, сөз қолданудағы шеберлігін, образды сөз астарындағы философиялық және эстетикалық ойды білдіре алу қабілетін поэтика қарастырады. Поэзиялық шығармалардың басым көпшілігінде белгілі бір фабулаға құрылған сюжет болмағандықтан, өлеңнің айтқысы келген негізгі мағынасы мен мәні, оқырманға жетер мазмұны поэзияның поэтикалық сөзінде және ақын қолдана алған ерекше ұғымдардың астарында болады. Біз поэзияны талдаған тұста мән мен мағынаны ажыратып жатамыз. Кез келген ақынның жеке кредосын, оның ақындық лабораториясын, сонымен қатар таным мен түйсік мәселесін, сана мен философиялық ой мәселесін де қарастыруымыз қажет. Осы орайда біз когнитивизм, когнитивті ұғымдар, поэзияда көрініс алатын когнитивті аспектілерді басшылыққа алуымыз керек.

Когнитивизм – адамның ой-санасы мен таным-түйсігі, дүниені көре отырып, қабылдау ерекшелігіне қарай негізделген менталды және интеллектуалды процестерді зерттейтін ғылым. Адам санасы, танымы күніне мыңдаған ақпарат алмасады. Сол ақпараттың негізгі бірлігі – сөз. Ол санада кодталады. Адам өз

ойында кодталып яки өз танымында таңбаланған дүниені өзінің ойлау қабілеті, алған эстетикалық әсері, түйсінген философиялық ойының ерекшелігіне орай сана көрінісінің негізінде бейнелейді. Осы бейнелену негізінде когнитивті ұғымдар пайда болады. Когнитивті ұғымдарды жіктеу барысында когнитивті талдау процесіне жүгінеміз. Бүгінгі таңда әдебиеттану ғылымында поэзияны, прозаны, тіпті болмағанда драманы талдау осы бағытта жүзеге асып жүр. Когнитивті аспектілерді қарастыра отырып, когнитивті талдау лингвистикада біршама қарастырылғанымен, талдау тәжірибесі көркем мәтін негізінде жүзеге асады. Ал көркем мәтін – әдебиеттің бір бөлшегі.

Эксперимент

Кез келген көркем мәтінді когнитивті талдау барысында бірнеше ұғымдарды жекелей қарастырып алуымыз керек. «Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде» концепт, концептосфера, философиялық мән, эстетикалық ой, микроконцепт, макроконцепт, эмоция, тілдік модель сынды терминдер жақсы түсіндірілген. Аталғандардың барлығы дерлік когнитивті талдауда, ұғымдарды ажыратқанда үлкен рөл атқарады. Жоғарыда айтып өткеніміздей зерттеушілер яки ғалымдар когнитивті талдау үшін кез келген мәтінді басшылыққа ала алмайды (Kratki slovár kognitivnyh terminov, 1996: 24).

Мәтін сипаты ой мен таным, сана мен түйсік, философия мен психологияға негізделген көркем үлгіде болуы шарт. Когнитивті ұғымдарды ажырату үшін ақын яки жазушы санасындағы менталдық психикалық ресурстардың бірліктерін түсініп, мәтін авторының психикасында таңбаланып бейнеленген, соған сай көркем мәтінде ерекше жүйемен көрініс алған мазмұндық бірліктерді ерекшелей алуымыз қажет. Біз де бүгінгі талдауымыздың негізгі мәтіні ретінде басшылыққа қазіргі қазақ поэзиясын, соның ішінде Есенғали Раушанов, Светқали Нұржан, Тыныштықбек Әбдікәкімұлы, Ақберен Елгезек, Жанна Елеусіз, Әмірхан Балқыбек, Маралтай Райымбекұлы, Алмас Темірбай, Ерлан Жүніс сынды ақындардың поэзияларын көркем мәтін ретінде басшылыққа алып, оларда кездесетін когнитивті ұғымдарды саралаймыз. Концепт, оның әр адамның жеке танымына сәйкес ұғым беруі күрделі құбылыс. Себебі тілдік санада қалыптасып, көрініс беретін кез келген ұғымның мәні жеке, мағынасы жеке ажыратылады. Әдебиет пен лингвистика бір-бірімен байланысты ғылым салалары. Оларға ортақ дүние – сөз. Сөздің мағынасының тілдік санаға қарай бейімделіп, оны қабылдаушының дүниетанымы негізі де поэзияның жаңа қырының бір көрінісі ретінде қарастырылады (Orazalieva, 2007: 312). Поэзияның қыр-сырына үңіліп, оның мазмұнын жан-жақты талдауда лингвистикаға назар аударамыз. Тілдік тұлғалардың еншісіндегі стратегиялар мен тактикалар өлең құрылысына да арқау болып, оның мазмұндық ерекшелігін айқындау үшін қызмет атқарады. Соның ішінде фразеологизмдердің көнеленуі, көне сөздер арқылы жаңа мағына үстеу сынды әдістер поэзия шеңберінен кеңінен көрініс алуда. Бұл тілдік бірліктердің поэзия арқылы көрініс беруі нәтижесінде көрінеді. Әсіресе, бүгінгі қазақ әдебиетінде когнитивті ұғымдарды мазмұндық тұрғыда қолдана білу жаңашыл ізденістің жемісі (Nurdáýletova, 2011: 312).

Нәтиже мен талқы

Қазіргі қазақ поэзиясы – сюжеттік мазмұннан бұрын ақын философиясындағы таным иірімдерін негізге алады. «Поэзия – ұлы жұмбақ» – дейді Достоевский. Расында, поэзияның жұмбақтығы ақынның поэтикалық потенциалының деңгейіне, психологиялық ойын шеңберін сызудағы шеберлігіне, жалпы таным мен жеке танымды бір-бірімен ұштастыра отырып, формалық және мазмұндық қалыпты сақтай

алу дәрежесіне, нақты элементтер мен аралас элементтерді, деталь мен штрихтік негіздерді тереңнен игере отырып өлеңнің ішкі және сыртқы мінезін, яғни характерін аша алуына тікелей байланысты (Zadornova, 1992: 124-126). Жоғарыда аталған поэзия жұмбақтығын ашу үшін ғылымда когнитивизм сынды пәнаралық ғылымның қарқынды даму үстінде екендігін де айтып өттік. Ендеше қазіргі қазақ поэзиясының өлеңдерін танымға қарай саралап, когнитивті ұғымдардың ақын өлеңдерінде көрініс беруіне жекелей тоқталайық. Тәуелсіздік алғаннан бері қазақ поэзиясының арнасы кеңінен ашылды. Соның алдыңғы қатарынан Есенғали Раушановтың ақындық әлеміне тоқталып, ақын жанының жұмбақ әлемі мен терең философиясына үңілейік.

Көркем гүл көрсе қонақтай,
Көбелек бекер мәз бопты.
Бөгелек қаққан торы аттай,
Бөгелмей өтіп жаз кетті.
Тағы бір жазға қысқарды,
Талайсыз ғұмыр тарығып,
Тағдыр дейтұғын мыстанды,
Жібіткен бар ма жалынып.
Бақ дейтін құсты қайтарып,
Қондырған бар ма қолына?
Өсер ме гүлдер жайқалып,
Тікенек біткен жолыма.
Қол-аяғымды тең шырмап,
Төбемнен кәрі төніп құз.
Қу мыстан ойнап, мен шындап,
Талай да жерге келіппіз.
Шынымен тегі өтпей ме,
Қарғысы қайда, қайда ұшты?
«Шаршатсам, кешір» деп кейде,
Аяп та кетем байғұсты.
Өмірзая ұлмын мен де бір,
Төзімі құрыш көктемір.
Өгей шешенің өрмегін,
Үзе қашатын жетпегір.

Ақын Есенғали Раушановтың бұл өлеңін толықтай алуымыздың басты себебі – өлең тақырыптық-жанрлық қырынан бөлек, ұлттық болмыс пен ұлттық мінез, дүниетанымдық ой ерекшелігін толықтай қамтыған. Когнитивті аспектілерді қарастырып, ұғымдарды ажыратқан тұста ақын Есенғалидың элегиялық стильдегі «сигналдық белгілерін» (Il'in, 2001: 6) оңай көруге болады. «Бөгелек қаққан торы аттай», «өмірзая ұл», «өгей шеше өрмегі», «қу мыстан», «тағдыр дейтұғын мыстан» сынды тіркестердің

астары ақынның поэзия әлеміндегі әдебиеттік штампын айқын көрсетіп тұр. Өмірдің өтуі мен адам тағдырының сол өмірге қарай икемделуін автор жалпыға ортақ авторитарлы көзқараспен емес, керісінше, қазаққа тән ұғым штрихтарымен бейнелеген. Есенғали өлеңдері – көп компонентті құбылыс. Ол поэзияның бір ғана соқпағымен жүрмей, өзінің ақындығын түрлі соқпақпен таныта отырып дамыта алған ақын. Есенғали өлеңдерінде психология мен философия параллель көрініс береді. Әр тармақта философиялық мән мен астар болса, персонаждық яғни кейіпкер көңіл-күйі психологияның негізінде бейнеленеді.

Мен оянам ұйқымнан мүлгі беріп,
Кілт тоқтаған секілді сырғи келіп.
Жылан – менің тарихым!
Түсімде де
Қылғындырып орайды ол ылғи келіп.

Ақынның бұл өлең үзіндісінен примитивизацияланған бейне «жылан» бейнесі визуалды түрде елестейді. Есенғали өлеңдерінде қасқалдақ, жылан, қаракөк айғыр, құла тай, сәйгүлік, ақсұңқар сынды бейнелер образды яғни кейіпкерді жанама түрде астарлы суреттейді. Сонымен қатар когнитивизмнің бір бөлшегі концепт те ақын шығармашылығында молынан кездеседі. Әсіресе метафизикалық құбылыстар ақын өлеңдерінен жиі көрініс табады. Есенғали уақыт шеңберін дәл анықтап, пайымының тереңдігін, ішкі толғанысы мен образдың қозғалысы мен әрекетін, сезімнің нәзік иірімдерін оқырманға жақсы жеткізеді.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік орны бар келесі ақынымыз – Маралтай Райымбекұлы. Ақын поэзиясы – атадан қалған аманат пен бүгінгінің бейнесін қатар ұштастыра алған өлеңдердің қатарына жатады. Маралтай поэзиясының әр жолы ақынның өзіндік тылсымы мен ойдың көркемдігінен тұрады. Маралтай ақынның өлеңдерін когнитивті тұрғыда талдау барысында ол жердегі философиялық мәнді ашуымыз керек. Ақынның санасында кодталған, танымындағы мәдени концепт, яғни мәдени код ескі мен жаңа ұғымдардың бір-бірімен астаса алуы. Маралтай өз өлеңінде түркі сарынымен қатар жыраулардың дәстүрін және бүгінгінің де айшықты ойларын үйлестіреді. Ақынның өлеңдерінің қыр-сырына бойлау үшін ақынның өзі болып сезіне алуымыз керек. Кез келген оқырман үшін бұл өте күрделі. Себебі Маралтай бір жерде ішкі сезімін діни сенімімен көрсетсе,

бір өлеңінде қазақтың ескілік ұғымдарын жаңғырта отырып, ұлттық бояумен көрсетеді. Ал енді бірде Батыс пен Шығыстың мифтік персонаждары арқылы бейнелейді. Ақын танымы мен қиялы ұштасқан поэзияда қазіргі қазақ поэзиясының үлкен жаңалығы болғаны да белгілі. Себебі Маралтай поэзиясында когнитивизмнің бір саласы стереотипті мәселе, яғни стереотипті ситуация көп кездеседі. Ақын жеке танымын көрсете отырып, жалпы танымға ортақ мәселені қамтиды. Өлеңдеріне ұлттық өң беріп қана қоймай, әр тармағына философиялық мағынаны қоса үйлестірген.

Қара түн құлайды бауырына ап даланы,
Күрең нұр көкжиек көзінде мелдеп тұр.
Аққан қан сияқты.
Жұлдыздар қаралы, ғаламның бетінде жаралы
Жұмыр жер адасып барады.
Күрең нұр көкжиек көзінде сырғанап
Өшеді.
Өлген – ол үміті Алланың,
Азалы сияқты.
Сайтандар тұр қарап, ібіліс төсіне гүл қадап,
Пенделер иманын ұрлап ап!
Бұл сәтті суреттеу – қан жұтып айтатын қасірет,
Мен – түссіз ферзімін ақ, қара шаршыда
Сенделген көлеңке сияқты,
Ой ұстар басы жоқ.
Ақ нөсер құюда Иемнің жасы боп.
Атпайды таң енді, шықпайды Күн көкке,
Ырғағы бұзылған әуендей.
Іші өрт сияқты.
Абылдар кірмеген дүрмекке,
Қабылдар ие еді құрметке,
Мақшардың таңы ертең!
Дірдекте, ал дірдекте.
Менің де, Сенің де сөздерің күмәнді,
«Адамзат баласы зиянда, ғапыл әм...»
Ертегі сияқты.
Ертеңім тұманды, артым – от,
Кеш, кешпе күнәмді,
Алған – мен, берген – Сен едің ғой Құранды.
Жұмыр жер адасып барады,
Қолында Құраны

«Сентиментальды құбылыс» атты бұл өлеңнен ақынның танымы мен эмоциясын айқын аңғарамыз. Тақырыптың өзінен ақын бойындағы жай-күйді ұғынып, астарлы ұғым мен жансыздан жандыға айналған ақын картиналарын оңай көруге болады. Когнитивизмнің бір бөлшегі концептілерді өлең жолдарынан іздеген тұста, Маралтайдың аталмыш по-

эзиясында метафизикалық концептілер жиі кездеседі. Концепт көп компонентті құбылыс екенін ескере болсақ, Маралтайдың қолданған метафизикалық концептілері (Grisanov, Mojaiko, 2001: 467) сезіну әрекеті арқылы рухани дүниесінің есігін оқырманға айқара ашқан. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын құбылысты дамыту барысында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап тану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажеттілігін өтейтін абстрактілі ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Адам қалай сезімдік тұрғыда сезінеді, ішкі эмоциясы мен сыртқы сезімі қалай үндеседі, содан алған әсері арқылы танытады (Amirbekova, 2006: 124-125). Поэзияда, соның ішінде Маралтай поэзиясында метафизикалық концептілер жиі кездеседі. Концепт жеке адамның ғаламды өз таным деңгейінде танып білу ерекшелігі десек, Маралтай поэзиясында қайғы, қуаныш, өкініш концептілері эмоционалдық, мәдени және көркем концептілердің барлық белгілерін иемденіп, ақын ойының таразысында сараланған. «Қара түн» мен «күрең нұр» ақынның көңіл-күйінің ауыр астарын, мұңның бейнесін суреттесе, қаралы ғалам мен жаралы жұлдыз, азалы әлем, адасқан жұмыр жер де ақын әлеміндегі уайым, келешекке деген сенімсіздікті көрсетеді. Өлеңде адамзат пен Жаратқан арасындағы байланыс суреттеледі де, ақын күрес психологиясын ашады. Ібілістің төсіне гүл тағуы, Иеміздің жасының ақ нөсер болып көрініс беруі, жұмыр жердің адауы – Маралтай философиясының астарындағы психологиялық көңіл-күй. Ақынның эстетикалық әсері діни сенімнің фрагменттері арқылы суреттелген. Маралтайдың жырында жаңа дүниесезім бар. Оның дауысы – биік деңгейдегі жеке дауыс. Сол жеке дауыс артынан жаңғырық шығып тұрады. Ал ол жаңғырық күллі қоғамның дауысы іспетті. Маралтайдағы ішкі тылсым дінмен, көне түркілік мифтік ұғымдармен астасып жатады. Адам-ат метаморфозасы тұрғысында автордың «Кентавр» өлеңі де осының айқын көрінісі. Жылқытұрпат – гиппоморфизм екендігін ескерер болсақ, Маралтайдың Кентавры – қос мағыналы, символдық астарда бұл – рухтан үстем түскен нәпсі. Ақын танымына үңілер болсақ, кісі бейнелі, тарпаң жүректі бейне – автордың өзіндік лирикалық «мені». Ақын көп өлеңдерінде «менін» ұлттық менталитетке сай астарлайды. «Боздар болсам, мен боздайын ботадай», «Менің бөлтіріктерім – шетінен абадан» сынды тіркестердің өзінен ақын қолданған

қозғаушы күштік бейнелердің барлығы дерлік өзінің болмысын, мінезін ашатынын көреміз. Маралтай өз поэзиясында ескі мен жаңаны бір-біріне қарсы қоймайды, екеуінің қосындысынан толысқан, «құнарлы» дүниені сөз етеді. Өлеңдерінен ұлттық рухты аңғарғанымыздай, ақын астарлы түрде, когнитивті ұғымдардың негізінде қоғам мен адам, адам мен заман, заман мен қазақ арасындағы күрескерлік психологияны оқырманға өз философиясының шеңберінде дәлме-дәл, нақ жеткізеді (Gizdatov, 1997: 18-21). Қоғам бейнесі автор танымында прецеденттік феномендер арқылы суреттеледі. Біз оны ақынның «Зоологиялық терминдер» өлеңдерінен көре аламыз. Жануардың әрекеті арқылы оның астарына адам мінезін яки қоғам бейнесін көрсетуі – автордың ерекшелігін көрсетеді.

Аядай ғана айналып болмас жасымда,
Түлкіні көргем мәз болып күлген миықтан,
Қаншықты көргем қорқауларменен ұйыққан,
Қартайған шақта қиядан құлап өлетін
Қыранды көріп, көзінен сұмдық күй ұққам.
Бұлбұлды көргем көкектер үшін ұялған,
Есекті көргем тұлпардан озып сый алған.
Мегежін көргем ақылды туған бірегей,
Қарызға сұрап тауықтан титтей ми алған.
Борсықты көргем қарны мен мойны бір біткен,
Қанденді көргем пілдерді үріп үркіткен.
Күлейін десем, көзімнен қаным тамады-ау,
Қарғалар әлі ойнап жүр көкте бүркітпен.

«Әдебиет – метафизикалық құбылыс, таным үшін тартысатын мәңгіліктің майданы» – деп Мандельштам тұжырымдағандай ақынның сюжетсіз де поэтикалық потенциалын таныта алуы, прецеденттік феномендер арқылы персонажды асқақтатуы, оқырманымен психологиялық ойын арқылы қарым-қатынасқа түсе алуы – когнитивизмнің әдебиетте де кеңінен ашылып, даму үстінде екендігін аңғартады (Vinogradov, 1963: 26-33).

Қазіргі қазақ поэзиясының таным мен сана төңірегіндегі жаңалықтарын сөз етіп, олардың когнитивті аспектілерін әдебиет тұрғысында қарастырған тұста Жанна Елеусіздің поэзиясына тоқталмау мүмкін емес. Себебі элегиялық стильдегі «сигналдық белгілер» де, концептілік ұғымдар да, метафизикалық құбылыстар да ақын шығармашылығының басты белгілері. Жанна Елеусіздің өлеңдерінде «тағдыр», «өмір», «періште» концептілері жиі кездеседі. Бір өлеңінде өзі тағдырдың кейпін сомдаса, енді бірде тағдыр – автордың өлеңі. Жанна Елеусіздің

поэзиясы оқырманға жұмбақтығымен қызық, ақынның тылсыммен сырласа алуымен қызық. Оқырман Жаннаның поэзиясынан ақынның сырын, сезімін іздейді. Сөйте тұра өлеңнен өзімізді іздейтін, тіпті тауып алатын сәттер де болады.

Бір жол барын білгем –
өзге жолдардан.
Біреу барын – тым басқаша бәрінен...
Ол – биіктеу кісі салар қорғаннан.
Ол – бақытсыз Жүрегімен... Арымен...
Бір мұң барын білгем өзге бар мұңнан.
Біреу барын – Терең Өмір, Өлімнен...
Ол – бір Сәуле шыға бермес алдыңнан.
Ол – бір Тозақ түсе бермес көрінген...
Бұл соқпаққа көрінеді бөтен-шың.
Алла үнсіз.
Адам ділсіз.
ЖАН – қайда?
...сен, Жүрегім, не істей алар екенсің!
Ол – жазылып қойғаннан соң маңдайға.

Ақын Жанна Елеусіздің бұл өлеңіндегі «Ол» автор танымындағы жанды яки жансыз кейіпкер екендігін ажырату өте қиын. Біреу ақынның эмоциясының кейіпкерін адаммен бекітсе, енді біреу ақын шабытындағы өлең бейнесі деп түсінік келтіреді. Себебі өмір мен өлімнен терең, қорғаннан биік, жүрегімен және арымен бақытсыз бейненің түпкі тамыры – адамнан бұрын кеудені жарып шығар шабытты жыр жолдарына ұқсайды.

Жанна Елеусіздің келесі жыр жолдары да осының айқын көрінісі деп айта аламыз.

Ғашыққа толы ғалам.
Әйел боп – жаралаймын!
Қаламды қолыма алам.
Айнама қарамаймын...
Өмірдің көрмесінен
Жұлып ап ғұмырымды
кетсем ғой!
Ахматова бөлмесіне...
Өзімдей түні мұңды.
Өзімдей мұңы – жынды...
Жан еді Ол жалынды! Асқақ!
Менің де мұңым батыл!
Суретін алып тастап.
Бейнемді іліп жатыр...
Билейтін.
Билеген де
Тағдыр ғой!
Кеш келемін.
Эх!..

Сені сүймегенде!
Білмеймін... Не істеп едім?...
(<https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2276>)

Ақын Жанна жырларында ешкімге ұқсамайтын тіркестер ойлап тауып, оны халық танымымен ұштастырып, әмбебап концептілерді бірегей концептілерге айналдырады. Мәселен, ақын шығармашылығында жиі кездесетін «тағдыр», «періште», «сезім» концептілері концептуалдық деңгейге көтеріліп, мынадай біртұтас дүние бейнесін жасайды: *тағдыр – өлең, періште – поэзия, сезім – өлеңге деген құштарлық*. «Жан қай жағдайда биіктейді? Кешірген сайын. Жерден не көрінсе соны іле берудің қажеті жоқ: жалған атақтар – оның қанатын ауырлатады...» «Кеуделердің ішінен Жан іздеген» ақын Ақтөбе аспанында жаңбыр боп жауып тұрады ара-тұра. Күллі әлемді шаң-тозаңнан тазартуға қабілетті мөлдір жырлар тасада қап қойып жүрмегенде, біздің де қоғам мұнтаздай боларма еді... Осылай деп ақын хақында ой тербеген оқырманның өзі Жанна өлеңдерінде ғана кездесетін құбылысты айшықтап тұрғандай әсер қалдырады (Жамабаева, 1998: 140-151).

Жоғарыда келтірілген өлең жолдарының қай-қайсысы болмасын, әр тармағына жеке концепт бірліктерін көмкерген. Ақынның ішкі болмысы, табиғаты, нәзік сезімге толы иірімдері өлең арқылы оқырманға жетеді. Оқырман тек мазмұнмен шектелмеуі керек. Ақынның табиғатындағы көріктеуіш құралдардың қай жерде не үшін қолданғанын, не үшін теңеудің сол түрін өлеңге өрнек еткенін білуі шарт. Тілдегі инверсия, метафоралы аталымдар, шендестіру сынды құбылыстар әдеби талдаудың негізінде поэзия мәселесінде көбірек қарастырылып жүр. Қазіргі поэзиядағы Тыныштықбек Әбдікәкімұлының, Ерлан Жүністің қолданыс ерекшеліктері поэзия саласына тек мазмұн емес, сонымен қатар көркемдік таным ерекшеліктерін де дамытқан. Поэзия тек белгілі бір аспектілер төңірегінде ғана қарастыруға келмейтін дүние. Ол жерде тек мазмұн мен форма ғана бірікпейді. Автордың ішкі сезімдері, оны имплицитті яки эксплицитті тұрғыда беруі де аңғару керек құбылыстардың бірі. Ашық ой мен жасырын ойдың мәселелері үндесіп жатуы да мүмкін. Ақынның таным деңгейін оқырман анағара бермейтіні секілді, ақын да оқырманның қабылдау деңгейін үнемі ұға бермейді. Бұл субъективті тұрғыда екі тараптың танымына тікелей байланысты болып келеді (Qasym, 2005: 300). Қазіргі қазақ поэзиясында ескілік ұғымдар кеңінен қолданысқа ие.

Модернист ақын ретінде танылған Жүмекең жырларында «қоңыр», «ұршық», «қария», «көң» сөздері жиі қолданылса, бүгінгі заманның пост-модернист ақындары да ескілік ұғымдарын өз танымдарының шеңберінде жаңа формада ұсынуда. Бұл орайда, этномәдени атаулар қазіргі поэзияда когнитивті ұғым ретінде қолданысқа ие. Қамшы, көген, жүген, киіз үй, сәукеле сынды этномәдени атаулар ақындардың шығармашылығында өзгеше мәнді үстеп, жаңаша формада танылған. Бұл әдеби талдау нысанында терең ізденісті қажет етеді (Mankeeva, 2008: 353).

Қорытынды

Қазақ поэзиясында, соның ішінде тәуелсіздік алғаннан кейінгі поэзияның жан-дүниесінде үлкен өзгеріс, ірі сілкіністер бар. Тек мазмұн мен форманы ғана қамтымай әр ақын өз қолтаңбасын, поэзияға деген жеке кредосын таныта алған. Біз мақаламызда солардың бір жақты ғана көріністерін саралай алдық. Таным мен талғамға, санада кодталған түрлі ғаламдық немесе ақын санасындағы бейнелерге барымызша тоқталдық. Десе де бұл аздық етеді. Поэзиядағы когнитивті аспектілерді қарастыру оның шеңберіндегі дүниелерді түгел қамтуы керек. Ақын – жеке тұлға. Оның өз моральдық

қабылдау, түйсіну шеңбері бар. Сол шеңберде ол да өз шығармашылығында жаңа көзқарас арқылы тың дүниеге қол жеткізгісі келеді. Ғаламның бейнесін өз танымының нәтижесінде жасауға ұмтылады. Соның нәтижесінде, әдебиетте когнитивті ұғымдар терең зерттеуді, тың ізденісті қажет етіп отыр (Orazbek, 2002: 152).

Қазіргі қазақ ақындарының өлеңдерінің тілі – қазақ дүниетанымының ғаламдық бейнедегі көрінісін жасаушы әрі танытушы бірлік. Біздің Ақындардың шығармашылығының мәні үлкенді-кішілі зерттеу еңбектерінде толық ашыла қоймасы анық. Олардың өлеңдерін «уақыттан тумаса, уақытқа жетпейді» қағидасы тұрғысынан қарастыру орынды. Бүгінгі ақындардың поэзиясын ұғыну үшін әуелі «мән» мен «мағына» бірлігін ажырату қажет. Мағына айналадағы нәрсені, құбылысты тура сипаттайды да, мән лексикалық мағына уәжділігін сақтай отырып, олардың мазмұнын береді. Поэтикалық мәтіндерде мәннің қызметі зор. Тілдік тұлғаның мәтіндегі мәні нақты болмай, сөз де, мағына да, образ да «түсініксіз» сипат алады. Мән және оны құраушы тілдік бірліктердің арасындай іштей гармониялық үйлесім болуы шарт. Түптеп келгенде біз қарастырған когнитивті ұғымдар жоғарыда аталған ақындардың ұстанымынан, мақсатынан туындайды.

Әдебиеттер

- Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: 1996. – 452 с.
- Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы: ғылыми монография. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 312 б.
- Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика: оқулық. – Алматы: Дәуір, 2011. – 312 б.
- Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования. дис. ...докт. филол. наук. – М., 1992. – 224-226 с.
- Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, – 158 с.
- Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. – Москва: ИНИОН РАН – INTRADA. – 2001. – 1-12 с.
- Грицанов А.А., Можайко М.А. Постмодернизм: Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис; Книжный дом. – 2001. – 767 с.
- Өмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша) – Алматы : 2006. – 124 б.
- Гиздатов Г. Когнитивные модели в речевой деятельности – Алматы : Ғылым, 1997. – 18-21 с.
- Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика – М.: Изд-во АН СССР, 1963 – 26-33 с.
- <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2276>
- Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана – Алматы : Ғылым, 1998. – 140 б.
- Қасым Б. Метафоралық аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам. – Алматы: Баянжүрек, 2005. – 300 б.
- Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 353 б.
- Оразбек М. Ақындық тұлға табиғаты. Астана:– Фолиант, 2002.- 152 б.

References

- Ámirbekova A. (2006) Konseptilikqurylymdardyńpoetikalymátindegiverbaldanýereksheligi (M.Maқataevpoeziasyboyınsha) [Specificity of verbalization of conceptual constructions in poetic texts (based on the poetry of M. Makataev)] Almaty, 2006. 124 b. (In Kazakh)

- Gızdatov G. (1997) Kognitivnyemodelı v rechevoideiatelnosti [Cognitive models in speech activity] Almaty: Ǵylym, 1997. 18-21 s. (In Russian)
- Gısanov A.A., Mojaiko M.A. (2001) Postmodernizm: Ensiklopedia [Postmodernism. Encyclopedia]. Mınsk: Interpresservis; Knijnyı dom. 2001. 767 s. (In Russian)
- <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2276>
- Il'in I.P. (2002) Postmodernizm ot istokov do koncastoletiya: ehvolyuciyanauchnogomifa [Postmodernism from the beginnings to the end of the century: the evolution of the scientific myth]. M.: Intrada, p. 158. (in Russian)
- Il'in I.P. (2001) Postmodernizm. Slovar' terminov [Postmodernism. Glossary of terms]. Moskva: INION RAN – INTRADA. 2001. p. 1-12. (in Russian)
- Jamanbaeva Q. (1998) Tilqoldanysynyńkognitivtiknegizderi:emosia, simvol, tildiksana [Cognitive foundations of the use of language: emotion, symbol, language concept] Almaty: Ǵylym, 1998. 140 b.(In Kazakh)
- Kratkı slovar kognitivnyh terminov (1996) [A brief dictionary of cognitive terms]. M., 1996. 452 s.(in Russian)
- Mankeeva J.A. (2008) Qazaq tilindegi etnomádenıataıylardıń tanymdyq negizderi [Cognitive bases of ethno-cultural names in the Kazakh language]. Almaty: Jibekjoly, 2008. 353 b. (In Kazakh)
- Nurdáýletova B.I. (2011) Kognitivtiklingvistika: oqýlyq [Cognitive linguistics: textbook]. Almaty: Dáýir, 2011. 312 b. (In Kazakh)
- Orazalheva E.N. (2007) Kognitivtiklingvistika: qalyptasýy men damýy: ǵylymımonografıa. [Cognitive linguistics:formation and development] Almaty: An Arys, 2007. 312 b. (In Kazakh)
- Orazbek M. (2002) Aqyndyqtulǵatabıǵaty [The nature of the poetic personality].Astana: Foliant, 2002. 152 b. (In Kazakh)
- Qasym B. (2005) Metaforalyatalymdar: kognitivti-semantikalyqsózjasam [metaphorical nomenclature: cognitive-semantic word formation]. Almaty: Baıanjúrek, 2005. 300 b. (In Kazakh)
- Vinogradov V.V. (1963) Stilistika. Teoriapoeticheskoi rechı. Poetika [Theory of poetic speech. Poetics] M.: Izd-vo AN SSSR, 1963. 26-33 s. (in Russian)
- Zadornova V.Ia. (1992) Slovesno-hýdojestvennoe proizvedenie na raznyh ıazykah kak predmet lingvopoeticheskogo issledovaniı. [Verbal and artistic work in different languages as a subject of linguistic and poetic research]: dis. dokt. filol. naýk. M., 1992. 224-226 s. (in Russian)

Х.М. Исаева

Азербайджанский университет языков, Азербайджан, г. Баку,
e-mail: kh.isayeva@gmail.com

РАЗВИТИЕ ТЕКСТА: АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ И ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРОГРЕССИЯ

Вопросы, связанные с организацией текста в современной лингвистике, рассматриваются с разных точек зрения. Существовавшие до сегодняшнего дня подходы к вопросам о схематической структуре, когезии и риторической организации текста помогают нам понять определенные аспекты организации текста. Статья посвящена особенностям развития значения, выявлению лингвистических и экстралингвистических факторов, обуславливающих явления семантического разделения и разветвления, определению информационных блоков на основе англоязычных художественных текстов.

Любое предложение имеет в себе то, что связывает его с контекстом – с предыдущим и последующим участками текста. Структура текста может быть представлена как цепочка чередующихся тем и рем, связывающая элементы текста друг с другом. Тема – рематическая прогрессия, организуя предложения, объединяет их в крупные единицы и целый текст.

Актualное членение предложения – проблема, на которую лингвистика уже давно обратила внимание. Нередко в научных работах можно встретить указания на такую проблему, как отсутствие единого терминологического аппарата, так как разные исследователи по-своему определяют понятия «тема» и «рема». Изучение темы и ремы является неотъемлемой частью в изучении теории грамматики. Эти элементы играют важную роль при переводе текста с одного языка на другой и при анализе художественного текста. Так как при неправильном выборе темы и ремы в предложении может возникнуть непонимание смысла текста.

Поскольку целью общения является не тема, а подача новой информации о теме с акцентированием внимания на ней, для техники построения текста представляется характерным продвижение каждого речевого акта в направлении от темы к реме. Новая информация составляет коммуникативную основу, ядро предложения. Эта часть, называвшаяся ремой, способствует углублению мысли, обеспечению слушателя, читателя новой информацией и в результате в зависимости от ситуации цели адресанта раскрывает новые признаки темы. Соответственно своему коммуникативному намерению говорящий выстраивает текст, в котором каждый элемент выполняет определенную функцию, чтобы передать информацию и добиться определенной коммуникативной цели.

Ключевые слова: развитие текста, актуальное членение, тематическая прогрессия, текст, дискурс.

Kh.M. Isayeva

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku,
e-mail: kh.isayeva@gmail.com

Text Development: Actual Segmentation and Thematic Progression

In modern linguistics, questions related to the text organization are considered from different aspects. The approaches that existed up to now to the questions of the schematic structure, cohesion and rhetorical organization of the text help us to understand certain features of the text organization.

The article is devoted to the peculiarities of the meaning development, the identification of linguistic and extralinguistic factors that determine the phenomena of semantic division and branching, the definition of information blocks on the basis of English literary texts.

Any sentence has in itself something that connects it with the context – with the previous and subsequent sections of the text. The text structure can be provided as a chain of alternating themes and rhemes, joining text elements. The theme – rheme progression by organizing sentences combines them into large units and a whole text.

Actual segmentation of a sentence is a problem that linguistics has long drawn attention to. One can often find in scientific papers indications of such a problem as the lack of a single terminological

apparatus, since different researchers define the concepts of «theme» and «rheme» differently. Studying the theme and rheme is an integral part of study of grammar theory. These elements play an important role in translating text from one language to another and in the analysis of a literary text. Since with the wrong choice of theme and rheme in the sentence, there may be a misunderstanding of the text meaning.

Since the purpose of communication is not a theme, but conveying new information about the theme with emphasis on it, it seems typical for the text building technique to move each speech act in the direction from theme to rheme. New information forms the communicative basis, the core of the sentence. This part, called rheme, helps to deepen thoughts, provide the listener or reader with new information and as a result, depending on the situation, the goals of the addresser reveal new characteristics of the theme. According to his communicative intention, the speaker builds a text in which each element performs a certain function in order to convey information and achieve a specific communicative goal.

Key words: text development, actual segmentation, thematic progression, text, discourse.

Х.М. Исаева

Әзірбайжан тілдер университеті, Әзірбайжан, Баку қ.,
e-mail: kh.isayeva@gmail.com

Мәтіннің дамуы: актуалды мүшелену және тақырыптық прогрессия

Қазіргі тіл білімінде мәтін құрау мәселелеріне байланысты көзқарастар сан түрлі. Қазіргі уақытқа дейін мәтін когезиясы, риторикалық және құрылымдық мәтін құрау туралы сұрақтары белгілі бір мәтін құрау аспектілерін түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада мағынаның даму ерекшеліктері баяндалады және семантикалық бөліну мен бөлшектенуді көрсететін лингвистикалық, экстралингвистикалық факторларды айқындауға, шет тіліндегі көркем шығармалар негізінде ақпараттық блоктарды анықтауға негізделген.

Кез келген сөйлем мәтіннің басы мен аяғындағы мәнмәтінмен байланысты. Мәтін құрылымы байланыстырушы элементтерді бір-бірімен байланыстыратын тема мен рема тізбегінен құралады. Тема ремалық прогрессия сөйлемдерді байланыстыра отырып үлкен бірліктерден бір бүтін мәтін құрайды.

Сөйлемнің актуалды мүшеленуі тіл білімі бұрыннан назар аударып келе жатқан мәселесі. Ғылыми еңбектерде осы аталған мәселеге біршама тоқталып жатады, алайда ортақ терминологиялық анықтаманың жоқтығынан зерттеушілер «тема» және «рема» ұғымдарын әр түрлі анықтайды. Тема мен реманы зерттеу грамматика теорияларын меңгеру барысында маңызды болып табылады. Олар мәтінді бір тілден екінші тілге аударғанда және талдағанда аса маңызды рөл атқарады. Сол себепті сөйлемде тема мен реманы дұрыс анықтамаған жағдайда мәтін мағынасы бұзылады.

Тема жаңа ақпараттарды ұсынуды назарға алып, қарым-қатынас жасау мақсаты болып табылмағандықтан, мәтін құрау техникасында сөйлеу актілері темадан ремаға қарай құрылып отырады. Сөйлем ядро болса, жаңа ақпарат коммуникативтік негізі болады. Теманың жаңа белгілерін ашатын тыңдаушыға жаңа ақпараттар беретін бөлігін рема деп атайды. Соған орай сөйлеуші белгілі бір ақпаратты ұсынып, коммуникативтік мақсатына жету үшін өз мақсаты мен міндетіне қарай, қызметіне сәйкес мәтін құрады.

Түйін сөздер: мәтін дамуы, актуалды мүшелену, тақырыптық прогрессия, мәтін, дискурс.

Введение

Текст представляет собой множество предложений, соединенных различными лексическими, логическими и грамматическими отношениями и служащих для передачи информации, разработанной и направленной в определенной форме. Текст представляет собой сложное целое, существующее в структурно-семантическом единстве.

При рассмотрении истории создания и развития лингвистики текста мы замечаем, что текст рассматривается, в основном, как синтаксическое явление. Позже на первый план вышли ком-

муникативные аспекты и функции текста и был поднят вопрос о категориях текста. Поскольку текст состоит из взаимосвязанной последовательности определенных единиц, информация, содержащаяся в его предыдущих частях, может быть воспроизведена в последующих разделах. В связи с этим, по мере расширения текста, добавления к нему единиц изменяется объем информации. Старые материалы заменяются новыми и в то же время устанавливается связь между передаваемыми сообщениями. Старая информация теряет ценность, а новая – приобретает ее.

Автор, используя беллетристику на английском языке, попытался выразить свое отноше-

ние к данному вопросу. Так, мы рассматриваем общее содержание текста как семантическую комбинацию определенного количества под-содержаний, и данная проблема наиболее ярко проявляет себя в образцах художественной литературы. Например, разделение повести, романа на части, главы, параграфы подтверждает желание автора донести содержащуюся в каждой из этих частей определенную информацию до читателя. Содержания этих частей, сливаясь друг с другом, создают в итоге содержание всего текста.

Эксперимент

В. Матезиус показывает, что актуальное членение предложения в процессе обычного повседневного общения особенно заметно в письменной речи, и оно особенно ярко проявляется, когда говорящие повторяют друг друга (Матезиус, 2001: 241). По нашему мнению, здесь следует отметить существенное влияние на актуальное членение еще одного фактора во время общения одних и тех же лиц. Данным фактором является возможность общаться на знакомую тему или темы одних и тех же лиц. Если тема известна, облегчаются условия выполнения темой своих функций. Сходство темы существенно влияет и на выбор моментов актуализации.

Если высказывание, относящееся к первоначальному члену парадигмы, отвечает полному и диктальному вопросу «что происходит?», то тема, выражающая известное, отвечает на задаваемый субстантивному компоненту вопрос «что можно сказать о каком-либо лице или предмете?» Такие высказывания наиболее популярны в речевой практике. При наличии паузы в кратком простом предложении наблюдаются факультативное повышение тона в теме и усиление ударения в реме.

Фактически, это, будучи стилистическим средством, является показателем использования для разграничения темы и ремы и с целью упрощения восприятия и понимания информации. В типах предложений, где тема-подлежащее используется пред ремой-сказуемым, можно выделить три вида отношений между темой и ремой: 1) известное – новое; 2) новое – новое; 3) известное – известное. Первый вид охватывает ситуацию, в которой грамматическое членение совпадает с актуальным членением. Подлежащее, выражая известное, становится темой, сказуемое, обозначая новую информацию, становится ремой. Второй вид отражает максимальную кон-

ситуативную независимость. В таких высказываниях не только рема, но и тема выражает новое. Подобное скольжение между темой и известным не создает никакого формального различия. Поэтому высказывания первого и второго видов образуют один член парадигмы. Конситуативная обусловленность в рамках или за пределами парадигмы может быть различной степени. В высказываниях первого типа известное может быть связан с контекстом по-разному. Известное может иметь место в предыдущем контексте или предложении. Это более всего явление синтагматической зависимости. Другая же взаимосвязь охватывает определение известного конситуацией в той или иной форме. Горизонтальные связи языковых знаков опираются на принцип схожести, т.е. на синтагматический принцип. Здесь мы должны прежде всего отметить принцип прямолинейности знаков. Оси связей языковых символов основаны на принципе прибытия, а именно на пробиотическом принципе. Согласно этому принципу, два разных языковых символа не могут находиться в одно и то же время в одном и том же месте (Veysalli, 2010: 226).

При третьем виде отношений (известное – известное) между ремой и новым происходит скольжение и данный случай проявляет себя в высказываниях, отвечающих на полный модальный вопрос типа «происходит ли данный случай с данным лицом?» Ответ подтверждает или отрицает известный факт, озвученный в вопросе. Взаимоотношение типа «известное – известное» или скольжение между ремой и новым представляется конситуативно обусловленным. В высказываниях подобного типа взаимоотношений наблюдается склонность выделить рему с еще более сильным ударением.

А. Абдуллаев, изучавший проблемы актуального членения предложения и его исследования, с включением актуального членения в определенный уровень языковой системы приходит к такому выводу, что актуальное членение со структурной точки зрения в предложении за пределами синтаксиса относится к предложению, высказыванию и тексту (Abdullayev, 2011: 50-51).

М. Мусаев исследует актуальное членение на уровне предложения, сложного синтаксического целого и текста, и при этом он рассматривает актуальное членение в простом и сложном предложениях, а также в простом и сложном синтаксическом целом в отдельности (Musayev, 2012: 206-226). Следует также отметить, что М. Мусаев в том же источнике коснулся вопроса

актуального членения парцеллярных сложных синтаксических целых.

А. Абдуллаев, сравнивая английский и азербайджанский языки, делает вывод о том, что тексты обоих языков формируются путем изменения порядка слов (инверсия), интонации, использования формально-грамматических средств (морфологические и синтаксические средства), а также просодических элементов (пауза, темп, ритм, ударение и т.д.). Эти средства формирования, будучи непосредственно связаны с актуальным членением, в текстуализации играют роль релеванта. В текстах, образованных этими средствами, соблюдается семантическая связанность, цепная связь предложений не разрывается, становится невозможным деления их на отдельные части, последнее предложение по смыслу связывается с предыдущими предложениями (Abdullayev, 2011: 139).

С перенесением языка на речевую плоскость параллельно с актуализацией наблюдается еще один процесс.

При создании высказывания в речевой коммуникации устраняются ряд семантических единиц, которые важны только для структуры содержания, они не представляются в виде лицевой поверхности. Разница между этими двумя аспектами единого процесса заключается в том, что перемещение виртуальных единиц в актуальные происходит благодаря деятельности системы актуализаторов.

Они имеют форму грамматической связи и различаются в каждом языке. Удаление семантических единиц происходит на базе пресуппозиции и не находит с помощью специальных лингвистических средств своего выражения. Наряду с тем, что актуализаторные системы разных языков обладают своими специфическими особенностями, эти системы по своей природе не являются однородными в рамках одного языка. Путаница проявляется в присутствии как вербальных элементов (например, артикл, заместитель знака, частица и др.), так и пресуппозиции. Использование различных приемов актуализации осуществляется с целью акцентирования внимания на важные смысловые стороны предложения. Становится понятным, что термин «актуализация» имеет более широкое значение, и этот процесс сопровождается как разделением с помощью формальных приемов, так и воздействием пресуппозиции (Димитрова, 1985: 536).

Если во многих языках категория определенности находит выражение с помощью лексических элементов, чаще всего артиклов, то в

других языках эта категория основывается на пресуппозиции. В целом, независимо от того, каким способом проявляется категория определенности, она сопровождается процессом актуализации. *Give me a book; give me a pen; tənə bir kitab ver (дай мне книгу); tənə bir qələm ver (дай мне ручку)*. В азербайджанском языке при пресуппозиции наличие числа «bir» («один») в отличие от актуализации темой создает дополнительный оттенок в определении слова *kitab* («книга») с точки зрения определенности-неопределенности: *hansı kitabı verim?* («какую книгу дать?»). А при использовании числа «bir» («один») из-за усиления неопределенности на аналогичный вопрос не возникает.

Актуализация возможна также с помощью дополнительных лексических и синтаксических средств. Уточнение определенного члена предложения путем включения в него дополнительных конструкций также связано с актуализацией. В целом, уточнение, оценивание представляются в актуализированной форме. Значит, факторы, определяющие семантическое развитие текста, создают различные комплексы. Содержательное развитие текста в диалогической речи может изменить направленность реакции сторон. Это связано с тем, что в диалогической речи адресант и адресат обмениваются своими функциями. Адресат, становясь адресатом, имеет возможность уменьшить степень релевантности актуальных семантических точек в информации, которую он ранее получил, сосредоточиться на новых актуальных моментах. Естественно, что в этом случае речевой акт, высказывание или комплекс высказываний первого говорящего сохраняет смысловые связи с речевым актом второго говорящего. Вместе с тем, в речевой практике встречаются случаи, когда один из участников диалогической и полилогической речи выводит формирующийся текст из процесса реального семантического развития.

Результаты и обсуждение

Текст всегда находится в тематическом развитии. Увеличение информации вокруг известного, расширение смысла, обоюдная замена и взаимосвязь новых обуславливают углубление текста.

Текст начинается с определенной точки опоры. Когда за основу взят письменный текст, этой точкой опоры и отдачи может стать или первое слово, или же первое, второе и следующие слова. Если привести аналогию, то формирование,

построение и завершение текста, вернее, оформление как письменного текста можно сравнить с поездом, тронувшимся с вокзала и направляющимся в конечный пункт своего назначения, точку опоры, отдачи – с началом движения колес, а завершение текста – с остановкой поезда в конечном пункте с подачей гудка. Поезд, переходящий на перекрестках с одной полосы на другую, останавливаясь на промежуточных пунктах, высаживающий некоторых пассажиров и набирающий новых, в целом не выходит из рельсов, и его путь с начала до конца состоит из соединенных между собой рельсов. В тексте есть такое же движение. Если пассажир в поезде знает, куда едет, то читатель, читающий художественную литературу не знает, что ему будет рассказано, не имеет представления о содержании текста. Автор с точки отсчета выводит читателя на дорогу, и этот путь с грамматической точки зрения состоит из предложений, приносит читателю с точки зрения грамматики и предложения по приговору, как она идет. А с точки зрения коммуникативного синтаксиса текст, состоящий из отдельных высказываний, становится сложным синтаксическим целым, сложные синтаксические целые образуют микротемы, а микротемы объединяются в макротемах.

Категории предложения не совпадают с текстовыми категориями и категории текста создаются вместе с текстом, выражают наиболее важные признаки. Это связано с тем, что текст воплощает в себе специальный материально устойчивый материал, состоит из ряда взаимосвязанных предложений, формирует определенное семантическое «пространство». Замена линейности объемным построением обусловлена как цепными отношениями в организации текста, так и участием параллельных отношений. Семантическая связь является проявлением общего механизма, общей закономерности организации текста. Семантические отношения основаны на определенных элементах в тексте. Поскольку само предложение содержит семантические отношения, смысловое отношение между предложениями отличается более широким планированием.

Художественные тексты обычно строятся в форме микротекстов. Микротексты содержат определенную последовательность высказываний. Начало и конец текста всегда известны. Точнее, текст начинается с первого предложения и заканчивается последним предложением или словом. Начало и конец микротекстов приходится определять. Поскольку текст состоит

из абзацев, начало следующего абзаца указывает на то, что мысль несколько удален от предыдущей мысли. Здесь цепные связи словно разрываются, происходит расширение и углубление смысла по новой линии, как будто смысл расширяется и углубляется по новой линии. Вспомним первый и второй абзацы пролога произведения Дэна Брауна «Код да Винчи»:

«Renowned curator Jacques Saunière staggered through the vaulted archway of the museum's Grand Gallery. He lunged for the nearest painting he could see, a Carravaggio. Grabbing the gilded frame, the seventy-six-year-old man heaved the masterpiece toward himself until it tore from the wall and Saunière collapsed backward in a heap beneath the canvas.

As he had anticipated, a thundering iron gate fell nearby, barricading the entrance to the suite. The parquet floor shook. Far off, an alarm began to ring» (Brown Dan, https://www.academia.edu/37352956/Db_dvc_book_excerpts).

В первом абзаце описывается вход Жака Соньера в большую галерею, снятие им рисунка со стены и опрокидывание на него обрамленной картины. В абзаце видна последовательность событий. Все действия Жака Соньера описаны последовательно. Последнее предложение абзаца завершает первый микротекст. Организатор данного происшествия предполагаемым способом снимает предполагаемый объект со стены и он обрушивается на него. Последнее событие, т.е. то, что картина вместе с рамкой обрушится на него, Жак Соньер, конечно, не предвидел. Этот тяжелый предмет просто должен был упасть на землю, на паркетный пол и создать грохот. Хотя событие происходит несколько иначе, чем думает об этом персонаж, «все было так, как задумал Соньер». То есть объект упал. В начале второго микротекста событие не описывается. Подтверждается то, что было задумано персонажем. Адресату не дается эксплицитная информация о том, что было задумано Жаком Соньером, обзор того, что Жак думает или думает раньше. Однако в последующих двух предложениях после первого рассказывается о двух логически взаимосвязанных событиях. Первый случай – это падение с треском железной решетки, а второй – срабатывание сигнализации. Адресат должен искать то, что задумал Жак Соньер, в одном из этих случаев или же в одном из них. Грохот в результате опрокидывания чего-то в картинной галерее, может стать причиной срабатывания сигнализации. Во-вторых, каждая картина прикрепляется к месту нахождения вместе с сигнализацией. То есть снятие со стены картины – это

ее удаление с места закрепления. Если ценное произведение удаляется с места закрепления внезапно, без отключения сигнализации, то сигнал должен срабатывать. В прологе происходят события, связанные с обеими версиями, выдвинутыми нами как причина срабатывания сигнализации. Последнее предложение второго абзаца сообщает о звучании сигнала тревоги. Финальное предложение завершает второй микротекст.

Этот вопрос еще раз проясняется в VI главе произведения.

«Is that/// a *Caravaggio* on the floor?»

Fache nodded without even looking.

The painting, Langdon guessed, was worth upward of two million dollars, and yet it was lying on the floor like a discarded poster. «What the devil is it doing on the floor!»

Fache glowered, clearly unmoved. «This is a crime scene, Mr.Langdon. We have touched nothing. That canvas was pulled from the wall by the curator. It was how he activated these curi-ty system» (Brown Dan, https://www.academia.edu/37352956/Db_dvc_book_excerpts).

Заключение

Автор в результате исследований приходит к выводу о том, что в текстообразовании помимо

актуального членения, имеют исключительное значение тематические прогрессии. Как расширяется, углубляется смысл, как открываются, закрываются подтемы, как связаны более широкие темы с расширением и углублением смысла – все это строится не только на актуальном членении, также зависят от тематической прогрессии текста.

Вместе с тем, вовсе неслучайно то, что в статье выражено отношение к вопросу развития текста путем использования художественных материалов на английском языке. Если мы воспринимаем общее содержание текста как семантическую комбинацию определенного количества подсодержаний, то в таком случае наиболее полезными для нас образцами текстов становятся образцы художественной литературы. Субконтента, то литературные примеры – это примеры текста, которые больше всего нам помогают. Разделение образцов художественной литературы на части, главы, параграфы, желание автора донести определенную информацию до читателя в каждой из этих глав и создание содержания цельного текста путем соединения этих частей дают возможность открыто наблюдать процесс развития текста.

Литература

- Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Введение в языковедение: Хрестоматия. – М.: Аспект Пресс, 2001. – С.238-245
- Veysəlli F.Y. Semiotika. – Bakı: Mütərcim, 2010. – 336 s.
- Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. – Bakı: «Zərdabi LTD» MMC, 2011. – 272 s.
- Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. – Bakı: Mütərcim, 2012. – 456 s.
- Димитрова С. Актуализация предложения и ее зависимость от представления говорящего о степени осведомленности адресата (на материале русского языка) // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XV, – М.: Прогресс, 1985. – С.535-546
- Braun Den. Da Vinçi şifrəsi. – Bakı: Qanun, 2013. – 519 s.
- Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка: опыт систематизации выразительных средств. – М.: Либроком, 2014. – 375 с.
- Давыдова А.Р. Тема-рематическая организация текста газетных сообщений. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2009. – 212 с.
- Демьянков В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста / Методы анализа текста. (Тетради новых терминов, 39). – Вып. 2, – М.: ВЦП, 1982. – 288 с.
- Золотова Г.А. Роль ремы в организации и типологии текста // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С.113-134
- Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
- Brown Dan. The Da Vinci Code// https://www.academia.edu/37352956/Db_dvc_book_excerpts
- Dane's F. Functional sentence perspective and organization of the text // Papers on functional sentence perspective. – Prague, 1974. – P.106-128
- Danesh F. Three-level Approach to Syntax // Travaux linguistiques de Prague. – Prague: Academia, 1964. №1, – P.221-242
- Mathesius V. A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis. – Prague: Academia, 1975. – 288 p.

References

- Abdullayev A.A. (2011). Aktual uzvlenme, metn ve diskurs [Actual division, text and discourse]. Baki: «Zerdabi LTD» MMC, 272 s. (In Azerbaijani)
- Braun Den. (2013). Da Vinchi shifresi [The Da Vinci Code]. Baki: Qanun, 519 s. (In Azerbaijani)
- Brown Dan. The Da Vinci Code// https://www.academia.edu/37352956/Db_dvc_book_excerpts
- Dane's F. (1974). Functional sentence perspective and organization of the text // Papers on functional sentence perspective. Prague, P.106-128
- Danesh F. (1964). Three-level Approach to Syntax // Travaux linguistiques de Prague. Prague: Academia, №1, P.221-242
- Davydova A.R. (2009). Tema-rematicheskaja organizacija teksta gazetnyh soobshhenij [Theme-rhematic organization of newspaper text]. Pjatigorsk: Izd-vo PGLU, 212 p. (In Russian)
- Dem'jankov V.Z. (1982). Anglo-russkie terminy po prikladnoj lingvistike i avtomaticheskoy pererabotke teksta [English-Russian terms on applied linguistics and automatic text processing] / Metody analiza teksta. (Tetrad novyh terminov, 39). Vyp. 2, M.: VCP, 288 p. (In Russian)
- Dimitrova S. (1985). Aktualizacija predlozhenija i ee zavisimost' ot predstavlenija govorjashhego o stepeni osvedomlennosti adresata (na materiale russkogo jazyka) [Actualization of the proposal and its dependence on the speaker's presentation of the degree of awareness of the addressee (based on the material of the Russian language)] // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. XV, M.: Progress, P.535-546 (In Russian)
- Gal'perin I.R. (2014). Ocherki po stilistike anglijskogo jazyka: opyt sistematizacii vyrazitel'nyh sredstv [Essays on the style of the English language: the experience of organizing expressive means]. M.: Librokom, 375 p. (In Russian)
- Ivanova I.P., Burlakova V.V., Pohepcov G.G. (1981) Teoreticheskaja grammatika sovremennogo anglijskogo jazyka [Theoretical grammar of modern English]. M.: Vysshaja shkola, 285 p. (In Russian)
- Matezius V. (2001). O tak nazyvaemom aktual'nom chlenenii predlozhenija [On the so-called actual division of a sentence] // Vvedenie v jazykovedenie: Hrestomatija. M.: Aspekt Press, P.238-245 (In Russian)
- Mathesius V. (1975). A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis. Prague: Academia, 288 p.
- Musayev M.M. (2012). Turkoloji dilchilik [Turkological linguistics]. Baki: Muterjim, 456 s. (In Azerbaijani)
- Veyselli F.Y. (2010). Semiotika. [Semiotic]. Baki: Muterjim, 336 s. (In Azerbaijani)
- Zolotova G.A. (1979). Rol' remy v organizacii i tipologii teksta [The role of rema in the organization and typology of text] // Sintaksis teksta. M.: Nauka, P. 113-134 (In Russian)

B.R. Kulzhanova , **M.A. Imangazina**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bahit777@mail.ru, meruyertimangazina@mail.ru

THEMATIC AND LEXICAL PARADIGM OF TABOO IN THE KAZAKH LANGUAGE

The article describes the thematic-linguistic paradigm of taboo words, one of the main concepts in the field of lexicology and ethnolinguistics. Taboo is a term taken from the religious and ritual principles of Polynesia and currently adopted to establish a system of special prohibition in Ethnography and linguistics. The word «taboo» entered European languages for the first time based on captain Cook's records of the third voyage to the world. In 1771, in the territory of Polynesia, namely the tango Islands, captain Cook established that the word «taboo» is used depending on certain forbidden customs. The article examines taboos from the point of view of Ethnography and linguistics. Also the article defines thematic features with an emphasis on the semantic structure of taboos in the Kazakh language. In accordance with this, a thematic and linguistic paradigm of taboo is created based on linguistic analysis. German psychologist V. Wund considers words to be the most ancient spiritual code of humanity, and A. Radcliffe-Brown noted that behavior aimed at taboo is a means of strengthening important rules and values to support society. Taboo also clarifies the boundaries between them, taking on two categories from the point of view of culture. Currently, taboo is considered as a universal phenomenon that takes place in society and fulfills these tasks. Paradigm – a theory obtained as an example for solving the problem under study; a system of combining theoretical views, methodological principles, methodological perception, and empiric results. And the thematic-linguistic paradigm of taboo is the classification and interpretation of semantic groups, considering various directions based on the analysis of data and research, the opinions of scientists related to this concept.

Key words: taboo, lexicology, euphemism, Ethnography, totemism, forbidden words.

Б.Р. Құлжанова, М.А. Имангазина

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bahit777@mail.ru, meruyertimangazina@mail.ru

Қазақ тіліндегі табулардың тақырыптық-лингвистикалық парадигмасы

Мақалада лексикология және этнолингвистика салаларының негізгі ұғымдарының бірі табу сөздердің тақырыптық-лингвистикалық парадигмасы туралы баяндалады. Табу – Полинезияның діни-ғұрыптық ұстанымдарынан алынған және қазіргі таңда этнография мен лингвистикада ерекше тыйым салу жүйесін белгілеу үшін қабылданған термин. Табу сөзі еуропа тілдеріне ең алғаш рет капитан Куктың әлемге жасаған үшінші саяхаты туралы жазбалары негізінде енген. Полинезия жерінде, нақтырақ айтқанда, Танго аралдарында 1771 жылы капитан Кук «табу» сөзінің белгілі бір тыйым салынған салт-дәстүрлерге байланысты қолданылатын ұғым екенін анықтаған. Мақалада табулар этнография және лингвистика тұрғысынан қарастырылады. Қазақ тіліндегі табудың семантикалық құрылымына назар аудара отырып тақырыптық ерекшеліктері анықталады. Соған сай лингвистикалық талдау негізінде табулардың әрі тақырыптық, әрі тілдік парадигмасы құрылды. Неміс психологы В. Вунд табу сөздерді адамзаттың ең ежелгі рухани кодексі деп есептейді. Ал А. Рэдклифф-Браун табуға бағытталған мінез-құлық қоғамды қолдау үшін маңызды ережелер мен құндылықтарды нығайтатын құрал екенін атап өткен болатын. Сондай-ақ табу сөздер мәдениет тұрғысынан екіұшты болып келетін категорияларды нысанаға ала отырып, олардың арасындағы шекараны нақтылайды. Қазіргі уақытта табу қоғамда орын алатын және сол міндеттерді орындайтын әмбебап феномен ретінде қарастырылады. Парадигма – зерттелетін мәселені шешу үшін үлгі ретінде алынған теория; теориялық көзқарастардың, методологиялық принциптердің, әдістемелік қабылдаудың және эмпиризмдік нәтижелердің бірігуі жүйесі. Табудың тақырыптық-лингвистикалық парадигмасы дегеніміз – аталған ұғымға қатысты деректер мен зерттеулерді, ғалымдардың пікірлерін саралау негізінде табуларды әр түрлі бағытта қарастыра отырып, мағыналық топтарға жіктеу және талдау, түсіндіру.

Түйін сөздер: табу, лексикология, эвфемизм, этнография, тотемизм, тыйым сөздер.

Б.Р. Құлжанова, М.А. Имангазина

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bahit777@mail.ru, meruyertimangazina@mail.ru

Тематико-лингвистическая парадигма табу на казахском языке

В статье описывается тематико-лингвистическая парадигма табу слов, одного из основных понятий в области лексикологии и этнолингвистики. Табу – термин, взятый из религиозно-ритуальных принципов Полинезии и принятый в настоящее время для установления системы особого запрета в этнографии и лингвистике. Слово «табу» входило в европейские языки впервые на основе записей капитана Кука о третьем путешествии в мир. В 1771 году на территории Полинезии, а именно на островах Танго, капитан Кук установил, что слово «табу» употребляется в зависимости от определенных запретных обычаев. В статье табу рассматривается с точки зрения этнографии и лингвистики. Определяются тематические особенности табу на казахском языке с акцентом на семантическую структуру. В соответствии с этим на основе лингвистического анализа создается тематическая и языковая парадигма табу. Немецкий психолог В. Вунд считает слово «табу» самым древним духовным кодексом человечества. А. Рэдклифф-Браун отметил, что поведение, направленное на табу, является средством укрепления важных правил и ценностей для поддержки общества. Также табу уточняет границы между ними, принимая на себя две категории с точки зрения культуры. В настоящее время табу рассматривается как универсальный феномен, который имеет место в обществе и выполняет эти задачи. Парадигма – теория, полученная в качестве примера для решения исследуемой проблемы; система сочетания теоретических взглядов, методологических принципов, методического восприятия и эмпиризмических результатов. Тематико-лингвистическая парадигма табу – это классификация и интерпретация смысловых групп табу, которая рассматривает различные направления на основе анализа данных и исследований, мнений ученых, относящихся к данному понятию.

Ключевые слова: табу, лексикология, эвфемизм, этнография, тотемизм, запретные слова.

Introduction

The definition of the concept expressed in terms forbidden to a name in linguistics is considered a taboo. This concept is found in many cultures of the world. At the end of the XIX-beginning of XX centuries taboos began to be explored by such foreign scholars as I.G. Herder and V. Humboldt. Famous researchers E. Taylor, J. Frezer, Z. Freud, R. Smith, F. Steiner made a significant contribution to the study of taboos at the world level. The scientific beliefs, mythological worldview, prohibitions and taboos associated with the customs and traditions of Turkic peoples, as well as taboos that testify to the culture of Turkic peoples, did not go unnoticed. The fact that this concept was considered among the Turkic peoples from an ethnographic point of view can be seen for a long time from a book in the Persian language of the world famous scientist Rashid ad-Din (1247-1318) in the «Yearbooks collection». Also, valuable facts related to totemic beliefs and prohibitions of Turkic peoples are found in the following works: S. P. Tolstov «Religion of the peoples of Central Asia», D.E. Tolstov «Reconstruction of totemism among the peoples of Central Asia and Kazakhstan. Relive of totemism among the peoples of Siberia and Far

East», N.A. Alekseev «Early forms of religion of the Turkic-speaking peoples of Siberia», G.N. Potanin «Kazakh folklore in the collection», A. Zolotorev «Remnants of totemism among the peoples of Siberia», «Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia», in famous travel records of Marco Polo.

The bans of the Kazakh and Kyrgyz peoples are considered in the works of G.N. Potanin «Essays on Northwestern Mongolia», V.V. Radlov «From Siberia», Sh. Valikhanov «Collected Works in Five Volumes», A.A. Divaev «Signs of the Kyrgyz during the trip», A. Margulan «The Ancient Culture of Central Kazakhstan», A.T. Kaydarov «The Cult of the Word among Turkic Peoples», Kh.A. Argynbaev «Family and marriage among the Kazakh people», A.N. Samoilovich «Forbidden words in the language of a Cossack-Kyrgyz married woman», N.P. Dyrenkova «Marriage, terms of childbirth and mental prohibitions among the Kyrgyz», S. Altayev «Euphemisms in the Turkmen language».

Due to the fact that the language has ample opportunities, its wealth is manifested in the meaning of the word, of the use. In this regard, there are still problems that are not revealed in the exact definition of taboos from the vocabulary. This

should determine the need for a new discovery study and the relevance of this topic from a linguistic and ethnographic point of view.

For example, the scientist A. Khasenov considered taboo as a phenomenon that ultimately disappears: «In Melanesia and Polynesia there are synonyms for this word-capu, tambu. Their meaning is prohibition. In the early days, blind feelings and faith, the discovery of humanity on something, every phenomenon, considering them the holiest, most powerful in the world, left their mark on the language. At present, the taboo has almost come out of the customs and languages of peoples. There are still traces of taboos in different languages. But one truth is obvious: a taboo phenomenon that ultimately disappears in the future» (Khasenov, 2003: 153).

Scientists-researchers of linguistics I. Kenesbaev and G. Musabaev in their work «Modern Kazakh language» explain that the taboo is only the prohibitions that believers had during the era of the October Revolution who did not name several animals, close relatives and merciful spirits. In addition, the taboo is a temporary phenomenon, noting that after the October Revolution the taboos were completely destroyed, remained only among superstitious elderly people, some were included in the number of archaisms.

Along with the foregoing, the scientist Adil Akhmetov in his work «Taboo and Euphemisms in the Turkic Languages» expressed a different opinion: «The semantic meaning of the term «taboo» is not limited only by prohibition. At the same time, if we say that the linguistic taboos are part of the ethnographic taboos, we do not depart from the truth». (Akhmetov, 1995: 15) That is, the viability of taboos is inextricably linked with past history and with the future of an ethnic group in which such a thing as language and taboos is characteristic. To consider that the taboo will disappear, this applies only to linguistic units, which are still called «taboo words». Because the expression of an ethnographic taboo in a language is not limited to taboo words. If we take into account that this term means «prohibition», then in this series should also be supplemented samples of oral literature, such as forbidden words in the Kazakh language, «the At tergeu» tradition found in literature, poetry songs that are performed when people were bitten by a snake, tarantula, or black widow, are undoubtedly the most powerful indicators of faith in the power of words.

Experiment

The history of the origin of taboos is an extensive topic that is studied and analyzed in various fields of science. Therefore, it is impossible to fully recognize and explore the taboo in only one direction or method. In constructing the thematic-linguistic paradigm of this concept, one should be guided by four criteria. *This study of the image in the language, thematic and semantic in nature, communicative functions and dependence on the motives of origin.*

In a broad sense, a taboo, as a rule, means any prohibition, the violation of which is considered dangerous for society. *Taboo combines two directions. They are: saints and forbidden.* If you distinguish between them, you can determine the basis of this concept. Therefore, when studying taboos, you should first of all remember that this is an integral part of culture. The scientist B. Sagyndykuly classifies taboos on thematic grounds into five groups. These are: *taboos associated with traditional beliefs and beliefs, associated with mythology, associated with the names of diseases, taboos formed on the basis of totemic beliefs, taboos formed from belief in the magical power of a word.* (Sagyndykuly, 2008: 53). We may notice that several characteristics are combined in this classification. That is, the scientist took into account the factors causing the appearance of taboos, along with semantic features.

Taking into account the opinions of scientists, a broader description can be made by dividing the taboos into *prohibitions regarding actions and prohibitions on names.* Since a taboo is often characterized as a ban related to the commission or non-commission of an action, or as a restriction associated with the use of certain words. Many of the concepts are characterized by both types of taboos. *For example, Kazakh people do not call a snake by the name «jylan», instead they use words such as «tuyme» (button), «uzyn» (long), but it is also forbidden to kill a snake or whistle because a whistle can cause a snake.*

Name bans include all existing «forbidden words». Although there are not so many of them, the phrases «taboo words» are lexical units that occupy a special place in the Kazakh language. Because at least a small part of the folk tradition, mentality and history is reflected in each taboo word.

The taboo on action, although it dates back to the early stages of history, is still relevant in society. We can verify this from world experience. In the source below you can see his specific reasoning.

For example, journalist M. Domogatsky in the newspaper «Pravda» (VI, 1972) published one message: the Baduy tribe lived 150 km from the capital of Indonesia, Jakarta, in the mountains of Western Java, (Badazash Badawi, X.H.), but not one he/she doesn't say from the inhabitants of the island of Java that he/she saw baduys or baduy, at the same time, according to the law of the baduy tribe, representatives of other countries (tribes) should not visit the land of baduys and baduys themselves do not go a step away from their yard; they don't even go to another place for a day, they grow and develop only on their own land.

Baduys live in bamboo houses (in lashas); their houses are called «svayars»; locals do not receive any latest news; run away from them and turn around. ... According to the ancient Baduy law, four animals should not be kept; you cannot build a road; the most serious sin is being able to recognize letters and read papers. The Indonesian authorities can do nothing with prohibitions no matter how they try to build a school here. (Khasenov, 2003: 99)

This example is a true prohibition on actions and which is still relevant in certain societies.

Taboo is not only a ban, but also a ban caused by the fear that the saint cannot be a footrest, otherwise it can turn out badly. For example, according to the belief prevailing between the Turkish peasants, an empty cradle cannot be rocked. If this prohibition is violated, then in such a house a child is never born; if born, it will soon die. Kazakhs are still considered a bad omen to stand on the threshold or step on the threshold, kick the door. Because devils gather around the threshold more. If a person sits on the threshold, he may become disabled or go crazy (Akhmetov, 1995: 65). At the same time, in Kazakh knowledge, the words «with a negative meaning» should be used with caution. Kazakhs have a saying – a bad word comes out of a bad mouth.

It was said above that taboo serves as a regulator in society. This means that it targets certain objects and subjects. Taboo depending on these properties and communicative function can be divided into three types:

1. *personality-oriented taboos;*
2. *community-oriented taboos;*
3. *nature-oriented taboos.*

In all the forms of taboo, a person is the central point to which the prohibition is directed. That is, *the relation of man to man, the relation of man to society, the relation of man to nature* are established with the help of a taboo. Relativity rather than convention prevails in this classification, with features of prohibitions characteristic of nomadic

Kazakh being. Here, man, society, and nature are considered not as a specific subject or object, but in a wide typological context. The ban imposed on each of them is a prerequisite for maintaining equilibrium in society, nature.

It is necessary to dwell on the specific features of the forbidden forms in relation to man, society and nature, characteristic of nomadic Kazakh life.

The human-oriented taboo addresses prohibitions on all people: men and women, the child, and the adult, and the rich and the poor. Only each prohibition should be intended for a person's personality, regardless of any objects or actions in relation to another. In particular, a taboo against a person includes only those actions that concern the person himself. So, for example, «don't put a hand on your head», «don't lift your legs high», «don't shake your head», «don't rest on your hips», «don't clatter», «don't hug your knees», etc.

The ban on society contains actions and words of a person in relation to another person or object. That is, the prohibition required from a person is related to the subject or object of social life. So, for example, prohibitions such as «do not go in front of an old people», «do not run to the grave» and the Kazakh traditions of «At tergeu» can be included in this group.

And as prohibitions on nature, one can attribute human actions and words relating to the environment, animal world, celestial bodies, as a mother of nature playing an important role in many aspects of human life. Taboo aimed at nature include prohibitions on animals, faith-based totemic beliefs, and prohibitions on natural phenomena. For example, «do not count the star», «do not point to the moon», «do not sleep after the sun has come out» etc.

The words taboo have arisen in different cultures, in different nations for various reasons. This is manifested on the basis of their national, religious, linguistic characteristics. Given these problems, you can indicate three main reasons for the origin of all taboos in the Kazakh language. *These are: taboos arising in connection with religion, taboos associated with magic, and taboos associated with the psychoanalytic thinking of the population.*

The basis of many religious beliefs associated with taboos is in theological works. For example, in such works of F.B. Jevonz «Introduction to the History of Religion», V. R. Smith «Religion of the Semites» written in 1889, this issue is considered from a religious point of view. In particular, the prohibitions on marriage, including information about the Turkic peoples as a whole, are widely analyzed.

According to the religion of Islam, the commission of prohibited acts is considered as «sin». At the same time, some names considered «negative» by religion, the Kazakh people try not to say much, and in those cases when they should be used, they are replaced with other words. For example, such words as «Shaitan» (devil), «zhyn» (demon), «albasty» (a demonic creature in the image of a woman, allegedly harming a woman in labor), «ibilis», «peri», «obyr», «kuldirgish», «montany», «abilet», «matru», «suk», «ubbe», «badik», «zheztyrnak», «kargu», «ausyl» (kinds of devil) etc. Therefore, many of these words are not common among the people. In particular, everyone used generalized names: «ignorance», «terisayak» (negative foot), «shimuryñ» (thin nose), «saryshash» (yellow hair). For example, in the elastic ballad «Shimuryñ» by A. Kekilbayev, this substitute word is used to express «shaitan» (devil).

And in the Tajik language, including the language of peoples located in regions remote from cultural centers, you can find the replacement «dev» (devil), that is, «chiz» (means thing, things) instead of the word «Satan» they use the word «Parikho» (fairy). And in the southern regions of the republic and some settlements of Uzbekistan people use the word «zien» (harmful) to replace negative names. As well as in English, they use different names. Among them are often such words and phrases, like «lord», «the black man», «the father of Lies», «the prince of evil» instead of «devil» or «demon».

Results and discussion

The concept of taboos varies depending on the knowledge and culture of each nation. For example, in foreign studies, including in English, rude, obscene words are also considered as a taboo. That is, among other peoples, regardless of the reasons, it is considered to be any forbidden words. Peter J. Silzer in his research work «The Encyclopedia of Linguistics» says: «*The words themselves are not divided into «taboos» or «foul words». Many of the words that are currently considered «inappropriate in public places» in the early forms of the English language were neutral, normal terms for objects or actions. Thus, many languages of the world are still trying to convey the physical function in a euphemistic form.*» (Peter J. Silzer, 2005: 99)

We were not mistaken in the fact that in our people there are unwritten laws and prohibitions,

which are clear manifestations of the psychoanalytic thinking of our people. Not only one of the means of upbringing, but also this is the result of a long history and experience of our people, which reflects its power and originality. The Kazakh people have a lot of forbidden words. They appear in the form of a restriction against the commission of various actions. Therefore, they do not always lose their relevance in our language and culture. *The main reason that prohibition is one of the expressions in the language is the functioning of the double concept of one goal. This is a warning and a warning against bad habits, negative acts and objects that can be harmful. In any society, the foundations of culture in a broad sense are formed by the prohibition of traditions, forms of religion, religion, law.* In particular, the ban is a pre-arranged event with the goal of teaching people what to call, what to do, why they shouldn't encounter, stop them from a strange word and warn against unknown threats. *The ban consists, as a rule, of three factors, such as the subject of the ban (the person performing the ban), the form of the ban (forbidden thing or action) and the purpose of the ban (warning of unknown misfortune).*

The complicated process of life, in moments of life together with nature, the life of the country, but in the nomadic life of our ancestors, the concept of pyrode was aggravated. At the same time, as in other countries, there are many new prohibitions that can consciously approach real-life conditions that have socio-legal significance, and now the position of people was based not on spirits, but on black-and-white, sinful, funky categories. With religions ahead of time, national traditions and customs, but Kazakh prohibitions have taken shape as an integral part. But at the heart of these prohibitions lies the worldview of the national rite.

Below there are the features of the taboo according to the three criteria that was mentioned at the beginning of the article.

The study of the taboos from different points of view shows that in Kazakh language this concept has six thematic groups. Also research work divided the taboo into two types according to manifestations in the language and with the aim of prohibition. By systematizing the lexical units that are taboo, it was proved that this layer of vocabulary is relevant now and in the future will also be an integral part of Kazakh language vocabulary. Taboo is a way of upbringing generation and the history of the people preserved in their native language.

<i>№</i>	<i>Thematic groups</i>	<i>Taboo on names</i>	<i>Taboo on actions</i>
1	About diseases	• Konak, aulie, meimankorasan → sheshhek(smallpox); • Tyryspai, takyl → tyryskak(cholera); • Sekirtpe, ushpa, alan → topalan(anthrax)	▪ Don't laugh at the patient; ▪ Don't play with face and mouth; ▪ Pregnant women are forbidden to eat rabbit meat
2	About animals, birds, insects etc.	• Uzyn, tuime → zhytan(snake); • Ulyma, bori, terisazu, serek kulak, it-kus, kara-kulak → kaskyr(wolf);	• Don't shoot swan; • Don't look at the teeth of a good horse; • Don't hit the horses on the head;
3	About negative creatures	• shumuryan, teristaban, saryshash → shaitan(devil); • paleket → zhyr-peri(demon)	• Don't hang your hat on the doorstep • Don't leave the table set for the night • Don't go in the middle of the night
4	About nature	• Zhai, zhasyn → naizagai(lightning)	• Don't cut the grass • Don't cut down the only tree • Don't dig for no reason
5	About people and people's names	• Erkezhan(to name sister in-law); • Myrzazhigit(to name brother in-law); • Zhamanbala(to name baby/ infant)	• Don't bite nails • Don't shake your head • Don't shake an empty cradle
6	About numbers	• Birsokyr(to count the word sokyr blind is used after the number to count the cattle); • Otar(to say a large number of sheep); • Uyir(to say a large number of horses)	• Don't count a person • Don't go between two people • Don't get married until seven generations pass

Conclusion

A taboo is a culturally linguistic phenomenon that occupies a special place in the lexical and phraseological system of a language, which from ancient times has been developing together with the language. That is, it comes from the system of mythological thinking inherent in primitive humanity to the system of scientific thinking in modern space and in the era of the Internet.

The formation of national qualities in the consciousness of the younger generation is carried out through the national traditions of language and religion, customs and consciousness. It is important that words, as proof of the rich experience of our people, do not lose their meaning even now in the practice of generations.

It was no coincidence that the words taboo in social life and the life of our people were fulfilled by the younger generation. People perceived such words as law. If you look deeply at this issue, we

see that the taboo was used at the level of the rule of law. It is a set of mandatory rules that determine the behavior of people, manifested in various respects in social life. And so, at such a level to find words, using our people, without fail performed everything.

Taboo is a complex concept that depends on the situation, time and depends on the individual, society and people. Currently, in many languages of the world there are a large number of such words. However, over time, compared with the initial stages, there are features of their application and motivation. It is no secret that some linguistic and mental taboos generally go out of use and are forgotten. In this regard, this concept is linguistically studied and has not lost its place in the national dictionary, is one of the urgent problems in the development of the language. Taboo is also a wide layer of linguistic vocabulary that requires consideration in a dynamic form, since it does not lose its significance at the present time.

Әдебиеттер

- Хасенов Ә. Тіл білімі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 2003. – 416 б.
 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі: лексика, фонетика. – Алматы, 1974.
 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 208 б.
 Хакимова М.М. Табу и эвфемизмы в таджикском и английском языках // Номаи Донишгоҳ Ученые записки. – 2015. – №1 (42).
 Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 1999. – 464 б.
 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 101 б.

Гимбатова М.Б. Табу и эвфемизмы в культуре общения ногайцев (XIX – начало XX в.) МАЭ РАН Электронная библиотека музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера)

Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия // Ученые записки Казанского университета. – 1860. – 191 с.

Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. 1,2 части. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1929.

Peter J. Silzer «Taboo.» Encyclopedia of Linguistics (Табу. Лингвистика энциклопедиясы). – ed. by Philipp Strazny. Taylor & Francis, 2005.

References

Ahmetov A. (1995) Turki tilderindegi tabu men evfemizmder. [Taboos and euphemisms in the Turkic languages]. Almaty: Gylm [Science], 208 p. (in Kazakh).

Gymbatova M.B. Tabu i evfemizmy v culture obshenya nogaitsev (XIX – nachalo XX v.) [Taboos and euphemisms in Nogai communication culture]. Electronnaya biblioteka muzeya antropologii i entographiiim. Petra Velicogo [The electronic library of the Museum of anthropology and Ethnography named after Peter the Great]. (Kunstcamera) (in Russian).

Hakimova M.M. (2015) Tabu i evfemizmy v tadjickom i angliskom yazikah [Taboos and euphemisms in Tajik and English]. Nomai Donishgoh. Uchenie zapiski. [Scientific notes] №1 (42) (in Russian).

Hasenov A. (2003) Tilbilimi. Oququraly. [Linguistics. Textbook]. Almaty: Sanat, 416 p. (in Kazakh).

Ilminski N.I. (1860) Materialy k izucheniyu kirgizskogo narechiya [Materials for the study of the Kyrgyz language]. Uchenie zapiski Kazanskogo universiteta. [Scientific notes of Kazan University]. 191 p. (in Russian)

Kekilbauly A. (1999) On eki tomdyk shygarmalar zhiynagy. [Collected works in twelve volumes]. Almaty: Olke, 464 p. (in Kazakh).

Kenesbaev I., Musabaev G. (1974). Qazirgi qazaq tili: lexica, phonetica. [Modern Kazakh language: lexis, phonetics]. Almaty. (in Kazakh).

Peter J. Silzer (2005) «Taboo.» Encyclopedia of Linguistics.ed. by Philipp Strazny. Taylor & Francis. (in English).

Sagyndyquly B. (2008) Qazirgi qazaq tili. Lexicologiya [Modern Kazakh language. Lexicology]. Almaty: Qazaq universiteti [Kazakh University], 101 p. (in Kazakh).

Zelenin D.K. (1929) Tabuslov u narodovVostochnoi Evropy i Severnoi Azii 1, 2 chasti. [Taboo words among the peoples of Eastern Europe and North Asia. 1, 2 parts]. Izd-vo Academi nauk SSSR [Publishing house of the USSR Academy of Sciences]. (in Russian)

Б. Сағындықұлы , **Ж.Е. Аманжанова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: berykbay.sagyndykuly@mail.ru, zhansulu.amanzhanova@gmail.com

ЗАТ ЕСІМНЕН ЖАСАЛҒАН СИНОНИМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫСТЫҚ РЕҢКТЕРІ

Мақалада тіл байлығының бірден-бір көрсеткіші – синоним сөздердің сипаты, синоним сөздердің анықтамалары, синонимге тән белгілер мен синоним сөздердің жасалу жолдары қарастырылады. Синоним сөздерді қажетті орнына дұрыс қолдану арқылы ойды, көңіл-күйді дәл де ұғынықты, әсерлі де көркем етіп жеткізуде, заттар мен құбылыстарды суреттеуде аса маңызды рөл атқарады. Синонимдер мағыналық категория болып табылатындықтан олардың өзара семантикалық айырмашылықтары мен ұқсастықтарын нақты анықтау тілдегі сөз қолданысының дұрыс, бір ізге түсуіне көмектеседі.

Тіл біліміндегі синонимдерге арналған еңбектерге, ғалымдар көзқарастарына, олардың берген ғылыми анықтамаларына шолу жасалады. Қазақ тіліндегі әрбір сөз табы лексикалық, семантикалық, грамматикалық және сөйлемдегі атқаратын қызметіне қарай бір-бірінен ерекшеленетіндігі белгілі. Зат есімнен жасалған синонимдердің өзара семантикалық реңктеріне, яғни айырмашылықтары мен ұқсастықтарына ғылыми-практикалық тұрғыдан талдау жүргізіледі. Тілдегі синонимдер лексиканың құранды бір бөлімі. Сондықтан лексикада болған өзгерістер синонимдердің дамуына да тікелей әсерін тигізіп отырады. Тілдегі сөздердің мағыналық жақтан дамуы, өзгеруі, синонимдердің мағыналарының түрленіп, жаңаруына әсерін тигізеді.

Зат есім синонимдердің семантикалық және қолданыстық ерекшеліктері қазақ тілінің синонимдер сөздігі мен қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерін қолдану негізінде компоненттік әдіс арқылы жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: зат есім, синоним, синонимдік қатарлар, мағыналық реңк, қолданыстық реңк.

B. Sagyndykuly, Zh.E. Amanzhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: berykbay.sagyndykuly@mail.ru, zhansulu.amanzhanova@gmail.com

Semantic and functional shades of synonyms derived from the noun

The article considers the main indicators of language wealth – the synonymous words, definitions of synonymous words, features of synonyms and ways to create synonymous words. Synonym plays an important role in transmitting thoughts, moods, impressive and artistic expressions, describing objects and phenomena with the correct use of words in the right place. Synonyms are a semantic category, a specific definition of their semantic differences and similarities in the language helps to correctly use words in the language.

A review of works devoted to synonyms, views of scientists, and their scientific definitions was conducted. It is known that each part of speech in the Kazakh language differs from each other depending on the lexical, semantic, grammatical and function in the sentence. It was mainly a scientific and practical analysis of semantic shades, differences and similarities of synonyms derived from the noun. Synonyms in a language are an integral part of vocabulary. Therefore, changes in the vocabulary have a direct impact on the development of synonyms. The semantic development and change of words in a language affects the change and updating of the meanings of synonyms.

The semantic and functional features of synonyms derived from a noun are analyzed in detail by the component method based on the use of the dictionary of synonyms of the Kazakh language and explanatory dictionaries of the Kazakh language.

Key words: noun, synonym, synonymous series, semantic shade, functional shade.

Б. Сағындыкулы, Ж.Е. Аманжанова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: berykbay.sagyndykuly@mail.ru, zhansulu.amanzhanova@gmail.com

Семантические и функциональные оттенки синонимов, образованных от существительного

В статье рассматриваются основные показатели богатства языка – это синонимы, определения синонимов, признаки и способы создания синонимичных слов. Синоним играет важную роль в передаче мыслей, настроений, впечатляющих и художественных выражений, описании предметов и явлений с правильным использованием слов в нужном месте. Так как синонимы являются семантической категорией, то конкретное определение их семантических различий и сходств в языке помогает правильному употреблению слов в языке.

Был проведен обзор трудов, посвященных синонимам, взглядов ученых, их научных определений. Известно, что каждая часть речи в казахском языке отличается друг от друга в зависимости от лексического, семантического, грамматического и функции в предложении. Проводится научно-практический анализ семантических оттенков синонимов, образованных от существительного. Синонимы в языке являются неотъемлемой частью словарного запаса. Следовательно, изменения в лексике оказывают непосредственное влияние на развитие синонимов. Семантическое развитие и изменение слов в языке влияет на изменение и обновление значений синонимов.

Семантические и функциональные особенности синонимов, образованных от существительных, детально проанализированы компонентным методом на основе использования словаря синонимов казахского языка и толковых словарей казахского языка.

Ключевые слова: имя существительное, синоним, синонимические ряды, семантический оттенок, функциональный оттенок.

Кіріспе

Қазақ тіліндегі синонимдер тілдің шұрайын енгізіп, тілдік қолданыста ерекше рөл атқарады, сондықтан синонимдік қатарлардың өзара семантикалық және қолданыстық реңктерін ажырата білу маңызды саналады. Синонимдік қатарлар зат есім, сын есім, етістік сынды сөз таптарынан жасалады. Әр сөз табына тән сөздердің өзіндік ерекшеліктері мен мағыналық сипаты болатыны белгілі. Бір сөз табына қатысты сөздердің сипаты барлық сөз табына тән заңдылықтар мен ерекшеліктерді түгел қамтып көрсетіп бере алмайды. Себебі қазақ тіліндегі әрбір сөз табы лексикалық, семантикалық, грамматикалық және сөйлемдегі атқаратын қызметіне қарай бір-бірінен ерекшеленіп, бөлініп тұратындығы белгілі. Соның бірі зат есімнен жасалған синонимдер бойында бар қасиет басқа сөз табынан табылуы да, табылмауы да ықтимал. Синонимдердің ішінде ерекше тоқталатынымыз – зат есімнен жасалған синонимдердің өзара семантикалық айырмашылықтары.

Тіл білімінде синонимдерді зерттеу тарихы әріден басталғанымен, синонимдердің семантикалық және қолданыстық реңктері әсіресе зат есім синонимдерді біріктіретін ортақ семалары мен оларды ажыратушы семаларының әлі де болса толықтыруды, нақтылықты қажет ететін тұстары бар.

Бір тілде қанша сөз табы болса, солардың әрқайсысының синонимдік молшылығы бірдей болып шыға бермеуі ықтимал. Сөз таптарының біреуі синонимге бай, екіншісі кедей, енді біреулері өте тапшы болуы ғажап емес.

Белгілі лингвист-ғалым И.В. Арнольд: «Синонимия свойственна всем языкам и служит показателем развитости языка, поскольку «богатый» разносторонне развитый словарный состав имеет сильно развитую систему функциональных стилей, а богатство стилей предполагает возможность отбора, а эта последняя известную взаимозаменяемость слов, т.е. синонимику» (Arnol'd, 1959: 271).

Л.А. Булаховский жалпы тілдердегі синонимдердің сөз табына қатысы жайында былай деген болатын: «Языки неодинаково богаты синонимами в отношении разных частей речи. Всего обильнее они синонимами-прилагательными и потом существительными, глаголами» (Bulahovskii, 1954: 43).

Бұл пікірді Будагов та қуаттаған: «... в любом языке синонимов больше всего в такой части речи, как имя прилагательное. ...Синонимика имен существительных уже менее богата» (Budagov, 1958: 40).

Қазақ тіл білімінде синоним сөздерді зерттеушілер бар, бірақ синонимдердің жан-жақты зерттелуі туралы арнайы зерттеулер көп емес. Осы саладағы ірі еңбектердің қатарынан

Ә. Болғанбаевтың және синонимдер сөздігінің авторы С. Бизақовтың еңбектерінен көреміз. Ф. Оразбаеваның сын есімдер синонимиясы, М. Серғалиевтің синтаксистік синонимиясы, І. Кеңесбаевтың қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі,

Г. Смағұлованың фразеологиялық синонимдері, А. Османованың етістіктер синонимиясы туралы еңбектері, қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің стилистикасын зерттеген ғалым

Ф.М. Мұсабекованың еңбектерін атап өтуіміз керек. Ал еңбектерде ішінара синонимдердің жасалуы, дыбыстық сәйкестік арқылы кейбір синонимдердің туыстас екендігі туралы ғылыми ой-пікірлер Б. Сағындықұлы, А. Салқынбай еңбектерінен көрініс табады.

Ғалымдардың еңбектеріне көз жүгіртсек, ең алдымен синонимге анықтама беруден бастаған. Мәселен, орыс тіл білімінде А.Н. Гвоздева синонимдер мағыналары жағынан жақын, бірақ кей қосымша реңктерімен ажыратылатын сөздер десе, Л.А. Булаховский мағыналық жағынан тең сөздер, ал Р.А. Будагов пен қазақ тіл білімінде К. Аханов,

Ә. Болғанбаев синоним сөздер мағынасы жағынан сәйкес келетін және бір ұғымды білдіреді дейді. Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский синонимдер стилистикалық және мағыналық реңктері арқылы ерекшеленетін сөздер деген тұжырымға келеді.

Жалпы жоғарыда синонимдерге анықтама бергенде ғалымдар әр түрлі белгілерге сүйенеді. Сол жалпы тіл білімінде танылып жүрген үш басты белгі:

1) сөздің сырт формасында аз да болса өзгешелігі болуы шарт;

2) сөздер бір ғана ұғымды білдіруі шарт;

3) синоним болып жұмсалатын сөздер бір сөз табына қатысты болуы шарт. Ә. Болғанбаев Н.Т. Сауранбаев, Ғ. Мұсабаев, К. Аханов, І. Кеңесбаев сияқты ғалымдардың айтқан ғылыми пікірлерін тұжырымдай келе, осы жоғарыдағы санамаланған үш белгіге қосымша мынадай белгілердің болуын жөн санайды:

– бір сөз табынан болған синонимдердің бірыңғай грамматикалық тұлғада келуі;

– бір синонимдік қатарға енген сөздер сөйлем ішінде алмасып келгенмен, бір қызметті атқарып, бір сөйлем мүшесі ретінде танылуы керек (Bolganbaev, 1957: 15).

Ә. Болғанбаевтың 1957 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер» атты зерттеу еңбегінен бастап, «Қазақ тіліндегі синонимдер», «Қазақ тілінің синонимдер

сөздігі» атты еңбектері жарық көрген. Ә. Болғанбаев синонимге алғаш толық анықтама берген, жүйелі зерттеген ғалымдардың бірі болды. Ол синонимдік қатарға енген сөздердің мағыналарын, олардың қолданылу дәрежесіне байланысты былай бөледі:

– Синонимдік қатарға енген сөздер мағына жағынан бір-бірінен сәл жоғары және төмен дәрежеде болуы мүмкін. Синонимдер грация жолымен (бірден бірге басқыштап) өзгеріп отырады: атқыш // мерген, апат // қырғын, белсену // құлшыну.

– Синонимдердің біреуінің мағынасы екіншісінен кеңірек болады: ұрыс // соғыс, мұғалім // ұстаз.

– Синонимдер бір-бірінің мағыналарының аз-көбіне қарай ажыратылуы мүмкін: ат – көп мағыналы, ныспы – бір мағыналы.

– Бір синонимдік қатарда жатқан мағыналас сөздердің біреуі деректі, екіншісі дерексіз болып келеді: маңдай // пешене, жүрек // көңіл, т. б.

– Синонимдік қатар құрайтын жұптардың біреуі тура мағынада қолданылса, екіншісі ауыспалы мағынада қолданылады: көмей // көмекей. Көмей сөзі ауыспалы мағынада жұмсалады, ал көмекей сөзі тек адамға қатысты тура мағынада жұмсалады.

– Жаңа атау жасауға қабілетті, қабілетсіздігіне қарай өзгешеленеді: сапар // жол, сүрлеу // жол. Сапар, сүрлеу сөздерінің көп жаңа атау туғызу мүмкіндіктері шектеулі болса, жол сөзінің сөз тудыру мүмкіндігі мол (Bolganbaev, 1970: 10).

Демек, бұл аталған белгілер синонимдердің мағыналық ерекшеліктерінің әр тарапты екендігін және олардың ұғымдық сипатының да әртүрлі екендігін танытады. Тіліміздегі синоним сөздердің жасалу жолдарының біразын, мағыналық айырмашылықтарының дәрежесін, қолданылу аясын анықтап алуға осы жоғарыда аталған белгілер көмектеседі. Синонимдердің ең басты, негізгі қасиеті неде деген сұраққа жауапты синонимдес сөздердің мағынасынан іздеген жөн. Синонимдік құбылыстағы басты ерекшелік – сөздер арасындағы мағыналық сәйкестіктердің бір ұғым төңірегінде ұштасуы (Musabekova, 1976: 15).

Синонимдерді белгілі бір ұяға топтастыруға жоғарыда аталған белгілер назарға алынады. Яғни белгілі бір ұғымды білдіретін мағыналас, мәндес сөздердің тобын *синонимдік қатар* деп атайды (Sagyndyquly, 2008: 61). Ю.Д. Апресян синонимдік қатар белгілі бір жүйеге бағынған сөздердің ертеден қалыптасқан тобы десе,

В.А. Сиротина синонимдік қатар синонимдік қарым-қатынаста алынған сөздердің тобы деп тұжырымдайды (Musabekova, 1982: 15). Ә. Болғанбаев өз еңбегінде: «Синоним болып жұмсалатын мәндес сөздердің тобын *синонимдік қатар* немесе *синонимдік ұя* деп атайды.

А.Ю. Мусорин: «В зависимости от того, в чем состоит различие между синонимами, их делят на несколько групп. 1. Семантические синонимы; 2. Стилистические синонимы; 3. Контекстуальные синонимы» деп синонимдердің мағыналық, стильдік әрі контекстік жағынан айырмашылықтарына қарай топтастырады (Musorin, 2004: 66). Ауызекі тілде де және жазба тілде де синоним сөздердің қолданысы теңдей. Сөздің мәнін, сәнін келтіріп, анық әрі түсінікті болуына синонимдердің тигізер әсері көп. Демек бір сөзді бір сөйлем ішінде қайталауға жол бермейді. Өйткені қайталаған, шұбатылған сөз айтылған сөздің әуезділігіне кесірін тигізетіні анық. Осы төңірегінде Ф. Мұсабекова «Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің стилистикасы» атты зерттеу еңбегінде: «Синоним сөздер көркем әдебиетте және ауызекі тілде қалыптасады, бір-біріне синоним боп келген әрбір сөздің өзіне тән мағыналық ерекшелігі болады. Ол мағына контексте айқындалады. Көркем әдебиеттегі синоним сөздер бір сөзді қайталап қолданыла бермеу үшін әр ойды толықтырып, нақты айтып жеткізу үшін, шығармадағы кейіпкерлерді жете таныстырып, оның мазмұнын әсерлі етіп беру үшін жұмсалады» (Musabekova, 1979: 26). Синонимдер бір-бірінен мағыналық реңкі жағынан,

стильдік мәні және басқадай сөздермен өзара қарым-қатынасқа түсіп қолданылуы жағынан үш түрлі белгілері арқылы ажыратылады.

Эксперимент

Дүниедегі заттарды көзбен көріп, қолмен ұстап тануға болатын я болмайтындығына қарай деректі-дерексіз деп бөледі. Қазақ тілінде нақтылық мағына тудыратын синонимдердің саны мейлінше кем. Мәселен Ә. Болғанбаев деректі зат есім синонимдерді: «Үй тұрмысындағы және ауыл шаруашылық әр түрлі заттардың атауы, адам мен жан-жануарлардың әртүрлі дене мүшелері, табиғаттағы нақтылы заттар мен ұғымдар деп бөледі» (Bolganbaev, 1970: 290). Енді осы зат есім синонимдердің өзара семантикалық айырмашылықтарын практикалық тұрғыда айқындасақ.

Тәбет, зауық – адамның асқа деген қалауы, ниеті, көңілі (Bızaqov, 2007: 517).

Тәбет зат. Адамның асқа деген зауқы, көңіл қалауы. Жөнейттің асқа да тәбеті шамалы (Ө. Кекілбаев) (Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011: 49).

Зауық зат. Ықылас, ынта, ниет, көңіл күй.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар
(Абай)

(Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2007: 102).

1-кесте

Синонимдік қатар	Ортақ сема	Мысал	Айырушы сема	Мысал
Тәбет	<i>Адамның асқа деген қалауы, ниеті, көңілі.</i>	Жұмағұл шөлдепте те қалып еді, бірақ қымызға зауқы соқпады. (З. Ақышев)		Қуырған балықтың исі қандай әдемі, бір тәбет шақырды. (Ө. Қанахин)
Зауық		Ракыштың күндегідей тамаққа да зауқы болмады. (Т. Өлімқұлов)	<i>Әртүрлі іс-әрекеттерге деген ниет, көңіл.</i>	Домбыра шертуге зауық керек, күйшінің жалықтырмас саңлағы көп күндер қантарулы тұрып қалған шақтары да бар. (Т. Өлімқұлов)

Тәбет – адамның тек асқа ғана көңілі, қалауы болса, ал зауық сөзі астан бөлек басқа да нәрсеге деген ынта, ниет, қалау.

Сыр, құпия – ешкімге айтылмаған, бұрын жария болмаған ой-пікір (Bızaqov, 2007: 501).

Сыр зат. 1. Әркімнің өзіне тән, басқа адамға белгісіз құпия ойы, жасырын пікірі. Қызға кісі жіберіп сөйлеспекке сырым әшкере болар деп қорықты (Өбілғазы).

2. Істің мән-жайы, жай-жапсары.

Біреуге біреу жақын жүрейін деп,
Құда болар сыр жайын білейін деп.
Бір-бірін: сүймесе де құда болар.
Сонымен «партияға» кірейін деп
(М. Дулатов).

Сыр айтты. Сыр алды – құпиясын біліп қойды. Сыр алысты – сырласты. Сыр ашты – сырын ашты. Сыр мінез – сыры, мінезі белгілі. Сырлас (Qazaq adebı tilinin sozdigi, 2010: 495).

Құпия зат. 1. Еш жанға айтылмаған, жария болмаған жасырын сыр.

Қылығың қысқа жұртқа сөз болып жүр,
Дау, шатақ, абыройсыз кез болып жүр.
Құпия жасырдым деп қылған қылық.
Басқандай қансонарға із болып жүр
(Ә. Найманбаев)

(Qazaq adebı tilinin sozdigi, 2009: 150).

2-кесте

Синоним-дік қатар	Ортақ сема	Мысал	Айырушы сема	Мысал
Сыр	<i>Ешкімге айтылмаған, бұрын жария болмаған ой-пікір</i>	Қызға кісі жіберіп сөйлеспекке сырым әшкере болар деп қорықты. (Әбілғазы)	<i>Бөлісуге болатын, екі адам арасындағы ой-пікір, үшінші жаққа белгісіз</i> <i>Істің мән-жайы, жай-жапсары</i>	Ішім – толған у мен өрт, сыртым дүрдей, Мен келмеске кетермін түк өндірмей. Өлең шіркін – өсекші, жұртқажаяр, Сырымды тоқтатайын айта бермей. (Абай) Түзу кел қисық-қыңыр, қырын келмей. Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей. Шу дегенде құлағың тосаңсиды, Өскен сон мұндай сөзді бұрын көрмей. (Абай)
Құпия		Қылығың қысқа жұртқа сөз болып жүр, Дау, шатақ, абыройсыз кез болып жүр. Құпия жасырдым деп қылған қылық. Басқандай қансонарға із болып жүр. (Ә. Найманбаев)	<i>Бұл ешкімге айтылмайтын ақпарат</i>	Ислам теологтары оның қандай жағдайда нендей құпиямен аспанға көтерілгенін анықтау мүмкін емес, ол тек бір Аллаға ғана аян ақиқат дегенді айтады. («Егемен Қазақстан»)

Сыр – өзгеде, екінші біреуге ашылуы мүмкін ішкі адамның жағдайы, күйі болса, ал құпия жан баласына айтылмайтын ақпарат. Мәселен, қазақ танымында сырлас деген сөз бар. Демек, сырды екінші жаққа айтып жеткізуге болатын ақпарат.

Зат есім синонимдерінің мағыналық айырмашылықтарымен қатар қолданыстық ерекшеліктері бар. Жалпы сөздің семантикалық реңктері мен қолданыстық реңктері тығыз байланысты. Бұл жерде басты назар аударатыны сөздердің тіркесімділік қабілеті де еске алыну керек. Синонимдердің сөз қолданысындағы реңктері сөздердің бір-бірімен тіркесу қабілетінен шығады.

В.А. Сиротина «Лексическая синонимика в русском языке» деген еңбегінде: «Синонимы в современном языке различаются между собой

большей или меньшей широтой употребления, различной сочетаемостью с другими словами, своими фразовыми контекстами» (Sirotnina, 1960:46).

Жоғарыда көрсетілген синонимдік қатар – «тәбет, зауық» синонимдері. Екеуінің ортақ семасы адамның тамаққа деген қалауы, ниеті. Осындағы зауық деген сөзді тәбет сөзімен алмастыруға келмейді. Ол төмендегі мысалда көрсетілгендей: *Домбыра шертуге зауық керек, күйшінің жалықтырмас саңлағы көп күндер қаңтарулы тұрып қалған шақтары да бар* (Т. Әлімқұлов). Осы сөйлемдегі зауық сөзін «Домбыра шертуге тәбет керек» деп алмастыруға мүлде болмайды. Себебі сөйлем, жазушының айтар ойы қате болады, сөйлем семантикалық және құрылымдық жағынан қате

болып саналады. Себебі сөздің семантикасында «тәбет» сөзінің мағынасы тар, тек асқа, тамаққа деген ниет. Ал асқа келгенде тәбет пен зауық сөзінде де алмастырып қолдана беруге болады. Мысалы: *Рақыштың күндегідей тамаққа зауық болмады (Т. Әлімқұлов). Рақыштың күндегідей тамаққа тәбеті болмады.* Демек сөйлемдегі синонимдерді алмастырсақ та, сөйлемнің мағынасына нұқсан келмейді.

Синонимдік қатарды құраушы – «асығыстық, қарбаластық». Уақыттың жетіспеушілігі, қарбалас кезең. *Балақай әкеңе менен сәлем айт, асығыстықтан үйіне соға алмай барам (Ғ.Мұстафин). Балақай әкеңе менен сәлем айт, қарбаластықтан үйіне соға алмай барам.* Яғни сөйлемдегі екі синоним сөзді бір-бірімен алмастырсақ та сөйлем мағынасы еш өзгеріссіз, яғни уақыттың тығыздығынан осындай әрекетке барып тұрғандығын білдіріп тұр. *Асығыстық танытпаңыздар, істің мән жайын білмей жатып, – деді де үйден шығып кетті (З.Шашкин).* Енді осы сөйлемдегі «асығыстық» сөзін «қарбаластықпен» алмастырсақ, сөйлем мүлде мағынасын жоғалтып алады. Бұл жердегі асығыстық ойланбаушылық, шыдамсыздық таныту. Демек уақыт тығыздығы жоқ.

Синонимдік қатар құраушы – *шығым, өсім, өнім, түсім.* Негізі бұл сөздерді ортақтастыратын семасы бар, десек те сол семантикалық жағынан қолданыстық айырмашылықтары бар. Сонымен қатар, бір-бірін алмастыра беру мүмкіншіліктері де бар. Мысалы: *Мал өзінің қалаған шөбін сүйсіне жейді де, жыл сайын шиырлай берген соң, жұғымды шөптердің шығымы да кемі береді.* Осындағы «шығым» сөзін қалған барлық синонимдермен алмастыра беруге болады.

Аленді төмендегі мысалда көрсетілген «өсім» сөзін ешқандай синоним сөзбен алмастыруға келмейді. Өйткені қалғанының барлығы жансыз нәрсенің өнімі, өсіп шығуы деген семаға ие болса, ал бұл жерде адамның көбеюі, өсімі туралы сөз болып отыр.

Әлди кенжем, әлди, бөпем кесірім,

Деп тербесем нәрестемнің бесігін.

– Шынымен-ақ, қоямыз ба тоқтатып,

Біздің үйдің адамының өсімін (Ә. Тәжібаев).

Адамның өнімі, адамның шығымы, адамның түсімі деген тіркес құрылымы жағынан қате болып табылады. *Қазақстан сүт өнімдерінің 40%-ы сырттан Қытайдан, Ресейден және Қырғыз Республикасынан тасымалданады («Егемен Қазақстан»).* Осындағы «сүт өнімдері» деген малдан алынған сүтті екінші мәрте өңдеп, дайындап сүт өнімін, қаймақ, айран сынды тағам өнімдері

алынады. Демек, өнеркәсіп орындарының көмегімен. Сүт шығымдары, сүт түсімдері, сүт өсімдері деген тіркеспен қолдануға келмейді.

Келесі синонимдік қатар – *ат, есім, ныспы.* Жаңа туған балаға қойылатын меншікті атау. Ат, есім сөздерін бірінің орнына бірін қолдана беруге болмайды. Себебі, ат жанды әрі жансыз заттың барлығына қолданыла береді, ал есім сөзі тек адамға ғана қарай бағытталып айтылады. Мысалы:

Шапырашты – әсілім,

Айқын деген нәсілім,

Үмбетәлі өз атым,

Сөз айтпаймын жасырын (Ү. Кәрібаев).

Балықшылармен танысып болғаннан кейін, мен қарттардан осы өзеннің атын сұрадым (Қ. Исабаев). Жаман иттің атын Бөрібасар қояды (Мақал – мәтел). Менің есімім – Айназар, мынаның есімі – Әмір

(С. Сейфуллин). Көк тамыры адырайған, арық қолын ұсынды – танысып қоялық. Менің нысым – Дулат (Қ. Жұмаділов). Демек, осы синонимдік қатардағы ат, есім, ныспы деген синоним сөздердің есім, ныспы дегені тек адамға байланысты айтылады. Ал мекеменің, өзеннің, таудың атауын айтса *ат* сөзі қолданылады. Мысалы, ағаштың аты, көлдің аты, мекеменің аты, т.б.

Тілдегі тұлғалас сөздердің сыртқы жай ұқсастықтарына қарап, ішкі мәніне терең бойламай, бірінің орнына бірін қалай болса солай алмастырып қолдануға болмайды. Сөз қолдану әрқашанда мұқияттылықты қажет етеді.

Нәтиже мен талқы

Эксперимент нәтижесінен байқағанымыздай зат есім синонимдер бір-бірінен мағыналық және қолданыстық жағынан айырмашылық жасайды. Синонимдер бір-бірінен мағыналық реңкі жағынан, стильдік мәні және басқадай сөздермен өзара қарым-қатынасқа түсіп қолданылуы жағынан үш түрлі белгілері арқылы ажыратылады.

Анығырақ айтқанда, тіліміздегі сөздерді белгілі бір ұяға жинақтаудан гөрі олардың әрқайсысына тән өзгешеліктері мен ерекшеліктерін айырып, ажыратып беру әлдеқайда қиын әрі күрделі. Синонимдік қатардағы сөздер не бірыңғай мағыналық, не бірыңғай стильдік болып, таза күйінде әрдайым кездесе бермейді. Қолданыстық реңктері де мағыналық реңктерімен тығыз байланысты, себебі сөздің мағыналық реңктерінен келіп, олардың сөйлемдегі қолданыстық ерекшеліктері айқындала бастайды.

Синонимдердің қолданыстық реңктерінде де ерекшеліктердің бар екендігі, әр синоним сөздің өзіндік ерекшеліктері, сол ерекшеліктеріне сай қалыптасып орныққан тіркестерінде айқын көрінетіндігі туралы айтылады. Сонымен қатар ол бұзылса, сөйлемнің, айтар ойдың мазмұнына нұқсан келетіндігі анық. Сондықтан синонимдерді тап басып, орнымен қолдана білу үлкен шеберлікті қажет етеді.

Қорытынды

Синоним сөздердің бір ұяға қосатын ортақ семаларының және әрбір синоним сөздің басқада жоқ, тек өзіне тән жекелік өзгешеліктерінің

бар екендігі айқындала түсті. Ана тілінің синонимдер байлығын еркін білу – өз ойыңды соншалықты дәлме-дәл, анық, жетік етіп жеткізе білу деген сөз. Әрбір ой халық тілінен сұрыптап, сараптап алған сөздер арқылы жүзеге асады. Тіл ойды ғана білдірмейді, сонымен бірге сезім мен ерікті билеу үшін де қолданылады. Тіл әсерлі де тартымды, баурап алатын болу керек. Бүгінгі қазақ тіліндегі неше алуан стильдік мүмкіншіліктің бәрі де бай синонимдердің қызметі арқылы білінеді. Қазақ тіліндегі бірқыдыру зат есімдік синонимдер көбіне бір-бірінен мағыналық, ұғымдық реңктері арқылы ажыратылатындығына зерттеу жұмыстары кезінде тағы бір мәрте көзіміз жетті.

Әдебиеттер

- Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: Учебник. – М.: Литературы на иностранных языках, 1959. – 351 с.
 Булаховский Л.А. Введение в языкознание, ч. II. – М., 1954.
 Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М., 1958.
 Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер. – Алматы, 1957. – 63 б.
 Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Мектеп, 1970. – 282 б.
 Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 105 б.
 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 101 б.
 Мұсабекова Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1982. – 150 б.
 Мұсабекова Ф. Қазақ тілі стилистикасының мәселелері. – Алматы, 1979. – 86 б.
 Мусорин А.Ю. Основы науки о языке. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 2004.
 Бизаков С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2011, 14-том. Т – Ү. – 801 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007, 7-том. Ж – К. – 753 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2010, 13-том. С – Т. – 750 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2009, 10-том. Қ – М. – 750 б.
 Сиротина В. А. Лексикологическая синонимика в русском языке. – М.: Московский университет, 1960.

References

- Arnol'd I. V. (1959) Leksikologiya sovremennogo angliiskogo yazyka: Uchebnik. [Lexicology of modern English]. M.: Literatura na inostrannyh yazykah, 351 p. (In Russian)
 Bizaqov S. (2007) Sinonimder sozdigi. [Dictionary of synonyms]. Almaty: Arys, 640 p. (In Kazakh)
 Bolganbaev A. (1957) Qazaq tilindegi zat esimdik sinonimder [Synonyms to the noun in the Kazakh language]. Almaty, 63 p. (In Kazakh)
 Bolganbaev A. (1970) Qazaq tilindegi sinonimder [Synonyms in the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 282 p. (In Kazakh)
 Budagov P. A. (1958) Vvedenie v nauku o yazyke [Introduction to the science of language]. M. (In Russian)
 Bulahovskii L. A. (1954) Vvedenie v yazykoznanie [Introduction to Linguistics]. Ch. II. M. (In Russian)
 Qazaq adebi tilin sozdigi (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, 14-tom. T – U. 801 p. (In Kazakh)
 Qazaq adebi tilin sozdigi (2007) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, 7-tom. J – K. 753 p. (In Kazakh)
 Qazaq adebi tilin sozdigi (2010) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, 13-tom. S – T. 750 p. (In Kazakh)
 Qazaq adebi tilin sozdigi (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, 10-tom. Q – M. 750 p. (In Kazakh)
 Musabekova F. (1979) Qazaq tili stilistikasy synyn maseleleri [Problems of stylistics of the Kazakh language]. Almaty, 86 p. (In Kazakh)
 Musabekova F. (1982) Qazaq tilin praktikal'nyy stilistikasy [Practical stylistics of the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 150 p. (In Kazakh)
 Musabekova F. (1976) Qazirgi qazaq tilindegi zat esimnin stilistikasy [Stylistics of the noun in the modern Kazakh language]. Almaty: Mektep, 105 p. (In Kazakh)
 Musorin A. (2004) Osnovy nauki o yazyke [Language Science Basics]. Novosibirsk: Novosibirskoe knizhnoe izdatel'stvo. (In Russian)
 Sagyndyquly B. (2008) Qazirgi qazaq tili. Leksikologia: Oqu quraly [Modern Kazakh language. Lexicology]. Almaty: Qazaq universiteti, 101 p. (In Kazakh)
 Sirotina V. A. (1960) Leksikologicheskaya sinonimika v russkom yazyke [Lexicological synonymy in Russian]. M.: Moskovskii universitet. (In Russian)

R.K. Toxanbayeva , **K.K. Kenzhekanova**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: rakhlyatotoxic@gmail.com; kuralay.kenzhekanova@mail.ru

THE IMPORTANCE OF SOCIAL EUPHEMISMS AND THEIR APPLICATION TO BRITISH AND KAZAKH PRESS

The aim of this article is to explore the social euphemisms that are used in Kazakh language. It focuses on relations of taboo words and euphemism. Euphemism is an important technique that shows us how to deal with social taboos in a society. Taboos have been around for many centuries derived from customs and traditions of distinct cultures. Euphemistic expressions facilitate the avoidance of direct speaking taboo words by offering a category of replacement words. The article shows peculiarities of the usage of social euphemisms in Kazakh culture. It presents unique views on euphemisms to show attitudes of various scholars towards the phenomenon. The article focuses on the description of meanings of euphemisms found in certain situations. The objectives of the analysis are: to identify social euphemisms used in today's English and Kazakh online newspapers and examine why they are used in certain contexts. The article analyzes some euphemisms used in the British and Kazakh online newspapers. It compares euphemisms in the British press, with euphemism in Kazakh press and their underlying meanings. Social euphemisms from the online English newspapers The Guardian, The Telegraph, Express, Independent and Kazakh online newspapers Kazinform, AqJol and Қазақстан Заман are subjected to analysis.

Key words: euphemism, social euphemism, newspaper articles, the language of press, taboo words.

Р.Қ. Тоқсанбаева, К.К. Кенжеқанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: rakhlyatotoxic@gmail.com; kuralay.kenzhekanova@mail.ru

Қоғамдық эвфемизмдердің маңызы және олардың британдық және қазақстандық баспасөздегі қолданысы

Бұл мақаланың мақсаты – қазақ тілінде қолданылатын қоғамдық эвфемизмдерді зерттеу. Мақала табу сөздердің эвфемизмдермен байланысына шоғырланады. Эвфемизм – бұл қоғамдағы табу сөздердің мәселесін шешуге көмектесетін маңызды құрал. Табу көптеген ғасырлар бұрын түрлі мәдениеттердің әдет-ғұрпы мен дәстүрлерінен шыққан. Мақалада қоғамдық эвфемизмдердің қазақ мәдениетінде қолданылу ерекшеліктері көрсетілген. Эвфемизмдер алмастырма сөздердің белгілі бір санатын ұсына отырып, табу сөздердің тікелей айтылуына жол бермеуге көмектеседі. Эвфемизмге қатысты әртүрлі көзқарастар және әртүрлі ғалымдардың осы құбылысқа көзқарас пікірлері ұсынылған. Мақалада белгілі бір жағдайларда кездесетін эвфемизмдердің мағыналары сипатталған. Талдаудың мақсаты: қазіргі британдық және қазақстандық газеттерде және интернет – газеттерде қолданылатын қоғамдық эвфемизмдерді анықтау және олардың неге қолданылатындығын зерттеу. Автор британдық және қазақстандық баспасөздерде қолданылатын кейбір эвфемизмдерді талдайды. Сонымен қатар автор ағылшын баспасөзіндегі эвфемизмдерді қазақ баспасөзіндегі эвфемизмдермен және олардың негізгі мағыналарын салыстырады. The Guardian, The Telegraph, Express, Independent онлайн газеттеріндегі және «Kazinform», «AqJol» және Қазақстан Заман қазақ газеттеріндегі қоғамдық эвфемизмдер талқыланады.

Түйін сөздер: эвфемизм, қоғамдық эвфемизм, газет мақалалары, баспасөз тілі, табу сөздер.

Р.К. Токсанбаева, К.К. Кенжеканова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: rakhlyatotoxic@gmail.com; kuralay.kenzhekanova@mail.ru

Важность социальных эвфемизмов и их применение в Британских и Казахских газетах

Целью данной статьи является изучение общественных эвфемизмов, которые используются в казахском языке. Статья раскрывает связь табуированных слов с эвфемизмами. Эвфемизм – это важный инструмент, который помогает нам справляться с табуированными словами в

обществе. Табу существуют уже на протяжении многих столетий, будучи производными от обычаев и традиций различных культур. Эвфемистические выражения помогают избежать прямого высказывания табуированных слов, предлагая определенную категорию заменяющих слов. В статье показаны особенности использования общественных эвфемизмов в казахской культуре. Прежде всего, различные взгляды на эвфемизмы представлены, чтобы продемонстрировать отношение различных ученых к этому явлению. Статья описывает значения эвфемизмов, встречающихся в определенных ситуациях. Цели анализа: выявить общественные эвфемизмы, используемые в современных Британских и Казахстанских газетах и онлайн-газетах, и каким образом они используются. Автор анализирует некоторые эвфемизмы, используемые в Британских и Казахстанских прессах. Автор также сравнивает эвфемизмы в Британской прессе с эвфемизмом в Казахстанской прессе и их основные значения. Анализируются общественные эвфемизмы из британских онлайн-газет The Guardian, The Telegraph, Express, Independent и казахстанских интернет-газет Kazinform, AqJol и Қазақстан Заман.

Ключевые слова: эвфемизм, социальный эвфемизм, газетные статьи, язык прессы, запретные слова.

Introduction

Euphemism is an important tool for avoiding words that can be considered offensive, or disturbing to listeners. People created the effective technique that combines vagueness, politeness and cleverness to minimize negativity in communications. The term «euphemism» derives from the Greek word «euphēmos», «eu» meaning well or sounding good, and «pheme» meaning speech (Merriem, 1986). The primary purpose of euphemism is to soften one's phrases to moderate the process of bad moods, which makes it similar to the language of diplomatic communication. They are connected with semantic ambiguities and tolerance that enable conflict avoidance.

Many researchers have attempted to define euphemism. According to Wilson, euphemisms are «words with meaning or sounds thought somehow to be nicer, clearer or more elevated and so used as substitutes for words deemed unpleasant, crude or ugly in sound or sense» (Wilson, 2001). Rawson explains that euphemism is a word (a phrase) which people use in place of terms which more disagreeable or offensive to themselves to their audience (Rawson, 1995). Fromklin states that euphemism is a word of phrase that replaces a taboo word or serves to avoid frightening or unpleasant subject (Fromklin, 1990). Allan and BurrIDGE defined euphemism as «alternatives to dispreferred expressions, and are used in order to avoid possible loss of face» (Allan and BurrIDGE, 1991). Moskvin notes that euphemisms are «verbal encodings used with the purpose of softening, masking, gracefully «packing» the subject of the message, however having left to any native speaker the opportunity to guess what is being spoken about» (Moskvin, 1991). For example, a Kazakh person can easily distinguish the phraseologies «тіл табысты» (get on well) and «тіл тигізді» (insulted),

and understand what they mean. Based on these definitions we can conclude that euphemisms are used in situations where people deal with taboos and sensitive topics in order to save their faces and to be considerate to others' feelings. There are different types of euphemisms. Euphemism can be positive and negative. Positive euphemisms are magnifying. They make things appear more significant than they are. People or journalists tend to call certain words such as «дукен» (shop) «бутик» (boutique), «шаштараз» (hairdresser) «сән салоны» (beauty salon) or «мемлекеттік орындар» (government bodies) «билік басы», «құзырлы мекеме» because they sound fancier.

Negative euphemisms are minifying. Minifying euphemisms reduce the sharpness of words. Most taboo marked words and concepts are minifying, and are used in relation with death, marriage, illness and other superstition things. Thus, we can identify superstition and non-superstition euphemisms. Superstition euphemisms deal with God, the devil, death, illnesses and animals. Non-superstition euphemisms describe taboo concepts such as sexuality, poverty, disabilities etc. Euphemism has smoothly incorporated into our daily lives that we utilize it in our social relationships and intercourses without being aware of it. We need euphemism in order to save our faces and self-images, to be thoughtful to people's feelings and emotions and to express our concern and politeness. It is a preferable way to approach sensitive topics since people usually communicate attitudes. For example, Kazakh people avoid using the word «қатерлі ісік» which means «cancer» as it frightens them. The phrase «жаман ауру» would be the euphemism to refer to «қатерлі ісік». On the other hand, it may also be away to pretend that they are not facing such most times incurable malady. In earlier times, Kazakh people would not even call such epidemic disease as «шешек»

(smallpox) by its name; therefore, they replaced it with euphemisms: «мейман», «қонақ», «әулие». There are still euphemistic words for some spreadable diseases such as «өкпе ауруы» (tuberculosis), «жіңішке ауру» (gonorrhoea), «самал» (syphilis). Speakers replace a taboo-marked subject of illness by its converse health, because they are still afraid of a number of illnesses (Tokar, 2012).

In Kazakh culture, euphemism is sometimes presented as nonce words. Since olden times in traditional families, a daughter-in-law has not been allowed to address parents and close relatives of her husband by their actual names. Therefore, she has been required to give them «names» as their actual names are taboo for her. A. Ahmetov also mentions this in his book «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер». He shows many examples when a daughter-in-law must create euphemistic names for those whom she cannot call by their actual names. As A. Ahmetov states taboo words generate euphemism; therefore, they cannot be separated from each other (Ahmetov, 1995).

The oldest euphemisms are probably the ones that belong to people's beliefs. People used to believe that words have tremendous power. For that reason, they were afraid to mention evil spirits, because they could attract them and bring bad luck. A. Mironina notes that «Суеверная боязнь духов, заклинаний, магического действия слов, прямого наименования породила запреты на определенные слова, дозволенные только приближенным к высшим силам – шаманам, жрецам, вождямя» (Mironina, 2010). According to Mironina people in olden times were terrified of spirits, spells, and the effect of some words; and therefore certain things were not referred to by their real names. Kazakh people avoided calling some animals by their names as these animals played special roles in their culture. For example, a wolf was considered a totem and people were careful in addressing it because they believed that if they called a wolf by its name, it would attack their cattle. Hence, they would call it «ит құс», «қара құлақ», «серек құлақ», «ұлыма». Furthermore, A. Ahmetov remarks that when a wolf attacks infected by epidemic disease cattle people would just say: «ит-құс араласса пәленің беті қайтады» implying that a wolf is a sacred animal that can reverse the disease. In this example, they avoid the real names of a wolf and a disease. M. Auezov dedicated a long tale «Көксерек» to the relationship of Kazakh people and wolf, which shows the status of wolf in their culture. Cultural euphemism have dynamic character. It may lose its semantics over

the time, whereas universal euphemisms are stable. Nowadays, we do not use most of the animal-related euphemisms, and they are only found in novels and other fiction books. We may conclude that euphemism is a social device and as Shipley notes «it also manifests the society and time in which they are used, so one can conclude that the attempts to use euphemisms are as old as our ability to use language.» (Shipley, 1977).

Certain types of euphemistic expressions are universal and not constrained by cultural boundaries. Though euphemism may differ from one community to another, the main fields where euphemism is summoned are generally indistinguishable encompassing death, sex, and body parts. Death, for instance, is an avoidable social norm that should be lightened and dealt with more cautiously as it is a compelling psychological subject (Takoua, 2015). According to Enright, the word death is one of the oldest taboos. It is one of the long-lasting taboo words with hundred kinds of replacements (Enright, 2005). He claims that consideration of feelings of family members and fear of unknown constitutes the motivations for euphemistic substitutions. Allan agrees that the theme of death is taboo because people have always been scared of dying (Allan, 1991). Even M. Auezov in his «Abai Zholy» used many euphemistic phrases to describe the taboo word «death»:

«Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде Абай және қаза тапты. Ұлы дененің демі тоқталды. Шөл даланы жарып аққан дарияда игілік өмір үзілді. Сонау бір шақта тасты тақыр, жалтыр биік басына жалғыз шығып, зәулім өскен алып шынар құлады. Өмірден Абай кетті...» (M. Auezov, «Abai Zholy»). The expressions *демі тоқталды, қаза тапты, өмір үзілді, шынар құлады, кетті* presented in various lexical units indicate one taboo word «өлді» (death). On the other hand, euphemism makes it easier for people to discuss certain topics. As R. Keyes states, «Civilized discourse would be impossible without recourse to indirection. Euphemisms give us tools to discuss touchy subjects without having to spell out what it is we're discussing» (Keyes, 2010). Moreover, Crisp call euphemism as an unpleasant truths wearing diplomatic cologne (Crisp, 1985). It is inappropriate to use the word «жарлы» or «кедей» referring to the «poor»; therefore, it is often substituted with phrases «әлеуметтік жағдайын ашар» or «күн көріс қамымен жүргендер». Words for visually or hearing impaired people «соқыр» (blind) and «саңырау» (deaf) are replaced with «көру және есту қабілетінен айрылған», «құлағының нүкісі бар» etc.

When we use euphemism in this sense, it is important to make sure that the people who are in need are not being ignored due to the misunderstanding. Another impolite word people may use regarding disabled people is «мүгедек». Nowadays, journalists mostly replace the word with euphemistic expression «мүмкіндігі шектеулі жандар». However, all these expressions are not frequently used in daily speeches, but normally applied in the mass media and the scope of their application is dictated by a social context. Euphemism is widely used by mass media such as print and online newspapers. According to G. Mashinbayeva, in the language of information communication foreign, domestic policy, policy in the field of economy, security, law enforcement, etc. are considered as an object of euphemization (Mashinbayeva, 2014). Mass media cannot use colloquial expressions, as they need to be considerate to mass readers' feelings. G. Mashinbayeva notes that between the individual communicators, addressing to an elderly person as «еңбек ардагері», «құрметті демалыстағы адам», «зейнеткер», «қария» sounds politer than «пенсиянер» (Mashinbayeva, 2014). The euphemism that mass media uses differs from euphemistic phrases we use in our daily lives. In colloquial Kazakh, we have many casual phrases to cover taboo words. Taboo refers to a proscription of behavior for a specifiable community of one or more persons at a specifiable time in specifiable contexts (Allan and Burrige, 2006).

Taboos have not vanished in modern languages, but are represented in a different way. The need to substitute taboo words encouraged the emergence of euphemism. The press is usually concerned about their reputation and their aim is to present itself as quality news. They are responsible for maintaining a balance between the emotional impact of certain news on mass hearers and their objectiveness. Therefore, the quality press is most likely to use formal euphemisms with the purpose of covering taboo words.

Experiment

The article compares and analyzes some euphemistic expressions used in the UK mass media and the mass media of Kazakhstan. The euphemism for taxation performs a cover-up function as politicians find it very difficult and uncomfortable to talk about tax increases because they usually cause frustration and rage among people. According to Ostermeier, using euphemisms connected with raising taxes is common in today's politics (Ostermeier, 2009). There is a large number of euphemisms for

the word. Most widely used expressions are *revenue raise*, *progressive revenue* or *progressive taxation* instead of tax increases:

«*Progressive taxation* and transfers are key components of efficient fiscal redistribution,» says the Fiscal Monitor, which demonstrates that these measures serve to reduce inequality in developed economies by as much as 30 per cent. (daily mail.co.uk, 03.09.2019).

«And those *revenues* just don't look like they will keep pace with the rising costs of services like adult social care – even with council tax bills going up at 4 per cent a year, which is double the rate of inflation. «That means finding billions more in funding to *top up* existing *local tax revenues*, even before thinking about new initiatives like free personal care.» (telegraph.co.uk, 11.11.2019).

Taxation is an issue people are sensitive about as it leads to the reduction of their income. Thus, in 1990 the British government used the expression *community charge* showing that the government cares about their people. It gave a rise to the appearance of other euphemistic expressions with the word «*community*» such as *community care*, *community home* etc.

One of the trickiest euphemistic expressions related to the tax is «*tax relief*» which is used in relation to tax cuts for taxpayers, but it covers the genuine nature of tax reduction. Controversial tax cut appear more attractive when labeled as «*tax relief*». Linguist George Lakoff notes, «For there to be [tax] relief, there must be an affliction, an afflicted party, and a reliever who removes the affliction and therefore her». Political parties at the national level argue over what is going to become an issue and then how to frame it. As Noam Shpancer, PhD, a professor of psychology at Otterbein College states «If enough people buy into the frame of taxes as 'social burden' rather than 'social virtue,' then taxes will be low. You will hence find that anti-taxation people speak of lower taxes as 'tax relief,' implicitly equating 'tax' with 'burden» (psychologytoday.com, 22.12.2010). Chris Powell, a managing editor of the Journal Inquirer in Manchester notes that «the Democrats figured, will not only allow everything in state government to trundle on just as before, eliminating any pressure to set better priorities, but also provide for dedicating a portion of sales tax revenue for grants to municipalities in the name of «property tax relief.» In certain cases, government bodies increase property taxes and then provide «tax relief». It means local property tax increases and the government saves billions of dollars in the name of reducing property taxes.

«Business owners can qualify for *entrepreneurs' relief*, under which they can pay just 10% CGT, when they sell all or part of a company, up to £10m. The standard CGT rate is 20%.» (theguardian.com, 06.11.2019). In this extract from the article, «tax relief» clause is straightforward; however, one in order to apply for a tax relief needs to comply with certain conditions, which sometimes may not be possible. It means there are prerequisites for tax relief and not everyone can take advantage of it. The government, on the other hand, may pursue certain aims in imposing such conditions and certainly, there are some unknown benefits for them.

In Kazakh press, there are similar expressions to show the raise of taxation or the need for progressive taxation. In the following extract from the article, we can use the usage of phrase «progressive taxation» similar to the one reflected in the British press: «...Олжеке табыс салығының прогрессивті шкаласын енгізу мүмкіндігін зерделеу тапсырылғанын атап өтті». «Салығының прогрессивті шкаласын» means the progressive taxation scale.

There is another interesting excerpt from different article where tax-related euphemism is used: «Осы орайда, 82 мыңнан астам нысан тіркелген (жылжымайтын және жылжымалы мүлік). Бұл ауыл бюджетінің салық салынатын базасын ұлғайтады. «... Екіншіден, тіркелген нысандар санын ұлғайту» (inform.kz, 18.11.2019). The sentence «тіркелген нысандар санын ұлғайту» implies contribution to the budget of the government by registering new entities; therefore, a way to increase the budget revenue is to increase the number of registered entities as the more registered entities means the more taxes.

Taxation is indeed scrupulous issue, which sometimes may be dangerous and misleading. However, euphemisms for financial crisis is one of frequently found euphemisms in articles. Financial crisis usually has negative impact on people's financial situations; therefore, positive-sounding words are used in relation to it. Politicians and journalists try to avoid words that may provoke people's discontent, and in order to avert unpleasant reactions they use such euphemistic words such as «*recession*», «*increased cost of living*», *downturn*:

«The UK has avoided falling into a *recession* after the economy eked out 0.3 per cent growth in a sluggish third quarter of the year marred by Brexit uncertainty and a global slowdown» (independent.co.uk, 11.11.2019).

While dealing with the crisis, the Governments plan their measures in order to please the financial

operators, the international institutions, the other States, but not the people (thenewfederalist.eu 26.12.2011). There is even a special euphemistic expression for financial crisis called «credit crunch». Even though the meaning of the word technically differs from «recession» politicians like to use this phrase referring to financial crisis. According Anne Karph a term is more likely to catch on if it is alliterative and there is the onomatopoeia factor.» «Crunch» sounds decisive, punchy and, crucially, short: it is an event, rather than a decade (theguardian.com, 31.07.2018).

The sentence «The paper added: «*the worldwide weakening of growth and trade* will be deeper and last longer than originally supposed.» in the article implies the worldwide recession. The following extract from the article shows another euphemistic way of mentioning «global financial crisis: «This has resulted in the International Monetary Fund warning of a «*synchronized slowdown*» around the world.» (express.co.uk., 23.10.2019). Similar euphemistic expression is found in Kazakh press: «Астана Клубы» сарапшылары 2020 жылы әлемдік экономикалық құлдырау қаупі туатынын ескертеді. Астана клубының V-ші жыл сайынғы отырысы барысында Еуразия үшін 10 басты қатерді жария етті» (aqjolgazet.kz, 11.11.2019). In this sentence «Әлемдік экономикалық құлдырау» means global economic recession.

The Kazakh press generally use circumlocutions type of euphemisms. K. Allan and K. Burridge state that using longer expressions is called circumlocution (Allan Keith and Burridge Kate, 1991). For example, such phrases as «*Өмір бойы бас бостандығынан айрылғандар*» or «*бас бостандығынан айрылғандар*» replace the word «prisoner». British newspapers use a single word to address «prisoners» such as «inmate» or «detainee». However, the word «jail» or «prison» in English press mostly appear as it is, whereas in Kazakh press the word «түрме»(prison) is replaced with circumlocution: «Айтқандай, Норвегияның Қазақстандағы елшілігінің жобасы аясында Мәжілістің Заңнама және сот-құқықтық реформа комитетімен PRI (Халықаралық түрме реформасы) ұйымының Орталық Азиядағы Өкілдігі бірлесіп ұйымдастырған кешегі Жергілікті билік органдарының ұлттық форумында облыстар мен қала басшылықтары бас бостандығынан айыру орындарынан босаған тұлғаларды қайта әлеуметтендіру міндетін қалай орындағандары жайында алғаш рет парламентарийлер мен қоғамдық ұйымдар алдында есеп берді». In this example, «бас

бостандығынан айыру орындарынан босаған тұлғаларды» is the euphemism, which means «persons released from places of detention» and the word «тұлғаларды» in this context could be considered as euphemism as it refers to prisoners as individuals.

Euphemism may lose its magic power or its softening nature over time and become dysphemism. When euphemism ceases to perform its function, we start looking for new forms to replace dysphemistic phrases. The word «оралмандар» was the word we used to apply to ethnic Kazakhs who immigrated to Kazakhstan; however nowadays the word is considered rude and people are encouraged to replace it with the word «қандастар». It means, once euphemism for a word disappears, new euphemisms appears. Different times have different euphemisms. The most frequently used word related to immigration in the Kazakh press is «оралман» as immigrants arriving in Kazakhstan are normally ethnic Kazakhs. Before this year «оралман» was the acceptable way to describe ethnic Kazakh repatriates; however, in September of this year the president Kassym-Jomart Tokayev tweeted that the term «оралман», derived from the Kazakh for «returnee,» should be substituted with «қандас», which translates as «person of the same blood.» The word «оралман» has developed a negative connotation as local people more often use this word in an offensive manner. The word «оралман» could also be replaced with «отандастар». Here are some extracts from the articles with the word «: «Шетелдерде жүрген бауырларымыз – біздің баға жетпес бай қазынамыз!» (kazislam.kz, 11.07.2019) «Сәйкесінше жазғы мектептің жұмысы қандастарымыздың тарихи Отанымен байланыстарын нығайтып, халқымыздың салт-дәстүрін танып, ана тілін, ел тарихын зерделеуге жағдай жасауға бағытталған» (kazislam.kz, 11.07.2019). «Газетіміздің атынан қойылған ата жұртқа оралатын қандастарға СҚО қандай көмек теркөрсете алады деген сауалға облыс әкімі Ерік Хамзаұлы рухты көтеретін жауап берді» (Қазақстан Заман, 21.01.2016).

Europe has been experiencing migration flow and therefore, the British press has frequently used immigration-related euphemistic words. Euphemism in forms of lexemes with diffuse semantics is common. Most of immigration – related euphemistic items found in the British press are based on the immigrant concept as someone who came from outside the UK: *foreigner*, *foreignborn-people*, *newcomers*, *foreign workers*, *those from outside the*

EU etc. Euphemistic expressions such as «*undocumented persons*, *undocumented workers*, *undocumented citizens*» are used less often in the British press. Immigration – related euphemisms is a tool used by the press to present immigrants in socially acceptable way.

Here are immigration-related euphemisms found in online British newspapers: «One of Italy's smallest and least famous regions is offering *newcomers* a bounty of €8,000 a year to settle in villages that are in danger of dying out.» (telegraph.co.uk, 11.09.2019).

«Previous statistics showed that 2.7m of the *foreign-born population* were born in EU countries, while 5.2m were from nations outside the bloc.» (independent.co.uk, 25.08.2015).

«Boris Johnson has signaled his support for giving an amnesty to as many as 500,000 *undocumented migrants* to allow them to remain legally in the United Kingdom.» (inews.co.uk, 25.07.2019). However, regardless of immigration – related euphemisms, it is harder to find news with positive views of immigrants. Most of the news items in the British press contain negative images. According to M. Lirola, the negative representation of immigrants is especially noteworthy in the British press, in which the percentage of positive representations of immigrants is extremely low (around 20% out of total of news items)...» (Lirola, 2014). As stated on the BBC news magazine in 2015 study by the Migration Observatory at Oxford University analyzed 58,000 UK newspaper articles and found that illegal was the most common descriptor for the word immigrants. However, Don Flynn, director of Migrants Rights Network urged to use words *irregular* or *undocumented migrants* instead of illegal immigrant as it associates them with criminal behavior (bbc.com, 28.08.2015).

Results and discussions

The analysis shows that it is possible to find similar euphemisms in both British and Kazakh presses, and some are used in a similar way; although there are euphemisms that appear more often in Kazakh press, but hardly found in British press and vice versa. There are some popular euphemisms used in the British press that have no equivalent units in Kazakh press, for example: *collateral damage*, *spin-doctor* or *credit crunch*. In such cases, it is important to consider cultural and historical backgrounds and political situations

of each country. The results obtained by comparing the euphemisms used in the British and Kazakh presses are similar to what V Panin said. V. Panin writes: «Результаты сопоставительного анализа использования эвфемизмов в английском и русском языках свидетельствуют о том, что «в русском языке не наблюдается столь масштабных языковых нововведений, какие произошли в английском языке последних десятилетий под эгидой борьбы за равноправие полов, преодоления ксенофобии, расовых предрассудков и социального неравенства» [Panin – с 19]. Probably, we have not reached the point when not using the replacement to rude expressions may create strong condemnation or outrage in our society. However, we cannot deny that we are moving towards using politically correct terms in situations that may insult or hurt one's feelings, for example, «*мүмкіндігі шектеулі жандар*» instead of «*мүгедек*» or «*көру қабілетінен айрылғандар*» instead of «*соқыр*». On the other hand, we avoid using the word «nigger» in the media because it is taboo to use the word in English language press; but, the word «nigger» used Kazakhstani press is devoid of emotional connotation. In daily speeches, we can see many people using the word «nigger» as these people were not part of the historical background that contributed to the emergence of the word «African-American».

Conclusion

As this article reveals, euphemisms often function as a double-edged weapon. Although they can be used for legitimate and justifiable purposes, they can also be used for the purpose of deception. The above examples from articles show that euphemisms are widely used by the newspapers in order to be considerate to people's feelings and play down the negativity or anger that certain news may rise among people.

We may conclude that euphemisms:

- are used to replace unpleasant or tabooed words.
- are applied to maintain one's face in order not to be rude and offensive to others.
- to obtain information about other cultures and customs
- to conceal the truth with purpose of gaining certain benefits
- to mitigate and mask the negative associations related to the mentioned issues in mass media.

In general sense euphemisms are driven by taboos, politeness and maintaining one's face and substituting vulgarity. Studying euphemisms is a useful and important way to help us learn certain details about other people's cultures, because euphemisms are strongly related to the traditions and customs of some cultures in the past or today.

References

- Allan, Keith and Burridge, K. (1991) *Language Used as a Shield and Weapon*. Oxford: Oxford University Press. (In English).
- Crisp Q. (1985) *Manners From Heaven*. HarperCollins. (In English).
- Enright D. (2004) *In Other Words*. London: Michael O'Mara Books Limited. (In English).
- Fromkin V. (1990) *An Introduction to Language*. Victoria et al. (In English).
- Keyes R. (2010) *Euphemania: Our Love Affair With Euphemisms*. Little, Brown and Company. (In English).
- Lirola M.M. (2014) *Discourses on Immigration in Times of Economic Crisis: A Critical Perspective*. Cambridge Scholars Publishing. (In English).
- Rawson H.A. (2003) *Dictionary of Euphemism and Other Doublespeak*. Castle. (In English).
- Shipley J. (1977) *In Praise of English: The Growth and Use of Language*. New York: New York times publishers. (In English).
- Takoua N. (2015) *English Euphemism in Political Discourse: A Politeness Strategy or Deception*. Badji Mokhtar University-Annaba. (In English).
- Tokar A. (2012) *Introduction to English morphology*. Frankfurt, M.; Berlin; Bern; Bruxelles; New York, NY; Oxford; Wien: Lang. (In English).
- Webster M. (1986) Merriam C. and Merriam G. *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*. Springfield: Merriam-Webster, Inc. (In English).
- Akhmetov A. (1995) *Turki tilderindegi tabu men evfemizmdar* [Taboo and euphemisms in Turkic languages]. Almaty: Gylym, 176 b. (In Kazakh).
- Mashinbayeva G. (2014) *Akparattyk bagdarlamalar tilindegi sajasi jevfemizmdar*. [Political euphemisms in the language of information programs] *Al-Farabi atyndagy KazYU Habarshysy. Filologiya seriyasy. № 3* (149) (In Kazakh).
- Moskvin V.P. (2001) *Evfemizmy: sistemniye svyazi, funktsii i sposoby obrazovaniia*. [Euphemisms: systemic connections, functions and methods of education] *Voprosy iazykoznanii*, 3, 58-70. (In Russian).

Әдебиеттер

- Allan Keith and Burridge K. (1991) *Language Used as a Shield and Weapon*. – Oxford, Oxford University Press.
- Crisp Q. (1985) *Manners From Heaven*. – Harper Collins.
- Enright D. (2004) *In Other Words*. – London: Michael O'Mara Books Limited.
- Fromkin V. (1990) *An Introduction to Language*. – Victoria et al.
- Keyes R. (2010) *Euphemia: Our Love Affair With Euphemisms*. – Little, Brown and Company.
- Lirola M.M. (2014) *Discourses on Immigration in Times of Economic Crisis: A Critical Perspective*. – Cambridge Scholars Publishing.
- Merriam C. and Merriam G. (1986) *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*. – Springfield.
- Merriam-Webster, Inc. Rawson H.A. (2003) *Dictionary of Euphemism and Other Doublespeak*. – Castle.
- Shipley J. (1977) *In Praise of English: The Growth and Use of Language*. – New York: New York times publishers.
- Takoua N. (2015) *English Euphemism in Political Discourse: A Politeness Strategy or Deception* – Badji Mokhtar University-Annaba.
- Tokar A. (2012) *Introduction to English morphology*. – Frankfurt, M.; Berlin; Bern; Bruxelles; New York, NY; Oxford; Wien: Lang.
- Ахметов Ә. (1995) Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Мектеп, 179 б.
- Машинбаева Г.А. (2014) Ақпараттық бағдарламалар тіліндегі саяси эвфемизмдер // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (149).
- Москвин В.П. (2001) Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования // Вопросы языкознания. – 2001. – С. 58-70.

А.О. Тымболова , **Қ.З. Елшібаева**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: tymbolova@mail.ru, kelshibaeva@mail.ru

ЕЛБАСЫ ДИСКУРСЫ. ЕЛБАСЫ ШЕШЕНДІК ДИСКУРСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Жаңа заманның келуімен жаңа лексикалық бірліктердің де пайда болатыны белгілі. Сол сияқты жаңа заманның келуімен жаңа қоғам орнаса, жаңа қоғамның орнауына жаңа саяси жүйе мен құрылым әсер етеді. Ал қоғамдық-саяси өмірде орын алып отырған саяси құбылыстар мен саясат бағыттары тілдік лексиканы қалыптастырады. Соған байланысты лингвистикада қоғамдық-саяси лексика мен лидерлер тілін қарастыру үрдісі пайда болды. Кез келген саяси тұлғаның әлемдік имиджді қалыптастыруда ұлттық мүддені жоғары қоюы заңдылық.

Саяси мәтіндердің сендіру қызметінің мәні зор. Сонымен бірге саяси тіл саяси фактілерді тіркеу мен өзгерту қызметтерін де атқарады. Саяси мәтін – билік пен азаматтар арасындағы байланыс тәсілі. Саяси тіл мен саяси шешендік өзара тығыз байланысты.

Батыс мәдениетінде шешендік үш қайнардан: адамның табиғи қабілет-қасиетінен, теориялық қисындармен қаруланудан және тынымсыз, толассыз еңбектен нәр алған. Ертедегі Римде шешендік өнер саяси тақырыптағы сөйлеу, салтанатты мәслихатта сөйлеу және соттағы сөйлеу тармақтары бойынша жіктеліп, әрқайсысының өз мақсат-міндеті болды. Мысалы, саяси тақырыптағы шешендік – саяси жиындағы тыңдаушылардың көңілінен шығуды, сотта әділеттілік пен әділетсіздікті, халық кеңесіндегі пайдалы және пайдасыздықты айқындап, саралауды негізге алды.

Президенттік дискурсты зерттеудің екі тәсілі бар: саяси жетекшінің идеологиялық стилін, оның сөйлеу тактикасын, ақпарат пен бағалау құралдарын білдірсе, президенттік идеялық стилдің нақты аспектілерін, оның сөйлеу белсенділігін және бүкіл халықтың санасында образ тудыру.

Түйін сөздер: халық, елбасы, мемлекет, лидер, дискурс, тіл, саяси дискурс, лингвистика.

A.O. Tymbolova¹, K.Z. Yelshibaeva²

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: tymbolova@mail.ru, kelshibaeva@mail.ru

Speech of the president. Features of oratory discourse of the President

As is known, new lexical units will also benefit from the emergence of new ones. Similarly, if a new society is created through a new law, it will affect the new political system and structure. However, political phenomena and political elements occurring in public and political life form the lexicon of the language. In related linguistics, the trend toward integrating socio-political vocabulary and the language of leaders has become profitable. It is natural for any political person to put national interests first in shaping the image of the world.

The significance of political texts is important. Political language also includes the function of registering and changing political facts. Political texts are a means of communication between authorities and citizens. Political language and political oratorical communication are closely intertwined.

In Western culture, oratory has three aspects: natural human abilities, theoretical logic, and relentless continuous work. In Ancient Rome, oratory was classified according to political motives, the carriers of the national council, and judicial sentences, according to their meaning, each of which had its own purpose. For example, oratory in the political arena aroused the feelings of listeners in the political community by identifying and carefully checking justice and injustice in the court, justice and neglect in the national Council.

Key words: people, President, state, leadership discourse, language, political discourse, linguistics.

А.О. Тымболова¹, Қ.З. Елшібаева²

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: tymbolova@mail.ru, kelshibaeva@mail.ru

Речь президента.

Особенности ораторского дискурса Президента

Как известно, новые лексические единицы также выиграют от появления новых. Точно так же, если новое общество будет создано с помощью нового закона, это повлияет на новую политическую систему и структуру. Однако политические явления и политические элементы, происходящие в общественной и политической жизни, образуют лексикон языка. В связанной лингвистике тенденция к интеграции социально-политического словаря и языка лидеров стала прибыльной. Для любого политического человека естественно ставить национальные интересы на первое место в формировании имиджа мира.

Значение политических текстов имеет большое значение. Политический язык также включает в себя функцию регистрации и изменения политических фактов. Политические тексты являются средством общения между властями и гражданами. Политический язык и политическое ораторское общение тесно переплетены.

В западной культуре ораторское искусство имеет три аспекта: природные способности человека, теоретическую логику и неустанный непрерывный труд. В Древнем Риме ораторское искусство классифицировалось в соответствии с политическими мотивами, носителями национального маслхата и судебными приговорами, в соответствии с их значением, каждое из которых имело свою цель. Например, ораторское искусство на политической арене вызвало чувство слушателей в политическом сообществе, выявляя и тщательно проверяя справедливость и несправедливость в суде, справедливость и безнадзорность в национальном совете.

Ключевые слова: люди, президент, государство, лидерский дискурс, язык, политический дискурс, лингвистика.

Кіріспе

Соңғы жылдары лингвистикалық әдебиетте мәтін терминімен қоса дискурс (фр. discours – сөйлеу) термині пайда болды. Дискурс-экстралингвистикалық факторлар жиынтығындағы байласымды мәтін; оқиға аспектісінде алынған мәтін; нысанды әлеуметтік іс-қимыл ретінде қарастырылатын сөйлеу; адамдар мен олардың сана механизмдерінің әрекеттестігіне қатысушы компонент, яғни «нақты өмірмен байланысты» сөйлеу.

Қазақ тіл білімінде дискурстың кейбір негізгі белгілерін Қ. Жұбановтың 30-жылдардағы зерттеулерінен аталмыш терминді қолданбаса да кездестіреміз. Ғалым: «Сөз бұйымын жасап шығару үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сипатын білу керек. Сөзді дұрыс құраудың жолын білу – жазылатын сөзге ала-бөтен қарау. Өйткені, ауызекі сөйленетін сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дауыстап сөйлеген сөздердің олқысы көбінесе ыммен толады», – деп көрсетеді (Жұбанов Қ., 2010: 74).

Дискурс – тақырыптық тұрғыдан арақатынасы белгіленген мәтіндер жиынтығы: бір ортақ тақырыпқа жүйеленген дискурста жинақталатын мәтін. Дискурстың мағынасы

жеке дара мәтін көмегімен ашыла қоймайды, ол интермәтіндік деңгейде, яғни көптеген мәтіндер жиынтығының арақатынасы негізінде ашылады. Лингвистикалық тәжірибеде адам танымы мен қарым-қатынасының жеке бекітілген әлеуметтік-тарихи саласы ретінде дискурстың медициналық, заң, саяси, жарнамалық және тағы да басқа түрлерін қарастыру қажет. Бұл тұрғыдан алғанда, дискурстық анализ дискурстың тақырыптық бірлестігі қалай қамтамасыз ететіндігі, жеке мәтіннің/дискурстың қай элементтері дискурсқа ортақ, тән болып келетіндігі және қандай мәтін түрі қандай дискурс түрін анықтайтындығы жөніндегі зерттеулерге бағытталған (Черняевская В., 2006: 77).

Эксперимент

Дискурс жөніндегі теориямен тығыз байланысты ұғымдарға саяси ұстаным мен әлеуметтік ұстаным жатады. Негізінде, дискурс ұғымын ғылыми айналымға лингвист Ролан Барт енгізді. Оның: «Болашақта біз сөйлеушілік шығармаларды дискурс, пікір айтушылық деп атаймыз және бұлар ауызша немесе визуальды екендігіне қарамастан барлығы да бір мағынада болады» (Барт Р., 1994: 149) – деген сөзінен кейін дискурс концептісі саяси сипатқа ие болды.

Соңғы жылдары саяси коммуникацияға байланысты көптеген еңбектер жазылды. Солардың бірі Ж.Қ.Ибраеваның «Психолінгвистика негіздері» деп аталатын еңбегі. Аталмыш жұмыстың 3-ші тарауы «Ықпал ету психолінгвистикасы» деп аталады. Бұл тарауда саяси коммуникациядағы сөйлеу ықпалы мен бейвербалды ықпал, психолінгвистика және саяси технологиялар: саяси пиар коммуникативтік менеджмент мәселесі, сондай-ақ ықпал ету психолінгвистикасы аясындағы қазіргі саясаткер имиджіне қатысты көптеген деректер беріледі...» (Ибраева Ж., 2010: 75).

Президенттік дискурсты зерттеудің екі тәсілі бар: саяси жетекшінің идеологиялық стилін, оның сөйлеу тактикасын, ақпарат пен бағалауды білдіру құралы, шығармашылық құралдар; президенттік идеялық стилдің нақты аспектілерін, оның сөйлеу белсенділігін және бүкіл халықтың санасында бейнені құруды. Президенттік биліктің институты тұтастай ел мен қоғамның қалыпты қызметі үшін маңызды. Президенттің жеке басы бүкіл мемлекеттің нышаны болып табылады, оның үстіне президент шетелде ел келбеті болып табылады (Дүйсенбаева Ж., 2019: 88).

Президенттің сөйлеген сөзі мақсатына, тақырыбына, өтетін орнына байланысты мазмұны әр түрлі болып келеді. Президенттер әр түрлі жағдайларда, яғни, қуаныш пен қайғыда немесе жеткен жетістіктерге мақтаныш сезімін білдіріп, жоғалтқан қайғыға ортақтасу керек. Президент кез-келген маңызды оқиғаға байланысты көпшілік алдында сөйлеуі керек. Қазіргі таңда президенттік басқару риторикалық сипатқа ие (Чикилева Л., 2005: 12).

Н.Ә. Назарбаев өзінің сөзінде рухани құндылықтарға (тәуелсіздік, білім, бейбітшілік, тұрақтылық, интеграция, мәдениет, тіл), материалдық құндылықтарға (мұнай-газ, қазба байлық, табиғи қорлар), әлеуметтік құндылықтарға (қоғам, отбасы, мемлекет, ұлт) баса назар аударады. Сонымен қатар еуразиялық одақ мәселесін көтеріп жүруі біртұтас кеңістікке ұмтылуға деген әрекеті ретінде мемлекеттік негізгі толеранттылық құндылығын танытады.

Н.Ә. Назарбаевтың «Ғасырлар тоғысында» (2003) кітабында қозғалатын КСРО-ның құлауы туралы айтылған ойлары мен идеялары, өзінше жасаған тұжырымдары саяси басшының зерттеуші-ғалым, сарабдал сарапшы екенін көрсете түседі. КСРО-ның құлауына себеп болған жағдайларды талдай келе: «Үлкен мемлекеттің

құлауына технологиялық, стратегиялық мешеулік, бәсекестік қабілетінің төмендеуімен қоса, ұлт мәселесі аз себепші болған жоқ», – дейді (Назарбаев Н., 2003: 26). Бұл мәтіндерден Н. Назарбаевтың тұлғалық қасиеттері мен жаңа идеяның адамы ретіндегі қырларын көре түсеміз. «Мен» сөзін қолдана отырып «мендік психологияны» қалыптастырғанын байқай аламыз.

2003 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» атты еңбегінде ұлттық-тарихи мәселелерді қозғай отырып үлкен ұлттық тарихи концепцияны жасап шығуға тырысады. «Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйытқы болған – оның ғажайып тілі» (Назарбаев Н.Ә., 2001: 30), «қазақ болмысының келесі бірі ерекшелігі – оның тарихишылдығы» (Назарбаев Н., 2001: 31) тәрізді сөйлемдер арқылы «қазақ» болмысының характерін жасауға тырысады. Аталған кітапта қазақ тарихына қатысты ойлар айта отырып, қазақ болмысын жасайды:

1. Қазақ – ғажайып тілді жасаған ұлт: «Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйытқы болған – оның ғажайып тілі».

2. Қазақ – жады мықты халық; шежіресі, тарихи шежіресі: «Қазақ болмысының келесі бірі ерекшелігі – оның тарихишылдығы», «ал біздің жеті аталық ұстаным, рулық байланыс институттары, белгілі дәрежеде сол желілік типтегі далалық биокомпьютердің рөлін атқарып, күн сайын өз жадын өзі мыңдаған ессе кеңейтіп отырған»,

3. Қазақ – парасатты халық: «мұндай дүниетанымның негізі – сахара тұрғыны күнделікті өмірде байтақ кеңістіктің табиғатымен және әр түрлі адамдарымен сан-сапалы байланысқа түскенде үнемі тыңнан туындап отыратын ахуалға сай әмбебап қисынды тауып отырудың қиындығында болса керек. Осындай жағдайға орай қазақтардың бұқаралық санасы ұдайы ақыл-парасатты басшылыққа алып, әбден сыннан өткен аталы сөзге ден қойып отырған».

4. Қазақ – рухани текті халық: «Жеті аталық ұстаным әрбір қазақтың, бүкіл халықтың құлағына күн сайын бабалары туралы тек жақсылықты құйып, рухани тектілігін дәріптеп, ұлттық сенімін орнықтырып отырған».

5. Қазақ – арсыз мінез-құлықтан ада халық: «Түркілер кек қууды, жалған жарамсақтықты, екіжүзділікті, қулық-сұмдықты, өсек-аяңды, достарына менмендікпен қарауды, көршілеріне паңдана тәккапарлық танытуды білмейтін халық» (Назарбаев Н., 2001: 92).

Аталған еңбекте Н. Назарбаев түркі едәуірінен бері қалыптасып келе жатқан этногенезі тым тереңде жатқан қазақ халықының тарихи болмысы мен қазіргі халықтық бейнесін жасауда үлкен концептуалды идеяларды тоғыстыра білген. Саяси қайраткердің тарихи зерттеу шығармасын ойтолғау түрінде жазуы ұлттық идеологияны қалыптастыруға, түзуге деген саясатын танытады. Н. Назарбаевтың бұл еңбегінде қолданып отырған түйін сөздер: *Ұлы дала, ру, дала дүниетанымы, жеті ата, алып сахара, жад, Рух, Сана, Ар-ұят, Аруақ, ұлан-байтақ дала, ата-баба, түрік, қара шаңырақ, көшпелілер әлемі, Бірлік, Тәңір, атты әскер, Еуразия, әскери өнер, Адам (түркі рухының қасиетті жиынтығы), аңыз, түйсік, тұтастық*. Аталған тілдік бірліктер Н. Назарбаевтың тілдік тұлғасының когнитивтік белгілерін көрсетеді. Оны кез келген ұлттық ұғымды концепті дәрежесіне жеткізуге құштар қайраткер деп тануға толық негіз бар.

Н.Назарбаевтың тілдік портретін сипаттауда жыл сайын жарияланатын «Қазақстан Халқына Жолдауының» мәтіндерінің маңызы зор. Аталған жолдауда саяси лидердің саяси манипуляциясын, ұстанған саясатын ғана емес, сонымен қатар тұлғалық қасиетін де тілдік ерекшеліктерін де байқай аламыз. Ұстанып отырған саясаты мен жасап отырған әрекеттерін, жоспарлап отырған стратегияларын қандай тілдік модельдер арқылы беруге тырысады – барлығын дәл осы жолдау мәтіндерінен аңғаруға болады. Саяси қайраткердің тілінің негізгі ерекшелігі – үміт пен сенімге толы болуында.

Көпшілікпен, аудиториямен жақын қатынаста отыру үшін мынандай тілдік бірліктерді қолданатындығын жиі аңғаруға болады: *Қымбатты қазақстандықтар! Құрметті депутаттар! Құрметті отандастар! Біздер, қазақстандықтар – бір халықпыз! Өз жұмыс орындарыңызда отырып, осы жұмысқа әрқайсысыңыз атсалысыңыздар. Немқұрайлылық танытпаңыздар. Елдің болашағын барша халықпен бірге жасаңыздар! Қадірлі халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын! Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын! Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін Елдігіміз Мәңгілік!*

Мұндай стилистикалық мәндегі тілдік бірліктер, лепті құрылымдар мен экспрессивті сөздер Н.Назарбаевтың эмоционалдық сөйлеу ерекшелігін танытады әрі халықтың, тыңдаушының адресатына дәл жеткізуді, жұмылдыруды мақсат етеді.

Н.Назарбаевтың имидждік қабілетін аша түсетін тағы бір еңбектерінің бірі – афаризмдері. Саяси лидердің афаризмдері қоғамда кең қолданысқа ие әрі кез келген баяндама мен БАҚ беттерінде көп кездеседі. Н.Назарбаевтың бұл нақыл сөздері көптеген қолданыстарда тіректік қызметті, ой қорытудың фундаменті ретінде іске асырылады. Саяси басшының афоризм қолданыстары Елбасының абыройы мен танымалдылығын одан әрі асырып, имидж қалыптастыру мәнін арттыра түсетіндігі белгілі. Әрі ел президентінің философиялық сөздері үлкен қоғамдық үрдіске, феноменге айналған.

Саяси қайраткердің афоризмдерінің тақырыптық топтамасын былай көрсетуге болады:

1. Отан хақында. *Отанды сүю – өркениеттіліктің бірінші белгісі.*

Отаншылдық рух бізге ауадай қажет.

2. Тәуелсіздік жайында. *Тәуелсіздік Туын тізуге қанишалықты қажыр-қайрат керек болса, оны құлатпай сақтап қалуға соншалықты қажыр-қайрат керек.*

3. Халық жайында. *Көп ұлтты ел болу – біздің байлығымыз, мақтанышымыз. Кез келген халыққа бәрінен бұрын асқақ рух керек. Қазқатың ұлттық рухы оның ерлігінде жатыр. Кез келген мемлекеттік қуаты – халқында. Біз – қашанда өткенге салауат айтып, жарқын болашақтан жақсы үміт күткен халықпыз.*

4. Ел бірлігі жайында. *Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы. Қазақ – тек бірігу, бірлесу жолында келе жатқан халық. Ел бірлігі – ең үлкен қасиет. Бірлік – біздің қасиетті туымыз.*

5. Астана жайында. *Жаңа Астана – ежелгі қазақ жерінің төрі. Астана келбеті – ұлт келбеті. Астанасына қарап елін таны.*

6. Экономикалық ұстанымдар. *Теңге – ел тұрақтылығы мен тәуелсіздігінің белгісі. Кәсіпкерлік – азаматтық қоғамның тірегі, тұрақтылықтың кепілі.*

7. Демократия, қоғамдық қатынас. *Біз келісім саясаты мен парасатты ұлттық стратегиясыз ешқандай міндеттерді шаше алмаймыз. Мемлекеттік идеологияның бізге керек аса қажет бір бұтағы, қомақты тармағы – халықты, ұрпақты патриотизмге отаншылдық рухқа елді, жерді сүюге, қорғауға жұмылдыру. Саясат безбениісі – халық. Демократия – әлемнің өркениетті елдерінің таңдауы, яғни біздің де таңдауымыз. Парламент – саяси мәміле мектебі. Оппозиция – демократияның бір белгісі.*

8. Тіл жайында. *Ұлттық сана ұлттық тілмен қалыптасады. Ұлтты күшейтудің бірінші тетігі – тіл. Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде* (Назарбаев Н., 2003: 37).

Нәтиже мен талқы

Мемлекет басшысы тұтастай саяси пікірге ықпал ете алатын адамдардың өкілі болып табылатындығы белгілі. Президенттік дискурс – бұл тарихи өзгерістерге ұшырайтын және мәдени және ұлттық тұрғыда жеке ерекшеліктерге ие белгілі бір президенттердің сөйлеген сөздерінің күрделі жиынтығы. Институционалдық дискурстың бұл түрі бірқатар тән параметрлерге ие: 1) президенттің сөйлеуінің ресми стилі; 2) өз сөзінде президент мәртебелік рөлді белгілейді; 3) сөйлеу саяси әрекетке қатысты; 4) дискурс коммуникациялық функцияларды, қоғамдық пікірді, нормативтік-құқықтық және когнитивті әсер етуді жүзеге асырады; 5) Бұдан басқа, сөйлеу коммуникацияның нысанын білдіреді; 6) салдарынан сөйлеу мен жазудың өзара байланысы қажет; 7) президенттің жолдауы әдетте мұқият дайындалған; 8) президенттің мәтіні бұқаралық ақпарат құралдарына беріледі; 9) сөз сөйлегенде белгілі бір ремаға сүйенеді. 10) сөйлеу актісіндегі негізгі қатысушы ретінде президент кең мүмкіндіктерге ие. Президенттің сөз сөйлеу формасы мен мазмұнымен ерекшеленеді. Президенттік дискурс, кезкелген дискурс сияқты, қоғам мен ел өміріндегі, сондай-ақ мемлекет басшысының саяси мүдделерінде орын алатын бүкіл саяси үдерістердегі өзгерістерді көрсететін өз жанрларына ие. Қазіргі президенттік жүйе XVIII ғасырдың соңында батыста пайда болды. Ол президенттік дискурстың жанрлық қалыптасуына әсер етті.

Н.Ә. Назарбаевтың әлемдік имидж қалыптастыруда ұлттық мүддені бірінші орынға қоя білуі – негізгі ерекшелігі деп тануға болады. Ол әлемдік тұлға ретінде мемлекеттің мүддесін танытады, ішкі жағдайлар мен үдерістерді көрсетеді.

Елбасының тілдік қолданысында ұлттық құндылықтарды танытатын сөздерді өте көп кездестіруге болады. Сөзіміздің дәйегі ретінде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» деп аталатын мақаласынан үзінді келтіруді жөн деп санадық. Мақала тұтастай қазақ халқының лингвомәдени бейнесін ашуға арналған. Мақала қорытындысында:

«Осыдан бір жарым жыл бұрын менің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақалам жарыққа шықты.

«Рухани жаңғыру» жалпыұлттық бағдарламасының жаңа компоненттері ата-бабаларымыздың көп ғасырлық мұрасының цифрлық өркениет жағдайында түсінікті әрі сұранысқа ие болуын қамтамасыз ете отырып, оны жаңғыртуға мүмкіндік береді.

«Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы», - дейді (Назарбаев Н., 2001: 121).

«Тәуелсіздік толғауында» атты еңбегінде әрбір адамның рухын асқақтатын, намысын қайрайтын сөздер мен тіркестер өте көп. Мысалы: «Ұлы тарих», «рухы биік», «еңсесі тік», «еңбегі ерен, әбірлігі мығым», «мәрт, асқақ», «ұлан ғайыр жер», «ұлы мұратты ел» т.б. Қаратпа ретінде айтылған сөздері: «*Қадірлі халқым! Менің бата дарыған халқым*» – деген сөздері кімді болса да елітері анық. Мәтінің өн бойынаарқау болған «Тәуелсіздік» сөзінің мәнін тереңдете түсу үшін бірнеше синонимдік қатарды қолданады, мысалы: «*Ұлы күн*», «*Ұмытылмас күн*», «*Ұлағатты күн*», «*Ардақты күн*». Сондай-ақ, Елбасының тілдік қорындағы «*Алтын параграф*», «*Кіндік уақыт*» тіркестерін автордың жеке қолданысындағы сөздер деп пайымдауға болады (Назарбаев Н., 2018).

Қорытынды

Н. Назарбаевтың сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің, тілдік түйдектердің барлығы халықты рухтандыру, жайлы психологиялық жай-күйді туғызу қызметін атқарып отырған құрылымдар. Сөйлемдердің бұлай құрылу себебі белгілі бір ұғымға, берілу керек ақпаратқа акцент түсірудің, теманы актуалдаудың амалы. Елбасының сөйлеу тіліндегі ақпаратты жеткізудің тәсілі баяндаушы заттанған сөйлемдерден тұратынын байқадық. Ақпаратты нақты, тың, анық, айқын, дәл беру үшін мұндай құрылымның бірден әсер ететінін де байқауға қиын емес. Бұл аталған тәсіл – Елбасының коммуникативтік тактикасы. Ал жоғарғы реңк пен бояуы басым тілде сөйлеу – тілдік-саяси стратегиясы десек болады.

Әдебиеттер

- Барт Р. Мифологии // Барт Р. Избранные произведения. – Москва: Прогресс, 1994. – С. 232.
- Дүйсенбаева Ж. Президенттік дискурс институционалдық дискурстың нысаны ретінде // Студенческий вестник, – 2019. – № 23 (73). – с. 46-49.
- Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010. – 608 б.
- Ибраева Ж. Психоллингвистика негіздері. – Алматы: Қазақ уни-ті, 2010. –125 б.
- Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 256 б.
- Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
- Назарбаев Н. Туған елім – тірегім.– Алматы: Рауан, 2001. – 128 б.
- Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // «Егемен Қазақстан» газеті, 21.11.2018
- Черняевская В. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: учеб. пособие. – М.: Флинта, Наука, 2006. – С. 136.
- Чикилева Л. Когнитивно-прагматические и композиционно-стилистические особенности публичной речи: автореф. дис. канд. филол. наук. – Москва, 2005. – С. 56.

References

- Bart R. (1994). *Mifologii. Izbrannye proizvedenia*. [Mythologies. Selected works]. Moskva: Progres, 232 p. (in Russian)
- Dúisenbaeva J. (2019). *Prezidenttikdiskýrsinstitutýsionaldyqdiskýrstýnysanyretinde*. *Stýdencheskivestnik*. [Presidential discourse as a form of institutional discourse]. *Student Bulletin* (73), № 23, 46-49 p. (in Kazakh)
- Jubanov Q. (2010). *Qazaqtilijónindegizertteýler*. [Research on the Kazakh language]. Almaty, 608 b. (in Kazakh)
- Ibraeva J. (2010). *Psiholingvistikanegizderi*. [Basics of psycholinguistics]. Almaty: Qazaqýniversiteti, 125 b. (in Kazakh)
- Nazarbaev N. (2003). *Ġasyrlartogýsynda*. [At the turn of the century]. Almaty: Atamura, 256 b. (in Kazakh)
- Nazarbaev N. (2003). *Tarihtolqynynda*. [In the history stream]. Almaty: Atamura, 288 b. (in Kazakh)
- Nazarbaev N. (2001). *Tyġanelim – tiregim*. [Native land-support]. Qurast. M. Qasymbekov, Álimqulov Q. Almaty: Rayan, 128 b. (in Kazakh)
- Nazarbaev N. (2018). *Ulydalanyńjeti qyry*. [Seven faces of the great steppe]. *EgemenQazaqstan*. (in Kazakh)
- Chernáevskaia V. (2006) *Diskýrs vlasti i vlást diskýrsa: problemy rechevogo vozdeistvia: ýcheb. posobie*. [Discourse of power and the power of discourse: problems of speech influence: textbook]. M.: Flinta, Naýka, 136 s. (in Russian)
- Chikileva L. (2005) *Kognitivno-pragmaticheskie i kompozisionno-stilisticheskie osobenosti pýblichnoirechi*. [Cognitive-pragmatic and composite-stylistic features of public speech]. Avtoref. dis. kand. filol. naýk. Moskva, 56 s. (in Russian)

A.M. Dossanova , A.M. Maral

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: albina.dosanova@kaznu.kz; maralqyzy.arailym@gmail.com

COMPARISON OF BRITISH AND AMERICAN VARIANTS OF ENGLISH IN ENGLISH LANGUAGE CONTINUUM

The article discusses the history of the formation of American English and the causes of differences between the two variants of English, American and British, as well as the main lexical and grammatical differences between them. The global transplantation of the English language led to the formation of its many regional variants, each of which is characterized by the presence of specific linguistic phenomena. The most prestigious versions of the English language are currently the British and American standards, which are considered the benchmarks for teaching English in most educational institutions in the world. The author analyzes the status of the British and American standard versions of the English language in the modern world English-language continuum. Synchronic comparison of the British and American standard variants of the English language at the phonological, spelling, grammatical and lexical-semantic levels is presented. As well this article considers the lexical and grammatical differences between the British and American versions of English. The analysis of such differences between the British and American versions of English helps to understand better the mental and cultural features of native speakers' communication, through which the intercultural meaning of communication is expressed. The purpose of our work is to analyze the characteristic differences in the inventory of systems. When writing the article, comparative methods, systematization and generalization and analysis of the content of the material were used.

Key words: language variant, language form, standard English, dialect, Creole, Pidgin, phonological features, spelling features, grammatical features, lexical-semantic features.

A.M. Досанова, А.М. Марал

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: albina.dosanova@kaznu.kz; maralqyzy.arailym@gmail.com

Британдық және америкалық ағылшын тілі нұсқаларының ағылшын тілдік континуумде

Мақалада америкалық ағылшын тілінің қалыптасу тарихы және америкалық және британдық екі нұсқа арасындағы айырмашылықтың себептері, сондай-ақ олардың арасындағы негізгі лексика-грамматикалық айырмашылықтар қарастырылады. Ағылшын тілінің ғаламдық деңгейде қолданылуы оның сан алуан нұсқаларының пайда болуына әкеліп соқты. Қазіргі уақытта ағылшын тілінің ең беделді нұсқалары әртүрлі елдерде пайда болған британдық және америкалық стандарттар болып табылады. Автор заманауи әлемдік ағылшын тілдік континуумде ағылшын тілінің нұсқаларының британдық және америкалық мәртебесіне талдау жүргізеді. Британдық және америкалық стандартты нұсқаларының ағылшын тіліндегі фонологиялық, орфографиялық, грамматикалық және лексикалық-семантикалық деңгейлерде синхронды түрде салыстыру ұсынылған. Сонымен қатар, бұл мақалада британдық ағылшын және америкалық ағылшын нұсқалары арасындағы лексикалық айырмашылықтар және грамматикалық айырмашылықтар қарастырылады. Ағылшын тілінің ағылшын және америкалық нұсқаларының арасындағы осындай айырмашылықтарды талдау тіл тасымалдаушылардың қарым-қатынасының мәдениетаралық мағынасын білдіретін ментальды және мәдени ерекшеліктерін жақсы түсінуге үлкен септігін тигізеді. Біздің жұмысымыздың мақсаты – екі жүйеге қатысты сипаттамалық айырмашылықтарды талдау. Мақаланы жазу барысында маған қолжетімді материалдың мазмұнын талдау, жүйелеу және жалпылау, салыстырмалы-салғастырмалы әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: тілдік нұсқа, тілдік формасы, стандартты ағылшын тілі, диалект, креол, пиджин, фонологиялық ерекшеліктері, емле ерекшеліктері, грамматикалық ерекшеліктері, лексикалық-семантикалық ерекшеліктері.

А.М. Досанова, А.М. Марал

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: albina.dosanova@kaznu.kz; maralqyzy.arailym@gmail.com

Британский и американский варианты английского языка в англоязычном континууме

В статье рассматривается история становления американского английского языка и причины различий между двумя вариантами английского – американским и британским, а также основные лексико-грамматические различия между ними. Глобальная трансляция английского языка привела к появлению у него большого количества различных вариантов, характерных для разных поколений детей. Наиболее престижные версии английского языка в настоящее время являются британскими и американскими стандартами, которые возникли в разных странах. Автор анализирует статус британского и американского стандартных вариантов английского языка в современном мировом англоязычном континууме. Представлено синхронное сопоставление британского и американского стандартных вариантов английского языка на фонологическом, орфографическом, грамматическом и лексико-семантическом уровнях. Также в данной статье рассматриваются лексические и грамматические различия между английским и американским вариантами английского языка. Анализ таких различий между английским и американским вариантами английского языка помогает лучше понять ментальные и культурные особенности общения носителей языка, через которые выражается межкультурный смысл общения. Целью нашей работы является анализ характеристических различий в отношении двух систем. При написании статьи использовались сравнительно-сопоставительные методы, систематизация и обобщение и анализ содержания материала.

Ключевые слова: вариант языка, форма языка, стандартный английский язык, диалект, креол, пиджин, фонологические особенности, орфографические особенности, грамматические особенности, лексико-семантические особенности.

Introduction

According to modern concepts, language proficiency means not only knowledge of the lexicogrammatic constructions of this language, but also the ability to apply them in various social and cultural contexts. This idea was first considered in the works of the famous American linguist V. Labov (Labov, 1971: 153) and then developed by D. Heims, who called this level of language a communicative competence (Hymes, 1972: 111). The concept of communicative competence has received wide recognition in modern pedagogy and has served as the basis for the development of a communicative method of teaching foreign languages.

The communicative method is especially relevant when teaching English, since this language at this stage of its development is a complex linguistic-sociocultural system in which constant changes take place. In particular, over the past fifty years, the approach to the concept of norms and standards in the English language has changed. If until the mid-50s of the last century, the role of the international standard was assigned to the British literary variant of the English language, now this function is also performed by the American literary variant of the English language. Australia, New Zealand, Canada and a number of other English-speaking

countries have formed their own national versions. In the states that were formed on the site of the British colonies, artistic English-language literature with distinctive ethnic characteristics is developing, that is, conditions are being created for the emergence of new national versions of the English language.

In such a complex linguistic situation, one of the most important tasks in teaching English is to develop a sociolinguistic orientation in students, that is, an understanding that modern English is a heterogeneous system in which numerous variants and forms coexist.

The aim of our work is to analyze the modern English-speaking continuum and to characterize typical language differences between the two most prestigious versions of modern English: British and American.

In linguistics, the concepts of variant and form of language are often identified. In our analysis, we proceed from the following definitions for these terms. The variant of the English language is the realization of the English language in the speech of a separate nation. As part of this definition, English in the United States represents American English, and English, which sounds on the Australian continent, is characterized as Australian English.

The form of the English language reflects its differentiation in the speech of representatives of various social and dialect groups within a single

nation. For example, London Cockney (Cockney English) is one of the social forms of the British English, and English, which is spoken by the characters of the famous novel by J.B. In English, as in other modern Indo-European languages, all forms existing in its system are divided into standard and non-standard.

The standard form is a literary language that is studied in educational institutions, is used by the state mass media and is used in a formal setting by the educated part of the population. Non-standard forms of language are implemented in regional and social dialects. Regional dialects are characteristic of the speech of the poorly educated part of the rural population. Social dialects are forms of language that are used in an informal setting by representatives of various social groups of the urban population.

English has gained a dominant position in the modern world linguistic continuum due to two factors: – the colonial expansion of the British Empire, which began with mass emigration to North America and reached its apogee at the end of the First World War. – The economic and political power of the United States in the second half of the twentieth century (Graddol, 2000: 14).

The global transplantation of the English language led to the formation of its many regional variants, each of which is characterized by the presence of specific linguistic phenomena.

In relation to the source of transplantation (English, which was formed in England), regional variants of English are divided into two groups (Kashru, 1992: 41).

The first group includes the so-called «old» variants (old Englishes), which include:

- Australian English;
- American English;
- British English;
- Irish English;
- Canadian English;
- New Zealand English.

The second group includes «new» versions of the English language (new Englishes), formed in the former British colonies, in which English has long functioned as the language of official communication. Each «new» version is a hierarchy in which the local national form of the English language coexists with numerous English jacket and Creoles.

Pidgin are defined as hybrid forms of language that have arisen spontaneously, due to contacts between European languages (source languages) and indigenous languages of the continents of Australia, Asia, Africa and the islands of the Atlantic and Pacific regions (substrate languages). Pidgin is not

the native language of any of the speakers. However, if pidgin is constantly used by the population in a certain territory, then for the second generation of this population it can become a native language. In this case, pidgin is transformed into a creole.

Experiment

Nowadays, the classic form of RP is owned only 3% of the population of the British Isles. This form of pronunciation can be heard in the speech of representatives of the royal family, in Parliament, in church, in court. The bulk of the educated population in the UK speaks a mixture of RP and various regional dialects. This form is called the modified RP (Crystal, 1995: 365).

Phonological discrepancies between the British and American standard versions are both general and private. General discrepancies are represented in tables 1, 2.

Table 1 – Vowel sounds

Letter	In words like	Norm in BE	Norm in AE
a	last, ask, aunt	[a:]	[æ]
o	hot, lot	[o]	[a]
u	hurry, current	[*** e]	[ə]
u	duty, tune, student	[ju:]	[u:]

In addition, all vowel sounds in American pronunciation are nasalized in the positions before and after [m] and [n].

Table 2 – Consonants

Sound	Norm in AE	Norm in BE
[r]	is pronounced in all positions: reader [ˈri: dər]	[ˈ ri: də]
[s]	[q] in the combinations -sion, -sia: excursion [iksˈkæqn]; Asia [ˈeiqə]	[iksˈkəʃn] [ˈ eiSə]
[t]	approaches [d] in the position between vowels: writer [ˈraidər]	[ˈ raitə]

Analysis of the British and American private phonological discrepancies is difficult because of their multiplicity and diversity. Such cases are the most problematic in the process of learning English pronunciation. Examples of some of these cases are presented in tables 3, 4 (Hornby, 1984).

Table 3 – Differences in the pronunciation of individual words

The word	Norm in BE	Norm in AE
clerk	[kla: k]	[klɜ:k]
either	[ˈaɪðə (r)]	[ˈi: ðə]
leisure	[ˈleɪʃə (r)]	[ˈli: qə]
medicine	[ˈmedsɪn]	[ˈmedɪsən]
tomato	[təˈma: təu]	[təˈmeɪtəu]

Table 4 – Differences in stress

Norm in BE	Norm in AE
add ‘ress’	address’
‘ballet	‘ballet, ba ‘llet’
‘garage	ga ‘rage
week’ end	‘weekend

Noah Webster (1758–1843) in his book on English spelling, published in 1783, for the first time reformed the spelling of a number of words. The new spelling acquired the status of a standard after it published the dictionary «*An American Dictionary of the English Language*» in 1828, which in the subsequent revised and expanded editions became known as Webster’s Dictionary (Webster’s Dictionary).

Noah Webster, in particular, proposed a modified spelling of such words as *color* (BE: *colour*), *center* (BE: *centre*), *defense* (BE: *defence*), *traveler* (BE: *treveller*). The following quote from the text of the famous «Autobiography» by Benjamin Franklin suggests that the new English spelling quickly came into use in the Americas. «*Morning to Breakfast, I found it in China Bowl with a Spoon of Silver. It was a little bit of peace and a little bit more than that. and China Bowl as well as any of his Neighbors.* »

In table 5 presents the most productive cases of discrepancies in the systems of British and American spelling.

Typical grammatical differences between AE and BE. In the field of morphology, discrepancies are observed mainly in the paradigms of certain verbs and nouns, as well as in frequency use of certain temporary forms, participle forms and conjunctiva. In tab. 6 presents examples of typical morphological discrepancies recorded by M. Swan (Labov, 1971: 153) (page numbers are shown in brackets).

Table 5 – Typical spelling differences

Norm in BE	Norm in AE
centre	center
clamour	clamor
catalogue	catalog
marvellous	marvelous
enrol	enroll
encase	incase
apologise	apologize
defense	defence

Table 6 – Typical morphologies of discrepancies

Norm in BE	Norm in AE
Love isn’t as bad as toothache. (138)	Love isn’t as bad as toothache.
This team is / are going to lose. (526)	This team is going to lose
Ones should always be polite to one’s bank manager. (394)	One should always be polite to his bank manager
Have you heard? Switzerland has declared war on Mongolia! (423)	Did you hear? Switzerland / Mongolia!
Have you got a meeting today? (231)	Do you have a meeting today?
I’ve never really got to know her. (41)	I’ve never really gotten to know her
I can see Susan coming. (110)	I (can) see Susan coming
It is essential that every child should have the same educational opportunities. (566)	It is essential that every child have the same educational opportunities

The syntactic features of the standard American version relate to the construction of phrases and the structure of sentences and are mainly distributive.

Table 7 shows the cases that M. Swan notes as fairly typical.

Within the framework of this article, it is not possible to give an exhaustive description of the distinctive features of the British and American lexico-semantic systems. In particular, we are forced to overlook the system of word formation and the field of idiomatics, which contain extensive material and require separate research. The purpose of our work is to analyze the characteristic differences in the inventory of both systems.

Table 7 – Typical syntactic discrepancies

Norm in BE	Norm in AE
He probably has arrived by now (emphatic use) He has probably arrived by now (common use) (26)	He probably has arrived by now. (common use)
I haven't seen her for years. (81)	I haven't seen her in / for years.
Both (of) my parents like riding. (98)	Both of my parents like riding.
One cannot (help) but admire his courage. (101)	One can not help but admire his courage.
He looked at me really strange.	He looked at me real strange. (informal style)

In the process of autonomous development of the American English in its lexico-semantic system, a significant number of specific units were formed, which are commonly called Americanisms.

Americanism, first of all, is classified into two categories: standard (literary) and non-standard (for example, dialectisms, slangisms, jargon, etc.). We confine ourselves to the analysis of standard Americanisms.

In the diachronic aspect, standard Americanism can be divided into such groups.

- The names of representatives of flora and fauna, which are not found on the European continent, and were borrowed by the first-wave English immigrants from the languages of the local Indian population. These are, for example, such words as *moccasin*, *opossum*, *raccoon*, *skunk*, *tomahawk*, *totem*, *wigwam*.

- Lexical units, formed from English or Latin bases. Examples include the verb *to belittle* and the noun *cent*, formed from the stem of the Latin *centum* (one hundred).

- Lexical units that eventually fell out of use in the UK, but survived in the United States. An example is the noun *township*, which in the XVII century was used in England in the meanings of «a parish, a small town or village that is part of a large parish», and which is currently used in the United States in the sense of «a town, district, area of 6 sq. miles».

- Lexical units that were borrowed from the languages of emigrants from other European countries, mainly from Spanish, French, German and Danish. Examples of such borrowings are presented in table 8.

Table 8 – Americanisms of Danish, French and German descent

Source of borrowing	Example
Danish	yankee, boss, cookie
French	prairie, saloon
German	kindergarten

In the synchronous aspect, there are two main types of differences between the lexical units of the American and British lexico-semantic systems: differences in terms of expression and differences in terms of content. The members of the oppositions of the first type are called lexical-semantic analogues, and the members of the oppositions of the second type are referred to as lexical-semantic divergent (Швейцер, 2003: 104, 114). In tab. 9, 10 examples of such analogs and divergents are presented.

Table 9 – AE-BE lexical-semantic analogues

Russian variant	British English	American English
автоприцеп	caravan	trailer
автостоянка	carpark	parking lot
Багажник	boot	trunk
Бензин	petrol	gas
Городской транспорт	urban transport	urban transport, traction
Грузовой автомобиль	lorry	truck
Капот двигателя	bonnet	hood
Ветровое стекло	windshield	wind-screen
Пешеходный переход	zebra crossing	crosswalk
Подземная железная дорога	underground	subway
тротуар	Footpath, pavement	sidewalk

Table 10 – AE-BE lexico-semantic divergents

Word	Meaning in BE	Meaning in AE
asphalt	oil bitumen нефтяной битум	A mixture of asphalt binder with mineral filler
barge	barge, barque, barcas	bus for excursions
pavement	panel, pavement панель, тротуар	мостовая

In addition to the aforementioned general discrepancies, there are numerous particular differences. The most characteristic of the areas follows.

- Cases when words with the same semantic structure have different distributional characteristics. For example, in the standard British version the verb *ride* is combined with such nouns as *a horse*, *a bicycle*. The British almost do not use phrases such as *toride on a bus* / *on a train* / *in a boat*, typical of the language of residents of the United States.

- Cases when the same lexemes differ in frequency of use. For example, the noun *time-table* is more common in the British version, and its synonym for *schedule* is in the United States.

Results and Discussion

Interms of language, English pidgin and Creoles are systems of phonological and lexical-grammatical forms of the English language, significantly modified by the influence of the local language. The lexico-grammatical structures of the English Creoles are more developed and closer to the English standard than the similar structures of the pidgin. Let us give an example of a statement in Jamaican Creole and Nigerian Pidgin in comparison with the standard form of English.

<i>Standard form</i>	<i>Nigerian English pidgin</i>
They came at night, got the wife and gave her to her husband. – Они пришли ночью, забрали женщину и отвели ее домой к мужу.	Dem come take night carry di wife, go give di man.
<i>Standard form</i>	<i>Jamaican English Creole</i>
He used to go to school every day last year, now sometimes he goes and sometime she doesn't. – В прошлом году он ходил в школу каждый день, а теперь он иногда ходит, а иногда нет.	Him go a school every day last year, now sometime him go, sometime him nogo

When fixing the English pidgin and Creoles in writing, spelling was accepted, the phonetic features of their use in oral speech.

Currently, more than 35 million people speak English pidgin and creole. These forms of English often perform the functions of lingua franca for a population of diverse ethnic composition in vast territories. Some English pidgin and Creoles (for

example, Tok Pisin in Papua New Guinea) have the status of an official language.

In the United Kingdom and the United States, English was given legal status earlier than in other English-speaking countries, and currently the literary forms of the English language of these two countries are the benchmarks for teaching English throughout the world [3].

The formation and development of English in North America was the result of the emigration of part of the English-speaking population from the British Isles, mainly from Ireland and Scotland. In the future, this population was constantly replenished by immigrants from other countries, first from Europe and then from countries in Asia and Africa. The peculiar linguistic situation that has developed in the United States as a result of these processes, as well as the relatively independent development of the English language on this continent, led to the formation of the American national English language, in the system of which numerous specific phenomena are observed. For us, those of them that currently have a normalized status are important. Let us analyze these phenomena against the background of the British standard.

The British and American standard forms of pronunciation are recorded in the national dictionaries of both countries in the form of transcription signs. More prestigious is considered the British normative pronunciation, known as RP (Received Pronunciation). This form of pronunciation began to form in Britain about four hundred years ago, first in the speech of the aristocracy, and then in the speech of the representatives of the big bourgeoisie. In the 1920s, the RP form became the official speech for the announcers of the British Broadcasting Corporation (BBC). RP ownership is still considered a sign of belonging to a higher social elite.

Conclusion

At this stage of development, the English language is a multi-level linguistic socio-cultural system, the components of which are various national, regional and social variants and forms.

The dominant position of the English language among other languages of the world is due to such factors as the world colonial expansion of the British Empire in the XVII – XIX centuries, the United States gained the status of a leading economic power in the second half of the XX century, the leading role of the USA in globalization processes and in the development of modern information technologies.

The most prestigious versions of the English language are currently the British and American

standards, which are considered the benchmarks for teaching English in most educational institutions in the world.

In the systems of the British and American versions of the English language there are numerous discrepancies, both general and private, at all language levels. The main reason for the existence of such discrepancies should be considered the relatively autonomous development of the American version over a long historical period.

The features of each variant are most clearly manifested at the lexico-semantic level. Numerous

discrepancies at this level are primarily due to the properties of the lexico-semantic system itself, which, as a rule, is the most open and, therefore, highly sensitive to linguistic changes.

Despite the fact that in the American and British standard versions are found numerous discrepancies at the phonological, spelling, grammatical and lexico-semantic levels; the nature of these discrepancies does not affect the English language system in general, which gives reason to consider American and British English as variants of one language, and not two different languages.

Литература

- Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1986. – С. 268.
 Швейцер А. Д. Литературный английский язык в США и Англии. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 104, 114.
 Cheshire J. The UK and the USA In English Around the World. Sociolinguistic Perspectives. J. Cheshire. – Cambridge Univ. Press, 1991. – P. 13.
 Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English language. – Cambridge Univ. Press, 1995. – P. 365.
 Graddol D. The Future of English. – The British Council, 2000. – P. 14.
 Hymes D. On Communicative Competence Pride J. B., Holmes J. Sociolinguistics: Selected Readings. – Penguin Books, 1972. – P. 111, 146, 221, 229.
 Kashru B. Models for Non-native Englishes. In B. Kashru (Ed.) The Other Tongue: English across cultures. – Urbana: Univ. of Illinois Press, 1992. – P. 36.
 Labov W. The Study of Language in its Social Context Fishman J. A. Advances in the Sociology of Language. Vol. 1. – The Hague: Mouton, 1971. – P. 153.
 Swan M. Practical English Usage. – Oxford University Press, 1996. – P. 41.
 Oxford Student's Dictionary of Current English A. S. Hornby – М.: Просвещение, 1984.

References

- Arnold I. V. (1986) Leksikologia sovremennogo angliiskogo yazika. [Lexicology of modern English] M.: Vysshaya shkola, 268 p. (In Russian)
 Cheshire J. (1991) The UK and the USA In English Around the World. Sociolinguistic Perspectives J. Cheshire. Cambridge Univ. Press, 1991. P. 13.
 Crystal D. (1995) The Cambridge Encyclopedia of the English language. Cambridge Univ. Press, 365 p.
 Graddol D. (2000) The Future of English. The British Council, 14 p.
 Hornby A. S. (1984) Oxford Student's Dictionary of Current English.
 Hymes D. (1972) On Communicative Competence Pride J. B., Holmes J. Sociolinguistics: Selected Readings. Penguin Books, 111, 146, 221, 229 p.
 Kashru B. (1992) Models for Non-native Englishes. In B. Kashru (Ed.) The Other Tongue: English across cultures. Urbana: Univ. of Illinois Press, 36 p.
 Labov W. (1971) The Study of Language in its Social Context Fishman J. A. Advances in the Sociology of Language. Vol. 1. – The Hague: Mouton, 153 p.
 Schweitzer A. D. (2003) Literaturniy angliiskii yazik v Amerike i Anglii [Literary English in the USA and England] M.: Editorial URSS, 104, 114 p. (In Russian)
 Swan M. (1996) Practical English Usage. Oxford University Press, 41 p.

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

О.Б. Алтынбекова¹ , З.К. Сабитова²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

²Отделение русского языка и литературы Анатолийского университета, Турция, г. Эскишехир,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

УЧЕБНИК РУССКОГО ЯЗЫКА: РЕАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ ТАКСОНОМИИ Б. БЛУМА

В статье рассматривается понятие таксономии как общей теории классификации сложных систем, широко применяемой в разных областях знания. Таксономия означает такую форму систематизации знания, когда вся область изучаемых объектов представлена в виде системы классов или групп, по которым эти объекты распределены на основании сходства их определенных свойств. Дается описание таксономии образовательных целей американского ученого Б. Блума, активно использующейся в международном образовательном пространстве, в том числе в Казахстане. Б. Блум определил шестиуровневую иерархию категорий образовательных целей: знание (конкретного материала, терминологии, фактов, определений, критериев и т. д.); понимание (объяснение, интерпретация, экстраполяция); применение (использование знаний, умений); анализ (установление взаимосвязей между элементами, определение принципов построения системы); синтез (разработка плана, системы действий); оценка (вынесение суждения на основе имеющихся данных, внешних критериев). Показано практическое применение таксономии Блума при работе над учебником русского языка для 10 класса общественно-гуманитарного направления; описана система заданий, нацеленных на формирование читательских компетенций – поиск, извлечение, анализ, интерпретацию информации, использование ее в решении практических задач. Приемы обучения русскому языку, основанные на таксономии Б. Блума и предлагаемые в учебнике, нацелены на овладение учащимися функциональной грамотностью, позволяющей успешно адаптироваться в информационно насыщенном мире.

Ключевые слова: учебник русского языка, функциональное чтение, таксономия Б. Блума, образовательные цели.

O.B. Altynbekova¹, Z.K. Sabitova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

²Anadolu University, Turkey, Eskisehir,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova@anadolu.edu.tr

Russian language textbook: educational goals achievement of B. Bloom's taxonomy

The article researches the concept of taxonomy as a general theory of the classification of complex systems, which is widely used in various fields of knowledge. Taxonomy is the form of systematization of knowledge, when the entire field of the studied objects is presented in the form of a system of classes or groups over which these objects are distributed based on the similarity of their specific properties. The taxonomy of educational goals of the American scientist B. Bloom is described, which is actively used in the international educational field, including Kazakhstan. B. Bloom determined a six-level hierarchy of categories of educational goals: knowledge of (specific material, terminology, facts, definitions, criteria, etc.); understanding (explanation, interpretation, extrapolation); practice (use of knowledge, skills); analysis (establishing relationships between elements, determining the principles of system construction); synthesis (making a plan, system of actions); evaluation (prediction based on available data, external criteria). The Bloom's taxonomy was practically applied in the textbook of Russian language for the 10th grade of the social sciences direction. The system of tasks is described, which is aimed at the formation of reading competencies – search, extraction, analysis, interpretation of information, its use in solving practical problems. Methods of teaching the Russian language which are based on B. Bloom's taxonomy and given in the textbook, are aimed at mastering students' functional literacy, which allows them to adapt successfully in information overwhelming world.

Key words: Russian language textbook, functional reading, B. Bloom's taxonomy, educational goals.

О.Б. Алтынбекова¹, З.К. Сабитова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

²Анадолу университеті, Түркия, Эскишехир,

e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova@anadolu.edu.tr

Орыс тілі оқулығы: Б. Блум таксономиясының білім беру мақсаттарын жүзеге асыру

Мақалада әртүрлі білім саласында кеңінен қолданылатын күрделі жүйелерді жіктеудің жалпы теориясы ретін детаксономия ұғымы қарастырылады. Таксономия зерттелетін объектілердің барлық саласы сыныптар немесе топтар жүйесі түрінде ұсынылған, онда осы объектілер олардың белгілі бір қасиеттерінің ұқсастығы негізінде бөлінген білімді жүйелендірудің түрін білдіреді. Халықаралық білім беру кеңістігінде, соның ішінде Қазақстанда белсенді қолданылатын америкалық ғалым Б. Блумның білім беру мақсаттары таксономиясына сипаттама беріледі. Б. Блум білім беру мақсаттары санатының алты деңгейлі иерархиясын анықтады: білім (нақты материалды, терминологияны, фактілерді, анықтамаларды, критерийлерді және т.б.); ұғыну (түсіндіру, интерпретация, экстраполяция); қолдану (білімді, іскерлікті пайдалану); талдау (элементтер арасындағы өзара байланысты орнату, жүйені құру қағидаларын анықтау); синтез (жоспарды, іс-қимыл жүйесін әзірлеу); бағалау (қолда бар деректер, сыртқы өлшемдер негізінде пайымдау). Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10 сыныпқа арналған орыс тілі оқулығымен жұмыс істеу кезінде Блум таксономиясын тәжірибеде қолдану көрсетілген; оқырман құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар жүйесі сипатталған – ақпаратты іздеу, үзінділер алу, талдау, интерпретациялау, оны тәжірибелік міндеттерді шешуде қолдану. Б. Блумның таксономиясына негізделген және оқулықта ұсынылатын орыс тілін оқыту тәсілдері оқушылардың ақпаратқа бай әлемде нәтижелі бейімделуіне мүмкіндік беретін функционалдық сауаттылықты меңгеруге бағытталған.

Түйін сөздер: орыс тілі оқулығы, функционалдық оқу, Б. Блум таксономиясы, білім беру мақсаттары.

Введение

Перед рассмотрением особенностей применения таксономии образовательных целей Б. Блума в работе с учебником русского языка общественно-гуманитарного направления, следует остановиться на самом понятии таксономии. Слово *taxonomu* – греческой этимологии: *taxis* – расположение, *nomos* – закон, принцип, т. е. таксономия, в прямом переводе, – это принцип расположения чего-либо. В настоящее время общепринята следующая дефиниция термина: таксономия – это теория систематизации сложноорганизованных областей действительности и знания, имеющих иерархическое строение (объекты тех или иных областей знания, дисциплин и т. д.). Таксономия основывается на классификации, являющейся общеметодологическим понятием, означающим такую форму систематизации знания, когда вся область изучаемых объектов представлена в виде системы классов или групп, по которым эти объекты распределены на основании сходства их определенных свойств.

Таксономия требует определения таксономических рангов, то есть выполнения процедуры правильной градации, предусматривающей классификацию предметов, явлений

или категорий покакому-либо признаку или принципу, исследует вопросы взаимного отношения соподчиненных групп или категорий. Таксономические, или систематические, категории – понятия, применяемые в таксономии для обозначения соподчиненных групп объектов – таксонов, т. е. групп дискретных объектов, связанных той или иной степенью общности свойств и признаков. Таксономия непосредственно связана с типологией – научным методом, в основе которого лежит структурирование систем объектов и их группировка с помощью обобщенной модели или типа (Воробьева 2020 URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6845>).

В научный обиход термин таксономия впервые был введен в 1813 году швейцарским и французским ботаником Огюстеном Де Кандолем (иное написание – Декандалем) (Augustín Pyrámus de Candolle; 1778–1841) и сначала применялся только в биологии. Однако затем термин стал использоваться для обозначения общей теории классификации и систематизации сложных систем и в других областях знаний (лингвистике, географии, геологии, этнографии и др.).

Применительно к обучению конкретному предмету наиболее известную таксономию – так-

сономию образовательных целей – разработал американский психолог Бенджамин Сэмюэл-Блум (Benjamin Samuel Bloom; 1913–1999). В 60-е годы прошлого века ученый опубликовал две книги, которые легли в основу его теории, так и названной – Таксономией Блума: «Стабильность и изменение человеческих характеристик» (Stability and Change in Human Characteristics) и «Классификация образовательных целей» (Taxonomy of Educational Objectives). Таксономия Блума вскоре стала использоваться многими учебными заведениями США, других стран и до сегодняшнего дня остается во всем мире самым активно используемым средством постановки образовательных целей.

Б. Блум разделил цели образования на три области: когнитивную (освоение содержания предмета, приобретение знаний), психомоторную (выработка каких-либо физических навыков) и аффективную (формирование эмоционально-ценностного восприятия, отношения к изучаемому, связанного с эмоциональными ре-

акциями на воздействие) (Bloom, 1956; Anderson, Krathwohl, 2001).

Таксономия, охватывающая когнитивную область, включает шесть категорий целей: 1) знание (конкретного материала, терминологии, фактов, определений, критериев и т.д.); 2) понимание (объяснение, интерпретация, экстраполяция); 3) применение (использование знаний, умений); 4) анализ (взаимосвязей между элементами, принципов построения системы); 5) синтез (разработка плана, системы действий); 6) оценка (вынесение суждения на основе имеющихся данных, внешних критериев).

Перечень когнитивных процессов у Блума иерархически организован: от самого простого (припоминания имеющегося знания) до комплексного (выработка умозаключений, выводов о ценности и значимости той или иной идеи) (Традиционная иерархия <https://www.intel.ru/content/dam/www/program/education/emea/ru/ru/documents/project-design1/thinking-skills/bloom-taxonomy.pdf>)

Таксономия образовательных целей Блума

Образовательная цель	Определение	Ключевые слова
Знание	Припоминание информации	Определять, описывать, называть, маркировать, узнавать, воспроизводить, следовать
Понимание	Понимать значение, перефразировать главную мысль	Обобщать, преобразовывать, защищать, перефразировать, интерпретировать, приводить примеры
Применение	Использовать информацию или концепцию в новой ситуации	Выстраивать, воздавать, конструировать, моделировать, предсказывать, готовить
Анализ	Разделять информацию или концепции на части для лучшего понимания	Сравнить / противопоставить, разбить, выделить, отобрать, разграничить
Синтез	Соединить идеи для создания чего-то нового	Группировать, обобщать, реконструировать
Оценка	Выносить суждения относительно ценности	Оценивать, критиковать, судить, оправдывать, оспаривать, поддерживать

Таксономия Б. Блума, широко используемая в международном образовательном пространстве, в сфере образования Казахстана также стала одним из главных способов определения целей обучения в школах и вузах, а также основой для создания в нашей стране обновленных школьных программ по учебным предметам, в том числе по русскому языку (<http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html>).

Эксперимент

Применяемая в учебном процессе таксономия образовательных целей Блума направлена, в том числе, на развитие навыков функциональной грамотности, которая предполагает чтение с целью поиска информации для решения определенной задачи, обработки, оценивания, интерпретации информации, формулирования на основе этого выводов и т. д. Работа по реализации задач, связанных с формированием и развитием

функционального чтения, в учебнике русского языка для 10 класса общественно-гуманитарного образования (Сабитова, Алтынбекова, 2019) осуществляется на примере заданий, которые предлагают осуществить анализ текстов различных стилей, типов речи и форм представления информации, моделирование ситуаций, интерпретацию информации, использование ее для решения конкретных задач и др. Благодаря такой работе учащиеся совершенствуют свою функциональную грамотность – «способность человека использовать навыки чтения и письма в условиях его взаимодействия с социумом», «тот уровень грамотности, который дает человеку возможность вступать в отношения с внешней средой и максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней» (Рождественская, Логвина, 2012: 5).

Так, в учебнике для анализа содержится отрывок из «Слов назидания» Абая, работа над которым проводится в соответствии с таксономией Б. Блума:

Святой долг каждого из нас – множить число своих друзей. Это зависит от сердечности, благорасположенности к окружающим. Хотя бы не желайте зла другим, не пытайтесь возвыситься над другими словами или делами.

Возвыситься духовно можно иными путями.

Во-первых, умение сохранить человеческое достоинство, даже во время великих испытаний, облагораживает человека.

Во-вторых, самовосхваление и выпячивание собственных достоинств могут только навредить тебе.

В-третьих, злонамеренность, принижение, оскорбление самолюбия других порождает ответную враждебность.

Существуют три вещи, способные унижить весь человеческий род – это невежество, леность, злодеяние.

Противоядие от этих пороков – человеколюбие, желание всеобщего благоденствия, твердость духа, справедливость, глубокие всесторонние познания. (По Абая)

Работа с текстом Абая нацелена на достижение таких целей, как формирование умений оценивать, интерпретировать, творчески воспроизводить информацию, анализировать содержание текста, определять позицию автора, соглашаться или не соглашаться с ней, высказывать свое мнение.

Результаты и обсуждение

Необходимо систематизировать этапы работы учащихся по «Слову назидания» с проекцией на предложенные в таксономии Б. Блума образовательные цели.

Известно, что правильная постановка вопросов – более важный навык, чем подготовка от-

ветов на предлагаемые вопросы, так как продуцирование адекватных и значимых проблемных вопросов предполагает критическое отношение к информации, ее аналитическую обработку с точки зрения опыта обучающегося. Поэтому первые две таксономические категории при работе над текстом предназначены для выработки этого важнейшего навыка.

1. Знание (1-я категория целей), понимание (2-я категория). При чтении и анализе «Слова» Абая учащиеся задают вопросы по его содержанию: «тонкие» (предполагающие репродуктивный, однозначный ответ, напр.: Какие человеческие пороки осуждает Абай, а какие качества человека считает возвышенными?) и «толстые» вопросы (проблемные, требующие глубокого осмысления задания, рациональных рассуждений, поиска дополнительных знаний и анализа информации, напр.: Какая из мыслей Абая показалась вам наиболее важной? Почему? Каким образом, по мнению Абая, можно возвыситься духовно?); простые, уточняющие, практические, объясняющие, творческие и оценочные вопросы – прием «Ромашка Блума» (Методическое руководство для учителей, 2019: 378–379).

2. Применение (3-я категория). Учащиеся приводят примеры из своей жизни, когда они встречались с ситуациями, в которых тот или иной человек обнаруживал свои благородные или неблаговидные качества и как они реагировали на это. При выполнении заданий, в которых моделируются обстоятельства, близкие к реальным, формируются навыки принятия решений в нестандартных ситуациях. Подобные задания также представляют собой один из примеров прагматизации образования.

3. Анализ (4-я категория). Учащиеся находят в прочитанном тексте ключевые слова и словосочетания, характеризующие каждый тезис Абая, формулируют основную мысль «Слова назидания».

4. Синтез (5-я категория). Предлагается составить «штрихи» (модель, композицию) к содержанию текста, имеющие следующую структуру: 1-я строка – одно наречие (напр., духовно), 2-я строка – два прилагательных (напр., святой, великий), 3-я строка – три глагола (напр., возвыситься, сохранить, облагораживать), 4-я строка – четыре существительных (напр., человеколюбие, достоинство, враждебность, благоденствие); 5-я строка – пять местоимений (мы, ты, каждый, этот, себя), 6-я строка – одно сложносочиненное, сложноподчиненное предложение или предложение с однородными членами, как

в данном тексте (напр., Противоядие от этих пороков – человеколюбие, желание всеобщего благоденствия, твердость духа, справедливость, глубокие всесторонние познания). Особенности упражнения напрямую зависят от грамматического наполнения определенного текста: так, в «Слове» нет, к примеру, причастий или сложноподчиненных предложений, поэтому, соответственно, и нет задания включать их в составляемые «штрихи» к тексту. Этот прием способствует совершенствованию умения характеризовать анализируемый объект с разных сторон, использовать слова разных частей речи

для его представления и описания, составлять предложения по заданной теме.

5. Оценка (6-я категория). Учащиеся высказывают свое мнение об умозаключениях, размышлениях, советах Абая, обосновывают и интерпретируют их.

Заключение

Аналитическая работа над текстом по таксономии образовательных целей Блума может быть поэтапно представлена следующим образом:

Содержание работы	Категории целей
Предтекстовая беседа по вопросам к «Слову назидания» Абая	1) знание
Выявление ключевых слов и словосочетаний, пересказ текста по выделенным словам	2) понимание
Приведение сходных ситуаций из своей жизни	3) применение
Выделение композиционных частей, определение основной мысли «Слова»	4) анализ
Создание модели текста «Слова назидания» Абая	5) синтез
Формулирование вывода, выражение своего мнения	6) оценка

Выполняя подобные задания интегративного типа, учащиеся смогут прийти к результатам достижения таких образовательных целей, как применение знаний, оценка, синтез – иными словами, усовершенствовать навыки функционального чтения: умения понимать, анализировать, обрабатывать, интерпретировать, критически воспроизводить информацию, использовать ее для расширения знаний и применения их в своей будущей профессиональной деятельности.

Таким образом, работа с учебником на уроках русского языка, основанная на применении таксономии Б. Блума, организуется в соответствии с требованиями прагматической направленности. Нацеленность процесса обучения на формирование функционально грамотных, креативно и критически мыслящих учащихся готовит их к практической деятельности в условиях информационно насыщенного, постоянно меняющегося мира.

Литература

- Воробьева С.В. Таксономия / Гуманитарная энциклопедия: Концепты [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2002–2020 (последняя редакция: 08.02.2020). URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6845>
- Bloom, B. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. – New York: Longman, 1956.
- Anderson L.W., Krathwohl D.R. A taxonomy for learning, teaching, and assessing. – New York: Longman, 2001.
- Традиционная иерархия мыслительных процессов [Электронный ресурс] <https://www.intel.ru/content/dam/www/program/education/emea/ru/ru/documents/project-design1/thinking-skills/bloom-taxonomy.pdf>
- Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 10–11 классов общественно-гуманитарного направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) – [Электронный ресурс] <http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html>
- Сабитова З.К., Алтынбекова О.Б. Русский язык. Учебник для 10 класса общественно-гуманитарного направления общеобразовательных школ. – Алматы: Мектеп, 2019. – 296 с.
- Рождественская Л., Логвина И. Формирование навыков функционального чтения: Пособие для учителя. – Нарва, 2012. – 58 с.
- Русский язык: Методическое руководство. Пособие для учителей 10 класса общественно-гуманитарного направления общеобразовательных школ / З.К. Сабитова, О.Б. Алтынбекова, Д.С. Дюсенова и др. – Алматы: Мектеп, 2019. – 408 с.

References

- Anderson L.W., Krathwohl D.R. (2001) *Taxonomy for learning, teaching, and assessing*. New York: Longman. (In English)
- Bloom B. (1956) *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain*. New York: Longman. (In English)
- Vorobyeva S.V. *Taksonomiya. Gumanitarnaya entsiklopediya: Kontsepty [Elektronnyy resurs]*. Tsentr gumanitarnykh tekhnologiy, 2002–2020 (poslednyaya redaktsiya: 08.02.2020). URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6845>
- Rozhdestvenskaya L., Logvina I. (2012) *Formirovaniye navykov funktsional'noy ochteniya: Posobiye dlya uchiteley [Formation of functional reading skills: Teacher's Manual]*. Narva. 58 p. (In Russian)
- Russkiy yazyk: Metodicheskoye rukovodstvo. *Posobiye dlya uchiteley 10 klassa obshchestvenno-gumanitarnogo napravleniya obshcheobrazovatel'nykh shkoly (2019) [Methodological manual. A manual for teachers of grade 10 of the social and humanitarian direction of comprehensive schools]* Z.K. Sabitova O.B. Altynbekova D.S. Dyusenova i dr. Almaty: Mektep. 408 s. (In Russian)
- Sabitova Z.K., Altynbekova O.B. *Russkiy yazyk. Uchebnik dlya 10 klassa obshchestvenno-gumanitarnogo napravleniya obshcheobrazovatel'nykh shkoly (2019) [Russian language. A textbook for the 10th grade of the social and humanitarian direction of comprehensive schools]*. Almaty: Mektep. 296 s. (In Russian)
- Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Russkiy yazyk» dlya 10–11 klassov obshchestvenno-gumanitarnogo napravleniya urovnya obshchegosrednego obrazovaniya po obnovlennomu sodержaniyu (srusskim yazykom obucheniya) [The model curriculum for the Russian Language subject for 10–11 classes in the natural-mathematical direction of general secondary education with updated content (with Russian as the language of instruction)]. <http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-ruse-mn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html> (In Russian)
- Traditsionnaya ierarhiya myslitel'nykh protsessov [The traditional hierarchy of thought processes] – [Elektronnyy resurs] <https://www.intel.ru/content/dam/www/program/education/emea/ru/ru/documents/project-design1/thinking-skills/bloom-taxonomy.pdf> (In Russian)

К.Н. Жаппаркулова¹ , **О.И. Александрова²**

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

²Российский университет дружбы народов, Россия, г. Москва,

e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com, oialeksandrova@yandex.ru

МООК КАК ЧАСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Статья посвящена анализу способов применения информационных технологий в образовательном процессе, форм организации учебного процесса с использованием массовых открытых онлайн-курсов.

Целью данной статьи является выявление потенциальных возможностей массовых открытых онлайн-курсов, а также обобщение опыта практического использования методов и форматов обучения с применением встраиваемых электронных профессионально-ориентированных компонентов, направленное на выявление понимания обучающимися сущности самообразования и его роли в формировании профессиональных компетенций.

Использование МООК, а также их интеграция в систему традиционного образования позволят обеспечить, по мнению авторов, высокую информативность и информационную емкость учебно-языкового материала (электронные учебные и методические материалы, конспекты и презентации лекций, видеоуроки), реализует массовую индивидуализацию учебного процесса и будет способствовать созданию оптимальных условий для подготовки будущих учителей русского языка и литературы.

Ключевые слова: цифровые технологии, информационно-образовательная среда, коммуникационная компетентность, массовые открытые онлайн-курсы (МООК), профессиональная деятельность.

K.N. Zhapparkulova¹, O.I. Alexandrova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

²Friendship University of Russian, Russia, Moscow,

e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com, oialeksandrova@yandex.ru

MOOC as a part of the educational environment in the process of training future teachers of russian language and literature

The article is devoted to the analysis of ways the using information technologies in the educational process, forms of organization of the educational process using mass open online courses.

The purpose of this article is to identify potential opportunities for mass open online courses, as well as to generalize the experience of practical use of methods and training formats using embedded electronic professionally-oriented components, aimed at identifying students' understanding of the essence of self-education and its role in the formation of professional competencies.

The use of MOOCS as well as their integration into the traditional education system, will ensure, according to the authors, high information content and information capacity of educational and language material (electronic educational and methodological materials, lecture notes and presentations, video tutorials), implements mass individualization of the educational process and will help create optimal conditions for training future teachers of Russian language and literature.

Key words: digital technologies, information and educational environment, communication competence, mass open online courses (MOOCS), professional activity.

Қ.Н. Жаппарқұлова¹, О.И. Александрова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

²Ресей халықтар достығы университеті, Ресей, Мәскеу қ.,

e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com, oialeksandrova@yandex.ru

ЖАОК орыс тілі мен әдебиеті пәнінің болашақ мұғалімдерін дайындау үрдісіндегі білім беру ортасының бір бөлігі ретінде

Мақала білім беру үдерісінде ақпараттық технологияларды қолдану тәсілдерін, жаппай ашық онлайн-курстарды пайдалана отырып оқу процесін ұйымдастыру формаларын талдауға арналған.

Мақаланың басты мақсаты – көпшілік ашық онлайн-курстардың әлеуетті мүмкіндіктерін анықтау, сондай-ақ, білім алушылардың өз бетінше білім алу мәнін және оның кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудағы рөлін түсінуге бағытталған электрондық кәсіби бағытталған компоненттерді қолдана отырып, оқытудың әдістері мен форматтарын практикалық қолдану тәжірибесін қорыту.

ЖАОК пайдалану, сондай-ақ олардың дәстүрлі білім беру жүйесіне кірігуі авторлардың пікірінше, оқу-тілдік материалдың жоғары ақпараттылығы мен ақпараттық сыйымдылығын (электрондық оқу және әдістемелік материалдар, лекциялар конспекттері мен бейне сабақтар) қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, оқу процесін жаппай дараландыруды іске асырады және болашақ орыс тілі және әдебиеті мұғалімдерін дайындау үшін оңтайлы жағдай жасауға ықпал ететін болады.

Түйін сөздер: сандық технологиялар, ақпараттық-білім беру ортасы, коммуникациялық құзыреттілік, жаппай ашық онлайн-курстар (ЖАОК), кәсіби қызмет.

Введение

В настоящее время основными векторами государственной политики развития высшего профессионального образования является соответствие реалиям современного цифрового мира, внедрение методов и форматов (контактной и бесконтактной) работы со студентами, применение дистанционных образовательных технологий (State and atoryst and ard of higher education, 2012: 12).

Экскурс в историю интеграции МООК в учебный процесс позволил выделить (в зависимости от влияния МООК на формирование содержания образования и выполняемые им функции) основные типы включения онлайн-курсов в образовательные программы: 1) встраивание МООК в смешанный формат обучения; 2) замещение части очных курсов образовательной программы (модулей, разделов) или видов деятельности (лекции, практические занятия, самостоятельная работа студентов и т. п.) на онлайн-дисциплины; 3) расширение сетевого образовательного взаимодействия обучающихся и педагогов в формате МООК; 4) МООК как ресурсная модель предполагает обращение к материалам онлайн-курса как к образовательному ресурсу, электронному учебно-методическому пособию при изучении дисциплины, преподаваемой очно (Semyonova T.V., Vilkoval K.A., 2017:114).

Рассмотрим терминологию цифровой образовательной технологии, позволяющей обучающимся выстроить индивидуальную образовательную траекторию: «онлайн-обучение», «онлайн-курсы», «массовые открытые онлайн-курсы» (МООК).

МООК представляет собой форму дистанционного образования, основанную на технологии электронного обучения и использовании Интернет, видов сетевой коммуникации (онлайн-консультации, форумы обратной связи). МООК реализует принцип открытости и доступности образования: а) объединение опыта преподавания дисциплин (образовательный контент высокого качества различными видами учебной деятельности: конспекты и презентации лекций, видеоуроки, викисреда, интерактивные интеллектуальные карты, объем аутентичной научной литературы, предлагаемой для обязательного изучения); б) информация о преподавателях курса (адреса и контакты), сроки выполнения заданий, техническая помощь и поддержка (уведомления о доступности материалов, планы на неделю курса и оценки успешности выполнения заданий предыдущей недели).

По мнению О. П. Михеевой, «МООК – это электронное обучение с использованием электронного образовательного мультимедийного контента и интерактивного взаимодействия пользователей, поддержки сообщества преподавателей» (Muxeeva O.P., 2016:768)

МООС	
<u>massive</u> (массовый)	для проведения курсов требуется большое число участников;
<u>open</u> (открытый)	курс бесплатный, любой человек может присоединиться к нему; как правило, на этих курсах используются открытое программное обеспечение и бесплатные социальные сервисы <u>Web 2.0</u> ;
<u>online</u> (онлайн – электронный/дистанционный)	материалы курсы и результаты совместной работы находятся в Интернете в открытом для всех участников доступе;
<u>course</u> (курс)	подразумевается, что он имеет соответствующую структуру, правила работы и общие цели, которые впоследствии для каждого участника могут трансформироваться

Рисунок 1 – МООК как электронный учебно-методический комплекс

Как известно, Джордж Сименс и Стивен Даунс в 2008 году разработали курс *Connectivism and Connected Knowledge* для 2300 студентов.

В 2011 году состоялась презентация бесплатного онлайн-курса профессора Стэнфордского университета Себастьяна Труна «Искусственный интеллект» для 160000 студентов из 190 стран мира, 28000 студентов успешно завершили курс.

На сегодняшний день вузы участвуют в создании и продвижении МООК и размещают свои курсы на специально созданных для этого образовательных онлайн-системах (платформах):

– проект Coursera был основан профессорами информатики Стэнфордского университета Эндрю Ыном (Andrew Ng) и Дафной Коллер (Daphne Koller). На сегодняшний день экспоненциальное число пользователей – 25 миллионов студентов (<https://www.coursera.org/>);

– Ed X – экспоненциальное число слушателей 15 миллионов (<https://www.edx.org/>);

– Xuetang X – первая не англоязычная платформа из топ-5 МООК (<http://www.xuetangx.com/global>) – 12 миллионов участников;

– Future Learn (<https://www.futurelearn.com/>) – 5,3 миллиона обучающихся;

– Udacity (<https://www.udacity.com/>) – 4 миллиона пользователей и др. (Stapleton P., 2014:438)

Отметим, что на рынке образовательных услуг технология онлайн-обучения становится неотъемлемой частью образовательного процесса, тем самым создаются новые условия для привлечения большего количества студентов и продвижения своего бренда.

Исследователи из Стэнфордского университета (лидера МООС Coursera), проанализировав поведение обучаемых, определили 5 категорий слушателей.

Таксономия вовлеченности слушателей МООК	
«прохожие или зеваки»	записываются на учебный курс, не приступая к обучению;
«собиратели»	знакомятся с учебными материалами, скачивают их, формируя свои собственные коллекции;
«зрители»	просматривают <u>видеолекции</u> , не приступая к выполнению заданий;
«решатели»	выполняют задания и тесты (порой «наугад») для получения положительных оценок, не приступая к изучению остальных учебно-методических материалов;
«универсалы»	активно обучаются, участвуя в работе форумов и <u>вебинаров</u> , студенческих сетевых сообществ.

Рисунок 2

Как отмечают исследователи методических и психолого-педагогических основ применения информационных и коммуникационных технологий, используемых в обучении, массовые открытые онлайн-курсы можно разделить на следующие группы:

А) cMOOCs (connectivity MOOCs) – обучение, основанное на теориях сети, сложноорганизованных и самоорганизующихся систем, а обучение рассматривается как процесс создания связей и развитие сетей (Mozhaeva G.V., 2015:56)

Авторы утверждают, что учёба – это процесс формирования и развития сети, к которой студент постепенно подсоединяет всё новые узлы, с которыми он устанавливает связи (узлами могут быть люди, организации, библиотеки, веб-сайты, книги, журналы, базы данных или любой другой источник информации), т.е. обучение заключается в возможности конструировать эти связи и проходить по ним.

Стратегия с MOOCs предполагает (на форумах обратной связи) активизацию следующих видов учебной деятельности: а) обучающийся обязательно должен высказать (доказать) свою точку зрения с обязательным цитированием из предоставленных учебных материалов (источников); б) прокомментировать посты нескольких участников. Таким образом, завязывается дискуссия, в результате которой обучающийся не только видит подтверждение или опровержение своей точки зрения, но может получить ответы на возникшие вопросы, как от участников, так и от преподавателя. Важно, что каждое задание или дискуссия оценивается определенным количеством баллов, которые отражаются в итоговой аттестации (зачете) и сопровождаются персональными комментариями преподавателя. Таким образом, организация обучения с MOOCs ориентирована на повышение уровня самообразования и самообучения.

Б) xMOOC (другие MOOC), обучение в формате MOOC, ориентированное на традиционную модель дистанционного обучения и имеющее чёткий график учебного процесса: структурированное содержание курса, контроль и аттестация обучающихся.

К данному типу курсов, как правило, относятся университетские курсы, выложенные в открытый доступ на международных образовательных онлайн-платформах.

По мнению ученых, в организация обучения с применением массовых открытых онлайн-курсов происходит видоизменение коммуникативного поля, которое обуславливает пере-

структурирование психокогнитивной структуры субъектов обучения – увеличения скорости аналитико-синтетических и классификационных операций, расширения поля информационно-предметной среды, появления новых динамических стереотипов (Kogan M.S., Weindstein E.V., 2017: 19).

Эксперимент

В настоящее время в КазНУ им. аль-Фараби разрабатывается методическая модель применения массовых открытых онлайн-курсов как компонента образовательного процесса высшей школы, поэтапной реализации сетевого образовательного взаимодействия: встраивание прикладных знаний и навыков в цифровую оболочку, обеспечение прямого доступа студентов к учебным материалам. Предложенная модель ориентирована на реализацию методологии электронного образования, гармоничное сохранение отечественных традиций и внедрение инновационных педагогических технологий (рациональное взаимодействие между онлайн и офлайн-форматами, где онлайн-обучение может лишь существенно дополнить и обогатить образовательный процесс).

Результаты и обсуждение

Так, из числа опрошенных 81 % положительно отнеслись к возможности обучения в формате MOOC: у 72,4% респондентов «повысился интерес к предмету»; 87 % респондентов сообщили, что обращались повторно к материалам курса при выполнении заданий; 68% опрошенных дали ответ – «Обучение стало более персонализированным» и 40% анкетированных указали «систематизация уже полученных знаний». Слушатели также указали, что для 44 % опрошенных представляла трудность «необходимость самостоятельно контролировать процесс обучения в рамках установленных сроков».

Мы солидарны с тем, самыми важными преимуществами онлайн-обучения как организованного педагогического взаимодействия являются: 1) отсутствие барьеров; 2) новые возможности интенсификации самостоятельной работы студентов; 3) дополнительный доступ к образовательным ресурсам (расширение/углубление содержания учебной дисциплины); 4) создание условий для взаимодействия между заинтересованными участниками образовательного процесса (Nurgalyeva G.K., Artykbaeva E.V., 2010:128).

1. Ответьте на вопрос, выбрав не более двух ответов, представленных ниже. Почему Вы выбрали данный курс?			
А) Интерес к тематике курса. Б) Возможность получить сертификат. В) Преподаватель курса. Г) Интересная стилистика курса. Д) Возможность проходить курс на русском языке. Е) Требование высшего учебного заведения.			
2. Выберите степень важности каждого показателя, повлиявшего на Вашу мотивацию к прохождению курса: Возможность взаимодействовать с преподавателем (инструктором) на форуме			
очень важно	важно	отчасти важно	не важно
Возможность взаимодействовать с другими участниками учебного процесса на форуме			
очень важно	важно	отчасти важно	не важно
Возможность изучать материал курса в собственном темпе			
очень важно	важно	отчасти важно	не важно
Возможность получить сертификат			
очень важно	важно	отчасти важно	не важно
3. Ответьте на вопрос, выбрав ответы из списка, представленного ниже. Что позволило удержать Ваш интерес к материалам на протяжении всего курса?			
А) Интересный контент курса. Б) Понятная структура курса. В) Интересная подача материала. Г) Практическая полезность курса. Д) Харизма преподавателя. Е) Преподаватель знает <u>все</u> в вопросах теории и инновационных методах преподавания русского языка. Е) Отличная подборка дополнительных материалов.			

Рисунок 3 – Анкета для выявления мотивации студентов к обучению на курсе и к его завершению

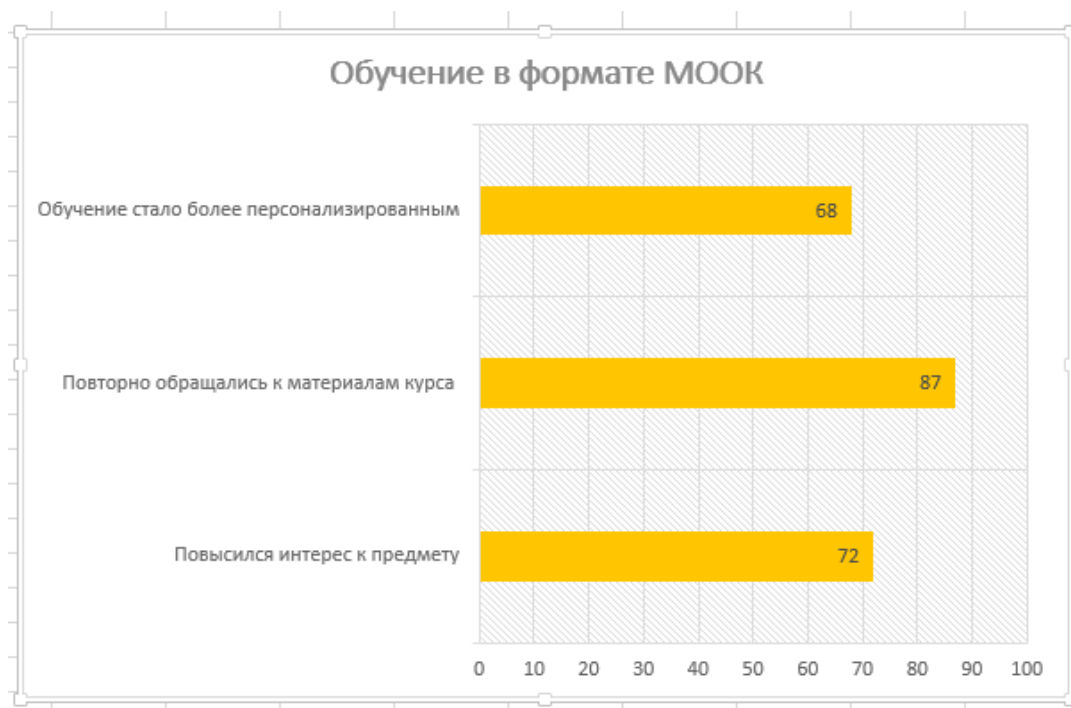

Рисунок 4

Исследователи информационных технологий в образовании (А.А. Андреев, Я.А. Ваграменко, Л.Х. Зайнутдинова, А.А. Кузнецов, С.В. Панюкова, Н.В. Софронова) справедливо указывают, что в развитии МООС заслуживают особого внимания вопросы корпоративной культуры (поведения) обучаемых и преподавателей, т.е. умения пользоваться первоисточниками и соблюдать закон о нарушении авторских прав: А) заполнение анкет с требованием регистрации только одного аккаунта; Б) требование обязательного самостоятельного выполнения тестов; В) запрет на предоставление третьим лицам ответов (тестов, заданий, экзаменационных материалов, содержания диктантов, а также официальных ответов преподавателей или других сотрудников курсов) (Andreev A.A., 2014: 150)

Заключение

Таким образом, МООС как информационный и коммуникационный инструмент (перспективная форма электронного обучения в вузе) задает новый вектор инновационного развития системы подготовки будущих учителей русского языка и литературы: а) открытость и индивидуализация образования; б) высокий потенциал образовательного мультимедийного контента, позволяющий максимально использовать технические и программные возможности совре-

менных информационных технологий; в) интерактивный режим с использованием сервисов сетевого и мобильного взаимодействия.

Соблюдение названных условий, определяющих лингвометодический вектор реализации субъектно-ориентированной образовательной технологии, организации обучения с применением массовых открытых онлайн-курсов, переход к разнообразным формам презентации и контроля материала, разработки и реализации сетевых образовательных программ, позволит, с нашей точки зрения, выработать и развить у будущих учителей русского языка и литературы вместе с усвоением учебной информации новые навыки и умения, проявляющиеся в способности интегрировать полученные знания, контекстуально применять, а значит, овладевать компетенциями, необходимыми как для межличностного диалога, так и для будущей профессии.

Результаты исследования подводят к тому, что больший интерес к данному формату обучения проявляют преподаватели, нежели ученики. При этом студенты, показывающие отличные результаты по всем дисциплинам и ведущие активный образ жизни, также отдают предпочтение онлайн формату. А вот ученики с низкой мотивацией и успеваемостью склонны выбирать классическое образование в ВУЗе. Среди преподавателей к переходу на МООС стремятся люди, практикующие научную деятельность и различные формы повышения квалификации.

Литература

- Государственный общеобязательный стандарт высшего образования от 23 августа 2012 года <http://obr-portal.atso.kz/wp-content/uploads/2016/09/GOSO-RK-bakalavriat-2016.pdf>.
- Семенова Т. В., Вилкова К. А. Типы интеграции массовых открытых онлайн-курсов в учебный процесс университетов // Университетское управление: практика и анализ. – 2017. – Т 21, № 6 (112). – С. 114-126.
- Михеева О. П. Терминологические проблемы электронного обучения // Труды Международной научно-технической конференции «Перспективные информационные технологии», 2016. – С. 768-771.
- Stapleton P. Language teaching research: encouraging more can be an interdisciplinary approach Oxford: ELTJournal. – Vol. 68. – № 4. – 2014. – С. 432-441.
- Можяева Г. В. Массовые онлайн-курсы: новый вектор в развитии непрерывного образования // Открытое и дистанционное образование. – 2015. – № 2 (58). – С. 56-66.
- Коган М. С., Уайндстейн Е. В. Альтернативы массовым открытым онлайн-курсам при интегрировании их в учебный процесс вуза // Вопросы методики преподавания в вузе. 2017. – Т. 6, № 20. – С. 19-28.
- Нургалиева Г.К., Артыкбаева Е.В. Методология и технология электронного обучения. – Алматы, 2010. – 200 с.
- Андреев А.А. Российские открытые образовательные ресурсы и массовые открытые дистанционные курсы // Высшее образование в России. – 2014. – № 6. – С. 150-155.
- Джусубалиева Д.М. МООС – открытое онлайн образование для вузов // Материалы международной научно-методической конференции «Развитие методологии научно-исследовательской и образовательной деятельности в условиях духовно-нравственного возрождения казахстанского общества», 13-14 октября 2017 г., КазНУ им. аль-Фараби, 2017. – С.209-213.
- Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы [электрон. ресурс] https://primeminister.kz/page/article_item-34.6

References

- Andreev A.A. (2014) Rossyskiye otkrytye obrazovatel'nye resursy I massovye otkrytye distansionnye kursy [Russian open educational resources and mass open distance courses] Higher education in Russia. No. 6. P. 150-155. (In Russian)
- Gosudarstvenniy obsheobyazatel'nyy standart vysshego obrazovaniya (2012) [State mandatory standard of higher education] (In Kazakh)
- Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya Respubliki Kazakhstan (2011-2020) [State program of education development of the Republic of Kazakhstan] (In Kazakh)
- Dzhusubalyeva D.M. (2017) MOOC – open online education for universities [MOOC – otkrytoe online obrazovaniye dlya vuzov] Materials of the international scientific and methodological conference. KazNU. al-Farabi, – P. 209-213. (In Kazakh)
- Myxeeva O.P. (2016) Perspektivnye informatsionnyye tekhnologii [Advanced information technologies] Terminological problems of e-learning. Proceedings of the International scientific and technical conference. P. 768-771. (In Russian)
- Mozhaeva G. V. (2015) Massovye online-kursy: novyy vektor v razvitiye nepreryvnogo obrazovaniya [Mass online courses a new vector in the development of continuing education] open and distance education. No. 2 (58). P. 56-66. (In Kazakh)
- Nurgalyeva G.K., Artykbaeva E.V. (2010) Metodologiya i tekhnologiya elektronnoy obucheniya [Methodology and e-learning technology]. Almaty. P. 200. (In Kazakh)
- Kogan M. S., Weindstein E. V. (2017) [Alternatives to mass open online courses when integrating them into the educational process of higher education] Questions of teaching methods in higher education. Vol. 6. No. 20. P. 19-28. (In English)
- Semyonova T. V., Vilkova K. A. (2017) Tipy integratsii massovykh otkrytykh online-kursov v uchebnyy protsess universitetov [Types of integration of mass open online courses in the educational process of universities] University management: practice and analysis. T 21. No. 6 (112). P. 114-126. (In Russian)
- Stapleton P. (2014) Language teaching research: encouraging more can be an interdisciplinary approach [Language teaching research: encouraging more can be an interdisciplinary approach] Oxford. ELT Journal, Vol. 68. № 4. P. 432-441. (In English)

А.К. Өмірзақова¹, С.А. Тұрбекова² , Н.Ю. Зуева³

¹Сәтбаев университеті, ^{2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: alfiya.omir@mail.ru; sturbekova@mail.ru; nataliazueva@rambler.ru

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ӘЗІРЛЕУДЕ БЕЙІМДІЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Берілген мақалада тілдерді өз бетінше онлайн оқыту бағдарламаларын әзірлеуде бейімділік технологияларын пайдалана отырып, оқу жоспарларын құрастыру ерекшеліктері айтылады. Ақпараттық-коммуникациялық ортада өз бетінше оқуға арналған технологияларды дамыту үшін, алдымен, тиімді оқу жоспарын құрастыру керек. Өйткені сандық ортада өз бетінше тіл үйренуді жобалауда құзыреттілікке негізделген тәсілді жүзеге асыру үшін тілдік білім, білік дағдыларын қалыптастыру, сонымен қатар құндылық бағдарлары мен тілдерге деген көзқарастарын, көптілді тұлғаның өзіндік бейнесін қалыптастыру, тіл үйренудің барлық процесінде қызығушылықты ояту және қолдау қажет.

Тұлғаға бағытталған тәсіл оқыту уақыты мен қарқынын таңдау мүмкіндігі бар, жеке тұлға ерекшеліктері ескеріле отырып әзірленген оқу жоспарын жобалау арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Тілдерді өз бетінше оқытудың құрылымдық оқу жоспарының құрылымы мен мазмұны бойынша бұрын жасалған жоспарлардан ерекшеленеді. Оқу жоспарларын әзірлеу кезінде интернеттегі өздігінен білім берудің ерекшеліктері және студенттердің сәйкес қажеттіліктері ескеріледі.

Зерттеу барысында бейімділік технологияларды қолдана отырып және қазақ және орыс тілдерінің тілдердің ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ және орыс тілдерін оқытуға арналған оқу жоспарлары жасалды. Оқу жоспарын құрастыру кезінде коммуникативті дағдыларға баса назар аудару қағидасы ескерілді.

Түйін сөздер: оқу жоспары, тілдерді оқыту бағдарламасы, ақпараттық-технологиялық орта, контент, тілдерді өз бетінше үйрену.

A.K. Omurzakova¹, S.A. Turbekova², N.Yu. Zuyeva³

¹Satbayev University, ^{2,3}Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
e-mail: alfiya.omir@mail.ru; sturbekova@mail.ru; nataliazueva@rambler.ru

Developing a syllabus for learning languages using adaptive programs

The article describes the features of syllabus development in the development of online language training programs using adaptive technologies. To develop technology for independent learning in an information and communication environment, first of all, it is necessary to create an effective syllabus. To implement a competence-based approach to designing self-study of languages in a digital environment, it is necessary to form language knowledge, skills, as well as value orientations and attitudes to languages, to stimulate and maintain interest in the language learning process throughout training, to learn its richness and practical language skills. A person-centered approach can be implemented by developing a syllabus that takes into account individual characteristics, with the ability to choose the time and pace of learning.

Syllabus for self-study of languages differ in structure and content from previously drawn up plans. When developing Syllabus, the features of self-education on the Internet and the corresponding needs of students are taken into account. Russian Russian and Kazakh language learning Syllabus were developed using adaptive technologies and taking into account the peculiarities of the Kazakh and Russian languages. There was also an emphasis on communication skills.

Key words: syllabus, language training program, information technology environment, content, independent language learning.

А.К. Омурзакова¹, С.А. Турбекова², Н.Ю. Зуева³

¹Satbayev University, ^{2,3}Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
e-mail: alfiya.omir@mail.ru; sturbekova@mail.ru; nataliazueva@rambler.ru

Разработка учебной программы для обучения языкам с использованием адаптивных программ

В статье рассказывается об особенностях составления учебных программ при разработке языковых онлайн обучающих программ с использованием адаптивных технологий. Для разработки технологии для самостоятельного обучения в информационно-коммуникационной среде, прежде всего, необходимо составить эффективную учебную программу. Для реализации компетентностного подхода в проектировании самостоятельного изучения языков в цифровой среде необходимо формирование языковых знаний, умений, навыков, а также ценностных ориентаций и отношений к языкам, стимулирования и поддержания интереса в течение всего обучения к процессу обучения языкам, познания его богатства и практических языковых навыков. Личностно-ориентированный подход может быть реализован путем разработки учебного плана с учетом индивидуальных особенностей, с возможностью выбора времени и темпа обучения.

Учебные планы для самостоятельного изучения языков по структуре и содержанию отличаются от ранее составленных планов. При разработке учебных планов учитываются особенности самообразования в интернете и соответствующие потребности студентов. В ходе исследования были разработаны учебные планы по изучению казахского и русского языков с использованием адаптивных технологий и с учетом особенностей казахского и русского языков. Также делался акцент на коммуникативных навыках.

Ключевые слова: учебный план, программа обучения языкам, информационно-технологическая среда, контент, самостоятельное изучение языков.

Кіріспе

Студенттердің бүгінгі буыны – бұл Интернет және ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар дәуірінде пайда болған сандық ұрпақ. Жаңа сандық буынның ерекшелігі – визуалды ақпараттармен, суреттермен жұмыс жасауы; көп мақсаттылық пен бір уақытта бірнеше тапсырманы орындау мүмкіндігі; жастардың жаңашылдыққа ашықтығы; сыни тұрғыдан ойлауы.

Ақпараттық-коммуникациялық ортада өз бетінше оқуға арналған технологияларды дамыту тәсілдерін әдіснамалық негіздеу үшін психологиялық-педагогикалық, лингвистикалық, технологиялық негіздерді қарастыру қажет (Зуева Н., 2019).

Психология-педагогикалық тәсілдер ХХІ ғасыр педагогикасында басымдылыққа ие құзіреттілікке, тұлғалық-бағдарланған тәсілдерге негізделген.

Сандық ортада өз бетінше тіл үйренуді жобалауда құзыреттілікке негізделген тәсілді жүзеге асыру үшін тілдік білім, білік дағдыларын қалыптастыру, сонымен қатар құндылық бағдарлары мен тілдерге деген көзқарастарын, көптілді тұлғаның өзіндік бейнесін қалыптастыру, тіл үйренудің барлық процесінде қызығушылықты ояту және қолдау қажет.

Тәжірибе

Тұлғаға бағытталған тәсіл оқыту уақыты мен қарқынын таңдау мүмкіндігі бар, жеке тұлға ерекшеліктері ескеріле әзірленген бағдарламалық жасақтама мен мазмұны арқасында әр түрлі әдістерді жобалау арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. А. Сластенин, В. Петровскийдің пікірінше, тұлғаға бағытталған көзқарас өзгергіштік қағидаларының арқасында іске асырылды, олар: «басымды старт», «ақыл синтезі, әсер ету және әрекет ету» (Сластенин А., 2002). Біздіңше, оқу бағдарлама әзірлеу кезінде осы принциптерді ескеру қажет.

Оқу жоспарларын әзірлеуде ортаға бағытталған тәсілге сүйену қажет. Бұнда оқу міндеттері мен күтілетін нәтижелердің әр қадамы нақтыланады, динамикалық кері байланыс орнатылады, тақырып мазмұны жағдаяттарға негізделген және мобильді болып келеді, аффорданс эффектісі қолданылады (J.J. Gibson, 2004).

Білім берудегі ортаға бағытталған тәсіл – бұл білім беру процесін құру тәсілі. Мұнда оқытушының басты қызметі, білім алушыға белсенді әсер етуден тұлғаның өзін-өзі дамытуы үшін білім алу мүмкіндігі бар орта қалыптастыруға назар аударылады.

Синергетика – өзін-өзі ұйымдастыратын жүйелер теориясы. Бұл тәсілге сәйкес адам /

студент шартты түрде өзін-өзі ұйымдастырудың күрделі жүйесі ретінде қарастырылуы мүмкін. Сонымен қатар ол сыртқы ортамен ақпарат пен энергия алмасады, оқу мен дамудың траекториясын дербес жасайды.

Педагогикадағы технологиялық тәсіл мыналармен байланысты:

- концептуализм (ғылыми тұжырымдама, психологиялық, дидактикалық, педагогикалық негізге сүйене отырып);

- жүйелік (жүйенің белгілерін иелену: компоненттер құрамы, құрылым, функциялар, интегративтілік);

- тиімділік (шығындарды оңтайландыру, оқушылардың дамуындағы жағымды өзгерістермен нәтижелердің тұрақты репродукциясы);

- басқару мүмкіндігі (диагностикалық мақсат қою, жоспарлау, оқу процесін жобалау, кезең-кезеңімен диагностика жасау, нәтижелерді түзету мақсатында құралдар мен әдістерді ауыстыру);

- оқу материалын алгоритмдеу, стандарттау, құрылымдау (бірлескен іс-әрекеттерді оңтайландыру мүмкіндігін жасайды);

- репродуктивтілік (кез-келген басқа оқытушы технологияны оң нәтиже бере отырып жаңғырта және пайдалана алады);

- проблемаларды шешудегі өзектілік (Загрекова Л.В., 2004).

Жаңа технологиялар жоғарыда аталған барлық ерекшеліктерге ие болуы керек. Осы негіздер мен бағыттарды синтездеу негізінде оқу бағдарламаларының жалпы моделін жасау қажет. Мұндай модельдің маңызды аспектісі – нақты пайдаланушы үшін бейімділік тәсілін қолдану. Оқытушы материалды оқушының қажеттілігіне қарай таңдап алу қажет. Яғни білім алушыға өзіне қажетті тақырыпты таңдап алу мүмкіндігін беру.

Оқу бағдарламаларының нақты академиялық анықтамасы әлі анықталған жоқ. Кейбір зерттеушілер бұл оқытудың мазмұны, білім көлемі, түсінуге арналған дағдыларды анықтайтын оқу жоспары деп санайды. О.И. Ваганова және басқалары оқу бағдарламасын «студенттерге арналған пәнді оқу жоспары» деп анықтайды, бұл оның оқу жұмысын ұйымдастыруға көмектесу үшін арнайы студентке арналған тақырыптың жоспары-қысқаша мазмұны болып табылады (Ваганова О.И., 2016).

Ақпараттық-коммуникациялық ортада тілдерді өз бетінше оқыту бағдарламаларына арналған оқу жоспарларын құрастыруда шетелдік ғалымдардың зерттеулері де қарастырылды. Мәселен, Майкл П. Брина ағылшын тілін ауди-

ториялық оқыту үшін силлабус жасаудың негізгі аспектілерін анықтады (Breen M.P., 2001). Олар: қорытынды мақсаттарға сәйкес іріктелген білім мен дағдылардың нақты шеңбері; оқытушы үшін де, студенттер үшін де аудиториялық сабақтардың ұзақтығы мен бағыты; курс бойынша өткен басқа оқытушылар үшін жазба; студенттердің прогресін бағалау негіздері; тиісті мазмұн, белгілі бір мақсатты аудитория.

Сондай-ақ автор оқу жоспарларын құрастыру кезінде:

Қандай білім мен мүмкіндіктерге назар аудару керек? Тілді оқыту курсы, бірінші кезекте, тілдік немесе неғұрлым кең коммуникативтік білімге көңіл аударма, бір немесе барлық төрт дағдыға (оқу, сөйлеу, жазу және тыңдау) немесе кең мағынада мәселелерді шешуге немесе келіссөздерге баса назар аударма?

Тиісті мазмұн ретінде нені таңдау керек? Лингвистикалық бағытта қандай нақты құрылымдар мен лексиканы қамту керек? Екінші жағынан, коммуникативтік бағыттылыққа ие бола отырып, тілдің нақты қандай функцияларын таңдау керек?

Контент қалай бөлінуі керек? Басқаша айтқанда, контент ретінде таңдалғаны нақты уақыт режимінде оқыту мен оқытуға ыңғайлы болу үшін қандай бөліктерге бөлінуі қажет?

Контент даму жолы бойынша қалай реттелуі керек? Бағдарлама кезең-кезеңмен прогресті неғұрлым күрделі білімдер мен дағдыларға қарай қабылдай ала ма? Немесе алдыңғы білім мен дағдылар неғұрлым кеш кезеңдерде қайта қаралып, нақтыланатын циклдық болуы мүмкін бе? деген сұрақтар оқу жоспарларды құрастыру кезінде ескерілуі тиіс деп санайды.

Майкл П. Брин оқу жоспарларының 4 түрін бөледі: formal (формальды), functional (функционалды), task-based (тапсырмаға негізделген) және process (процеске бағытталған). Оқу жоспарларының негізгі сипаттамалары білімге назар салу, дағдыларға назар салу, іріктеу және секциялар, іс-қимыл реттілігі болып табылады.

Оқу жоспарларының мазмұнды құрамдас бөлігіне келетін болсақ, Канадада билингвистикалық білім берудің көп жылдық тәжірибесіне негізделіп отырып, курстар мен оқу жоспарларын әзірлеу кезінде оқытылатын тіл қоғамының мәдениеті мен мәдени тәжірибесіне ерекше мән береді (Stern H.H., 1992). Автор оқу жоспарлардың коммуникация, әлеуметтік-мәдени компонент, басқа халықтардың мәдениеті мен дәстүрлерін құрметтеу тұрғысынан ортақ мақсаттарын келтіреді.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда күтілетін нәтижелерге негізделген оқыту көптеген елдердің ұлттық стандарттарында басымдыққа ие (Evans K.M., 1992). Батыс лингвистері «тілді қолдану», яғни тілдің формальды аспектілеріне (тілдің құрылымы мен грамматикасына) қарағанда сөз қолдануға назар аударады (Brumfit C.J., 1984; Bimba A.T., 2017; Marheidesz M., 2007; Febrina W., 2017; J.A. van Ek., 1990).

Тілді оқытудың практикалық мақсаты тілді қарым-қатынас құралы ретінде меңгерту және сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін: тыңдау, оқу, сөйлеу, жазу және солармен байланысты тілдің үш аспектісін: лексика, фонетика және грамматиканы қолдана білуді білдіреді. Оқу бағдарламасының мақсаты – білім беру онлайн платформасының негізінде өзіндік жұмысты ұйымдастыруға арналған тілдік материалдың мазмұнын жасау және құрылымдау.

Мақсат келесі міндеттерді шешу арқылы нақтыланады:

- студенттердің тілдік дайындығының сапасын жақсарту үшін Интернет-технологиялар арқылы өзіндік жұмысты оңтайлы ұйымдастыру жүйесін құру;
- мазмұн құрылымын анықтау: модульдер, блоктар, тақырыптар, қажеттіліктер;
- тақырыптар бойынша тілдік материалдарды ұйымдастыру: грамматика, лексика, жаттықтыру тапсырмалары;
- мазмұнды стандартты блоктарға бөлу: жеке басын, үйін, өмір сүру ортасын, күнделікті өмірді, бос уақытты, ойын-сауықты және т.б.
- курсты оқып үйренудің негізгі нәтижелерін көрсету: модуль немесе блокты оқып үйрену кезінде нені үйренеді.

Жоғарыда аталған міндеттерге негізделген оқу бағдарламасының негізінде бағдарламашылар тілдік оқытудың өзіндік технологиялық картасы жасай алады. Осы картаға сәйкес білім алушы өзінің жеке білім алу траекториясын траекторияны таңдауға мүмкіндік береді. Карта модульдер мен тақырыптардың сипаттамасымен (лексикалық, грамматикалық) ұсынылуы мүмкін. Оқушы тақырыптың өту уақытын, сабақтың мазмұнын мен бақылауды өзі анықтайды. Нәтижелерді бағалау критерийлері оқу жоспарында ұсынылады.

Тіл үйренушінің өзіндік жұмысын бақылау құралы ретінде оқу жоспарын әзірлеуден болжанған нәтижені келесідей тұжырымдауға болады:

- оқу жоспарының құрылымы негізінде өзіндік жұмысты ұйымдастыру және оқу процесін жүйелеу;

- білім алушы оқу пән аясында жеке оқу траекториясын таңдау мүмкіндігін толық түсінеді.

Осы мақсатқа жету үшін арнайы ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді, сонымен қатар оқу жоспарларын құру технологиясы бойынша қол жетімді интернет-ресурстарды іздеу, зерттеу және талдау бойынша белсенді және жүйелі жұмыс жүргізілді. Оқу жоспары (Syllabus) – бұл оқу материалдарын іріктеу және ұйымдастыру (мазмұнын таңдау және сұрыптау). Оқу жоспарын құру барысында студенттердің коммуникативті қажеттіліктеріне талдау жасалды. Білім алушының қажеттіліктеріне талдау жасау оқу жоспарлары мен оқу материалдарын жасауға негіз болады деп санаймыз. Шетелдік және отандық ғалымдардың талдауы мен әдістемелік нұсқауларының негізінде лексикалық, грамматикалық тақырыптарды, сөйлеу құрылымдарын, лексиканы, тілдік мақсаттар мен функцияларды іріктеу және дайындау жүргізілді. Коммуникативті құзіреттілікке негізделген оқу бағдарламаларын жобалау тұжырымдамасы жасалып, оқу нәтижелері тұжырымдалды.

Тілдерді өз бетінше оқытудың құрылымдық оқу жоспарының құрылымы мен мазмұны бойынша бұрын жасалған жоспарлардан ерекшеленеді. Оқу жоспарларын әзірлеу кезінде интернеттегі өздігінен білім берудің ерекшеліктері және студенттердің сәйкес қажеттіліктері ескеріледі.

Нәтиже мен талдаулар

Зерттеу барысында бейімділік технологияларды қолдана отырып және қазақ және орыс тілдерінің тілдердің ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ және орыс тілдерін оқытуға арналған оқу жоспарлары жасалды. Оқу жоспарын құрастыру кезінде коммуникативті дағдыларға баса назар аудару қағидасы ескерілді. Талдау және іріктеу кезеңінің нәтижесінде қазақ және орыс тілдерін онлайн оқу үшін құрылымдық компоненттері өзара байланысты A1, A2, B1, B2 модульдері, блоктары, тақырыптар атауы, тілдік функциялар, сөйлеу құрылымдары, грамматика, лексика және күтілетін нәтижелер анықталды.

Алынған нәтижелер бойынша сабақтардың лексикалық және грамматикалық тақырыптары іріктеліп алынды, тілдік функциялары мен құрылымдары анықталды, әр деңгей үшін лексикалық және грамматикалық минимумдар анықталды, IT мамандары үшін бейімдеу тапсырмаларын құруға арналған нұсқаулықтардың тізімі жасалды, қазақ тіліндегі сабақтардың

саны мен атаулары анықталды, тапсырмалар мен жаттығулар саны анықталды (Саренова А, 2018).

Әр сабақ белгілі бір коммуникативті мәселені шешуге бағытталады және оны жүзеге асыруға қажетті грамматикалық, лексикалық материалдар қарапайымнан күрделіге дейін беріледі. Бір сабақтың коммуникативті функциясын орындауға арналған лексика мен грамматика ұсынылады. Бұл тыңдаушыға материалды оңай түсінуге және тілді үйренуге деген қызығушылықты арттыруға көмектеседі.

A1-A2 деңгейінің силлабустары тіл үйренушілердің өзіндік жұмысына негізделген, біз оны әр деңгейге екі модуль түрінде жасадық: жеке және қоғамдық орта. Модульдер өз кезегінде блоктарға бөлінеді. Төменде оқу жоспарының мысалдары келтірілген.

«Жеке орта» модулі келесі блоктардан тұрады:

тұлғаны сәйкестендіру (идентификация);
үй және тіршілік ету ортасы;
отбасы: жұмыс күндері және демалыс.

«Қоғамдық сала» модулі келесі блоктардан тұрады:

денсаулық;
сауда (A1 деңгейіне).
A2 деңгейіне арналған блоктар үшін:
көңіл көтеру;
қала бойынша қозғалыс;
саяхат.

Әр тақырыпқа кіру белгілі бір коммуникативті функцияларды білуді қажет етеді. Мысалы, «Танысу» тақырыбы *Бұл кім? Бұл не?*; «Аты, кәсібі» тақырыбы *Мен кімін? Ол кім? Ол кім?* сияқты ниетті (интенция) ауызша жүзеге асыруды білдіреді:

«Мәтін кейіпкері кім?» тақырыбында *Ол кімнің мекенжайы? (аты, телефоны, электрондық поштасы)* ниетті ауызша жүзеге асыруды қамтиды.

B1 деңгейінің оқу жоспары қазақ және орыс тілдерінде сөйлейтін студенттерге арналған. Ол жеке және қоғамдық қарым-қатынас тақырыбын қамтитын 5 блоктан тұрады. Блок екі жақты тақырыптық ұйымдастыру принципін іске асыратын, жалпы тақырыппен біріктірілген

сабақтардан тұрады, сонымен қатар оқушылардың қызығушылығына байланысты сабақ таңдауға мүмкіндік береді.

Блоктың семантикалық өзегі әр сабақтың мазмұнын анықтайды. Мысалы, «Адамның өмірбаяны, оның отбасы, оның мүдделері мен әуестігі» блогы 3 сабақтан тұрады: 1) «Адамдар кездеседі ...» ресми және бейресми танысу; 2) «Өзіңіз туралы айтып беріңіз ...» өмірбаяны және автобиографиясы; 3) «Біз бәріміз ...» адамның мінезі мен келбеті. Сонымен қатар оқу жоспарына мынандай блоктар кіреді: Менің күнім; Денсаулық және сұлулық; Демалыс; Дүкен.

B2 деңгейінің оқу жоспарының құрылымы B1 деңгейімен бірдей, бірақ блоктар санында әр түрлі: Адам және оның жеке өмірі; Адам және кәсіп; Денсаулық және сұлулық; Адам және экономика.

Қорытынды

Ұсынылған тақырыптар бойынша осы деңгейден өткен студент саясат, экономика, мәдениет туралы әңгіме жүргізе алады; іскери хаттар жазуды, себептер мен оқиғаларға өз бағаларын бере алады; қиындықсыз газет-журналдарды оқуға, бейімделген әңгімелер мен қазіргі авторлардың әңгімелерін оқи алады.

Іс жүзінде қолданылмайтын барлық теориялық ақпарат курстан шығарылады. Тек нақты әңгіме барысында пайдалы болатын пайдалы сөздер мен тіркестер беріледі.

Қазіргі таңда қазақ, орыс тілдерін өз бетінше үйренуге арналған оқу бейімделме автоматтандырылған кешенін әзірлеу – заман талабы. Ол тілдерді жеңіл әрі нәтижелі меңгеруге арналған қарапайым, ыңғайлы, тиімді аспаптар қолдануға мүмкіндік беретін, коммерцияландырудың жоғары әлеуетіне ие және кез келген тілдерді дербес компьютерлер мен мобильді құрылғыларды өз бетінше үйренуге арналған модельді білдіруі керек.

Демек, тілдерді үйрену мәселелерін кешенді шешуге мүмкіндік беретін білім алушының жеке қабілеттері ескерілетін жаңа бейімделме технологияларға негізделген бағдарлама жасау қажеттілігі туындап отыр.

Әдебиеттер

- Зусева Н.Ю., Турбекова С.А., Омурзакова А.К. Актуальные вопросы самостоятельного изучения языков в информационно-телекоммуникационной среде // Вестник КазГУ. Серия филологическая. – Алматы, 2019. – Специальный выпуск. – С. 128-131.
- Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.
- Gibson J.J. Reasons for Realism: Selected Essays of James J. Gibson. Resources for Ecological Psychology. – New Jersey: L.Erlbaum, 1982. – 411 с.
- Загрекова Л.В., Николина В.В. Теория и технология обучения. – М., 2004.
- Ваганова О.И., Хижная А.В., Трутанова А.В., Гладкова М.Н., Лунева Ю.Б. Силлабус как средство организации самостоятельной работы студентов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – №11-5. – С. 968-970.
- Breen M.P. Syllabus design. In R.Carter and D. Nunan. The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001. – pp.10-15. [Electronic resource] Retrieved from: <http://ezproxy.depaul.edu/login>
- Stern H.H. Issues and options in language teaching. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – pp.21-23.
- Evans K.M. and King J.A. The outcomes of Outcome-Based Education: Research and Implications. – San Francisco, CA, 1992. – Pp.10-18.
- Brumfit C.J., General English Syllabus Design. – London: Pergamon / The British Council, 1984. – Pp. 75–82.
- Bimba A.T., Idris N. Adaptive feedback in computer-based learning environments: a review / Adaptive Behavior. – 2017. – Vol. 25, # 5. – Pp. 217-234.
- Marheidesz M., Heyworth F. The Equals Self-Help Guide for Syllabus and Syllabus Design. – 2007. – Pp.26-29.
- Febriana W. Authentic vs Non-Authentic Materials in Teaching English as a Foreign Language (EFL) in Indonesia: Which One Matters More? // The Asian Conference on Education. – Monash University, Australia. – 2017. – Pp.4-8.
- J.A. van Ek., Trim J.L. Common European Framework Breakthrough (A1) Cambridge University press. – 1990. – Pp. 124.
- J.A. van Ek., Trim J.L. Common European Framework Waystage (A2) Cambridge University press. – 1990. – Pp. 120.
- Саренова А., Турбекова С.А., Омурзакова А.К. Ақпараттық-телекоммуникациялық ортада тілдерді өзіңіңе нұйренуге арналған технология әзірлеудің маңызы // Наука и жизнь Казахстана. – Астана, 2018. – №66(1). – С. 134-138.

References

- Bimba A.T., Idris N. (2017) Adaptive feedback in computer-based learning environments: a review Adaptive Behavior. 2017. Vol. 25, N 5, pp. 217-234.
- Brumfit C.J. (1984) General English Syllabus Design. London: Pergamon. The British Council, 1984, pp. 75–82.
- Breen M.P. (2001) Syllabus design. In R.Carter and D. Nunan. The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001, pp.10-[Electronic resource] Retrieved from: <http://ezproxy.depaul.edu/login>
- Evans K.M. and King J.A. (1992) The outcomes of Outcome-Based Education: Research and Implications. San Francisco, CA, 1992, pp.10-18.
- Gibson J.J. (1982) Reasons for Realism: Selected Essays of James J. Gibson. Resources for Ecological Psychology. New Jersey: L. Erlbaum, 1982. 411 c.
- J.A. van Ek., Trim J.L. (1990) Common European Framework Breakthrough (A1) Cambridge University press. 1990, pp. 124.
- J.A. van Ek., Trim J.L. (1990) Common European Framework Waystage (A2) Cambridge University press. 1990, pp. 120.
- Marheidesz M., Heyworth F. (2007) The Equals Self-Help Guide for Syllabus and Syllabus Design. 2007, pp. 26-29.
- Sarenova A., Turbekova S.A., Umirzakova A.K. (2018) Vazhnost' razrabotki tekhnologiy samostoyatel'nogo izucheniya yazykov v informatsionno-telekommunikatsionnoy srede [The importance of developing technology for self-study of languages in the information and telecommunications environment] Nauka I zhizn' Kazakhstan. Astana, 2018. N66 (1). S. 134-138. (In Kazakh)
- Slastenina V.A. i drugiye. (2002) Pedagogika: Uchebnik. Studencheskoye posobiye. [Pedagogy: Textbook. allowance for students. higher ped textbook. Institutions] VISS.PED.wçeb. uchrezhdeniya.Pod red.Vitse-admiral Slastenina. M.: Izdatel'skiytsentr «Akademiya», 2002. 576 s.(In Russian)
- Stern H.H. (1992) Issues and options in language teaching. Oxford: Oxford University Press, 1992, pp.21-23.
- Vaganova O.I., Khizhnaya A.V., Trutanova A.V., Gladkova M.N., Luneva Yu.B. (2016) Silabus kak sredstvo organizatsii samostoyatel'noy raboty studentov [Syllabus as a means of organizing students' independent work] Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. 2016. № 11-5. S. 968-970. (In Russian)
- Zagreкова L.V., Nikolina V.V. (2004) Teoriya i tekhnologiya obucheniya. [Theory and technology of instruction.] M., 2004. (In Russian)
- Zuyeva N.Yu., Turbekova S.A., Omurzakova A.K. (2019) Aktual'nyye problemy samostoyatel'nogo izucheniya yazykov v informatsionno-telekommunikatsionnoy srede [Actual issues of independent language learning in the information and telecommunication environment] Vestnik KazNU. Filologicheskii ryad. Almaty, 2019. Spetsvypusk. S. 128-131. (In Russian)

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph28>**М.К. Бисенкулов,**

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: musakazim@mail.ru

ИСТОРИЯ ПЕРЕВОДОВ ЛИРО-ЭПИЧЕСКОЙ ПОЭМЫ «КОЗЫ-КОРПЕШ И БАЯН-СУЛУ» НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Статья посвящена истории переводов лиро-эпической поэмы «Козы-Корпеш – Баян-Сұлу» на русский язык. Сведения о поэме, посвященной трагической любви молодого джигита и степной красавицы, впервые появились на русском языке в 1848 году. В первой части статьи рассмотрены варианты прозаических пересказов сюжета поэмы бароном У-р, Г.Н. Потаниным. Основное внимание уделено особенностям поэтического перевода казахской поэмы Г.В. Тверитиным, М. Тарловским и В. Потаповой на русский язык. Автор доказывает, что перевод Г. Тверитина, осуществленный в 20-ых годах XX века, представляет собой вольное переложение всей поэмы, написанное белым стихом. По его мнению, перевод М. Тарловского, использовавшего кара өлең (ааба), сохраняет не только содержание, но и художественное своеобразие казахского эпоса. В. Потапова, работавшая над переводом «Козы-Корпеш – Баян-Сұлу» в 50-ые годы, смогла не только полностью воссоздать на русском языке сюжет поэмы, но и передать особенности ритмики оригинала, его строфики, системы рифм. Автор статьи отмечает не только достоинства, но и недостатки рассматриваемых переводов, доказывает, что перевод Тверитина есть довольно приблизительное переложение поэмы, Тарловский для передачи особенностей казахской поэтической речи использовал большое количество казахских слов, имеющих аналоги в русском языке, а В. Потапова отказалась от многих эпических формул, придающих повествованию образность.

Ключевые слова: поэтический перевод, адаптированный перевод, вольное переложение.

М.К. Bisenkulov,

I. Zhansugurov Zhetysu State University,
Kazakhstan, Tal dykorgan, e-mail: musakazim@mail.ru

History of translations of the lyro-epic poem «Kozy-Korpesh – Bayan-Sulu» into Russian

The article is devoted to the history of translations of the lyro-epic poem «Kozy-Korpesh – Bayan-Sulu» into Russian. Information about the poem, which is dedicated to the tragic love of the young jigit and steppe beauty, first appeared in Russian in 1848. In the first part of the article are considered the versions of prosaic recounts of the story of the poem by Baron U-r, G.N. Potanin. The main attention is paid to the peculiarities of the poetry translation of the Kazakh poem by G.V. Tveritin, M. Tarlovsky and V. Potapova into Russian. The author proves that the translation of G. Tveritin, carried out in the 20th century, is a free translation of the whole poem, written in white verse. According to him, the translation of M. Tarlovsky, who uses kara olen (aaba), keeps not only contents, but also an art originality of the Kazakh epos. V. Potapova, who worked on the translation of «Kozy-Korpesh – Bayan-Sulu» in the fifties of the twentieth century, was able not only to completely recreate in Russian the plot of the poem, but also to convey the peculiarities of the rhythm of the original, its lines, the system of rhymes. The author of the article notes not only the merits, but also the shortcomings of translations. He proves that Tveritin's translation contains many distortions of the poem's plot, Tarlovsky used many Kazakh words with analogues in Russian to convey features of Kazakh poetry speech, and Potapova abandoned many epic formulas that give the narrative image.

Key words: poetry translation, adapted translation, free translation.

М.Қ. Бисенқұлов,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: musakazim@mail.ru

**«Қозы-Көрпеш – Баян Сұлу» лиро-эпикалық поэмасының
орыс тіліне аудару тарихы**

Мақала «Қозы-Көрпеш – Баян Сұлу» лиро-эпикалық поэмасының орыс тіліне аудару тарихына арналған. Жас жігіт пен дала сұлулығының қайғылы махаббатына арналған өлең туралы ақпарат алғаш рет 1848 жылы орыс тілінде шыққан. Мақаланың бірінші бөлімінде Барон У-р, Г.Н.Потаниннің поэма сюжетін проза түріндегі жазбаларының нұсқалары қарастырылған. Мақалада қазақ поэмасын орыс тіліне Г.В. Тверитин, Марк Тарловский және В. Потапованың поэтикалық аудармаларының ерекшеліктеріне басты назар аударылған. Автор XX ғасырдың 20-жылдары жасалған Г. Тверитиннің аудармасы еркін формада екенін дәлелдейді. Оның пікірінше, қара өлең (аба) қолданған М. Тарловскийдің аудармасы қазақ эпосының мазмұнын ғана емес, көркемдік ерекшелігін сақтайды. 50-ші жылдары «Қозы-Көрпеш – Баян Сұлу» аудармасымен айналысқан В. Потапова поэманың сюжетін орыс тілінде толық жасап қана қоймай, түпнұсқа ырғағының ерекшеліктерін, оның құрылысы мен рифма жүйесін жеткізе білді. Мақала авторы тек маңыздылығын ғана емес, сонымен бірге қарастырылып отырған аудармалардың кемшіліктерін де атап отырып, Тверитиннің аудармасында поэманың сюжетін бұрмалаушылығы көп кездеседі, Тарловский қазақ поэтикалық сөйлеуінің сипаттамаларын жеткізу үшін орыс тілінде аналогы бар көптеген қазақ сөздерін пайдаланды деп дәлелдейді, ал В. Потапова өзінің аудармасында баяндау бейнесін белгілейтін көптеген эпикалық формулалардан бас тартты деп санайды.

Түйін сөздер: поэтикалық аударма, бейімделген аударма, еркін тәржіме.

Введение

Общеизвестно, что художественный перевод способствует расширению и укреплению взаимосвязей современных национальных литератур. Потому в Казахстане тщательно изучается практика перевода произведений казахской литературы на русский язык и русской литературы на казахский язык. Проблемы художественного перевода с казахского на русский язык освещены в работах С.К. Куспанова, З.У. Жантекеевой, Н.Ж. Сагындыковой, Х. Садыкова, Ф. Фаткуллина и др. В них анализируются русские переводы произведений Абая Кунанбаева, Султанмахмута Торайгырова, Сакена Сейфуллина, Ильяса Джансугурова, Абдильды Тажибаева и других художников слова. В последние годы появилось немало монографий, посвященных особенностям передачи содержания произведений казахских писателей и поэтов на русский язык (Moldagalieva J.T., 2001; Jekeeva K.O., 2003; Korbosynov M.A., 2009; Kuantaeva M.E., 2009; Kanaryanov K.N., 2010; Jaksylykov A.J., 2011). Однако не всегда практика художественного перевода подвергается должному теоретическому изучению, не все проблемы перевода становятся предметом специальных исследований. В частности, до сих пор не получил глубокого теоретического освещения опыт поэтического воссоздания казахского эпоса на русском языке.

Отдельные наблюдения над качеством русских переводов казахских эпических поэм содержатся в диссертации Н.Ж. Сагындыковой. Противоречивые оценки поэтического перевода Г.В. Тверитина «Песнь о Козы-Корпече и Баян-Слу» высказаны М. Сильченко, И. Дроздецкой, Ф. Дивинской. М. Каратаев в свое время отмечал отдельные неточности в переводе поэмы о Кобланды батыре, выполненном С.И. Липкиным.

В журнале «Отечественные записки» за 1848 год был помещен беллетризованный очерк Барона У-р «Четыре месяца в киргизской степи» (Baron U-r, 1848: 141-224). В изображении автора очерка степь предстает экзотической местностью, которую населяет полудикий народ с жестокими и своеобразными нравами и обычаями. В очерк включено прозаическое изложение эпического сюжета о трагической любви Козы-Корпеша и Баян-Слу. Барон У-р не ставил перед собой задачи тщательного воспроизведения казахской поэмы. Главным для него было представить в самых общих чертах казахскую поэзию российскому читателю. Такая установка определила характер повествования: стремясь передать своеобразное мирозерцание «киргизов» (казахов – М.Б.), автор очерка воспроизвел лишь ключевые моменты эпического сюжета. К ним относятся сюжетные коллизии, связанные с описанием взаимоотношений Сарыбая и Карабая, ознаменовавшихся обручением детей «при

самом их рождения», взаимной любви Козы-Корпеша и Баян-Слу (в написании Барона У-р «Козу-Курпеча» и «Баян-Сулу»), в которую вмешивается «злой гений наших любовников», по определению автора пересказа, Калмык Кодар, смерти Козу-Курпеча от руки Кодара, мести Баян-Сулу убийце, смерти героини и погребении влюбленных в одной могиле. Автор изложения сохранил оценку воскресения Козу-Курпеча на три дня, имеющуюся в некоторых казахских вариантах поэмы.

Барон У-р домысливает оригинал (в его истолковании Сарыбай отказывается выдать дочь за Козу-Курпеча, потому что тот «разорился вконец»), вводит в русский текст вымышленные сцены (Кодар «зарезал» Сарыбая и «похитил» Баян), использует элементы поэтики русской сказки (традиционный зачин «жили-были» и др.) и книжные выражения типа «Кодар остался, как истина, на дне колодца» и одновременно вводит просторечные обороты («тот, о дуру, ее послушал» – о Кодаре), комментирует излагаемые события.

К прозаическим адаптированным переводам казахского эпоса на русский язык относится краткий пересказ этой же поэмы Г.Н. Потанина (Potanin G.N., 1896: 60-88). Если Барон У-р назвал поэму «дикой», выразив тем самым неверие в способность народа создавать прекрасные поэтические произведения, то Г.Н.Потанин выделил в поэме ее сюжетное ядро – любовь и смерть Козы-Корпеша и Баян-Слу. Вкратце пересказав содержание оригинала, он воспроизвел символическую концовку, имеющуюся во многих казахских версиях поэмы: после смерти влюбленных на их могиле выросли два дерева (в иных версиях – два цветка), протягивающие друг другу ветви. Это – символ глубокой и сильной любви. Между ними вырос колючий куст, символизирующий злого разлучника.

Прозаические пересказы были первыми формами переводческого контакта двух разных по своим культурным традициям народов – русского и казахского. По мнению современных теоретиков перевода, подобные адаптации не только допустимы, но даже в какой-то мере необходимы при первом знакомстве одного народа с культурой другого. Главная задача таких адаптированных переводов – дать общее представление о национальной поэзии народа. Понятно, что о воссоздании художественных достоинств переводимых произведений в полной мере еще не могло быть речи.

Эксперимент

Первый опыт поэтического перевода поэмы на русский язык принадлежит поэту Г.В. Тверитину (1889-1922). Его поэтическая интерпретация под названием «Песнь о Козы Корпече и Баян-Слу», изданная в 1927 году в Кызыл-Орде, объединила факты, содержащиеся в разных вариантах казахской поэмы (Tveritin G.N., 1927). Из-за отсутствия конкретного подлинника перевод Г.В.Тверитина приобрел характер вольного переложения казахской эпической поэмы. Анализ свидетельствует, что поэт точен в передаче характеров персонажей и их взаимоотношений, в воспроизведении главных событий казахского эпоса. Однако переводчик нивелировал национально-поэтические особенности эпоса. Это последовательно прослеживается на всех уровнях: в лексике и строфике переложения, в его ритмике, образной системе и т.д. В творческом истолковании поэта эпически свободная форма повествования заменена жесткими рамками композиционного повествования: поэма разбита им на десять глав, каждая из которых имеет свое название и развивает соответствующую тему («Песнь о клятве», «Песнь о судьбе» и т.п.). Поэму предваряет «Вступление», представляющее собой лирическое обращение переводчика к читателю. Поэт придал казахской поэме строгую строфическую организацию: она написана правильными десятистишиями, не свойственными казахской эпической традиции.

Кроме того, сложный в рифменном отношении стих казахского эпоса заменен белым стихом:

Если ветер, о гор слетая,
Замутит в Балхаше воду,
Зашумит и забушует
В побережье Ала-Куля,
Ты прислушайся, прохожий.
Сказку он тебе расскажет
О прекрасной нежной травке,
О Баян-Слу, о несчастной,
Что была нежна, как голубь,
Что любить и мстить умела.

Переложение Г.Тверитина насыщено лирическими стихами о природе:

Как прекрасны вы, о степи,
С бесконечно-синим небом,
С остроконечными горами,

Где озера ясной стали.
 Где ковыль – трава седая.
 То раздолье, то пустыня,
 То пески, то гладь, то травы,
 Без конца простор, без грани,
 Как прекрасны вы, о степи,
 Дар земли ордам казахским.

Стихи, в которых пейзаж выступал бы в качестве самостоятельного объекта изображения, по свидетельству исследователей, не были свойственны казахской народной поэзии. Поэт часто использует литературные штампы при описании природы и при выражении героями своих чувств, такие, как «На цветах, на травах *слезы Серебром росы блеснули*», «По утрам *фатой туманной, Как невеста, убиралась*» (речь идет о степи) и др. Он допускает постоянное смешение специфических русских слов и выражений с казахскими словами, в результате чего смысл текста часто затемняется: «Он клышем и найзой острой, Как игрушками, владеет, где «клыш» – сабля, «найза» – копье (правильнее будет написание «кылыш»). Наблюдения убеждают, что не все казахские олова, введенные Г.В. Тверитиным, являются реалиями: многие из них легко переводимы. Переводчик сокращает отдельные эпизоды для достижения логической стройности изложения и одновременно вводит в русский текст фрагменты, отсутствующие в казахских версиях поэмы, с целью создания национального колорита. Как правило, вымышленные переводчиком отрывки текста представляют собой описания этнографически подробностей кочевого быта: одежды, национальных игр, напитков и т.п.

Результаты и обсуждение

На основе казахского эпического сюжета Г. Тверитин создал самостоятельное поэтическое произведение, при этом он не смог донести до читателя национальное своеобразие этого памятника духовной культуры казахского народа. Метод перевода Г. Тверитина заключается в приближении казахской поэмы к русскому читателю, в стремлении сделать ее понятной и доступной.

Поэтическая интерпретация Г. Тверитина получила в критике немногочисленные отзывы в противоречивые оценки. Одни называют ее образцом подлинно творческого перевода фольклорного произведения, другие считают ее переводом в современном понимании слова. Ближе

к истине И. Джансугуров и М. Сильченко, отмечавшие слишком вольный характер перевода Г.В. Тверитина. Его интерпретация является вольным поэтическим переложением казахского эпоса. Оно отвечало духу в требованиям того времени. Культурно-историческое значение тверитинского переложения заключается в том, что оно было первым шагом на пути поэтического освоения казахского эпоса русской литературой.

После Первого съезда советских писателей (1934) по инициативе Союза писателей Казахстана в Москве вышла из печати антология казахской литературы «Песни степей». В нее вошли переводы отдельных фрагментов казахского эпоса, сделанные группой советских поэтов – М. Тарловским, П. Шубиным, Г. Владимирским и другими. Многие переводы вначале публиковались на страницах союзной и республиканской печати.

Переводчик М. Тарловский воссоздал первую часть поэмы о Козы-Корпеше и Баян-Слу – от начала (зачина) до эпизода состязаний Козы-Корпеша и Кодара (Kozy-Korpesh i Bayan-Slu, 1940). В отличие от перевода Г. Тверитина М. Тарловский передает не только основное содержание поэмы, но и некоторые художественные особенности казахского эпоса. Удачей переводчика является воссоздание рифмовки кара өлең (ааба), воспроизведение присущего оригиналу богатства рифм: во многих случаях он сохраняет начальные, внутренние и концевые созвучия, воссоздает реди́ф, иногда правильно передает тираду. Например:

Оригинал

Қылышпенен өлтірсем,
 Қикаладың дерсің сен.
 Найзаменен өлтірсем,
 Микаладың дерсің сен.
 Садақпенен өлтірсем,
 Қапыл қалдым дерсің сен.
 Мылтықпенен өлтірсем,
 Жазым қалдым дерсің сен.

Подстрочный перевод

Убить бы саблей тебя.
 Закричишь: «Искромсал ты меня!»
 Убить бы тебя копьем,
 Закричишь, что помял я тебя.
 Убить бы из лука тебя,
 Скажешь- был застигнут врасплох.
 Убить бы тебя из ружья,
 Да скажешь, ненароком убил.

Перевод М. Тарловского:

Если будешь мечом клеймен ты,
«Я разрублен», простонешь ты;
Если будешь копьем сражен ты,
«Я проколот», простонешь ты;
Если будешь стрелой пронзен гы,
«Я пронизан», простонешь ты;
Если будешь свинцом сметен ты,
«Я прострелен», простонешь ты!

И в оригинале, и в переводе строки объединены по принципу синтаксического параллелизма, с помощью анафоры «если» – в нечетных и «я» – в четных строках переводчик воссоздает богатство звучания подлинника. В инструментовке стиха перевода активно участвует реди́ф «ты». Эпической тираде найден достойный адекват.

Однако поэтические переводы М. Тарловского не лишены недостатков. К ним относится неоправданное насыщение русского текста казахскими словами, многие из которых не входят в состав безэквивалентной лексики казахского языка и только засоряют текст перевода. Наблюдения убеждают, что казахские слова вводятся М. Тарловским, во-первых, для создания национального колорита, во-вторых, для создания рифмы, когда казахское слово рифмуется с русским, например: «Подымал батыр найзу. Помирал Чигир внизу», где «найза» означает «копье», или «И пока ты к родному юю Не привяжешь сбрую», где слово «юю» непонятно даже читателю, владеющему казахским языком.

Выявляются три способа введения казахских слов в перевода М. Тарловского: 1) простое включение казахского слова без всяких попыток раскрыть его значение: «Помирают кяфиры мной, В ключья рван мой теплый кийим», где «кяфиры» означает «неверные, люди иной веры», «кийим» – «одежда»; 2) введение казахского слова о его русским эквивалентом, создающее ненужную тавтологию: «Я прошу тебя, бог-кудай, Если умер он – смерть мне дай»; 3) придание казахским словам обличие русских слов: «На аллашью волю благу Я тебя, мой брат, предаю» – от слова «аллах» – «бог»; или «Покажи же мне прыть тулпарью, Благородной рожденный тварью», где от казахского слова тулпар – сказочный крылатый конь – образовано прилагательное «тулпарья». Снижают качество переводов М. Тарловского такие приемы, как компановка фразеологизмов из русских и казахских слов («шайтан меня дерит!»), модернизация

текста за счет введения понятий, не свойственных художественной действительности казахского эпоса. Переводчик вводит в русский текст целые отрывки, отсутствующие в оригинале, обнаруживает невнимание к речевой характеристике, в результате чего искажается психологический облик героев, упрощенно воссоздает портретные описания, произвольно сокращает оригинал. По признанию М. Тарловского, ему приходилось работать по подстрочникам, которые иногда оказывались вдвое короче оригинала.

В отличие от своих предшественников Г. Тверитина и М. Тарковского, В. Потапова, работавшая над переводом поэмы в 50-ые годы, внимательна при передаче национально-художественных особенностей оригинала (Kozy-Korpesh i Bayan-Slu, 1958). Анализ убеждает, что ей удалось донести до читателя своеобразный характер поэтического мировосприятия казахского народа, воспроизвести многие особенности ритмики оригинала, его строфики, системы рифм. В отличие от М. Тарловского она удачно воссоздала многие поэтические особенности казахского эпоса, в том числе такой сложный элемент его, как тирадное объединение стихов (М. Тарловскому это удавалось крайне редко):

Оригинал:

Мұндайлыққа салды ием
Кен сықылды жалғызды,
Бір қыз үшін дертті боп,
Иттің де қойын жайғызды.

Мен елімде көруші ем
Не сықылды әр қызды,
Бәрінен де көңілімді
Жалғыз Баян қалғызды..

Подстрочный перевод:

Всевышний вверх меня в печаль.
Одинокого сироту,
Заставил полюбить девушку
И пас овец злого человека

Я видел на родине
Всяких девушек,
Но больше всех заставила
Меня страдать одна Баян...

Перевод В.Потаповой:

Понять не в силах я,-за что
Мне участь горькая дана?

Во имя суженой пасу
Отару старого лгуна.

Хотя девичьей красотой
Богата Еалталы-страна,
Козы-Корпеш безумцем стал
Из-за Баян – ее вина!

В переводе верно переданы смысл и интонация тирады, сохранена такая конструктивная особенность ее, как сквозная рифма, которая и в оригинале, и в переводе объединяет четные строки.

Заключение

Сопоставительный анализ показывает, что перевод В. Потаповой отличается глубиной проникновения в оригинал, верное воссоздание многих художественных особенностей казах-

ского эпоса. Однако при внимательном рассмотрении можно найти отклонения от оригинала. Так, В. Потапова иногда сокращает эпизоды, в том числе эпические клише – «общие места» эпоса (например, отъезд героя за нареченной невестой), в которых содержится сумма приемов народной поэзии. Не всегда внимательна В. Потапова при передаче специфических образных выражений оригинала. Например, часто используемое при портретном описании красавицы выражение «бұралған тал шыбықтай сұлу Баян», что в подстрочном переводе означает «гибкая, как ветка тальника, прекрасная Баян», В. Потапова постоянно переводит как «гибкий стан». В этом случае образность заменена описательностью. Имеющиеся в русских переводах недостатки не дают ощущения полноты воссоздания идейно-художественного своеобразия лиро-эпической поэмы о любви Козы-Корпеш и Баян-Сулу.

Литература

- Молдагалиева Ж.Т. Проблемы поэтики перевода (на материале переводов поэмы М.Ю. Лермонтова на казахский язык). – Алматы, 2001. – 140 с.
- Жекеева К.О. Национальный колорит и художественно-творческие искания в литературном переводе (на материале переводов произведений А.С. Пушкина). – Алматы, 2003. – 124 с.
- Копбосынов М.А. История перевода басен И.А. Крылова в казахской литературе. – Алматы, 2009. – 131 с.
- Куантаева М.Е. Художественные аспекты перевода исторических реалий в казахской художественной прозе. – Алматы, 2009. – 130 с.
- Канапьянов К.Н. Отражение своеобразия лирики М.Ж. Копеева в русских переводах. – Алматы, 2010. – 131 с.
- Жаксылыков А.Ж. Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы. – Алматы: Казак университеті, 2011. – 150 с.
- Барон У-р. Четыре месяца в киргизской степи. – СПб., 1848. – С.141-224. (Отдельный оттиск из «Отечественных записок»).
- Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича. (Из поездки в Кокчетавский уезд) / Г.Н. Потанин // Русское богатство. – СПб. – 1896. – № 8. – С.60-88.
- Тверитин Г.В. Песнь о Козы-Корпеш и Баян-Слу. – Кызыл-Орда, 1927. – 174 с.
- Козы-Корпеш и Баян-Слу // Песни степей. Антология казахской литературы. Под ред. Л. Соболева. – М.: Художественная литература, 1940. – С. 22-29.
- Козы-Корпеш и Баян-Слу. Перевела Вера Потапова // Казахский эпос. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. – С. 441-458.

References

- Baron U-r. (1848). Chetyre mesyaza v kirgizskoy stepi [Four months in the Kyrgyz steppe] SPb. P. 141-224. (in Russian)
- Jaksylykov A.J. (2011). Aktualnye problemy hudojestvennogo perevoda i razvitie kazahskoy literatury [Opical problems of artistic translation and development of Kazakh literature]. Almaty: Kazhak university, 150 p. (in Russian)
- Jekeeva K.O. (2003). Nazionalny kolorit i hudojestvennye iskaniya v literaturnom perevode (na materiale proizvedeniy A.S. Pushkina) [National colour and artistic and creative searches in literary translation (on the material of translations of works of A.S. Pushkin)]. Almaty: 124 p. (in Russian)
- Kanapyanov K.N. (2010). Otrazhenie svoeobraziya liriki M.J. Kopeeva v pusskih perevodah [Reflection of the identity of M.J. Kopeev's lyrics in Russian translations]. Almaty: 131 p.(in Russian)
- Kozy-Korpesh i Bayan-Slu (1940) [Kozy-Korpesh and Bayan-Slu] Pesni stepey. Antologiya kazahskoy literatury. M. P. 22-29. (in Russian)

Kozy-Korpesh i Bayan-Slu (1958) [Kozy-Korpesh and Bayan-Slu. Vera Potapova translated] Kazahskiy epos. Almaty: P. 441-458. (in Russian)

Kopbosynov M.A. (2009). Istoriya perevoda basen I.A. Krylova v kazahskoy literature [History of translation of I.A. Krylov's basens in Kazakh literature]. Almaty: 131 p.(in Russian)

Kuantaeva M.E. (2009) Hudojestvennye aspekty perevoda istoricheskikh realiy v v kazahskoy literature [Artistic aspects of translation of historical realities in Kazakh art prose]. Almaty: 130 p. (in Russian)

Moldagalieva J.T. (2001). Problemy poetiki perevoda (na materiale perevodov poem M.Yu. Lermontova na kazahskiy yazyk) [Problems of poetry translation (on the material of translations of M.Yu. Lermontov's poems into Kazakh)] Almaty: 140 p.(in Russian)

Potanin G.N. (1896). V yurte poslednego kirgizskogo zarevicha (Iz poezdki v Kokchetavskiy uezd) [In the yurt of the last Kyrgyz tsarevich. (From a trip to Kokchetava County)] Russkoe bogatstvo. SPb. №8. P. 60-88. (in Russian)

Tveritin G.V. (1927). Pesn o Kozy-Korpeche i Bayan-Slu [Song about Kozy-Korpech and Bayan-Slu.]. Kzyl-Orda: 174 p. (in Russian)

А.М. Есентемирова¹ , С. Петкова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан,

²Софийский университет им. Св. Климента Охридского, Болгария, г. София,

e-mail: aigul.yessentemirova@mail.ru, silpet2000@yahoo.com,

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД КАК РИТОРИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Статья посвящена актуальной проблеме переводоведения – риторической модели перевода художественного перевода. Актуальность заключается в использовании дискурсного (нериторического) подхода, синтезирующего проявления риторической компетенции субъектов в аспекте риторической коммуникации «автор – переводчик – читатель».

Автором предпринята попытка обосновать в качестве критерия аутентичности перевода эмоциональное воздействие на читателя. Данная цель реализуется при помощи сопоставления символики в оригинале и русских переводах, анализа зрелищной и звуковой символики, мистики, молитвословного ритма, сакрального значения числовой символики, мотива сна, мифологического локуса воды. Особое внимание уделено мифологическому «языку птиц». Такой подход позволил показать совпадения и различия в передаче символики, мифологических и духовно-религиозных интерпретаций в оригинале и переводе. Вывод о точности перевода обоснован на верности переводчиков мифологической поэтике, в том числе «языку птиц». Показано отличие перевода Гумилева: оно заключается в отказе от символики Альбатроса как Божьего посланника, Левика – в воссоздании мистики оригинала. Различия оригинала и русских переводов объясняются соотношением зрелищной и звуковой символики, ассоциаций и реакций на изображение и звук.

Ключевые слова: художественный перевод, дискурсный подход, риторика перевода, риторическая коммуникация, Кольридж, символика, «язык птиц»

A.M. Yessentemirova¹, S. Petkova²,

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,

²Sofia University St. Kliment Ohridski, Bulgaria, Sofia,

e-mail: aigul.yessentemirova@mail.ru, silpet2000@yahoo.com,

Literary translation as rhetorical communication

The article discusses a current problem of translation studies devoted to a rhetorical model of literary translation. The relevance consists in using the discourse (neo-rhetorical) approach, which synthesizes the display of rhetorical competence of the subjects in the aspect of rhetorical communication chain «author – translator – reader».

The author made an attempt to justify the emotional impact on the reader as a criterion for the authenticity of the translation. This target is realized by comparing the symbols in the original text and Russian translations, analyzing spectacular and sound symbols, mysticism, prayer rhythm, sacred meaning of numerical symbolism, dream inspiration and mythological locus of water. Special attention is paid to the mythological «birds language».

This approach allowed us to show the similarities and differences in the reproduction of symbols, mythological and spiritual-religious interpretations of the original and translation. The findings on the translation accuracy is based on the adherence of the translators to mythological poetics, including the «birds language». The difference of Gumilyov's translation involves the rejection of the symbol of Albatross as God's messenger while Levik's translation recreates the original mysticism. The differences between the original text and Russian translations are explained by the ratio of spectacular and sound symbolism and the association and reaction to the portrait and sound.

Key words: literary translation, discourse approach, translation rhetoric, rhetorical communication, Coleridge, symbolism, «birds language».

А.М. Есентемирова¹, Силвия Петкова²,

¹А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,

²Климет Охридский атындағы София университеті, Болгария, София қ.,
e-mail: aigul.yessentemirova@mail.ru, silpet2000@yahoo.com

Риторикалық коммуникация ретінде көркем аударма

Мақала аударма ісіндегі өзекті мәселенің бірі – көркем аударманың риторикалық моделіне арналған. Өзектілігіне «Автор – аудармашы – оқырман» риторикалық коммуникация аспектісінде субъектілердің риторикалық құзыреттілігінің көрінісін жинақтай отырып, дискурстық (риторикалық емес) тәсілді қолдану кіреді.

Автор аударманың дәлме-дәлдік өлшемі ретінде оқырманға эмоционалдық тұрғыдан әсер етуді дәлелдеуге талпыныс жасады. Бұл мақсаты түпнұсқадағы және орысша аудармалардағы символикаларды салыстыру, көріністік және дыбыстық символиканы, тылсым күшті, мінәжат ырғағын, сандық символиканың әдет-ғұрыптық мағынасын, түстің себебін, судың мифологиялық локусын талдау көмегімен жүзеге асырылды. Басты назар мифологиялық «құстар тіліне» аударылды. Мұндай тәсіл түпнұсқа мен көшірмедегі символика, мифологиялық және рухани-діни түсініктердің ұқсастығы мен айырмашылығын көрсетуге мүмкіндік берді.

Аударманың айна қатесіздігі туралы қорытынды мифологиялық поэтиканың, оның ішінде «құстар тілі» аудармашыларының дұрыстығына негізделеді. Гумилевтің аудармасынан айырмашылығы көрсетілді: ол Альбатрос бейнесінің Құдайдың елшісі екендігінен бас тартуға негізделеді, ал Левиктің аудармасынан айырмашылығы – түпнұсқада мистиканы жаңғырту. Түпнұсқа мен орысша аудармалардағы айырмашылық көріністік және дыбыстық символиканың өзара қатынасымен, оның сурет пен дыбысқа байланысы, әсерімен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: көркем аударма, дискурстық бағыт, аударманың риторикасы, риторикалық коммуникация, Кольридж, символика, «құстар тілі».

Введение

Разное понимание задач художественного перевода обусловило функционирование в науке различных школ и направлений, теорий. Неслучайно Л.Л. Нелюбин в «Толковом переводоведческом словаре» предлагает тридцать три определения художественного перевода. Новым для переводоведения является представление о коммуникативной модели перевода, что позволяет выработать концепцию риторической модели перевода, или художественного перевода как риторической коммуникации. Такую возможность содержит применение дискурсного (нериторического) подхода, при котором анализ риторического сознания (автора – переводчика – читателя) становится базой для исследования риторической компетенции субъектов коммуникативной цепочки с позиции типов возникающих ассоциативных связей.

Предпринятый в работе опыт имеет предпосылки в концепции аналитического перевода В. Руднева, применённой им в переводе книги «Винни Пух» А. Милана и работах «Винни Пух и философия обыденного языка» (Руднев В., 2002), «Морфология реальности: Исследование по «философии текста»» (Руднев В., 1997), «Прочь от реальности: Исследования по философии текста» (Руднев В., 2000). Очевидна типология аналитического подхода, учитывающего

коммуникативный контекст автора переводимого текста и адресата перевода, коммуникативному подходу к теории и практике перевода, причем данный подход был предвосхищен трудами М.Л. Гаспарова, М.П. Алексеева, Н.И. Балашова, Ю.Д. Левина. Коммуникативный подход к проблемам художественного перевода требует в качестве цели его создания учитывать читателя перевода. Коммуникативные теории и модели перевода, разработанные в трудах О. Каде, З.Д. Львовской и других ученых, основаны на результатах теории речевых актов, лингвистической прагматики и теории коммуникации. Основным критерием аутентичности при таком подходе становится коммуникативная равноценность оригинала и перевода.

Для выработки представления о риторической сущности художественного перевода плодотворными представляются и идеи семиотики, касающиеся риторики образа. Так, предположение Ролана Барта о том, что совокупность коннотативных составляющих воспринимаемого образа делает возможным его рассмотрение в качестве «риторической конструкции, опирающейся на рассматриваемые коннотативные составляющие» (Барт Р., 1989: 316). Актуальность приведенных воззрений обусловлена особой моделью коммуникации в переводных поэтических текстах. Модель адресации, при которой переводчик одновременно является и автором

«своего» поэтического текста, и посредником между автором оригинала и адресатом приводит к двойственной роли переводчика и обуславливает модель адресации на грани обычной коммуникации и поэтической автокоммуникации. В то же время перевод поэзии, являясь особой дискурсивной практикой, основывается на особой коммуникативной схеме. Разработанная учеными модель автоадресации относится к модели поэтической автокоммуникации (Лотман Ю.М., 1992: 76-77) и связана с понижением роли адресанта в коммуникативном акте. Дискурсивный подход к тексту В.И. Тюпы, основанный на трех компетенциях текста – референтной, креативной и рецептивной (Тюпа В.И., 2006: 37) сопоставим с трехчленной формулой «автор – идеальный адресат (Другой) – автор», что предполагает внимание к автокоммуникативной стратегии поэтического (и философского) дискурса и является частью автокоммуникативной стратегии (Азарова Н.М., 2012: 228).

Таким образом, выработка методологии риторической модели художественного перевода базируется на представлении о риторической коммуникации и отношении к риторике как учению о понимании и восприятии художественного текста. Для построения риторической модели художественного перевода актуален опыт построения модели Б.Ю. Городецким – в русле комплексной теории моделей речевого общения (Городецкий Б.Ю., 1989: 5-31). С учетом выявленных А.А. Волковым видов риторического пафоса, анализа риторической эмоции в поэзии (Волков А.А., 2003: 25-26), становится возможным выработать методику исследования эмоционального воздействия поэтического перевода на читателя.

Актуальность предпринятого в данной статье опыта обусловлена выработкой дискурсивной (неориторической) модели художественного перевода. Сущность дискурсивного подхода состоит в изучении процессов художественного перевода в аспекте риторической модели коммуникации в цепи «автор – переводчик – читатель». Цель – обосновать роль эмоционального воздействия на читателя как критерий аутентичности при риторическом подходе к художественному переводу. Задачи – 1) показать применение дискурсивного подхода для выработки риторической модели перевода; 2) сопоставить способы воспроизведения символики в оригинале и русских переводах; 3) осуществить анализ зрелищной и звуковой символики, мистики, молитвословного ритма, сакрального значения цифровой симво-

лики, мотива сна, мифологического локуса воды как способов эмоционального воздействия на читателя; 4) провести анализ риторической коммуникации автора перевода и читателя в аспекте «языка птиц».

Эксперимент

Объектом сопоставительного анализа явились оригинал – поэма «The Rime of the Ancient Mariner» (Сказание о старом мореходе), написанная С.Т. Кольридом в ноябре 1797 – марте 1798 г. специально для сборника «Lyrical Ballads» (Лирические баллады) (1798), составленного из стихов В. Вордсворта и С.Т. Кольрида; переводы Н. Гумилева «Николай Гумилев» (Гумилев, Электронное собрание сочинений) и В. Левица «Кольридж С.Т. Избранная лирика. Поэмы» (Кольридж С.Т., 1997: 122 – 152).

Результаты и обсуждение

При создании произведения Кольридж сознательно подражал стилю авторов средневековых народных баллад, знакомых ему по популярному сборнику Томаса Перси «Памятники старинной английской поэзии» (1765). Отсюда поэт заимствовал так называемый «балладный размер»: четырех- и трехстопные строки, рифмующиеся по схеме abcb, а иногда abcbdb, и особую напевную интонацию стиха. Поэма Кольриджа переводилась на русский язык Ф.Б. Миллером (1857), Н.Л. Пушкиревым (1878), А.А. Коринфским (1897) и Н.С. Гумилевым (1919). Объектом сопоставления являются также переводы поэмы Николаем Гумилевым (Гумилев Н.С., online) и Вильгельмом Левицом (Кольридж С.Т., 1997).

Стиль С.Т. Кольриджа характеризуется чрезвычайно насыщенной символикой. Как известно, 'The symbol is an active radiation or outflowing of meaning from a higher unseen source through a lower visible one' (Символ – это активное излучение или вытекание значения из более высокого невидимого источника через более низкий видимый) (Holmes R., 1982: 87). Исследователями образ Альбатроса трактуется как олицетворение «благодатных сил природы» (Горбунов А.Н., 2004: 27). С другой стороны, романтическая символика в поэме Кольриджа строится на «языке птиц» (Генон Р., 2006: 329-330). Восходящая к древности символика «языка птиц», полета и падения, является формой предсказаний. «Язык птиц» отождествляется с «языком богов», поскольку последние являли свою волю

через предзнаменования. Птицы, таким образом, играли роль «вестников», аналогичную той, что обычно приписывается ангелам.

Мифопоэтическая символика «языка птиц» являет в образе Альбатроса противопоставление небесного и земного. Иными словами, очевидна божественная природа Альбатроса. Основой метаязыка образа Альбатроса явился «язык птиц»: он является божественным(белым) вестником, несущим благу вест о спасении. Пророческая коннотация составляет, таким образом, основу риторической концепции образа Альбатроса.

Философский характер поэмы, сообщающий метафизическую символику произведению, формируется проблемами соединившими не только полушария Земли, но и миры: человеческий и божественный, земной и небесный, добра и зла. Концепция двоемирия, характерная для романтизма, позволила автору определить духовный путь человека как победу над злом в себе, победу, в достижении которой человеку помогают природа и Бог. Вместе с тем мифопоэтическая природа поэмы включает в конфликт поэмы антропоморфные явления. Низменная сущность человека преодолевается божественной помощью Альбатроса. Вест о спасении, о том, что человек не будет оставлен Богом, приходит в момент отчаяния моряков, когда океанская буря уносит корабль к Южному полюсу. Таким образом, «язык птиц» в оригинале становится важным способом воздействия на читателя, по причине мифопоэтического характера происхождения – с доминирующим эмоциональным воздействием, на уровне подсознательного.

Рассмотрим способы воздействия на читателя на примерах русских переводов, сосредоточив внимание на приемах создания символики. В

переводе Гумилева символика приводит к трактовке художественного образа, отличающегося от оригинала. Так, обнаруживаемая учеными параллель с судьбой Иисуса Христа обоснована как спасительная миссия, а смерть Альбатроса и наказание матросов воспроизводят сюжет из Евангелия. Е.И. Волкова пишет: «Развернутые метафоры: «христианская душа», «благочестивая птица, принесящая добрую вест» – отсылают нас к событиям из жизни Иисуса Христа...» (Волкова Е.И., 2001: 33). В интерпретации Гумилева нет ни ощущения неожиданности появления птицы, ни восприятия ее как Божьего посланника. Возникает даже чувство обыденности прилета Альбатроса. Не случайно сравнение Альбатроса переводчиком с человеком. Сравним:

Н.С. Гумилев

И напоследок Альбатрос
К нам прилетел из тьмы;
Как, если б был он человек,
С ним обходились мы.

Сравним с переводом В. Левика:

И вдруг, чертя над нами круг,
Пронесся Альбатрос,
И каждый, белой птице рад,
Как будто был то друг иль
Брат,
Хвалу Творцу вознес.

В переводе Левика появляется мотив божественного посланника. Отсюда такая особенность: появление Альбатроса сопровождается затишьем и обретением моряками уверенности в благополучном исходе плавания:

С.Т. Кольридж

And a good south wind sprung up behind;
The Albatross did follow,
And every day, for food or play,
Came to the mariners' hollo!
«It ate the food it ne'er had eat,
And round and round it flew.
The ice did split with a thunder-fit;
The helmsman steered us through!

Н.С. Гумилев

*И добрый южный ветер нас мчал
Был с нами Альбатрос,
Он поиграть, поестъ слетал
На корабельный нос.
Он пищу брал у нас из рук.
Кружил над головой.
И с громом треснул лед, и вот
Нас вывел рулевой.*

В.В. Левик

*Попутный ветер с юга встал,
Был с нами Альбатрос,
И птицу звал, и с ней играл,
Кормил её матрос
«Он к нам слетал, из наших рук
Брал непривычный корм,
И с грохотом разверзся лед,
И наш корабль, войдя в пролет,
Покинул царство льдистых вод,
Где бесновался шторм;*

Анализ звуковой символики возвращает читателя к мифологической подоплеке образа. Многие традиционные учения определяют первичность появления звука по отношению к другим началам материального мира – вещам и явлениям. Например, раскаты грома во множестве культур воспринимались как мощные звуки, порожденные небесными жителями, богами. Гроза воспринималась как голос космической энергии, взаимодействие полярных сил Космоса. Звуки оказываются сильнейшими методами

воздействия на сознание и восприятие человеком объекта, обладающего той или иной звуковой символикой. В художественной литературе звукопись является способом подражания внешним слышимым звукам. Автор способен погрузить читателя в атмосферу происходящего, используя упоминания различных звуков, а также применяя аллитерацию и ассонанс для передачи явлений, которые могут быть физически слышны, будь то явления природного происхождения или же созданные человеком.

С.Т. Кольридж

The ice did split with a thunder-fit;
The helmsman steered us through!

Н.С. Гумилев

И с громом треснул лед, и вот
Нас вывел рулевой.

В.В. Левик

И с грохотом разверзся лед,
И наш корабль, войдя в пролет,
Покинул царство льдистых вод,
Где бесновался шторм;

В звуковой символике оригинала определяющим является образ ударов грома ‘thunder-fit’, чему в переводе Гумилева соответствует ‘с громом’, у Левика – ‘с грохотом’. Звуковая символика воспроизводит образ раскалывающегося льда, при этом бессознательная реакция читателя формируется восприятием холода, льда, снега как предзнаменования опасности и смерти, а с появлением Альбатроса эти зловещие явления отступают.

Радость моряков, сменившая отчаяние, ярко выражена в их отношении к Альбатросу, его присутствие становится для них залогом удачного исхода путешествия. Образ Альбатроса олицетворяет единство мира и человека и природы. Одновременно Альбатрос является посланцем другого, потустороннего мира, который проявляет себя в предзнаменованиях.

Австрийский исследователь А. Ханзен-Лёве отмечает, что крылатые существа действуют как медиумы и средства сообщения между потусторонними и посюсторонними мирами (Ханзен-Лёве А., 2003). С одной стороны, птицы – или крылатые демоны, ангелы, гении – предстают

апокалиптическими вестниками, носителями знаков (знамений), возвещающих грядущее потустороннее; с другой стороны, как райские птицы. В этом смысле вестники Гермеса одновременно обладают в образной системе произведения знаковой семиотической сущностью. В русле традиции такого толкования смерть Альбатроса становится вестником смерти моряков. Другое мнение, также подчеркивающее мистико-мифологический характер символики образа: «The albatross, especially, was seen as a significant bird in seafaring folklore, but mostly as a good omen. Sailors generally believed that the albatross determined the good weather and carried away the souls of drowned sailors. Therefore, it was generally deemed very unlucky to kill an albatross (Альбатрос, особенно, был замечен как значительная птица в мореходном фольклоре, но главным образом как хорошее предзнаменование. Моряки обычно верили, что альбатрос означал хорошую погоду и уносил души утонувших моряков. Поэтому, как правило, считалось очень неудачным убить альбатроса) (Haining P., 1990: 152).

С.Т. Кольридж

«God save thee, ancient Marinere!
From the fiends, that plague thee thus! –
Why look'st thou so? –
With my cross bow
I shot the Albatross

Н.С. Гумилев

«Господь с тобой, Моряк седой,
Дрожишь ты, как в мороз!
Как смотришь ты? – «Моей стрелой
Убит был Альбатрос»

В.В. Левик

«Как странно смотришь ты, Моряк,
Иль бес тебя мутит?
Господь с тобой!» – «Моей стрелой
Был Альбатрос убит!»»

Выражение «God save thee» означает предостережение, протест, предупреждение опомниться. Моряки увидели горящий взгляд Морехода, в котором узрели недоброе намерение, как будто дьявол искушал героя.

Мореход не осознает поступка, почему он убил птицу. Он ведет себя так, как будто находился под влиянием чужой воли, управлявшей им против желания героя.

Исследователь Малышева Е.И. считает, что «Альбатрос – означает одновременно и вдохновение, и запредельную истину, и божественную благодать, и бремя вины, и крестные муки» (Малышева Е.И., 2003: 14), поэтому неиспользование ряда деталей чревато утратой полноты значения образа. Следует добавить, что Гумилев сознательно переносит акцент на нравственную вину убийцы, матрос наказан не только за покушение на Божьего посланника, но прежде всего за безнравствен-

ный поступок, неблагодарность и неблагородство.

В некоторых случаях Гумилев следует воплощению образа вслед за оригиналом. При этом принципы воспроизведения ритмико-интонационного строя оригинала являются для поэта-акмеиста неукоснительными. Гумилев писал: «Непосредственно за выбором образа перед поэтом ставится вопрос о его развитии и пропорциях. То и другое определяет выбор числа строк и строфы. В этом переводчик обязан слепо следовать за автором» (Гумилев Н.С., 1991: 29).

Смертью Альбатроса заканчивается первая часть поэмы. Всего в произведении семь частей. Таким образом, остальные шесть частей поэмы становятся историей искупления Мореходом своего злодеяния. Бог оставил моряков, лишившихся покровительства небесного посланца из-за коварства одного из них и приводит их к медленной смерти от жажды посреди океана:

С.Т. Кольридж

«Water, water, every where,
And all the boards did shrink;
Water, water, every where,
Nor any drop to drink.»

Н.С. Гумилев

«Вода, вода, одна вода.
Но чан лежит вверх дном;
Вода, вода, одна вода,
Мы ничего не пьем.»

В.В. Левик

«Кругом вода, но как трещит
От сухости доска!
Кругом вода, но не испить
Ни капли, ни глотка.»

Воздействие на читателя посредством символики воскрешает и другие мифологические напластования. Так, символика воды, воплощающей жизнь, принимает характер описания стихии вне воли человека. Например, в строках: «вода, вода, везде вода» – пространство описывается как что-то неорганизованное, неупорядоченное, бесформенное. Находясь с практически

бездонном пространстве воды, моряки были лишены спасительной влаги. Повторяемость звука «w», как и повтор строки «Вода, вода повсюду», являют роковой знак судьбы, уготовленной морякам.

Сюжетообразующий мотив страдания и трагической обречённости усиливается явлением Мореходу образа мертвого Альбатроса.

С.Т. Кольридж

«And some in dreams assured were
Of the spirit that plagued us so;
Nine fathom deep he had followed us
From the land of mist and snow.

Н.С. Гумилев

И многим снился страшный дух
Для нас страшной чумы
Он плыл за нами под водой
Из стран снегов и тьмы.

В.В. Левик

«И Дух, преследовавший нас,
Явился нам во сне.
Из царства льдов за нами плыл
Он в синей глубине.

And every tongue, through utter drought,
Was withered at the root;
We could not speak, no more than if
We had been choked with soot.

В гортани каждого из нас.
Засох язык, и вот,
Молчали мы, как будто все
Набили сажей рот

И каждый смотрит на меня,
Но каждый словно труп.
Язык распухший и сухой,
Свисает с черных губ.

Мореход подвергается цепи испытаний за убийство Альбатроса. Это испытание засухой и жаждой, которое он претерпевает вместе с командой. Языки моряков высохли, как корни растения без воды, и поэтому они не могли говорить. Они чувствовали, как будто их горло было забито сажей. Метафора, основанная на сравнении между сухими и обезвоженными языками моряков и корнями растений, обладает особой

зрительной выразительностью и воздействием на эмоции, связанным с физиологическими ощущениями.

Симптоматичен способ воздействия на читателя посредством невербальной коммуникации. Матросы корабля молча – взглядами – обвиняют Морехода и вместо креста вешают ему на шею мертвого альбатроса как символ греха и вины.

С.Т. Кольридж

Ah! well a-day! what evil looks
Had I from old and young!
Instead of the cross, the Albatross
About my neck was hung»

Н.С. Гумилев

Со злобой глядя на меня,
И стар и млад бродил;
И мне на шею Альбатрос
Повешен ими был

В.В. Левик

И каждый взгляд меня клянет,
Хотя молчат уста.
И мёртвый Альбатрос на мне
Висит взамен креста»

Очевидно, Кольридж имел в виду не столько натальный крест, который являлся для христиан символом избавления от первородного греха, сколько крест как тяжкое испытание. Также этот образ ассоциируется с «печатью Каина», крестом, выжженным, по преданию, на челе Каина за убийство брата Авеля. Правомерным подобное утверждение делает одно из символических

употреблений слова «Альбатрос» – в значении психологического бремени, которое ощущается проклятием. Таким образом мертвая птица становится для Морехода знаком его вины и преследующей его кармы.

Смерть, наступающая моряков, связана с гибелью Альбатроса, образ которого возникает в сознании Морехода в момент их смерти:

С.Т. Кольридж

«Four times fifty living men,
(And I heard nor sigh nor groan)
With heavy thump, a lifeless lump,
They dropped down one by one.

Н.С. Гумилев

«И двести их, живых людей
(А я не слышал слов),
С тяжелым стуком полегли,
Как груды мертвецов»

В.В. Левик

«И двести душ из тел ушли –
В предел добра иль зла?
Со свистом как моя стрела,
Тяжелый воздух рассекли
Незримые крыла»

Порядок слов и фраз, пространственно-временные отношения между участками текста непосредственно отвечают за возможное несоответствие читательского и авторского смыслов (Мучник Г.М., 2019: 8)

Целостность поэтического воздействия произведения на читателя оригинала и перевода создается риторической концепцией образа Альбатроса. Символизация образом миссии пророка: Альбатрос пророчествует о том, что стремится выразить поэт, раскрывает основную идею поэмы – о недопустимости зла в ответ на добро и об олицетворении природой космического миропорядка, высших сил, ее всемогущества и мудрости, не прощающей ошибок.

Заключение

Сопоставление способов воспроизведения символики в оригинале и русских переводах поэмы Кольриджа показало совпадение и различия в способах передачи значения символики и влияния мифологических и духовно-религиозных интерпретаций. Совпадение оригинала и русских переводов позволяет утверждать о точности воспроизведения референтой компетенции текста, что обусловлено следованием мифологической поэтике, главным образом, «языку птиц». Следование Гумилева ритмико-интонационному рисунку оригинала отражает акмеистическую природу перевода. Вме-

сте с тем различия в креативности подхода переводчиков заключаются в акмеистической манифестации Гумилева, для которого принципиально отсутствие внезапности, неожиданности появления птицы. Акмеизм диктует поэту отказ от символики Альбатроса как Божьего посланника. Ощущение обыденности его появления объясняет художественное решение автора – уподобление Альбатроса переводчику, который сравнивается с человеком. Левик, напротив, следует оригиналу, развивая мотив

божественного посланника. Отсюда психологический акцент на сопровождении Альбатроса мистической атмосферой затишья и уверенности моряков в благополучном исходе плавания. Причина различий в оригинале и русских переводах объясняется характером связи между зрелищной и звуковой символикой. Она зависит от восприятия символики на подсознательном уровне у человека и связанными с ним устойчивыми ассоциациями и реакциями на изображение и звук.

Литература

- Руднев В. Винни Пух и философия обыденного языка. – М.: Аграф, 2002. – 127 с.
- Руднев В. Морфология реальности: Исследование по «философии текста». – М.: Аграф, 1997. – 207 с.
- Руднев В. Прочь от реальности: Исследования по философии текста. – М.: Аграф, 2000. – 432 с.
- Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
- Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. – Таллин: Александра, 1992. Т.1: Статьи по семиотике и топологии культуры. – 247 с.
- Тюпа В.И. Коммуникативные стратегии теоретического дискурса. // Критика и семиотика. Вып. 10, 2006. – С. 36-45.
- Азарова Н.М. Критерии «адресат» в установлении границ поэтического дискурса // Логический анализ языка. Адресация дискурса. – М.: Индрик, 2012. – С. 225-233.
- Городецкий Б.Ю. Компьютерная лингвистика: моделирование языкового общения // Новое в зарубежной лингвистике. – М.Прогресс, 1989. Вып. XXIV. – С. 5-29.
- Волков А.А. Основы риторики. – М.: Академический проект, 2003. – С. 25-26. [Электронный ресурс]: [режим доступа: <http://www.gumilev.ru/main.phtml?aid=5000772>] (дата обращения: 22.01.2020)
- Колридж С.Т. Сказание о Старом Мореходе // Колридж С.Т. Избранная лирика. Поэмы. – Кишинев: Литературный фонд «AXULZ», 1997. – С.122-152.
- Holmes R. *Coleridge* (Oxford: Oxford University Press, 1982), p. 87.
- Горбунов А.Н. «Воображения узывный глас» // Колридж С.Т. Стихотворения: Сборник/ Сост. А.Н. Горбунов. – М.: Наука, 2004. – С.27-42.
- Генон Р. Язык птиц // Орсе Грассе де. Тайная история Европы. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – С.328-330.
- Волкова Е.И. Сюжет о спасении в русской и американской литературе. – М.: Москва, 2001, – С. 32-33.
- Ханзен-Лёве А. Мифопоэтический символизм. – СПб.: Академический проект, 2003. – 816 с.
- Haining P. *Superstitions*. – London: Treasure Press, 1990. – P. 152.
- Малышева Е.И. Функция образа-символа в поэзии С.Т. Колриджа: Дисс. . канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2003.
- Гумилёв Н. Сочинения. В 3т. Т.3. Письма о русской поэзии / Подгот. текста, примеч. Р. Тищенко. – М.: Худож. лит., 1991. – 430 с.
- Мучник Г.М. Типология сбоя в системе художественной коммуникации «автор-текст-читатель». // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2019. – №3 (175). -

G.A. Kalambayeva , L.A. Bugenova ,
B.A. Tansykbayeva , R.I. Siptanova

M. Tynyshpayev Kazakh academy of transport and communications, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: f.kalambaeva@mail.ru; lelya2106@mail.ru; tansykbayeva_bakhyt@mail.ru; roza_82@list.ru

WORKS BY THE KAZAKH POETS OF 15-18 CENTURIES IN RUSSIAN TRANSLATIONS

In the article the features of the translations of works of the Kazakh poets of 15-18 centuries into Russian are considered. The medieval Kazakh poetry is very difficult and original. The translator is faced by various obstacles: far time, with customs, customs, life, characteristic of it, language features (archaisms, phraseological units, tropes, etc.). It is hard to solve problems and a verse composition, that is to translate the Kazakh syllabical verse into Russian sillabo-tonic and at the same time to keep rhyme-intonational features of the original. Therefore one of the main conditions of success in translation case is knowledge of the theory of the Kazakh versification. The translation will not be full and without profound knowledge of history, culture, an esthetics, literature of the people from which language it is carried out. An adequate translation should reproduce the ideological and thematic meaning of the original, its style, national color, historical setting, intonation, metric and rhythm, i.e. the original should be reflected in the unity of form and content. Translators of works to zhylau are Vs. Rojdestvenskiy, V. Tsybin, O. Zhanaydarov, K. Bakbergenov, B. Lukbanov, A. Solovyov, B. Kairbekov, P. Kosenko, S. Baymenov, S. Botvinnik, K. Zhanabayev and A. Kodar. Their work has huge value as from the Russian translation are often done into foreign languages.

Key words: original, translation, word-per-word translation, adequate, archaism, zhylau, zhoktau, tolgau.

Г.Ә. Қаламбаева, Л.А. Бугенова, Б.А. Таңсықбаева, Р.И. Сиптанова

М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: f.kalambaeva@mail.ru; lelya2106@mail.ru; tansykbayeva_bakhyt@mail.ru; roza_82@list.ru

15-18 ғасырлардағы қазақ ақындары шығармаларының орыс тіліндегі аудармалары

Мақалада 15-18 ғасырлардағы қазақ ақындары шығармаларын орыс тіліне аудару ерекшеліктері қарастырылады. Қазақтың ортағасырлық поэзиясы өте күрделі және ұлттық ерекшеліктері мол. Аудармашы алдында бір қатар өзіндік сипатқа ие салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілік, тілдік ерекшеліктері (архаизмдер, фразеологизмдер, бейнелі оралымдар және т.с.) сияқты кедергілер туындайды. Түпнұсқаның ритмикалық-интонациялық ерекшеліктерін сақтай отырып, орыс тілінің силлабо-тоникалық оралымына қазақ тіліндегі силлабикалық өлеңді аудару арқылы алдында көтерілген мәселелерді және ұйқастың эквиритімін сақтау оңай іс емес. Сондықтан қазақ тіліндегі өлең құрастыру теориясын білу аударма ісінің негізгі шарттарының бірі болып табылады. Халықтың тарихын, мәдениетін, эстетикасын, әдебиетін терең білмейінше аударма толыққанды бола алмайды. Адекватты аудармада түпнұсқаның идеялық-тақырыптық мағынасы, оның стилі, ұлттық ерекшелігі, тарихи жағдайы, интонация, метрика және ритмика, яғни түпнұсқаның нысаны мен мазмұнының бірлігі сақталуы тиіс. Жырау туындыларын Вс. Рождественский, В. Цыбин, О. Жанаидаров, Қ. Бақбергенов, Б. Лұқпанов, А. Соловьев, Б. Қайырбеков, П. Косенко, С. Байменов, С. Ботвинник, Қ. Жаңабаев және Ә. Қодар аударған болатын. Олардың еңбектері қазақ халқы үшін маңызы зор, себебі орыс тіліне аударылған мәтіндер одан кейін де басқа шет тілдеріне аударылады.

Түйін сөздер: түпнұсқа, аударма, жолма-жол аударма, адекватты, архаизм, жырау, жоқтау, толғау.

Г.А. Каламбаева, Л.А. Бугенова, Б.А. Тансыкбаева, Р.И. Сиптанова

Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: f.kalambaeva@mail.ru; lelya2106@mail.ru; tansykbayeva_bakhyt@mail.ru; roza_82@list.ru

Произведения казахских поэтов 15-18 веков в переводе на русский язык

В статье рассматриваются особенности переводов на русский язык произведений казахских поэтов 15-18 веков. Средневековая казахская поэзия очень сложна и самобытна. Перед переводчиком стоят различные препятствия: далекое время с характерными для него обычаями, нравами, бытом, языковые особенности (архаизмы, фразеологизмы, образные выражения и др.). Нелегко решить проблемы и стиховой эквиритмичности, то есть перевести казахский силлабический стих на русский силлабо-тонический и при этом сохранить ритмико-интонационные особенности подлинника. Поэтому одним из основных условий успеха в переводческом деле является знание теории казахского стихосложения. Перевод не будет полноценным и без глубоких знаний истории, культуры, эстетики, литературы народа, с языка которого он осуществляется. В адекватном переводе должны быть воспроизведены идейно-тематический смысл оригинала, его стиль, национальный колорит, историческая обстановка, интонация, метрика и ритмика, т.е. подлинник в нем должен отразиться в единстве формы и содержания. Переводчиками произведений жырау являются Вс. Рождественский, В. Цыбин, О. Жанайдаров, К. Бакбергенев, Б. Лукбанов, А. Соловьев, Б. Каирбеков, П. Косенко, С. Байменов, С. Ботвинник, К. Жанабаев и А. Кодар. Их труд имеет огромное значение, так как с русского перевода часто делаются переводы на иностранные языки.

Ключевые слова: оригинал, перевод, подстрочник, адекватный, архаизм, жырау, жоктау, толгау.

Introduction

One of the most effective means of cultural mutual enrichment and rapprochement of the people, as we know, is the literary translation. Thanks to fruitful activity of translators, many works by national poets and writers become property of millions of people. In the middle of the 19th century the Russian scientists-turcologists – V.V. Radlov, P.M. Melioransky, N.I. Ilminsky, A.E. Alektorov, I.N. Berezin, etc. not only collected exemplars of the Kazakh oral individual poetry, but also translated them into Russian. However, their many translations were executed in prose and retold generally semantic matter of the original.

The main methods and the principles of the translations of the Kazakh works into Russian are developed by theorists of the Kazakh theory of translation M. Auezov, S. Talzhanov, A. Satybaldiyev, M. Musinov, U. Aytbayev, H. Sadykov, G. Belger, F. Fatkullin, N. Sagandykova, U. Kumisbayev and were based on K.I. Chukovsky, A.V. Fedorov, S.Ya. Marshak, P.G. Antokolsky, M.P. Alekseev, E.G. Etkind, G.R. Gachechiladze, M.F. Rylsky, I.A. Kashkin's fundamental works, etc. Problems of translation of Kazakh poetry into Russian were considered in the dissertation research of E.I. Landau, S.K. Kuspanov, Z.U. Zhantekeeva, N.Zh. Sagandykova, M.K. Bisenkulov, B.D. Balapanova, S.M. Altybayeva and others (Landau E.I., 1949),

(Kuspanov S.K., 1966), (Zhantekeeva Z.U., 1969), (Sagandykova N.Zh., 1996), (Bisenkulov M.K., 1985), (Balapanova B.D., 1987), (Altybayeva S. M., 1994).

Experiment

Works well known to a zhyrau began to appear on pages of periodicals before revolution and during the Soviet era were repeatedly published in textbooks, anthologies and anthologies. Shalkiiz Tlen-shiuly (1875) was the first Kazakh poet translated into Russian. P. Raspopov executed the translations to its tolgaу. In scientific plan, works of poets began to be studied only since the beginning of 1960.

The poetic heritage a zhyrau is fully presented in Russian by M.M. Magauin in books «Kobyz and Spear» (Magauin M.M., 1970), «Poets of Kazakhstan» (Poets of Kazakhstan., 1978), «Poetry to zhyrau» (Poetry to a zhyrau., 1987), «Poets of five centuries» (Poets of five centuries., 1993) and O.K. Zhanaydarov in the collection «... Lakes steppe» (Lakes steppe., 1999).

Translators of works to a zhyra of the 15-18th centuries are V. Rozhdestvensky, V. Tsybin, O. Zhanaydarov, K. Bakbergenov, B. Lukbanov, A. Solovyov, B. Kairbekov, P. Kosenko, S. Baymenov, S. Botvinnik, K. Zhanabayev and A. Kodar. Their work has huge value as from Russian translation the translations into foreign languages often be-

come. The classical poetry to a zhyra has to amaze foreign readers mighty images, originality in which the people psychology reveals.

«Poetry, – E.G. Etkind writes, – the highest form of life of national language. In poetic creativity with the greatest completeness and concentration the spirit of the people – an originality of its historical and cultural development, its psychological system is expressed. To understand poetry of other people – means to understand other national nature, the emotional world of other culture» (Etkind E.G., 1963: 3).

It is known that the national peculiarity of the poetic work is expressed first through language. Therefore, the translator has to know original language well. The translation will not be full and without profound knowledge of history, culture, an esthetics, and literature of the people from which language it is carried out.

G.R. Gachechiladze considers full the translation, «... reflecting contents and the style of the original, its epoch-making and national specifics adequately transferring it a rhythm and intonation and, at the same time, conforming to esthetic requirements of an era of the translator, his national peculiarities and creative identity» (Gachechiladze G. R., 1964: 262).

Results and discussion

For an illustration of this thought, we will address to tolgau of AsanKaygy «...Әділдіктің белгісі» and to its translation which is given in the collection «Poets of Five Centuries» (1993):

Әділдіктің белгісі, –
Біле тұра бұрмаса.
Ақылдың белгісі, –
Өткен істі қумаса.
Жамандардың белгісі, –
Жауға қарсы тұрмаса.
Залымдардың белгісі, –
Бейбіттің малын ұрласа.
Надандардың белгісі, –
Білгеннің тілін алмаса.
Шаманша шалқып көре бер,
Қабірге әзір қоймаса.
Артында қалар атақ жоқ,
Тіріде даңқың болмаса.

Justice a sign –
Not build a shadow to the truth.
Wise mind a sign –
Not to look for yesterday.

The dastardly coward a sign –
Against enemy forces not to rise.
Angry, predatory a sign –
At ailing to take away the cattle.
Silly and ignoramuses a sign –
To word clever not to listen.
Grant all desires,
So far you are not buried,
You will not become famous during lifetime,
Who after death will remember?

O. Zhanaydarov executes the literary translation into Russian. It can be carried to the adequate realistic translation as in it the contents form and spirit of the original completely is reproduced.

Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады,
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас
Жел толқытса шығады,
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады.

And here is how these lines in translation of V. Rozhdestvensky:

The purest and invaluable pearls
At the bottom sea in calm lies.
The cleanest, prices immense word
In depth of soul lies.
Those pearls that at the bottom sea lies,
Sometimes the rough wave takes out.
The cleanest, immense thought word
Takes out a grief from depth, from a bottom.

V. Rozhdestvensky managed to transfer deep philosophical thoughts to zhyrau. Though transfer is a little dragged out, but in it the color, poetic figurativeness of the original and the system of rhyming are kept.

The called translations of the works of Asan Kaygy («Justice a sign ...», «The purest and invaluable pearls ...») are not deprived of shortcomings, however the general level of art of translators in them is high, and they can be a live model of creative approach to business.

In the specified collection the quite good translation and poems of Asan Kaygy «Таза мінсіз асылтас...»

Adequate, in our opinion, it is possible to consider the translations of the works of Asan Kaygy – «The purest and invaluable pearls ...» translated by

V. Rozhdestvenky, «Validities sign ...» translated by O. Zhanaydarov; Shalkiiz Tlenshiuly – «Because of far blue lakes ...», «Awe of leaves green ...», translated by S. Baymenov; Bukhara Kalkamanuly – «Though he will see the Universe entirely ...», «The flower sparkling paints» translated by V. Rozhdestvenky. The translations of works of zhyrau of Dospambet also belong to art and full – «Don't hurry, travelers, my colleagues!», «If the ruthless enemy attacks the city ...» translated by K. Zhanabayev, «The earth as the earth here ...» translated by K. Bakbergenov. Now, along with good translations, there are and many weak translated works to zhyrau, which do not reproduce conceptually – art contents of the original.

Let us consider as an example a fragment from the poem of zhyrau of Kaztugan «Белгілі биік көк сеңгір» and its translation:

Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым,
Ортамнан ойран салар деп...

Translation of V. Tsybin:

Well-known spurs, blue chains of mountains,
Falcons not in a state to reach their tops.

Than these tops are higher, at them enemies it seems to know better to those.

Drives breadth sea waves, drives, frothed, afar
For fear of that fish, throwing in solar network,

Will become stupid as if the captive of disastrous inventions.

Instead of the word «қарға» (raven) which is given in the original the translator for some reason uses the word «falcons».

In addition, the translation of the next lines looks unsuccessful:

For fear of that fish, throwing in solar network,

Will become stupid as if the captive of disastrous inventions.

In addition, the quantity of lines does not coincide: in the original their sixteen, and in translation – fifteen.

V. Tsybin translates bright; laconic (seven-octosyllabic) lines of the original the stretched, not clear and long fifteen-difficult verses.

The ancient poetry to a zhyrau is very difficult and original. Various obstacles face the translator: far time, with the customs, customs, life, characteristic of it, language features (archaisms, phraseological units, tropes, etc.). It is hard to solve problems and a verse ekvi rhythm, which is to translate the Kazakh Cilla Bicheskyverse (Akhmetov Z.A., 1964) into Russian syllabic-tonic and at the same time to keep ritmiko-intonational features of the original. Therefore, one of the main conditions of success in translation business is the profound knowledge of the theory of the Kazakh versification.

A transfer of works talented to Zhiyembet Bortogashula's zhyrau (the 16-17th centuries) was for the first time made in the late eighties of the XX century. Some of bright works in his creativity are to a tolga – the addresses to the governor. In one of a tolgau, addressing to khan Esim, Zhiyembet sings zhyrau:

Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып бұйырдың,
Басын бер деп батырдың,
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет
Құрбандыққа қол емес.
Жол тосып алып кетіпті
Қалмақтан алмақ сыйынды,
Қаһарыңды басқалы
Қалың елім жиылды.
Бастап келген өзге емес.
Жиымбет – сынды биінді.
Малын салып алдына,
Әр саладан құйылды,
Он екі ата Байұлы
Бір тәңірге сыйынды.

This poem in translation of O. Zhanaydarov-sounds so:

Your order was firm, Esim the khan,
You give it in the strong anger.
To the batyr to cut down the head,
In addition, guilty to shed blood.
Soul still burns on fire.
About the khan, listen to me,
I from ancestors not one,

Your path, mister is not right.
 More bravely than Zholymbet's tiger,
 He was guilty, no doubt.
 The batyr saw the Kalmyk,
 With itself did not master,
 Didn't preserve your production,
 The gift stole from you!
 And here, that slightly to soften your anger,
 All my people before you,
 Kohl you will be able to forgive us fault,
 We for you will go crowd.
 All cattle was collected that could,
 Face you, I incline,
 Twelve aged men of Bayula,
 It is charged to one God.

The original is difficult in seven – the octosyllabic size and is completely constructed on a trailer rhyme; thanks to it the verse becomes sonorous and rhythmical. The translation is executed by a tetrameter yambs that in the syllabic relation coincides with an eight difficult.

In the target text, there are inaccuracies. For example, the line «Жанын отқа салмаққа» («Also I smother to throw into fire») is translated «Soul still burns on fire».

In the original, it is said:

Жолбарыстай Жолымбет
 Құрбандыққа қол емес...

Zhiyembet, to a tiger of similar,
 Did not stick to sacrifice!
 (Translated by interlinear of A. Kodar).

In translation sounds:

More bravely than Zholymbet's tiger,
 He was guilty, no doubt ...

Instead of lines:

Бастап келген өзге емес,
 Жиымбет – сынды биіңді...

Also not somebody heads it,
 In addition, bii yours, Zhiyembet!
 (Translated by interlinear of A. Kodar).

O. Zhanaydarov:

Kohl you will be able to forgive us fault,
 We for you will go crowd ...

Nevertheless, despite these inaccuracies, the translation it is possible to consider successful. O. Zhanaydarov well understands specifics of poetry to a zhyrau, truly transmits spirit of the original, courage of the poet. The translator with larger skill brings the idea, contents and art advantages of the work to the reader.

It is known that one of the chief leaders of the Kazakh army during war with overseas aggressors (18th century) was Akhtamberdy Saryula. He carried out a life majority in military campaigns and witnessed both victories, and defeats of the Kazakh people. Zhyrau called compatriots ready to be at any time fearless to protect the Homeland from internal contentions and external danger. The main subject of his works is the appeal to heroism and courage:

Балпаң, балпаң кім баспас,
 Басарға балтыр шыдамас,
 Батырмын деп кім айтпас,
 Барарға жүрек шыдамас.
 Жалтара шапсаң жау қашпас,
 Жауды аяған бет таппас,
 Уа, жігіттер, жандарың
 Жаудан аяй көрмеңіз,
 Ғазырейіл тура келмей жан алмас!

Tolgau it is created to seven constructs the octosyllabic verse, with a deviation the last line (11 syllables) and it constructed on a trailer rhyme. In the poem, the author used also one of methods of poetry to a zhyray – repetition of initial words of a poetic line («Балпаң, балпаң кім баспас»).

There are two translations of this tolgau into Russian. Translated by V. Rozhdestvensky. It sounds so:

Other walks important, is proud of itself,
 Nevertheless, whether will sustain calves the course such?
 Other is ready to brag: I am a batyr.
 Nevertheless, whether he is right, will show only fight.
 Try on the enemy rather a misfortune,
 To feel sorry for him – and most to be gone.
 Dzhigits, death without fearing,
 Only in fight of life, waste a heat,
 Only Azrail deprives of life!

In addition, here is how translated this poem K. Bakbergenov:

Everyone can is proud to go
 In addition, the batyr of to call.
 Not at everyone will sustain legs,

Heart will sustain at the few.
The enemy will tremble,
Only you do not curtail from a direct way,
Regretted the enemy
Forever not to find justification.
About Dzhigits, in fight
To take away your douches
Only one Azrail can!
Lines from the text of the original:

Басарға балтыр шыдамас...
Барарға жүрек шыдамас.
Жалтара шапсаң жау қашпас...

V. Rozhdenshtvensky translated not successfully:

However, whether will sustain calves the course such?
However, whether he is right, will show only fight.
Try on the enemy rather a misfortune ...
K. Bakbergenov better translates these lines to tolgau:
Not at everyone will sustain legs,
Heart will sustain at the few.
The enemy will tremble,
Only you do not curtail from a direct way ...

Despite separate deviations, the translations correspond to the original. Bc. Christmas and K. Bakbergenov skillfully transferred emotional coloring and poetic intonation of the original, reached harmonious unity of contents and a form.

Also such poetry translations of Akhtamberdy are closest to the original to zhyrau as «Салпаңда салпаң жортармын» – «I will not get down from

a horse that in jump is fast ...», translated by V. Rozhdvestvensky «Күлдір – күлдіркісінетіп...» – «Dream» translated by O. Zhanaydarov, «Еділ, Жайық екі өзен...» – «Unless happened that the flexible talnik ...» «Балаларыма өсиет...» – «What I bequeath, children, to you ...» translated by V. Kairbekov, etc.

Conclusion

Thus, shortcomings of the translations (any reductions or extension of lines of the original, incorrect giving of a thought of the author, lexical mistakes, etc.) are allowed by translators owing to ignorance of language, history, culture, psychology, life, traditions and customs of the Kazakh people. Also use of the bad word-per-word translation, lack of information in theories of the Kazakh versification, incorrect reading of the text of the original can be the cause of the defective translation. It is necessary for achievement of the best results that professional translators from the original, but not from the word-per-word translation recreated the classical poetry a zhyrau in Russian.

In adequate translation not only the ideological and thematic sense of the original, but also its national color, a historical situation, style, intonation, a metrics and rhythmic have to be reproduced.

Only through the highly artistic translations, the poetry to zhyrau can appear before the reader, having kept all the poetic advantages and to become property not only the Kazakh, but also world culture.

Литература

- Ландау Е.И. Русские переводы песен Джамбула и проблемы поэтического перевода с казахского языка на русский: Автореф. дис. канд. – Алма-Ата, 1949. – 16 с.
Куспанов С.К. Переводы поэзии Абая на русский язык: Автореф. дис. канд. – Алма-Ата, 1966. – 20 с.
Жантекеева З.У. Проблемы перевода казахской поэзии на русский язык (на материалах поэзии Сакена Сейфуллина и Ильяса Джансугурова): Автореф. дис. канд. – Алма-Ата, 1969. – 25 с.
Сагандыкова Н.Ж. Проблемы поэтического перевода с казахского на русский язык: Автореф. дис. докт. – Алматы, 1996. – 51 с.
Бисенкулов М.К. Казахская эпическая поэзия в русских переводах: Автореф. дис. канд. – Алма-Ата, 1985. – 23 с.
Балапанова Б.Д. Социальные и дидактические мотивы в казахской поэзии XV – XVIII вв.: Дис. канд. – Алма-Ата, 1987. – 130 с.
Алтыбаева С.М. Проблемы художественного перевода современной казахской лирики на русский язык.: Автореф. дис. канд. – Алматы, 1994. – 24 с.
Магауин М. Кобыз и копье. Повествование о казахских акынах и жырау XV – XVIII веков // Пер. сказ. П. Косенко. – Алма-Ата, 1970. – 160 с.
Поэты Казахстана // Вст. ст., сост., биогр. спр. и прим. М.М. Магауина. – Л., 1978. – 608 с.
Поэзия жырау. Стихи казахских поэтов XV – XVIII веков // Пер. с каз. – Алма-Ата, 1987. – 88 с.
Поэты пяти веков. Казахская поэзия XV – начала XX веков // Вст. ст., сост., биогр. спр. и прим. М.М. Магауина. Пер. с каз. – Алма-Ата, 1993. – 336 с.
...Озера степные / Пер. с каз. О.К. Жанаидарова. – Алматы, 1999. – 284 с.
Эткинд Е.Г. Поэзия и перевод. – М.-Л.: Советский писатель, 1963. – 430 с.

Гачечиладзе Г.Р. Вопросы теории художественного перевода / авторизованный перевод с грузинского. – Тбилиси: Литература да хеловнеба, 1964. – 268 с.

Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алма-Ата, 1964. – 460 с.

References

- Altybaeva S.M. (1994). Problemy hudozhestvennogo perevoda so vremennoj kazahskoj liriki na russkij yazyk. [Problems of literary translation of modern Kazakh lyrics into Russian] Avtoref. dis. kand. Almaty, 24 s. (In Russian)
- Ahmetov Z.A. (1964). Kazahskoestihoslozhenie. [The Kazakh versification] Alma-Ata, 460 s. (In Russian)
- Balapanova B.D. (1987). Social'nye i didakticheskie motivy v kazahskoj poezii XV – XVIII vv. [Social and didactic motives in Kazakh poetry of the XV – XVIII centuries] Dis. kand. Alma-Ata, 130 s. (In Russian)
- Bisenkulov M.K. (1985). Kazahskaya epicheskaya poeziya v russkih perevodah. [Kazakh epic poetry in Russian translations] Avtoref. dis. kand. Alma-Ata, 23 s. (In Russian)
- Etkind E.G. (1963). Poeziya i perevod. [Poetry and translation] M.-L.: Sovetskij pisatel'. 430 s. (In Russian)
- Gachechiladze G.R. (1964). Voprosy teorii hudozhestvennogo perevoda [Questions of literary translation theory] avtorizovannyj perevod s gruzinskogo. Tbilisi: Literaturada helovneba. 268 s. (In Russian)
- Kuspanov S.K. (1966). Perevod poezii Abaya na russkij yazyk: [Translations of Abay's poetry into Russian] Avtoref. dis. kand. Alma-Ata, 20 s. (In Russian)
- Landau E.I. (1949). Russkie perevody pesen Dzhambula i problemy poeticheskogo perevoda s kazahskogo yazyka na russkij. [Russian translations of Jambul songs and problems of poetic translation from Kazakh to Russian] Avtoref. dis. kand. Alma-Ata, 16 s. (In Russian)
- Magauin M. (1970). Kobyz i kop'e. [Kobyz and lance] Povestvovanie o kazahskih akynah i zhyrau XV – XVIII vekov. Per. s kaz. P. Kosenko, Alma-Ata, 160 s. (In Russian)
- ... Ozerastepnye. [Lake of the steppe] Per. skaz. O.K. Zhanajdarova, (1999). Almaty, 284 s. (In Russian)
- Poety Kazahstana. (1978). [Poets Of Kazakhstan] Vst. st., sost., biogr. spr. i prim. M.M. Magauina, L., 608 s. (In Russian)
- Poety pyatiletkov. Kazahskaya poeziya XV – nachala XX vekov. (1993). [Poets of five centuries. Kazakh poetry of the XV-early XX centuries] Vst. st., sost., biogr. spr. i prim. M.M. Magauina. Per. s kaz., Alma-Ata, 336 s. (In Russian)
- Poeziya zhyrau. Stih kazahskih poetov XV – XVIII vekov. (1987). [Poetry of Zhyrau. Poems of Kazakh poets of the XV – XVIII centuries] Per. s kaz., Alma-Ata, 88 s. (In Russian)
- Sagandykova N.ZH. (1996). Problemy poeticheskogo perevoda s kazahskogo na russkij yazyk. [Problems of poetic translation from Kazakh to Russian] Avtoref. dis. dokt. Almaty, 51 s. (In Russian)
- Zhantekeeva Z.U. (1969). Problemy perevoda kazahskoj poezii na russkij yazyk (na materialah poezii Sakena Seifullina i Il'yasa Dzhan sugurova). [Problems of translation of Kazakh poetry into Russian (based on the materials of poetry by Saken Seifullin and Ilyas Dzhan sugurov)] Avtoref. dis. kand. Alma-Ata, 25 s. (In Russian)

M. Malgaazhdar Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: malgaazhdar@gmail.com**TRANSLATION TECHNIQUES
OF RENDERING FUTURE TENSE FORMS
FROM KAZAKH INTO ENGLISH
(based on the novels «Көшпенділер» and «Abaizholy»)**

The article deals with different types of transformation used in the process of translating from Kazakh into English by applying the principle of comparison. For the principle of comparison makes it possible for us to establish differences and similarities of heterogeneous languages as far as Kazakh and English languages are syntactically, morphologically and structurally different. Moreover, a close comparative study of languages not only helps us detect peculiarities of different languages but also directs us to a deeper analysis of research results. English belongs to the Germanic group of language. The Kazakh pertains to the Turkic group of the Altaic family. Concerning the morphological type English is inflected and notable for its analytical character. Kazakh is an agglutinative language. As to grammar the principle means of expression in languages, possessing an analytical character is the order of words and use of words and use of function words (function words, word order and intonation pattern). The grammatical inflections are the principal means used in Kazakh. However, the rest of the grammatical means are also used but they are of less frequency than the grammatical inflections.

Key words: transformation, target language (TT), source language (ST), future, grammatical, lexical, comparative analysis.

М. Малгааждар

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: malgaazhdar@gmail.com**Қазақ тілінен ағылшын тіліне келер шақты аудару жолдары
(«Көшпенділер» және «Абай жолы» романдарына негізделген)**

Бұл мақалада салыстыру әдісін қолдана отырып қазақ тілінен ағылшын тіліне аудару процесіндегі келер шақ формаларын аудару түрлері мен жолдары қарастырылады. Өйткені салыстыру әдісі морфологиялық, синтактикалық құрылыстары әртүрлі қазақ тілі және ағылшын тілі сияқты тілдердің айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар осы салыстыру әдісінің көмегімен зерттеу нәтижелеріне терең талдау жасауға болады. Қазақ тілі алтай тілдерінің ішіндегі түрік тілдер тобына жатады. Ал ағылшын тілі герман тілдер тобына жатады. Ал морфологиялық тұрғыдан алғанда ағылшын тілі флективті тілдер тобына жатады және ол аналитикалық сипатымен ерекшеленеді. Ал қазақ тілі агглютинативті тілдер тобына жатады. Ал грамматикалық ерекшелігіне келсек, аналитикалық сипатымен ерекшеленетін ағылшын тілінің негізгі әдістеріне сөздердің орын тәртібі, сөздердің қолданылуы және функциональдық сөздердің қолданылуын (көмекші сөздер, сөз тәртібі және интонация) жатқызуға болады. Ал қазақ тіліне келсек, ең негізгі маңызды қолданылатын әдіске грамматикалық жалғауларды жатқызуға болады. Қазақ тілінде басқа да грамматикалық әдістер қолданылады, бірақ олар грамматикалық жалғаулар сияқты жиі қолданыла бермейді.

Түйін сөздер: келер шақ, грамматикалық, лексикалық, контекстуальдық, салыстырмалы анализ, аударылатын тіл, негізгі тіл.

М. Малгааждар

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: malgaazhdar@gmail.com

Техника перевода форм будущего времени с казахского на английский (на основе романов «Кочевники» и «Путь Абая»)

В статье рассматриваются разные виды и пути перевода форм будущего времени, которые используются в процессе перевода с казахского языка на английский язык с применением сравнительного анализа, так как сравнительный анализ помогает установить сходства и различия гетерогенных языков, таких как казахский и английский языки, которые имеют различные морфологическую и синтаксическую структуры. Кроме того, тщательный сравнительный анализ не только выявляет особенности разных языков, но также помогает провести более глубокий анализ результатов исследования. Казахский язык относится к тюркской группе алтайской языковой семьи. Английский язык относится к германской языковой группе. Что касается морфологического типа, английский язык относится к группе флективных языков и отличается аналитическим характером. Казахский язык является агглютинативным языком. Что касается грамматики английского языка, то основным средством выражения в языке, обладающим аналитическим характером, является порядок слов, использование слов и использование функциональных слов (служебные слова, порядок слов и интонация). Грамматические окончания являются основным средством, используемым в казахском языке. Хотя остальные грамматические средства также используются, но они менее часты, чем грамматические окончания.

Ключевые слова: будущее время, грамматический, лексический, контекстуальный, сравнительный анализ, исходный язык (ИЯ), язык перевода (ЯП).

Introduction

It has been argued that language is arbitrary. By arbitrariness, it is meant that there is no one-to-one correspondence between the form of the word and the shape of the object to which the word refers (Yule, 1988: 18). This is especially true in the case of the abstract words such as advice, meaning, feeling, etc. This means that language is based on conventions. The arbitrariness of language is a cause for variation among languages. Speakers of different languages mix the sounds of those languages differently to make the words, which refer to objects / concepts; they mix the words in different ways to make structural patterns: they use different grammatical forms.

When speaking about a grammatical form, we usually regard it as a discrete element, which exists in the grammatical system of this or that language. The «rules» of the language in question determine the usage of this form, and the «rules» of translation define the ways of re-coding. It is in no way dubitable, so long as we are describing the already-written and already-translated texts. However, if we change the «point of view», or the «position of observation» from that of a describing linguist that of a producer of the not-yet-written and the not-yet-translated texts (which is actually the position of a language user or of a translator), and if we try to see how exactly grammatical choices are made, we will find that a form never appears as

an existing thing, or as a point in time, but rather as an event of choosing. This event is not governed by a rule or a set of rules with a definite «output», but rather by various factors of a different nature, having different degrees of influence and priority. Thus, the grammatical forms, from the point of view of the language user or of the translator, do not «exist», they «happen», they develop in time as a process of making a choice. Many years ago Wilhelm von Humboldt claimed that understanding in communication is limited to the point where two cones meet. Each cone represents the micro universe of one of the participants in the process of communication, or consensual interaction, in Humberto Maturana's terminology (Maturana, 1970:50-55). A linguistic sign (a grammatical form) taken statically, can be regarded as an intermediary, Vermittler, within a consensual domain between two interacting systems (micro universes) of the speaker and the receiver of the message (Humboldt). Dynamically, this intermediary point turns into a universe, a continuum of its own. It reflects a grammatical process, and if we observe grammar in real time parameters (Yurchenko, 1994: 8-9; 1995: 15-18) each grammatical unit will display different time perspectives, depending on the point of view of the observer: the sign to be used by the speaker and the sign already used, the sign to be understood by the receiver and the sign already understood, etc.

Each communication participant interprets his or her own role in the overall grammatical

process, trying to find consensual balance between counteracting factors, and not just mechanically obeying the rules. The speaker, as an acting linguistic subject, in his or her attempt to find a [temporary] balance between what s/he would like to express, and what s/he would like his or her interlocutor, the hearer, to understand, faces a menu of options, a graded set of possible choices, which is close to the widely used concept of functional field (grammatical, lexical and contextual means of conveying a certain grammatical idea or covering a certain domain of meaning) (Bondarko, 1975: 157; 1987: 11-13). This field has a hierarchical structure in two senses. Materially and statically, the grammatical means (or rather grammatical event patterns) as discrete units are distributed between the center (more probable choice) and the periphery (less probable choice). Processually, the hierarchy of choice factors within the field (as well as between the fields) can be graded into several steps of different priority.

Traditionally, the usage of the grammatical form is correlated with the context. Anyhow, every formal deterministic rule of the type context A $\rightarrow$ grammatical form B (context A definitely implies the use of form B) leaves open the question: And who is, finally, the author of the context? Traditionally, context is regarded as an objective and even natural circumstances, given a prior to the speaker or translator, so that the question never arises. Even if the question were to be asked, the answer may seem puzzling: the speaker him/herself is the author of both the context and the chosen grammatical form. The context is not given, it is created by the speaker while conceptualizing and coding his or her message. The actual grammatical usage thus turns out to be a process of choice activity seeking balance between at least two parameters, the aspect totally disregarded in the deterministic paradigm of traditional grammars.

In translation the outward situation is even more misleading: the first step towards balance (situational conceptualization) has already been taken by the author of the source text. So the situational and- to a high degree- contextual background seems to be provided initially for the translator. Nevertheless, re-coding is only a part of translation activity; the latter also includes monolingual understanding, occurring prior to re-coding. The translator first has to be the receiver of the message, and only then does s/he change his or her role to become the sender of the re-coded message. It might turn out to be more efficient to regard the overall process of interlingual communication (translation in the broad sense of the term) not purely as a deterministic response

to source language stimuli with target language means, but as part of the integral probabilistic choice activity which is effectuated with the aim of striking a balance between several factors of various rank and range. In recoding a grammatical categorical situation (part of an utterance) with the help of the target means, a translator is also engaged in a probabilistic activity of choosing from a field of possible means of translation. This field includes not only grammaticalized forms but also other means from different levels of language structure which could be correlated with the functional potential of the grammatical form in the source language. It should also be noted that if in monolingual communication nobody predetermines anything for the speaker, in the process of translation we take the first stages for granted. The mediating translator is in a more advantageous position than the original speaker/writer/sender: s/he presumably knows what to say, at least to the extent that s/he has understood the original text. So, s/he has a starting point, which is the original text, and all the choices s/he makes refer to a new text, constructed by him/her using the target language, and following the conceptualization and categorization lines of the writer of the original. It is exactly at this point that his or her advantages turn into problems. S/he has to find relatively adequate grammatical means of conveying the same ideas as in the original. Fortunately, linguistic relativity is not a powerful monster to hamper and stop altogether the process of transcoding.

Thus there appear to be two aspects to the use of a grammatical form as a processual pattern of choice activity. One may center on the multiple possibilities of translating one and the same utterance, or part of an utterance (grammatical form in context, in particular). The other might take into consideration the variety of choice factors in the actual grammatical activity of aspeaking/writing/translating subject. The first aspect is essentially deterministic and straightforward: a situation stimulus or contextual position implies one or a limited number of grammatical choices, i.e. $a \rightarrow b$, if a, then b. The second, however, seems to fall outside of the deterministic paradigm, drawing closer to the probabilistic nature of linguistic activity.

Actually, in language as a semiotic system deterministic relations are not basic, the key equation in language being not that of implication: $a \rightarrow b$, if a, then b, but that of arbitrary consensual correspondence: $a \approx b$, if a, then let it be denoted by b. The viewpoint which has been criticized up to now is non-dynamic; it regards a linguistic sign as an existing thing. But in fact, linguistic signs

(grammatical forms, in particular) do not exist, they happen or occur. This means that a linguistic sign is not an object in the usual sense of the term, it is pattern of subjective linguistic activity of language users. It seems more appropriate to consider grammatical forms as grammatical actions, events, or even patterns, i.e. as more or less stable attractors in which the randomness of linguistic activity assumes a certain non-random shape.

Linguistic signs are centers of consensual balance between opposite forces and principles: motivation, speaker's intention, hearer's inference, deterministic rules, freedom of choice, etc. It is only in admitting the concept of linguistic actions, that it becomes possible to balance processually the interaction between the opposites. The sign in this model ceases to be an object, a point in space and time. It assumes two processual stages: the not yet-used-sign and the already-used sign. From this point of view, the sign-to-be-used is at the highest degree of speaker's intention, combined with some prognosis of the hearer's inference. When the sign has been used, the priorities are inverted: the hearer's inferences are aimed at restoring the speaker's intention. In both cases we have a choice of factors: first for the speaker, second for the hearer.

Experiment

As far as we are concerned with the future tense forms, we shall restrict ourselves to the choice matter of the English future tense forms. The following sentence will suffice to serve our purpose:

Мен онымен ертең кездесемін.

This Kazakh sentence can be rendered into English in several ways:

- a. I shall meet him tomorrow.
- b. I'm meeting him tomorrow.
- c. I'm going to meet him tomorrow.
- d. I'll be meeting him tomorrow.
- e. I'm to meet him tomorrow.

Which of them is correct? Here the choice of equivalents depends on the context. Sentence a expresses speaker's present resolve to do something while sentence c reports what the speaker may have already decided to do. Sentence b refers to a future arrangement whereas sentence e also serves to indicate a future arrangement but in addition to that meaning it implies obligation resulting from this arrangement. Sentence d refers to a normal course of events: either I work with him or we attend classes together. But it should be born into mind that the difference between various means of referring an action to the future may sometimes become

unimportant as the distinction is often very subtle. In the above case sentences b, c, d, e may be used interchangeably depending on the context.

There are a number of ways of expressing future time in English: will/shall + V, be going to + V, Present Progressive, Simple Present, be to + V and etc. These verb forms all have their particular nuances of meaning, and are far from being interchangeable. In translation the expression of English future time presents considerable difficulty for Kazakh speaking people as there are no future tense forms that can be referred to as peculiar to future. The double function of will/shall as modal verbs and the auxiliaries of the future and the secondary use of Present Progressive and Simple Present in reference to the future are quite confusing.

This is a complicated area of grammar: the difference between the meanings and the uses of the different structures are not easy to analyze and describe clearly. In many, but not all situations, two or more structures are possible with similar meanings.

The use of will/shall have been + V_{iii} and Present tense in reference to the future causes considerable difficulty on the part of Kazakh speaking people. For example:

1) Сынақ жұмысы сағат 5ке қарай аяқталады.
The test will have been completed by 5 o'clock.

2) Поезд сағат 7 де келеді
The train comes at 7 o'clock.

3) Келесі жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы өзінің 10жылдық мерей тойын тойлайды.
Next Year the United Nations celebrates its 10th anniversary.

Kazakh speaking people would translate them as: will be completed, will come and will celebrate.

Here I want to notice that the following facts should be taken into consideration while using the present tense in reference to the future to denote a future action planned in advance.

Firstly, if there is a slightest doubt as to the fulfillment of a future action at a definite future moment the future indefinite is used instead of the present. For instance:

Sam will pick me up at 10.00 and drive me to the station: then I catch the 10.00 train to Skuthorpe.

Here the use of will pick instead of picks would exclude the possibility of unpredicted event that may prevent the planned action from happening at exactly 10.00. Besides picks would be misinterpreted as a regular action which is a main meaning peculiar to the present tense.

Secondly, the present tense in reference to the future doesn't always substitute the future indefinite:

When does the train to Karagandy leave?

Қарағандыға поезд қашан жүреді?

When will the train to Karagandy leave?

Қарағандыға поезд қашан жүреді екен енді?

Lastly, present indefinite in reference to the future is used in questions like «Why don't you...», «How long+be+for»:

Why don't you take a day off tomorrow?

How long are you here for?

Worthy of notice is also an independent use of will/shall+Progressive Infinitive as future-as-a-matter-of-course that is quite tempting.

Ерте ме кеш пе ол да үйленеді.

Sooner or later, she too will be getting married.

Асқар бүгін келмейді. Ол ауырып қалды

Bob will not be coming. He has been taken ill.

Instead of will/shall + Progressive Infinitive Kazakh, speaking communicants would use will/shall +Infinitive and would translate them as: will get married, will not come.

In order to avoid the collision between modal and future meanings of will, Future Indefinite is substituted by Future Continuous. For instance, instead of «I won't see him again» implying two meaning – I don't want to see him again and I won't see him again – «I won't be seeing him again» is used in the latter meaning. Also:

I certainly will be sending to you the manuscript of material that I have prepared on Understanding English (extract from the letter of the prominent linguist Nida)

In the above meaning Future Continuous is similar to that of «be going to + Infinitive» and runs in parallel with it.

I will be working or I am going to work all day tomorrow, so I won't have time to stop.

As you may have noticed to one Kazakh sentence correspond several English sentences and each corresponding sentence is interchangeable or vice versa to certain degree. The choice of them depends on the context or situation in which the source utterance is given and requires good knowledge and skill on the part of a translator.

Results and discussion

Ways of translating «ғалы\гелі, қалы\келі+тұр\жатыр\отыр» forms into English.

Хасен Қожа тағы да жазықсыз біреудің қаны төгілгелі тұрғанын ұқты (Yesenberlin I., 2007:358).

Someone's death was soon to follow (Yesenberlin I., 2000: 235).

Он хорошо знал что если засветиться радостью сероватые глаза и улыбка тронет кончики рта у эмира то быть чьей то смерти. (Yesenberlin I., 1986b: 59).

We can infer from «төгілгелі тұр» that someone was doomed to die. This meaning is rendered by «was to +V» that refers to something that is destined to happen as well and coincides with that of Kazakh in the given context.

Ясыны шапқалы отырсың (Yesenberlin I., 2007:371).

Now you are going to carry out a massacre in the town of Yassi (Yesenberlin I., 2000: 246).

Ты идешь сейчас затопить кровью наш город Яссы (Yesenberlin I., 1986b: 69).

«Шабу» is replaced by a word combination «carry out a massacre». Here we observe full correspondence between the Kazakh «қалы» and the English «be going to V» (both sentence refer to a speaker's present intention).

One more example: *Сендер қайткелі тұрсыңдар? (Yesenberlin I., 2007: 309).*

What are you going to do? (Yesenberlin I., 2000: 191).

Что вы собираетесь делать? (Yesenberlin I., 1986b: 124).

Әбілмамбет Жоңғар қонтайшысы Қалден Церенмен жақындасқалы жүр (Yesenberlin I., 2007:144).

Khan Abilmambet is scheming with the Jungar Kontaichi (Yesenberlin I., 2000: 295).

Контайчи якишется с джунгарским контайчи (Yesenberlin I., 1986b: 124).

The English translation is rendered by Present Simple under the influence of the Russian translation. Present Simple doesn't serve to indicate the future fulfillment of the present intention or determination. My version is: *Khan Abilmambet is going to scheme with the Jungar Kontaichi.*

Келер жылы Есіл бойындағы бір ауқатты адамға бергелі отырған Гаухарды әке шешесі керуенге ілесіп саяхат құрып бара жатқан бір топ қыз бозбалаларға қосып жіберген (Yesenberlin I., 2007: 350).

Gauhar, with a group of girls who were getting married soon, went with the caravan (Yesenberlin I., 2000:231).

С группой девушек которым предстояло в ближайшее время выйти замуж поехала с караваном и Гаухар (Yesenberlin I., 1986b: 54).

Gauhar's marriage that is expected to take place soon after a definite past moment is rendered by the Past Continuous.

Дәл осындай мезгілде бір күні Шалғай Созақтан келген керуеншіден Дайыр Қожаның баласы сүзектен қайтыс болып жесір қалған Күнсананы «аға өлсе жеңге мұра, іні өлсе келін мұра» деген қазақтың көне дәстүрі бойынша қожаның үлкен баласына бергелі жатыр деген хабарды естиді (Yesenberlin I., 2007: 327).

But Shagai heard from a mouth of a caravan driver who had arrived in Tashkent from Sozak, that the son of Suleiman-Kodzhi had died of an ulcer, and his wife Kunsan was going, according to the law of «amengerstva»-the succession of the wives among relatives, to be given to the eldest son of the ruler Sozak (Yesenberlin I., 2000: 214).

Но как то из уст караванщика прибывшего в Ташкент из Созакаон услышал что сын Сулеймана ходжы умер от моровой язвы, а жену его собираются по закону амангарства переественности между родственниками передать старшему сыну правителя Созака (Yesenberlin I., 1986b: 35).

«Бергелі жатыр» is substituted by «was going to be given» as the former is given in the past context. Here we observe full correspondence between the grammatical meanings of two forms: both of them express a future intention planned in advance viewed from the past though Active Voice in the original is replaced by Passive Voice in translation.

Мына шешелерің сыбаға әкеп енді тарағалы отыр (Auyezov M., 1989: 419).

My son, your mothers and the elder women are preparing to go separate ways (Auyezov M., 1977:91).

Сын дорогой твои матери и старшие невестки принесли угощение. Теперь мы собираемся расходиться (Auyezov M., 1982: 69).

Жиен аға тағы бір қайынті іс тапсырғалы тұрмын.

Zhienaga I want to ask you to do something very important (Yesenberlin I., 2000: 171).

Жиен аға я хочу поручить вам одно важное дело (Yesenberlin I., 1986a: 200).

As you may have noticed the Kazakh «-ғалы отыр, -ғалы жатыр, -ғалы жүр, -ғалы тұр» forms are rendered by:

is/are preparing+V

want/wants+V

am/is/are going to +V

Ways of translating Мақсатты келер шақ into English

Дәл осы кезде бұларға Әбілқайыр әскерінің келе жатқаны оған жақында Арқадан Сәмеке бастаған қол келіп қосылмақ деген хабар жетті (Yesenberlin I., 2007:351).

And, soon «usin kulak», the famous steppe long ear, brought news that Sameke khan's cavalry was going to join up with Abulkhair (Yesenberlin I., 2000:231).

А вскоре узункулак знаменитое степное длинное ухо принес вести и о движений конницы Сәмеке хана идущего на соединение с Абулхайром (Yesenberlin I., 1986b:54).

Here we have full correspondence, general grammatical meaning attached to both sentences being future fulfillment of premeditated intention viewed from the Past.

Also the same can be noted in the following sentence but viewed from the present:

Қайсысымызды теуіп кетпек? (Yesenberlin I., 2007:351).

Whom is he going to give a kick this time? (Yesenberlin I., 2000:231).

Кого он собирается пнуть ногой на этот раз меня или Аблая? (Yesenberlin I., 1986b:54).

Қандай зұлым еді Абдолла! Өзіне қас сұлтандарын бір біріне айдап салып он оңай жеңіске жетпек қой! Ие бұл оның негізгі айласы осылай ол Самарқант сұлтандарын да құртпақ... (Yesenberlin I., 2007:137).

And that Emir Abdullah is cunning. He will set the Kazakh sultans against each other, roil their sultans up, set us against them and them against us (Yesenberlin I., 2000:224).

Хитер же эмир Абдуллах Ему главное поспорить казахских султанов друг с другом, перессорить и своих султанов, нас натравливать на них, на киргизских вождей, тех на нас (Yesenberlin I., 1986b:45).

Under the influence of the Russian translation, so far as we are concerned with the future we will confine ourselves only to analyzing future verb forms, the English version is not translated grammatically correct. That is to say, the grammatical meaning of the English future «will» doesn't coincide with that of the Kazakh future «пақ/пек». My version of the translation is: *And that Emir Abdullah is cunning. By setting his enemy-sultans against each other he is easily going to succeed! No doubt this is his main method.....I suppose he is going to do away with Samarkhand sultans in the same way.*

Екі жақтың әскері Шиелі тұсында түйіспек (Yesenberlin I., 2007:343).

The daughter relayed that both Kazakh armies would join up at the flood land of the Shieli River (Yesenberlin I., 2000:228).

Дочь передавала что оба казахские войска должны соединиться у поймы реки Шиели (Yesenberlin I., 1986b:59).

Here we see the disparity between the original sentence and its English translation in their grammatical meanings. Neither «will» nor its past form «would» are used to refer to planned future actions. My version: *The daughter relayed that both Kazakh armies were going to join up at the flood land of the Shieli River.*

The same mistake can be observed in the following translation:

Қашан келіп қосылмақ? (Yesenberlin I., 2007:348).

When will Abulkhair and Samek meet up? (Yesenberlin I., 2000:230).

Когда же они должны встретиться Абулхайр и Самеке? (Yesenberlin I., 1986b:53).

My version: *When are Abulkhair and Samek going to meet up?*

Ал бүгін оның әскерін өзінен бұрын шаппақшы болып отырмын.

Now I'm getting ready to give a good rebuff to his tumens.

As you may have noticed the Kazakh «галы\гелі, қалы\келі+ тұр\жатыр\отыр» forms are rendered by:

is/are getting ready to + V

am/is/are going to +V

is/are/preparing+V

Ways of translating Болжалды келер шақ into English.

Оны соңынан көрерміз.

We shall see about it later.

The meaning of prediction embedded in «ер» which is rendered by «shall+V» fully coincides with that of Kazakh.

Күшті екенімізді көрсе сыйлар (Yesenberlin I., 2007:170).

When they see we are strong they will respect us (Yesenberlin I., 2000:112).

Увидят что мы сильны станут уважать (Yesenberlin I., 1986a:131).

Күшсіз екенімізді көрсе аяар (Yesenberlin I., 2007:170).

If we are exhausted they will only be pitying us (Yesenberlin I., 2000:112).

А если придем изможденными то станут только жалеть. (Yesenberlin I., 1986a:131).

Here we have two Kazakh sentences similar in their grammatical structure. But their translations differ. In the first case the verb in the main clause is rendered by «will+V» whereas in the second case by «will be +Ving». The meaningful difference between two translations consists in that while the latter shows the future action in the very process of its realization, the former points it out as a mere fact.

Әрине Теуіпкелді ана жылғыдай құрметтеп сырнай кернелеп қарсы алатын шығарсың (Yesenberlin I., 2007:414).

Will you be welcoming your Teupkel with a zhurna and a kernei like you did last time? (Yesenberlin I., 2000:278).

Что как и прошлый раз с зурной и карнаем будете встречать своего Теупкеля (Yesenberlin I., 1986b:102).

An action that will be in progress in the future is translated by means of will+Ving. A mocking note attached to «Сырнай кернелеп» is well disclosed by «with zhurna and kernei».

Ways of translating Ауыспалы келер шақ into English

Ауыспалы келер шақ with neutral predictive meaning is rendered by «will/shall+V» forms:

Кет кейін дей қоймас (Yesenberlin I., 2007:170).

They will not kick us out (Yesenberlin I., 2000:112).

Прогнать возможно и не прогонять (Yesenberlin I., 1986a:131).

Кім бұған жауап береді?

Who would answer that question? (Yesenberlin I., 2000:203).

Кто ответит на этот вопрос? (Yesenberlin I., 1986b:22).

Әрі кетсе ертең күн шыға (Yesenberlin I., 2007:170).

They will be here not later than tomorrow (Yesenberlin I., 2000:112).

There is no Future in the past in Kazakh. The above Kazakh sentence with predictive future meaning is given in the past context. Accordingly the translation is rendered into English by «would+V».

Ауыспалы келер шақ in promises and sentences with strong volitional color is rendered by «will+V»:

Ешкімге тіс жарушы болма! (Yesenberlin I., 2007:341).

You won't tell anyone (Yesenberlin I., 2000:227).

Ты не расскажешь! (Yesenberlin I., 1986b:49).

Айбымды адал қаныммен жуамын! (Yesenberlin I., 2007:328).

I will wash my guilt before you with my blood (Yesenberlin I., 2000:216).

Кровью смою свою вину перед вами (Yesenberlin I., 1986b:37).

Ауыспалы келер шақ in threats (with all persons) and in promises (only with the first persons) is rendered by «shall+V»:

Сенің бұл шешіміңді мен ұлы қонтайшыға күні ертең ақ жеткіземін (Yesenberlin I., 2007:423).

I shall pass your decision to the Great Kontaichi in so many words and all tumens will come to you in Irghis (Yesenberlin I., 2000:284).

Так и скажу про такое решение великому контайчи (Yesenberlin I., 1986b:158).

In prophetic statements Ауыспалы келер шақ is rendered by «will/shall+V» forms:

Қырыққа келмей табытта жатсаң өмірің ұзақ болады екен (Yesenberlin I., 2007:495).

A person who is in his prime dreams about his own death will live to ripe old age.

Кому снится собственная смерть во цвете лет тому жить до старости лет (Yesenberlin I., 1986b:158).

Сен өлген күні үшеуі үш жаққа ыдыран кетеді екен (Yesenberlin I., 2007:495).

But on the day of your death the Zhuzes will take three separate paths.

Но в день твоей смерти разойдутся эти жузы в трех направлениях (Yesenberlin I., 1986b:158).

Here «be going to+V» is also used:

Ал аяқ жағында тұрған үрім бұтағының ішінен бірі құран оқып бірі қанжар қайраса Уәлидің ұрпағынан шыққан бір тұқымың атын қағазда ал Қасымнан туған бір балаң атағын майданда қалдырады екен (Yesenberlin I., 2007:495).

One family branch is going to glorify you with learnedness whereas the other is with sanguine battles.

Одна ветванпрославит тебя ученостью другая кровавами битвами (Yesenberlin I., 1986b:159).

«Be going to+V» is often used when one takes a fatalistic view of the future. In speech the two constructions «be going to+V» and «will+V» can often be substituted. One more example:

Бірақ мен өлсем де менің арманым 7ші ұрпағымда бір қайталанатын (Yesenberlin I., 2007:519).

They say we are going to be born anew in the seventh century.

Говорят что в седьмом поколении мы повторяемся (Yesenberlin I., 1986b:176).

Хан ием мен қайың жұртыма бармаймын (Yesenberlin I., 2007:328).

I'm not going anywhere (Yesenberlin I., 2000:216).

Никуда я не поеду (Yesenberlin I., 1986b:36).

Premeditated intention indicated by Ауыспалы келер шақ is rendered into English by Present Continuous. We see that the speaker has long been pondering over the situation.

Ауыспалы келер шақ is rendered by Present Continuous when it indicates future event anticipated by virtue of a present plan:

Қашан және қанша уақытта барады? (Yesenberlin I., 2007:443).

When he is going and how long (Yesenberlin I., 2000:294).

Мы прискакали узнать куда когда и на какой срок он едет (Yesenberlin I., 1986b:122).

Шыңғыс ұзаққа барады (Yesenberlin I., 2007:443).

He is departing for long (Yesenberlin I., 2000:291).

Чингиз уедет надолго (Yesenberlin I., 1986b:122).

Ауыспалы келер шақ abundant in proverbs/sayings are usually rendered into English by «will/shall+V»:

Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас. Chewed food will do no good to a large toothed wolf.

He who talks without caution will die without being sick.

An action that will be in progress some time later in the future denoted by Ауыспалы келер шақ is rendered into English by Future Continuous:

Осы қамалды қоршап алып бірің қалмай аштан өлгенше той тойлап би билеуде боламыз (Yesenberlin I., 2007:168).

Next we will be feasting at your walls until the last of your dies of hunger (Yesenberlin I., 2000:243).

Мы будем пировать под вашими стенами до тех пор пока последний из вас не издохнет от голода! (Yesenberlin I., 1986b:66).

Өз билігің қолыңнан кеткен соң бізді жоңғар бақара ма орыс басқара ма бәрібір емес пе? (Yesenberlin I., 2007:414).

What does it matter who will be ruling us the Russians or Dzhungars? (Yesenberlin I., 2000:278).

Какая разница кто будет правит нами-орысы или джунгары (Yesenberlin I., 1986b:102).

In Kazakh an action accomplished before a given future moment may be expressed in two ways: 1. V+ып/іп and auxiliary words with the future endings а/е+personal endings (келіп қалам, бітіріп қоямын and etc) and 2. simply by Ауыспалы келер шақ forms+personal endings. And the meaning is conveyed by Future Perfect in English.

Егер біз барғаниша ар жағынан Самекенің әскері жетіп қалса қайтесіз?

As an example I have taken the above sentence that wasn't translated but left out. Here the meaning of completeness of an action at a definite point

in the future embedded in «жетіп қалса» can be rendered into English by the Future Perfect forms. My translation is: *Supposing that Sameke's army will have joined them by the time we get there, what will you do then?*

Әбілқайырдың қолын жеңген Сыбан Раптан біздің жадап жүдеп әрең жеткен әскерміздің быт шытын шығаруы дауыссыз. Текке құрымыз (Yesenberlin I., 2007:354).

If Syban Raptan could conquer Abulkhair, then he won't have any trouble with our weary family and we will have died for nothing (Yesenberlin I., 2000:233).

Если Сыбан смог победить Абулхайра то тем более справиться с нашими утомленным войском и мы погибнем без всякой пользы (Yesenberlin I., 1986b:56).

Қыс болса келіп қалды. Жоңғар әскері де ұрысын тоқтатады. Арқа жаққа бәрібір беттемейді (Yesenberlin I., 2007:354).

Winter will be upon us soon. The Kontaichi will also cease fighting. The Jungar cavalry won't get to our Sary-Arka (Yesenberlin I., 2000:56).

Зима уже не за горами. Контайчи тоже прекратит войну зимой. Джунгарские кони не доберутся до нашей Сарыарки. (Yesenberlin I., 1986b:233).

«Тоқтатады» and «беттемейді» are both rendered by the Future Simple: will cease and won't get. The former corresponds to that of Kazakh but the latter doesn't. The war used to cease in winter in those times. So both «тоқтатады» and «беттемейді» should be rendered by Future Continuous as that was what was expected to happen from the speaker's point of view in the natural course of events. The verb «cease» isn't usually used in the continuous because of its meaning. So «will cease» is quiet appropriate but the latter one should be translated as: The Jungar cavalry won't be getting to our Sary-Arka in the winter.

The same can be said of about the following sentence:

Ертең қыстауға кетеміз де қыс бойы інге кіргендей жатып қаламыз (Auyezov M., 1989:91).

Tomorrow we shall separate to go to our winter quarters where we shall stay like animals in their lairs until spring (Auyezov M., 1977: 47).

Завтра мы разъедемся по зимовьям и до весны нам придется просидеть как в норах (Auyezov M., 1982:69).

My variant: *Tomorrow we will be going to our winter quarters where we will have to stay like animals in their lairs until spring?*

Ал мезгі айырыла көшпесек қайтесің? (Auyezov M., 1989:91).

But what if we don't separate? (Auyezov M., 1977:47).

А что если не будем разъезжаться? (Auyezov M., 1982:69).

With reference to the future Present Simple is usually used in questions beginning with «why don't you...», «How long+be+for», «What if...»:

Әлі тұра тұр! Басыңда үкің жоқ деп қиғылық салады (Auyezov M., 1989:180).

You are going to be tortured very soon and very soon. There are no feathers in our hat to begin with (Auyezov M., 1977: 236).

Вот тебя и начнут терзать прежде всего попадет за то что на шапке нет перьев (Auyezov M., 1982:292).

Here Ауыспалы келер шақ is rendered by «be going to+V», the form which is used to predict the future on the basis of present evidence. Here the present evidence is «Басында үкің жоқ» that is «There are no feathers in our hat to begin with!»

Мен қайтейін? Барып тұрып былтырғыдай кеудеге қақтырам ба? (Yesenberlin I., 2007:311).

What am I to do? Shall I go there to be kicked in the chest as last year? (Yesenberlin I., 2000:193).

Что я должен делать? Идти самому и получить пинок в грудь?

«Мен қайтейін» is substituted by the English set phrase «What am I to do?». In the second sentence Ауыспалы келер шақ is rendered by «shall+V». Here the speaker asks after the will of the person addressed.

Жүреміз! Жақында қайтамыз! (Auyezov M., 1989:168).

We are going home! Home! (Auyezov M., 1977:97).

Едем домой! Возвращаемся! (Auyezov M., 1982:134).

Two Kazakh sentences are integrated into one and Ауыспалы келер шақ is substituted by Present Continuous referring the action to the immediate future.

Мырза сендерге сәлем айтады ертең көп кісімен осында келеді. Мұнда Бөжей Байсалдар да келеді. Соңғы жиналыс және келісім Үлкен үйде болады. (Auyezov M., 1989:177).

Мырза передает привет. Завтра приедет сюда с гостями. Сбор и окончательное примирение будут у вас в большом доме (Auyezov M., 1982: 141).

Myrza sends his greetings. Mane quests will arrive tomorrow. Bozhei and Baisal will be here too.

The gathering and the final reconciliation is to take place in the Great House (Auyezov M., 1977:102).

The last three Kazakh sentences are in Ауыспалы келер шақ; the second and the third sentences. are rendered into English by «will+V» and the last one by «be to+V». In «осында келеді» the future action that is to take place at the time mentioned has been arranged in advance. «Will/shall+V» forms are not used to denote arranged future actions. As to the last sentences I fully agree with the translation as «be to+V» form is usually used to denote arranged future actions when there are not any future time indicators. My version is: *Myrza sends his greetings. He is coming here with many quests tomorrow. Bozhei and Baisal are coming too (Bozhei and Baisal will be here too is also possible). The gathering and the final reconciliation is to take place in the Great House.* The same mistake has been made in the following sentences:

Осы намаз осы астың үстіне олар да келеді оны естідің бе? (Auyezov M., 1989:159).

Have you heard that he'll attend the service in the mosque and take part in the Mirza's feast? (Auyezov M., 1977:126).

Ты слышал что он приедет и в мечеть и на праздник к мырзе.

My version is: *Have you heard that he is also coming to attend the service in the mosque and take part in the Mirza's feast?*

Осы Үркімбай Қазмен Қараша үшеуінің ауылында сияз болады (Auyezov M., 1989:59).

Gathering is to be held in you aul (Auyezov M., 1977:59).

В ваших аулах состоится съезд (Auyezov M., 1982: 86).

«Сияз болады» is rendered by «be to+V» form. The both forms indicate a future event already determined in the present.

Соны қай қай ауылға саламыз (Auyezov M., 1989:112).

From what auls are we to take them? (Auyezov M., 1977:60).

С каких аулов будем собирать их? (Auyezov M., 1982:87).

Ауыспалы келер шақ is rendered by «be to+V»: the speaker is asking for an instruction.

Теңді шештірме! Ертең тағы көшесің (Auyezov M., 1989:47).

Don't order the packs to be undone! We travel on tomorrow (Auyezov M., 1977:92).

He вели развязывать тюки и ставить юрты. Завтра опять двинемся (Auyezov M., 1982: 70).

«Ертең тағы көшесің» is translated as «We travel on tomorrow». Here the speaker informs his addressee of part of his plan.

Мен болсам енді қашанғы көне берейін! Қашанғы құр қала берейін!

How long shall we endure? Shall we remain long disinherited?

Сколько же мне терпеть еще? Долго ли сидеть обойденным?

The English translation is wrong. «Shall» with the first person in the interrogative sentences is used to ask after the will of the person addressed. My version is: *How long are we going to endure it? How long are we going to remain disinherited?*

Келе жатқан арғын ереуілілеріне қарсы шықпай бой тасалай тұрайық!

We are leaving.

Мы уходим.

The Kazakh analytical form of verb with the restrictive meaning imposed on the action in «бой тасалай тұрайық» is rendered by Present Continuous. Present Continuous is used to refer actions to the immediate future.

Бар жақсысын тағы да Құдайберді таңдап меншіктеп қояды. Таңдаулысын алам. Алып келем. Осы жол ма! Көпер-ақпын! (Auyezov M., 1989:102).

Kudaiberdi of course will take the best! But I'll pick some too. We'll see who gets the best (Auyezov M., 1977: 177).

Конечно Кудайберди заберет самых хороших! Я тоже отберу себе и приведу! Посмотрим чьи будут лучше! (Auyezov M., 1982:140).

The first English translation «Kudaiberdi of course will take the best» doesn't coincide with the original sentence «Бар жақсысын тағы да Құдайберді таңдап меншіктеп қояды» in the given context. Here «таңдап меншіктеп қояды» has the grammatical meaning of Past-in-the-Future. It could be rendered by Future Perfect but it is impossible as Future Perfect requires a point of orientation in the future and with no time reference Future Perfect is usually used to make prediction about the present. As to «Kudaiberdi of course will take the best» it does render the additional meaning of annoyance attached to «Бар жақсысын тағы да Құдайберді таңдап меншіктеп қояды» but the original sentence has nothing to do with the meaning of insistence the form «will» has, it rather expresses Kudaiberdi's future intention in the given situation. My version is: *I know Kudaiberdi is going to take the best as usual. But I'll pick some too. We'll see who gets the best.* Here I used meaning extension and translated it by rendering the effect «таңдап меншіктеп қояды» (will have taken) by its cause «is going to take».

When used as a predicate in the future context «жок» acquires a future meaning and is rendered into English by future tense forms. For example:

Мен сендерге енді жоқпын (Yesenberlin I., 2007:153).

I'm leaving you (Yesenberlin I., 2000:153).

Я покидаю вас (Yesenberlin I., 1986a:179).

The effect «жоқпын» is translated by its cause «leaving you»

Мен бұл тобыңда жоқпын (Auyezov M., 1989:52).

But you'll be fighting alone (Auyezov M., 1977:75).

The cause «тобыңда жоқпын» is translated by its effect «you'll be fighting alone». Here the meaning is: «I won't be with you so you'll be fighting alone».

Олай болса өрісің ұзаққа бармайды екен (Yesenberlin I., 2007:341).

If you will be so...so heartless, so you won't go far.

Если будешь таким бессердечным то далеко не уйдешь (Yesenberlin I., 1986b:48).

In the principal clause Ауыспалы келер шақ is rendered by Future Simple. As a rule, in conditional sentences Present Simple is used in reference to the future in the subordinate clauses. But in our case in the subordinate clause «will+V» is used as a modal verb in the meaning of persistence, insistence.

Kazakh nouns denoting some kind of action when used as a predicate in the future context are rendered by Future Simple:

Тек кімнің өнері асса сол менің қалауым (Yesenberlin I., 2007: 419).

But I will give a place in my heart only to the one who wins the competition (Yesenberlin I., 2000:281).

Но кто выиграет в состязании того и приму в свое сердце (Yesenberlin I., 1986b:106).

The Kazakh noun «қалауым» is converted into English verb in translation and is rendered by Future Simple.

Conclusion

Every language has a specific system, which differs from that of any other. This is all the more so with respect to English and Kazakh whose grammatical systems are morphologically and genetically heterogeneous. English belongs to the Germanic group language. The Kazakh pertains to The Turkic group of the Altaic family concerning the morphological type. English is inflected and notable for its analytical character. Kazakh is an agglutinative language.

As to grammar, the principle means of expression in language, possessing an analytical

character is the order of words and use of function words (grammatical inflections, function words, word order, and intonation pattern).

The grammatical inflections are the principle means used in Kazakh. Though the rest of grammatical means are also used but they are of less frequency than the grammatical inflections.

There are a number of ways of expressing future time in English: will/shall +infinitive be going to + Infinitive, Present Progressive, Simple Present, be to +Infinitive and etc. These verbsforms all have their particular nuances of meaning, and are far from being interchangeable. Though in many, but not all situations, two or more structures are possible with similar meanings. Accordingly, to one Kazakh sentence correspond several Englishsentences and each corresponding sentence is interchangeable or vice versa to certain degree. The choice of them depends on the context or situation in which the source utterance is given and requires good knowledge and skill on the part of a translator. The choice factors work symmetrically in both coding and decoding, these activities being the roles of the two main participants in the communication process: the speaker/writer and the hearer/reader. The speaker is seeking balance between his or her intention and planned adequate understanding of his or her intention by the speaker. The balance lies in the language means s/he chooses. The hearer/reader is aiming at restoring the intention of the speaker via the language means. The translator has, in fact, to combine both roles: first, s/he is the receiver, and second, s/he is the sender of a recoded message. S/he has to correlate the understood intention of the source-language speaker with a possible interpretation of the receiver via a consensual domain of more or less adequate grammatical means in the target language. S/he has to deal with a field of possible translation choices, a field of possible grammatical event patterns united on the basis of an interlinguistic consensual domain of universal semantic dimensions.

Translators, as linguistic and communication mediators, should be conscious about the structure of the text in the source language in order to be able to decode the message and, at the same time, encode the message into the target language. However, in the performance of this activity, more than only one element plays a role. That is why translators must be skilful to realize how these small changes in the surface structure of the text can modify the message meaning

The translator should understand perfectly the content and intention of the author whom he is

translating. The principal way to reach it is reading all the sentences or the text completely so that you can give the idea that you want to say in the target language because the most important characteristic of this technique is translating the message as clearly and natural as possible.

The translator should have a perfect knowledge of the language from which he is translating and an equally excellent knowledge of the language into which he is translating. At this point, the translator must have a wide knowledge in both languages of getting the equivalence in the target language, because the deficiency of the knowledge of both languages will result in a translation without logic and sense. The translation task becomes a complex process where either linguistic or non-linguistic elements provide the text with that nuance that makes it unique. For this reason, translators should demonstrate that they have developed both linguistic and communicative competence in the languages involved in their translating exercise in order to solve possible problems they may face during their professional practice.

Proceeding from our comparative analysis of the Kazakh sentences and their English translations we can state that in translating from Kazakh into English the context in which the original utterance is given plays key role in the choice factors of future tense forms, for the wrong choice of the grammatical form may misinterpret the source utterance distorting its meaning and can cause misunderstanding on the part of the TL readers as is the case with many English translations that have been wrongly rendered above.

Due to the syntactical, morphological and structural differences of the Kazakh and the English languages a translator has to make transformations

in the process of translation. During our analysis the most common observed transformations the translator resorted to are:

omission,
addition,
transposition,
change of grammatical forms,
generalization,
antonymic translation,
meaning extension,
sentence integration, and
sentence fragmentation.

Ауыспалы келер шақ, the most frequently tense form used in speech can be rendered into English by 6 ways and the choice of them depends on the context and the situation they are given in.

Болжалды келер шақ, mostly rendered into English by Future Simple, due to its meaning of supposition inherent to it may be rendered by modal verbs in some cases.

«Ғалы/гелі, қалы/келі» forms, the meaning of which coincide with that of «be going to+V» form are sometimes rendered into English by «want\wants+V» when the speaker is talking about his/her intention.

Мақсатты келер шақ and «ғалы/гелі, қалы/келі» forms are mostly translated into English by «be going to+V» form. But during our comparative analysis we found that they have been rendered in some cases into English as «are\is getting ready/preparing+V».

There is no Future-in-the-Past, to be exact special forms to express it in the Kazakh grammar. But in Kazakh Ауыспалы келер шақ, Болжалды келер шақ, Мақсатты келер шақ and other analytical forms with the future meaning may denote actions that are viewed from the past if given in the past context. Accordingly, they can be rendered into

English by Future-in-the-Past.

References

- Aueyev M. (1989). Abaizholy: Abai. Birinshikitap [Abai. Book 1]. Almaty: Zhazushi, 419, 91, 180, 168, 177, 159, 59, 112, 47, 102, 52 pp. (in Kazakh)
- Aueyev M. (1977). Abai. Book one. Moscow: Foreign languages publishing house, 47, 236, 97, 102, 126, 59, 60, 92, 177, 75 pp.
- Aueyev M. (1982). Put Abaya: Abai. Tom1 [Abai. Book 1]. Moskva: Hudozhestvennayaliteratura, 69, 134, 141, 86, 87, 70, 140 pp. (in Russian)
- Bondarko A. V. (1975). On field theory in grammar diathesis and its field. Linguistics, 157 p.
- Bondarko A. V. (1987). Vvedeniye: Osnovnyafunktsionalnayagrammatika[Introduction: Foundations of functional grammar], 11-13 pp. (in Russian)
- Humboldt W. von. <http://www.weltkreis.com/mauthner/humb.html>.
- Malgaazhdar M. (2008). The translation techniques of rendering future tense forms from Kazakh into English. Master's dissertation. Almaty, 40-60 pp.
- Maturana H. R. (1970). Biology of Cognition. BCL Report No.90. Urbana. University of Illinois. Department of Electrical Engineering. Biological Engineering laboratory, 50-55 pp.

- Yesenberlin I. (2007). Koshpendiler [The nomads]. Almaty: Koshpendiler baspasy, 358, 371, 309, 144, 350, 327, 351, 137, 343, 348, 170, 414, 170, 341, 328, 423, 495, 519, 328, 443, 168, 414, 354, 311, 341, 419 pp. (in Kazakh)
- Yesenberlin I. (2000). The Nomads. Almaty, 235, 246, 191, 295, 231, 214, 171, 231, 224, 228, 230, 112, 278, 112, 203, 227, 216, 284, 291, 243, 273, 233, 56, 193, 153, 281 pp.
- Yesenberlin I. (1986a). Kochevniki. Kniga 1 [The nomads. Book 1]. Alma-Ata: Zhazushi, 131, 179 pp. (in Russian)
- Yesenberlin I. (1986b). Kochevniki. Kniga 2 [The nomads. Book 2]. Alma-Ata: Zhazushi, 59, 69, 129, 54, 45, 50, 53, 102, 22, 49, 37, 158, 159, 176, 36, 56, 233, 66, 48, 106 pp. (in Russian)
- Yule G. (1988). The study of language. Cambridge university press, 18 p.
- Yurchenko V. (1994). Realnoye vremya i strukturayazika [Real time and the structure of language]. Saratov: Pedinstitute, 8-9 pp. (in Russian)
- Yurchenko V. (1995). Ocherk filosofiy grammatiki [Essay on the philosophy of grammar]. Saratov: Pedinstitute, 15-19 pp. (in Russian)

Литература

- Bondarko A.B. On field theory in grammar diathesis and its field. – Linguistics, 1975. – 157p.
- Бондарко А.В. Введение: Основная функциональная грамматика. – 1987. – С. 11-13.
- Maturano H. R. Biology of Cognition. BCL Report No.90. Urbana. University of Illinois. Department of Electrical Engineering. Biological Engineering laboratory. – Urbana: University of Illinois, 1970. – 50-55 pp.
- Юрченко В. Реальное время и структура языка. – Саратов: Пединститут, 1994. – С. 8-9.
- Юрченко В. Очерк по философии грамматики. – Саратов: Пединститут, 1995. – С. 15-19.
- Yule G. The study of language. – Cambridge University Press, 1988. – 18p.
- Humboldt. Wilhelm. <http://www.weltkreis.com/mauthner/humb.html>.
- Malgaazhdar M. The translation techniques of rendering future tense forms from Kazakh into English. Master's dissertation. – Almaty, 2008. – 40-60 pp.
- Есенберлин И. Көшпенділер. – Алматы: Көшпенділер Баспасы, 2007. – 358, 371, 309, 144, 350, 327, 351, 137, 343, 348, 170, 414, 170, 341, 328, 423, 495, 519, 328, 168, 414, 354, 311, 341, 419 pp.
- Yesenberlin I. Nomads. – Almaty, 2000. – 235, 246, 191, 295, 231, 214, 171, 231, 224, 228, 230, 112, 278, 112, 203, 227, 216, 284, 291, 243, 273, 233, 56, 193, 153, 281 pp.
- Есенберлин И. Кочевники. Книга 1. – Алма Ата: Жазушы, 1986. – С. 131, 179.
- Есенберлин И. Кочевники. Книга 2. – Алма Ата: Жазушы, 1986. – С. 59, 69, 129, 54, 45, 50, 53, 102, 22, 49, 37, 158, 159, 176, 36, 56, 233, 66, 48, 106.
- Әуезов М. Абай жолы: Абай. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1989. – 419, 91, 180, 168, 177, 159, 59, 112, 47, 102, 52 pp.
- Auezov M. Abai. Book One. – Moscow: Foreign languages publishing house, 1977. – 47, 236, 97, 102, 126, 59, 60, 92, 177, 75 pp.
- Ауезов М. Путь Абая. Том первый. – Москва: Художественная литература, 1982. – С. 69, 134, 141, 86, 87, 70, 140.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Әдебиеттану	Section 1 Literary Criticism	Раздел 1 Литературоведение
<i>Дәдебаев Ж.Д.</i> Абайдың көркемдік әлемі.....		4
<i>Ananyeva S.V., Arukenova O.A.</i> Colonial discourse in the debut novel of ChingizAitmatov «Face to face»		15
<i>Асқарова А.Ш., Оспанова Г.Т.</i> Әдеби сынның журналистикамен байланысы		21
<i>Атаханова Н.А., Аяпова Г.Б.</i> Фольклорлық мұралардың генезісі, тарихылығы, жанрлық белгілері.....		29
<i>Bayanbaeva A.A., Demchenko A.S.</i> Interactive methodological strategies for analyzing of I. Shukhov's works.....		36
<i>Годжаева Л.Э.</i> Литературный анализ творчества Курта Воннегута		43
<i>Dzhalamova Zh.B., Dzholdasbekova B.U.</i> New moral rituals in the prose of M. Zemskov		50
<i>Мамедова К.</i> Поэтические особенности творчества Сары Ашуга.....		58
<i>Күркебаев К.К., Қалиакпар Д.Қ.</i> Ноғайлы дәуірі эпостық шығармаларының лексикалық сипаты		67
<i>Мамедова Х.</i> История исследования фольклорного мотива чудесного рождения		74
<i>Пангереев А.Ш., Қожабекова Ж.Қ.</i> XIX-XX ғасырлардағы Ақтөбе өңіріндегі айтыстарындағы ұлттық идея.....		82
<i>Касумова С.</i> Бекир Чобанзаде и фольклор тюркских народов		89
<i>Сейітжанов З.Н., Мекебаева Л.А., Рамазанова Ш.А., Шортанбаев Ш.А.</i> Бата сөздерінің жанрлық табиғаты.....		96
<i>Уразаева К.Б., Рысмаганбетова Г.Д.</i> «Религия души» Шакарима. Три лика «Возлюбленной»		104
<i>Ыбырайқызы Г.</i> Оралхан Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі автор бейнесінің парадигмасы		112
2-бөлім Тіл білімі	Section 2 Linguistics	Раздел 2 Языкознание
<i>Аитова Н.Н., Мұсалы Л.Ж.</i> «Туу», «біту», «жаралу/жаратылу» етістіктері: лексика-грамматикалық сипаты, валенттілігі (Абай шығармалары материалдары негізінде)		124
<i>Газиева А.</i> Различные подходы к проблеме заимствования терминологии путем калькирования.....		131
<i>Жутаева А.К., Ержанова С.Б.</i> Қазіргі қазақ поэзиясындағы когнитивтік ұғымдар.....		137
<i>Исаева Х.М.</i> Развитие текста: актуальное членение и тематическая прогрессия.....		145
<i>Kulzhanova B.R., Imangazina M.A.</i> Thematic and lexical paradigm of taboo in the Kazakh language		152
<i>Сағындықұлы Б., Аманжанова Ж.Е.</i> Зат есімнен жасалған синонимдердің семантикалық және қолданыстық ренктері		159

<i>Toxanbayeva R.K., Kenzhehanova K.K.</i> The importance of social euphemisms and their application to british and kazakh press	166
<i>Тымболова А.О., Елиібаева Қ.З.</i> Елбасы дискурсы. Елбасы шешендік дискурсының ерекшелігі	174
<i>Dossanova A.M., Maral A.M.</i> Comparison of british and american variants of english in english language continuum	180

3-бөлім
Тіл мен әдебиетті
оқытудың әдістемесі

Section 3
Methods of teaching
language and literature

Раздел 3
Методика преподавания
языка и литературы

<i>Алтынбекова О.Б., Сабитова З.К.</i> Учебник русского языка: реализация образовательных целей таксономии Б. Блума	188
<i>Жаппаркулова К.Н., Александрова О.И.</i> МООК как часть образовательной среды в процессе подготовки будущих учителей русского языка и литературы.....	194
<i>Өмірзақова А.К., Тұрбекова С.А., Зуева Н.Ю.</i> Тілдерді оқыту бағдарламаларын әзірлеуде бейімділік технологияларын қолдану ерекшеліктері.....	201

4-бөлім
Аударма теориясы

Section 4
The theory of translation

Раздел 4
Теория перевода

<i>Бисенкулов М.К.</i> История переводов лиро-эпической поэмы «Козы-Корпеш и Баян-Сұлу» на русский язык.....	208
<i>Есентемирова А.М., Петкова С.</i> Художественный перевод как риторическая коммуникация	215
<i>Kalambayeva G.A., Bugenova L.A., Tansykbayeva B.A., Siptanova R.I.</i> Works by the Kazakh poets of 15-18 centuries in Russian translations	223
<i>Malgaazhdar M.</i> Translation techniques of rendering future tense forms from Kazakh into English (based on the novels «Көшпенділер» and «Абайшөлі»).....	230